ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of history

№2 (97)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893
Индекс 75871; 25871

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 2 (97) маусым

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Қартаева Т.Е., профессор т.ғ.к. *(Қазақстан)*
Телефон: +727-377 33 38 (1288)
e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., профессор, т.ғ.д. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Омаров Ғ.Қ., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Миша Майер – Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры, профессор *(Германия)*
Юлай Шамильоглу, Висконсин университетінің профессоры *(АҚШ)*
Уямо Томохико, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, профессор *(Жапония)*
Ожал Огуз, Түркия Республикасының ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті, академик *(Түркия)*
Мехмет Шахингоз, Гази университеті, профессор *(Түркия)*
Гзавье Аллез, әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры *(Франция)*
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры *(Ресей)*
Петер Финкель, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры, профессор *(Швейцария)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Дүйсенбекова Ж.Қ., *оқытушы (Қазақстан)*

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 13671

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 20,0.б.т. Тапсырыс № 9565.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

JOURNAL OF HISTORY

IRSTI 03.09.25 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.01

Fabio L. Grassi

Doctor of Historical sciences, Associate Professor, Representative of the Rector
in the Executive Board of EURAS, Roma State Sapienza University,
Italy, Rom, e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

ITALY'S INTERVENTION TO WWI. THE "HOME FRONT" AND THE PSYCHOLOGICAL HERITAGE*

This paper aims to share the most updated results of the Italian and foreign historiography about how and why the Italians split on the opportunity to go to war joining the Entente powers and on the Italian society in the war years. The better part of the supporters of the intervention argued that the war was the great opportunity for completing national unity. Aside or behind this rational aim purposes such as imposing to Italian people an ordeal so to bring it to maturity and self-confidence were present. The leftist supporters of the intervention looked beyond the immediate territorial interests and aimed at the destruction of the "prison of the peoples", to say the Habsburg Empire. One of them was Benito Mussolini, who used to be a prominent left-wing socialist and traumatically broke with his comrades joining the pro-war front. Catholics, socialists and many liberals, in sum the majority of the country, did not desire the intervention, but their opposition was dull and passive. Italian intervention was largely a coup d'état prompted by a violent minority. Nonetheless Italians accepted tamely the decision of the government and went to die in the trenches. Only in 1917, and especially in Turin, there were serious troubles, which started due to shortage of essential goods. Even the Russian revolutions and the great Caporetto defeat did not push the socialists to modify their loyal and passive attitude. The happiness for the final victory was from the very beginning poisoned by the sensation that France and Great Britain inclined to give scarce satisfaction to Italy, especially in the eastern Adriatic shore and in Turkey. So, Italy emerged from the war in a psychological state closer to the mood of a defeated country rather than to the mood of a victorious country.

Key words: Italy, World War I, neutrality, intervention, "home front".

Фабио Л. Грасси

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
EURAS атқару комитетіндегі ректордың уәкілі, Ла-Сапиенза университеті,
Италия, Рим қ., e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

Италияның Бірінші Дүниежүзілік Соғыстағы интервенциясы. «Ішкі майдан» және психологиялық мұра

Бұл мақаланың мақсаты – итальяндықтардың соғысты бастауға қатысты бөлінуінің, Антанта державаларына қосылуы себептері және соғыс жылдарындағы итальяндық қоғам туралы соңғы шыққан итальяндық пен шетелдік тарихнамамен таныстыру. Интервенцияның көптеген жақтастары соғыс ұлттық бірігуді аяқтайтын тамаша мүмкіндік деп есептеді. Бұл рационалдық мақсаттың астарында итальяндық халыққа оның сенімдігі күшею үшін ауыр сынақты жүктеуі мақсаттары жатыр. Интервенцияның солшыл жақтастары тікелей аумақтық мүдделердің шеңберінен тыс қарады және «халықтар түрмесінің», мысалға Габсбургтер империясының талқандалуына ұмтылды. Олардың бірі Бенитто Муссолини болды. Ол белгілі солшыл социалист еді және соғыс қарсаңындағы өзінің замандастарымен қарым-қатынасты үзді. Католиктер, социалистер және басқа да либералдар, жалпы алғанда елдің көп бөлігі араласуды қаламады, бірақ олардың оппозициясы баяу және пассивті болды. Итальяндық интервенция негізінен ұлттық азшылықпен басталған мемлекеттік төңкеріс еді. Дегенмен итальяндықтар үкіметтің шешімін бағынып қабылдап, окоптарда қаза болды. 1917 жылдың өзінде әсіресе Туринде бірінші қажеттіліктегі тауарлардың жетіспеуінен елеулі қиындықтар пайда болды. Орыс революционерлері мен Капореттоның жеңілісінің өзі социалстердің лоялдық және пассивтық қарым-қатынасын өзгертпеді. Жеңіске деген сенімділік бастапқыдан Франция мен Ұлыбританияның, әсіресе Адриаттық теңіздің шығыс жағалауы мен Түркияда Италияның қанағаттандыра алмайтындығы сияқты сезіммен де байланысты еді. Осылайша Италия соғыстан жеңуші мемлекеттен гөрі жеңілген мемлекет көңіл күйіндегі психологиялық жағдайда шықты.

Түйін сөздер: Италия, бірінші дүниежүзілік соғыс, бейтараптылық, интервенция, «ішкі майдан».

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Фабио Л. Грасси
Доктор исторических наук, ассоциированный профессор,
представитель ректора в Исполнительном комитете EURAS, университет Ла-Сапиенза,
Италия, г. Рим, e-mail: fabio.grassi@uniroma1.it

Интервенция Италии в Первой мировой войне.
«Внутренний фронт» и психологическое наследие

Целью данной статьи является освещение самых последних литератур в итальянской и зарубежной историографии о том, как и почему итальянцы разделились в отношении возможности начать войну, присоединившись к державам Антанты, и об итальянском обществе в годы войны. Большая часть сторонников интервенции утверждала, что война была прекрасной возможностью для завершения национального единства. Вне или за этой рациональной целью присутствовали такие цели, как навязывание итальянскому народу тяжелого испытания, чтобы привести его к зрелости и уверенности в себе. Левые сторонники интервенции смотрели за пределы непосредственных территориальных интересов и нацелены на разрушение «тюрьмы народов», как империи Габсбургов. Одним из них был Бенито Муссолини, который был видным левым социалистом и порвал отношения со своими товарищами, вступившими в довоенный фронт. Католики, социалисты и многие либералы, в целом большинство страны, не желали вмешательства, но их оппозиция была пассивной. Итальянская интервенция была в основном государственным переворотом, спровоцированным насильственным меньшинством. Тем не менее итальянцы смиренно приняли решение правительства и умирали в окопах. Только в 1917 году, особенно в Турине, возникли серьезные проблемы, которые начались из-за нехватки товаров первой необходимости. Даже русские революции и великое поражение Капоретто не подталкивали социалистов к изменению их лояльного и пассивного отношения. Счастье в окончательной победе было с самого начала отравлено ощущением, что Франция и Великобритания склонны давать мало удовлетворения Италии, особенно на восточном побережье Адриатического моря и в Турции. Таким образом, Италия вышла из войны в психологическом состоянии, более близком к настроению побежденной страны, чем к настроению страны-победителя.

Ключевые слова: Италия, Первая мировая война, нейтральность, интервенция, «внутренний фронт».

Introduction

As a 56 years old Italian I belong to the last generation of Italian children who started learning about the First World War not as the First World War or the Great War but as the Fourth Italian Independence War, the first three being the wars waged by the Kingdom of Sardinia in 1848-49, in 1859 and in 1866. When a primary school pupil, I used to buy the adhesive figurines so to complete a scrapbook on the *Risorgimento* ("resurrection", the cliché name for the process of Italian independence and unification), and the scrapbook terminated with the final victory of Italy in the First World War. The last figurine to fill in the last picture was the figurine of a German soldier, whose helmet looked like much more a Second than a First World War helmet of a German soldier. The purpose of such a representation was clear: to produce a psychological match between *Risorgimento* and the fight against German occupation in 1943-45, but also to legitimate Italian participation to the 1914-1918 war as part of a long-term process of liberation. Later, in the turmoil of the dramatic changes that occurred in Italian society and school system in the 70's, this patriotic approach was quickly dismissed, so that when I tell to my students that I happened to study the First World War as the Fourth Italian Independence War they react in surprise and amusement. However, the Institute for the History of *Risorgimento* officially includes in its mission the study of the First World War, to such an extent that two years ago has organized a great international conference on the historiographies on the First World War of the involved countries.

So, after its end, the Great War was officially understood in Italy as – first of all – the completion of the *Risorgimento*, accomplished thanks to the annexation of the provinces of Trento and Trieste, which belonged to the Habsburg Empire. And for sure a little but important share of those who supported the intervention, the so-called democratic interventionists, pursued nothing other than the completion of national unity and, possibly, the disintegration of the Habsburg Empire, whom they labeled as the "prison of the peoples"; indeed, they argued that Italy must help the *Risorgimento* of the other peoples dominated by Vienna and Budapest. After the fall of the fascist régime, this patriotic and idealist interpretation allowed Republican régime

– communist and socialist opposition included – to accept the participation of Italy to the First World War as a honorable step of Italian national history and to celebrate as victory day the day when Habsburg army surrendered (November 4th 1918. The armistice had been signed the day before).

In Republican age, paying due respect to the Italian intervention in the Great War was also – explicitly or not – a way to criticize fascist régime: indeed, the common feeling was that in 1915 we had rightly waged war against the natural enemies of Italy, to say the Germans, whereas in 1940 Mussolini had forced Italians on a wrong and unnatural road insisting on the alliance with Nazi Germany. All these opinions and feelings, you know, were symbolized in the last figurine of the last picture of the scrapbook. I may add that in one of the most popular songs of the *Risorgimento*, a verse say "German stick cannot tame Italy". German stick, not Habsburg stick. Between German world and Italy actually there is a century-long troubled relationship that goes beyond mere political disagreements. Italians admire Germans and do not love them, Germans love Italy while paying scarce consideration for Italians. This comedy is still on stage. Some years ago Italians were enthusiastic supporters of European Union and a widespread joke was that the single way for Italy to overcome her chronic problems of corruption and disorganization was to declare war to Germany and immediately surrender, so to be ruled by Germany. Now Italians are inclining to view Germany as a country which by means of European Union is bullying Italy and so we are experiencing a new anti-Germany tide.

And so, apparently, the Great War was the prosecution and completion of a process that alas had stopped after 1870 (the year when Kingdom of Italy invaded and annexed what remained of the Pope State and Rome became the new capital). This image is disturbed by the fact that since 1882 till 1915 Italy was politically and militarily allied of the Habsburg Empire and of the German Empire. Among the few Italians who know something about history, many have a bad opinion of war in itself and deplore the "useless carnage" that occurred in the years 1915-1918 ("useless carnage" being the famous expression pope Benedictus XV used in his letter dated August 1st, 1917, sent to the heads of the belligerent states, where he urged them to stop the war and come to a fair peace); but those who nurture patriotic views think, or feel, that the famous Triple Alliance was an... infamous, unnatural, wrong alliance, and that the declaration of war against Habsburg Empire was the victory of bravery or at least the victory of reality against political intrigues. These Italians don't find strange that after 32 years of alliance Italy declared war against her allies; they find strange the alliance and remember it with uneasiness. At the same time, in the neutrality months many politicians, such as Giolitti, were deeply disturbed by the idea to commit a betrayal; later, the feeling to have committed a felony was far from absent in the Italian ruling class and has been absorbed by Italian people as part of the national self-consciousness of Italians as cute and unreliable people. In other words, you may believe me or not, I am saying that consciously or unconsciously Italians in the same time feel that in 1915 we did the right thing and think that we showed our less honorable side.

Obviously in the first decades after the end of the war this second feeling was never publicly confessed, but we have clear first-hand documentation that it tormented Mussolini in 1939-1940 and was one of the reasons of his behavior. Since late August 1939, to say since the Nazi-Soviet pact, he happened to reply "We are not bitches!" to those who suggested to break the absurd alliance with Nazi Germany, keep on neutrality or even repeat the move of 1915. What a pity he, to be loyal to his companion Hitler, in Spring 1940 committed a much worse felony: when the sudden German offensive crushed the French army he said that Italy must intervene on time not to be accused to have stabbed France on her back when defeated, but at the end he acted exactly like this (Ciano, 1975; De Felice, 1990).

If we assume that Triple Alliance was a wrong and unnatural alliance, based only on a unreasonable fear of France / grudge on France, which had "stolen" Tunisia from Italy in 1881, it is easy to step ahead arguing that for decades the Italian policy-makers did not really believe in it and only waited for the opportunity to do the "right thing". This is an apparently logical and convincing explanation of what happened between July 1914 (when the war broke out) and April 1915 (when the secret pact with the Entente powers was signed in London). But it is an even too easy way to explain the past with the future. Still in 1914, many prominent Italian policy-makers were sincere and convinced supporters of the Triple Alliance (Rusconi, 2009; Seton-Watson, 1967).

True, French ambassador Camille Barrère had worked very well to improve Italian-French relations; true, for Italy it was a dogma that the Triple Alliance must not have an anti-UK attitude; true, some foreign observers had predicted that Italy could join the Entente; true, in 1905 German

prime minister Bernhard von Bülow had showed no hope to have Italy as an ally in a possible general war, therefore considering its neutrality the best reasonable solution; and sometimes someone admitted that the alliance with Habsburg Empire was a good way not to have to wage war to the same Habsburg Empire; true, the alliance was not popular and people willing to fight against Austro-Hungarian Empire were much more than people ready to join it in a war (the large majority consisting of people who wanted no war at all). Nonetheless, we must be very cautious in arguing that until 1914 in the mind of some of the most important Italian policymakers the Triple Alliance was mere fake. Admiration for Germany played a role in all this (Bosworth, 1979; Castronovo, 1984, Lanaro, 1990; Webster, 1975; Mola, 1980).

Furthermore, it is a plain truth that the Italian General Staffs went on till first half of 1914 studying plans of war against France in alliance with Germany and that no secret plan of war against the "Central Powers" has been found in the archives after 1886 (in that year the alliance had not been renewed yet. It was renewed in 1887 with more favorable conditions for Italy and in this new shape was regularly renewed every 5 years) (Procacci, 1997).

Then, it is true that the biggest Italian territory beyond the borders – Trento province – was in the hands of Habsburg Empire, but territories like Savoy and Nice had stricter connection with the "genealogy" of the nation (Savoy was the motherland of the reigning dynasty, Nice was the birthplace of the Italian national hero Giuseppe Garibaldi); and these territories were in the hands of France (Rusconi, 2009). Moreover, in France's hands were Corsica, which belongs much more to Italian than to French geographical and cultural space, and Tunisia, where thousands of Italians lived and that France had seized in 1881 with deep disappointment and grudge on Italian side. As noted above, it was largely due to this shock that Italy had signed the Triple Alliance in 1882). As for Trieste, its harbor was vital for Habsburg Empire. Relying upon this evidence, Italian rulers could easily reject as unrealistic and fanatical utterances the nationalist appeals to Trieste: the establishment of an Italian university in Trieste looked to all "wise and balanced persons" the maximum of what Italy could request to the old empire. In sum, a renowned Italian historian, Gian Enrico Rusconi, argues that, rather than a fateful, obliged outcome, Italian intervention on the side of the Entente was largely due to Vienna's obstinacy not to give way Trento region to Italy (Rusconi, 2009).

It is worthy to be noticed that Italy arrived to the days when the great conflict broke out with a largely unpredicted team of decision makers. The Head of the Major Staff, general Alberto Pollio, a wholehearted supporter of the Triple Alliance, suddenly died on 1st July 1914. His successor was general Luigi Cadorna, who showed to be less warm on this subject. On 20 August 1914 pope Pius X died, a pope who loved very much Habsburg Empire as single catholic great power (theoretically it is not correct to include this information speaking about Italian decision makers, but the importance of the Catholic Church in Italy cannot be overlooked). On 16 October 1914 died Antonino Paternò-Castello, marquis of San Giuliano (normally known as Antonino di San Giuliano), a minister of foreign affairs who was seriously committed to the Triple Alliance. Most important of all, on 31 March 1914 Antonio Salandra had replaced Giovanni Giolitti as prime minister. Salandra was a right-wing liberal, Giolitti was a left-wing liberal. Giolitti was the master of the parliament and liked periodically resigning so to show the weakness of his opponents. He had directly indicated Salandra as new prime minister. He was hated by all the extremists, by the moralists and by the conservatives, who accused him not to be ferocious enough against working class. Nonetheless, he thought he could always control and drive any possible political development. He failed to perceive the size of the forces, feelings and ambitions the Great War could excite.

Salandra had "inherited" Antonino di San Giuliano from Giolitti's cabinet. The current mentality was that foreign policy must be kept as much as possible far away from daily political quarrels and Salandra showed no will to make substantial changes in foreign policy. But when di San Giuliano died, he chose Sidney Sonnino as his successor. Again, Sonnino had never shown hostility towards the Triple Alliance and particular sympathy for the anti-Habsburg nationalist currents, on the contrary he was known as a convinced supporter of the "infamous" alliance. But he and Salandra, while days passed by, on one side had to face Vienna's unwillingness to "pay" for Italian neutrality with Trento, on the other side grasped that war on the side of the Entente was not only a great opportunity to assess Italy as a great power in the Balkans and in the Eastern Mediterranean, but also a great opportunity to take away the country from Giolitti's political cobweb. In other words, war was an opportunity for (mostly) anti-democratic forces to rebel to Giolitti's hegemony. In June Italy had experienced the "red week", a large spontaneous rebellion movement

broken out in several provinces, especially of Marche and Romagna. The General Trade Confederation was somewhat forced to proclaim a general strike, but called for its end in a few days. The movement had not been a serious threat for the ruling class, but in many circles excited the will to force "the mob" to stricter discipline (Gaeta, 1981).

In the weeks between the Sarajevo attempt and the beginning of the warfare, di San Giuliano had drawn the guidelines of Italian attitude: no change of balance must occur in the Adriatic and in the Balkans. This did not mean that Austro-Hungary must not expand and/or consolidate her power in South-Eastern Europe; it meant that Vienna had to compensate Italy. In August 1914, the Italian government proclaimed neutrality, arguing that the Triple Alliance's military obligations were purely defensive. Then the bargain started, and we know that it failed on the Habsburg side. On 26 April 1915 the Italian ambassador in London, marquis Imperiali, signed the secret military alliance with the Entente powers. On 3 May Italy formally quit the Triple Alliance. On 23 May Italy declared war on Austria-Hungary.

The decision to intervene was particularly audacious because the Italian decision makers knew what had happened beginning from August 1914 and was day-by-day happening in the different war fronts. European powers had started the war in the illusion of a short, even though giant, conflict. Germans aimed at a mega-Sedan, French trusted in the *élan*. Nobody had foreseen the terrible trench war. But, sharing Cadorna's opinions, the king Vittorio Emanuele III, Salandra and Sonnino, with typical wishful thinking, were pretty sure that with a great general offensive Italy would crush the resistance of Habsburg army and run to Lubjana, if not to Vienna, so to produce not only a rapid Italian victory but the victory of the Triple Entente and the end of the war (Isnenghi, Rochat, 2004; Isnenghi, 2014).

Another striking feature of the way Italian rulers decided and planned the war is that they ostentatiously refused to declare war to whatsoever power other than Habsburg Empire: only on 21 August 1915, and reluctantly, Italy declared war on Ottoman Empire and only on 28 August 1916 on Germany. In this way, Italy's war looked a sort of "private" war against Vienna. This narrow-minded attitude was doomed to be paid in the post-war negotiations, as we will see later.

An immediate and great supporter of the intervention was the newspaper "Corriere della Sera" [Courier of the Evening], the more influent Italian newspaper, expression of the aims and views of the high and middle bourgeoisie of Northern Italy. On August 31st 1914 his director, Luigi Albertini, wrote to Salandra: "We don't demand the war at all costs; but at all costs we must prevent in the East and in the Adriatic Sea the establishment of an hegemony we would be in short time the first victim of". Italian ambassador in Berlin, Riccardo Bollati, bitterly commented: "Even if we were offered Trento province (and Valona as well), Corriere della Sera would not be content with it: it wants war; and it rules Italy" (Rusconi, 2009). A last serious attempt to solve peacefully the national problems with Austro-Hungary was after the fall of Belgrad (3 December 1914). Italian diplomacy invoked compensations, Vienna refrained from giving a concrete reply. In this way, the better part of the Italian rulers began thinking when to declare war rather than whether to intervene or not. The mission to Rome of the German statesman Berhard von Bülow ended with a failure. Sonnino's requests now went beyond Trento. Bülow came back to Berlin defeated but sure that Italy's choice had been all but fateful and grudging more on Vienna that on Rome: "If at the end of July, at the beginning of the war, Austria had given what today looks ready to give, Italy would have joined us. If between January and March had offered the same, Italy would have remained neutral" (Rusconi, 2009).

In the diplomatic circles and in the Italian ruling class day by day the feeling that Italy could not go on keeping her neutrality increased. A winner Habsburg Empire would surely take revenge on Italy... so it was necessary to fight against it. Meanwhile, mobilization of the pro-intervention factions became more and more vivacious and aggressive. And an unexpected politician joined their ranks: Benito Mussolini. He was the brilliant and successful director of the newspaper of the Socialist Party, the "Avanti!" [Ahead!] and the rising star of the extremist wing of the party. The Socialist Party had immediately proclaimed its support to neutrality and for some time Mussolini joined this position. But very soon he showed distress for this immobile attitude and argued that socialists had to shift from absolute neutrality to an "active and operative neutrality". It was not easy to understand what an "active and operative neutrality" could be: it could be interpreted as invite to mobilization against a possible assault of the Habsburg army; as a matter of fact this sibylline position was the bridge towards interventionism. He was expelled from

Socialist Party and, thanks to funds coming from French government, founded a new newspaper, "Il Popolo d'Italia" [Italy's People]. At the beginning, the subtitle of this newspaper was "Socialist daily newspaper". Sincerely or insincerely, Mussolini asserted himself as a socialist who was trying to call his comrades to a position similar to the position held by the great socialist parties of the great powers. The difference was that in accepting the war the great European socialist parties had renounced revolution, whereas Mussolini argued that the war was the road to revolution. He remained completely isolated, but as everybody knows after the war he would succeed in bringing together, with fascism, confused socialist calls and revenge against the anti-war Italians (De Felice, 1965; Castronovo, 1984).

In a famous article on the newspaper "La Tribuna" [The Tribune] Giolitti argued that "a lot" could be get with serious and balanced negotiations. He did not understand that his neutralism was for his opponents one of the main reasons for interventionism: for them, war must bury Giolitti's Italy in the name of a great, audacious, rapacious Italy. Moreover, Sonnino insisted on arguing that the nation could overthrow a monarchy refusing to listen to the national call. Sonnino lied: the better part of the Italian people was pro peace; for him "the nation" were the nationalists. Giolitti stated that monarchy was not in danger by all means. What was is in danger, indeed, was his power. The king joined the pro-war front and he did not dare challenging him. The majority of the members of the parliament reaffirmed its contrariety to the war but the pro-war movement organized great and violent manifestations and Giolitti remained paralyzed by his loyalty. At the end, the parliament surrendered and accepted the intervention. Only the socialists voted against, but letting clearly understand they were not intentioned to boycott the war. Salandra and Sonnino broke the historical gentlemen's agreement among the various souls of the liberal ruling class: they joined the nationalists and exploited the "democratic interventionists" so to realize a permanent anti-democratic re-balancing of the same Italian ruling class. Sonnino will die in 1922; Salandra, no longer holding important charges after 1916, will live enough to express his full solidarity to fascist dictatorship. An important role played Gabriele D'Annunzio, at that time the most famous Italian writer. He came back to Italy from France, where he had been keeping himself off his innumerable creditors, and in exhilarating speeches invited openly to violence against the "traitors" who were hindering the march of Italy towards her destiny. At the end, Italians enthusiastically welcomed or tamely accepted the decision of the government and marched towards death in the trenches (Seton-Watson, 1967; Spinosa, 1987, Jones, 2014).

In the war years D'Annunzio was the most efficacious testimonial of Italian war, performing impressive military raids. On the eve of the victory he wrote a famous poem starting with the verse: "Oh our victory, you will not be mutilated!". In this hope a clear fear was present. With his unquestionable instinct, D'Annunzio felt that Italy's allies were not willing to give to Italy all what Italian ruling class aimed at. Actually, Italy was not given Fiume (as a retaliation D'Annunzio occupied it with his comrades), was not given an absolute superiority in the Adriatic sea, was not given Smyrna. Italy paid for her allies' egoism, for her own narrow-minded "private" war against Habsburg Empire, for her own incoherence in her attitude towards the "little peoples" of Eastern Europe and Balkans and also for the silent disdain of her allies due to her bargain in 1915 (just like Giolitti was afraid of). While the socialists, like Tracy Chapman, talked, talked, talked 'bout revolution, without never doing it, the nationalists could easily accuse the liberal ruling class to be shamefully weak against working class and against the other victorious powers as well. Despite being a victorious power, Italy experienced a psychological state very similar to the state of mind of the defeated countries. This atmosphere was one of the determinant factors for the coming to power of the National Fascist party (Grassi, 1996).

With his progress towards dictatorship Mussolini took a complete revenge on his old comrades. He had happened to measure their incapacity during the war years. Socialists did not change their attitude when Italian army, contrarily to Cadorna and Sonnino's dreams, failed to attain a decisive short-term victory, so that very soon the war on the Italian front became a terrible long-term trench war (it is interesting that in the collective memory this failure is not present and that the fact that Italians joined the other peoples in the trench war is felt as normal) (Isnenghi, 2014). In late August 1917, in Turin, a spontaneous revolt sprinkled due to transitory shortage of flour. As usual, Socialist Party had prepared nothing to provide a whatsoever follow up but was also slow in simply trying to stop it, being as usual split in a revolutionary and a reformist wing. As a consequence, some fifty insurgents and ten soldiers uselessly died, some two hundred were

injured and hundreds of socialists and anarchists were tried and condemned to prison.

Turin's was a local and sudden revolt. The actual great opportunity for a revolutionary push occurred a few months later, in late October 1917, when Austro-Hungarian forces succeeded in crushing the Italian front and invaded large areas of North-East Italy. This defeat is named by the little town of Caporetto (now in Slovenia, in Slovenian Kobarid) (Silvestri, 1984). Peasants had in their hand the weapons, factory workers could stop production. A few weeks later the first news of the "October Revolution" penetrated censorship. A capable party could attain, if not socialist revolution, the end of monarchy and the proclamation of the republic, just like had happened in Russia in March. But Socialist Party abode to the principle of not boycotting the military effort and did not change its passive attitude. Cadorna managed to reorganize the troops behind Piave river, nonetheless he was forced to resign. His successor, Armando Diaz, showed more understanding of the material and moral needs of the soldiers. After the failure of the last enemy offensive in Summer 1918, Italian army scored an easy victory with the collapse of the Habsburg Empire in October 1918, a victory named by the little town of Vittorio Veneto .

Italian Socialist Party behaved more decently than the other European Socialist parties, which had supported the participation of their own countries to the war, and was rewarded by the voters: from the 1919 pools it came out as the most voted party, whereas the new-born fascist movement scored ridiculous digits. But to be big does not mean to be strong. In 1920 Giolitti was called again to form a government and in December swept off D'Annunzio from Fiume: the political revenge of the anti-war side appeared complete... Only to precede a far complete and ferocious revenge of the pro-war side. In October 1922, meeting Vittorio Emanuele III in order to be charged as new premier, Mussolini said: "King, I bring to you Vittorio Veneto's Italy".

References

What follows obviously is not a comprehensive bibliography on the Italian involvement in the Great War. It is a confidential set of works that stay behind this paper. Other than some classical and capital books, this list includes some very recent works focused on particular topics. I am sad I cannot include a comprehensive work on Italian Socialist Party facing to the war.

Bosworth, Richard J. B. (1979). Italy, the Least of the Great Powers: Italian foreign policy before the First World War. Cambridge University Press.

Castronovo, V. (1984). La Stampa Italiana dall'Unità al Fascismo [Italian press from unification to fascism], Bari, Laterza.

Ciano, G. (1975). Diario 1937-1943 [Journal 1937-1943], Milano, Rizzoli, 1975;

Cirillo, Silvana (ed.). (2017). La Grande Guerra nella Letteratura e nelle Arti [The Great War in the Literature and in the Arts], Roma, Bulzoni.

De Felice, R. (1965). Mussolini il Rivoluzionario 1883-1920 [Mussolini the revolutionist 1883-1920], Torino, Einaudi.

De Felice, R. (1990). Mussolini l'Alleato. L'Italia in guerra (1940-1943). Dalla guerra "breve" alla guerra lunga [Mussolini the allied. Italy in war (1940-1943). From the "short" war to the long war], Torino, Einaudi.

Gaeta, F. (1981). Nazionalismo Italiano [Italian nationalism], Napoli, E.S.I., 1965, reprinted as "Il Nazionalismo Italiano", Bari, Laterza.

Grassi, F.L. (1996). Italia e la Questione Turca. Opinione pubblica e politica estera, Torino, Zamorani.

Isnenghi, M. (2014). Il Mito della Grande Guerra [The myth of the Great War], Bari, Laterza, 1970 (reprint Bologna, Il Mulino.

Isnenghi, M., Rochat, G. (2004). La Grande Guerra 1914-1918 [The Great War 1914-1918], Firenze, Sansoni.

Jones, Simon M.O. (2014). Domestic Factors in Italian Intervention in The First World War, unpublished Phd thesis, London School of Economics and Political Science, 1985, Published by ProQuest LLC, http://etheses.lse.ac.uk/1985.

Lanaro, S. (1990). Nazione e lavoro. Saggio sulla cultura borghese in Italia (1870-1925) [Nation and Work. An essay on the bourgeois culture in Italy (1870-1925)], Venezia, Marsilio.

Mola, Aldo A. (1980). L'Imperialismo Italiano. La Politica Estera dall'Unità al Fascismo [Italian imperialsm. Foreign policy from unification to fascism], Roma, Editori Riuniti.

Monticone, A. (1971). La Germania e la neutralità italiana, 1914-15 [Germany and Italian neutrality, 1914-15], Bologna, Il Mulino.

Pisa, Roberta, Propaganda at Home (Italy), in 1914-1918 online – International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_italy.

Procacci, G. (1997). L'Italia nella Grande Guerra [Italy in the Great War], in Giovanni Sabbatucci and Vittorio Vidotto (eds.), Storia d'Italia [History of Italy], Roma-Bari, Laterza, vol. IV.

Prezioso, Stéfanie. Interventionism (Italy), in 1914-1918 online – International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-interventionism_italy-2016-06-10.pdf

Rochat, G. (1976). L'Italia nella prima guerra mondiale. Problemi di interpretazione e prospettive di ricerca [Italy in the WWI. Problems of interpretation and research perspectives], Milano, Feltrinelli.

Rusconi, Gian Enrico,. (2009). L'azzardo del 1915. Come l'Italia decide la sua guerra [The gamble of 1915. How Italy decides her war], Bologna, Il Mulino.

Seton-Watson, Christopher. (1967). Italy from liberalism to fascism,1870-1925, London, Methuen.

Silvestri, Mario, Caporetto. (1984). Una battaglia e un enigma [Caporetto. A battle and an enigma], Milano, BUR.

Spinosa, A. (1987). Il Poeta Armato [The armed poet], Milano, Mondadori.

Vigezzi, B. (1966). L'Italia di fronte alla Prima Guerra Mondiale [Italy facing to WWI], Milano, Ricciardi.

Webster, Richard A. (1975). Industrial Imperialism in Italy, 1908-1913, Berkeley,University of California Press.

[*] *This paper is an updated version of a relation presented at the international conference "The international symposium on judicial and historical aspects of World War I", held in Istanbul on 6-8 December 2017.*

IRSTI 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.02

Khalil Kohi[1], Shirali Samimi[2]

[1]Assistant prof., lecturer First Writer, e-mail: kohi_khalil23@gmail.com
[2]Assistant prof., lecturer second Writer, e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com
Bamyan University, Afghanistan, Bamyan province

CULTURAL AND ECONOMIC CHALLENGES ON THE WAY OF YOUTHS OF ISLAMIC COUNTRIES

Youths and teenagers of backward countries including Afghanistan are trapped into cultural invasions and cultural misidentification; specific programs like: globalization, media materials and announcements according to alien cultures, information materials and technological devices, and the consuming materials which are imported in powerless countries by industrial countries gives this invasion an increasing power which results in more metamorphosis of cultural identity and separation of youths and teenagers from their culture and national dignity. Globalization as a strong plan which wants to alter the world into a village and gives its destiny to the hands of people and nations which have political, economic, ... power. Youths and teenagers of powerless countries are attracted to this plan without any wisdom of the plan. And the media materials which are stored in the space stations, containing welfare, lusts excitation, and disparaging national values of weak countries helps the globalization phenomenon and attracts the youths of weak countries. Media advertisements of potent countries institutionalizes this idea in the minds of youths and teenagers of powerless nations that weak countries can nowise develop in the future world. Therefore, annually, billions of dollars' asset from powerless countries which have been spent for their youths' education in addition to migration of thoughts and brains are flown towards west. Cultural misidentification for the benefit of powerful countries, trained youth with the cost of powerless countries, attraction of thinking brains with lack of belief in their powerless nation's future are the consequences of it.

Key words: Youths, Culture, Self-alienation, Media, Globalization.

Халил Кохи[1], Ширали Самими[2]

[1]Доцент, оқытушы, e-mail: kohi_khalil23@gmail.com
[2]Доцент, оқытушы e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com
Бамиан университеті, Афганистан, Бамиан провинциясы

Ислам елдерінің жастары жолындағы мәдени-экономикалық проблемалар

Үшінші әлем елдері, соның ішінде Ауғанстан елінің жастары мәдени шабуылға және мәдени бұрыс идентификациялау процесіне ұшырап жатыр. Индустриалды озық елдерден әлсіз, үшінші қатардағы дамушы елдерге таралатын тұтыну материалдары, атап айтқанда бұқаралық ақпарат құралдары және шет елдік мәдениеттерге сәйкес хабарландырулар, ақпараттық материалдар мен технологиялық құрылғылар сияқты арнайы бағдарламалар жоғарыда аталған мәдени бұрыс идентификациялау процестің өршуіне және жастардың өзінің мәдениеті мен ұлттық болмысынан алшақтатуына ықпал тудырады. Жаһандану процесі, бұл – үлкен жоспар, яғни бүкіл әлемді үлкен бір ауылға айналдырып және сол ауыл тағдырын саяси, экономикалық күшке ие алып адамдар мен ұлттардың қолына беру ісі көзделген. Әлсіз елдердің жастары, бұл жоспардың түп мағынасын түсінбей, сол жоспардың ықпалына еріп кетуде. Ал медиалық материалдар сол жаһандану процесін жүзеге асыруға көмектеседі және әлсіз елдердің жастарын соған тартады. Алдыңғы қатарлы елдердің медиа жарнамасы әлсіз елдер жастарының санасына сіңіп, оларды жарқын болашаққа сендіреді. Жыл сайын жастардың білім алуына артта қалған елдерден батыс елдеріне миллиардтаған доллар қаражат пен активтер аударылады. Бұл жағдай озық елдердің пайдасына шешілген, әлсіз елдердің жұмсалған қаражатымен оқытылған жастардың мәдени дезидентификациялық процесіне алып келді.

Түйін сөздер: жастар, мәдениет, өзін-өзі тану, медиа, жаһандану.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Халил Кохи[1], Ширали Самими[2]
[1]Доцент, преподаватель, e-mail: kohi_khalil23@gmail.com
[2]Доцент, преподаватель, e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com
Университет Бамиан, Афганистан, провинция Бамиан

Культурно-экономические проблемы на пути молодежи исламских стран

Молодежь стран из третьего мира, включая Афганистан, попали в ловушку культурного вторжения и культурной неверной идентификации. Конкретные программы, как глобализация, материалы СМИ и объявления в соответствии с чуждыми культурами, информационные материалы и технологические устройства, а также потребляющие материалы, импортируемые в бессильные страны промышленными странами, придают этому вторжению все большую силу, что приводит к еще большей метаморфозе культурной идентичности и отрыву молодежи от их культуры и национального достоинства. Глобализация как сильный план, который хочет превратить мир в деревню и отдает свою судьбу в руки людей и наций, обладающих политической, экономической властью. Молодежь слабых стран привлекается к этому плану без понимания этого плана. А медийные материалы помогают явлению глобализации и привлекают молодежь слабых стран. Медийная реклама передовых стран институционализирует идею в сознании молодежи, что слабые страны могут сейчас успешно развиваться в будущем. Поэтому ежегодно на Запад летят миллиарды долларов активов из слабых стран, которые были потрачены на образование их молодежи. Обученная молодежь ценой слабых стран привела к культурной дезидентификации в пользу сильных стран.

Ключевые слова: молодежь, культура, самоотчуждение, СМИ, глобализация.

Problem Design

Cultural dignity of third world nations specifically Islamic countries' are changing. These changes occur that fast and rapidly which reflects big changes from one year to another year in the cultural part among youths and teenagers of Muslim nations. However, these cultural changes may have positive aspect, but what it imposes on Islamic society is usually of negative aspects. It has even transformed their lifestyles, patterns, and the way of their thinking. Cultural organizations including government, families and community in Islamic countries has not had any specific plan in order to release their youths and teenagers from cultural imitation. and even media has contributed negatively in many cases for destructing stable culture of third world nations in order to imitate potent countries media. This article is written to explain the causes and harms of accepted culture in Muslim societies specially among religious and honorable people of Afghanistan and to illustrate the solution for preventing negative cultural changes.

Research Method

This research is a practical and theoretical research. In this research, it has been tried to describe phenomenon theoretically and describe their usage practically. In this research, I have tried to utilize the latest researches of scholars which have been brought up on using mass media.

Research Background

as far as the researcher have researched. So far, it has not been written any independent book or article in this regard in Persian Dari language, but it has been written some materials in foreign languages, specifically, English and Arabic languages which are my guides in the current research.

Research Significance and Value

As far as culture, custom, and traditions are counted as apparent characteristics of a nation and a country and these distinguish the people of countries from each other. the above items are the identity of a nation and people. when a nation or people do not have such items or when the values a nation have are subjected to destruction, this accounts that the nation does not have any value anymore. Therefore, this paper has vital significance so that it could be something to inform people, and pave the way for people to train their children, teenagers and future generations of the country in a way that could prevent cultural invasions.

Research Results' Application

Basically, every topic which is chosen by researcher to gather information about, involves applications in different arenas like; individual activities, social activities, political activities, economic activities, and cultural activities. In other words, the

research application can hasten or slow down the speed of some changes, but there are some issues which are not able to engender a change immediately, but it may spark in the future so that people could be covered by brightness of these written traces. And this trend may prohibit cultural invasions, phenomenon like globalization, and foreign media to affect our peoples' life negatively.

Preface

Youths and teenagers are the real asset of every country. The backwardness and progress of nations have a direct relation with how the youths and teenagers of the nation is trained. Youths and teenagers which are trained according to their homeland traditions and culture will become patriotic, serviceable, and honest in the future. On the contrary, those who are alien with their culture will not tend to serve their people and be honest to their people. One way of training youths and teenagers based on alien countries culture in backward countries, especially in Islamic countries is the improper use of western technology. This technology with its increasing power has brought the world closer to globalization and has approximately changed it to a small village. Today whatever is published in one corner of the world is reported in another corner of the world instantly. Therefore, with such possibilities, the powerful countries of the world are seeking to impose their culture, beliefs, values … on weak countries, and it is growing. The youth generation of weak nations lives in a terrible era. The strong western technology which holds the responsibility of training youths and teenagers based on western culture, will change their dignity, culture, personality, and their demeanors. Therefore, Islamic countries and Muslim families are inevitable to embark on a plan so that they prevent tomorrow's generation from confusion.

Causes of Cultural Alienation

Nowadays, weak countries and people are involved with two strong phenomena that transform their culture, ethics, demeanor, habits, traditions and other characteristics that distinguish one nation from another nation. And this transformation makes the weak nations to obey the powerful and developed countries. Whatever is assumed as good by the powerful nations is assumed good by weak nations and whatever is assumed bad is bad. One of these two powerful phenomena is globalization and uniting the countries. According to this notion, the same culture and rules should rule the world which belongs to powerful countries. Dignity, rules, and cultures of weak nations are abandoned and omitted. The second powerful phenomenon is media. It is a medium which promotes the will of the powerful countries all over the world and institutionalize it in the peoples' mind all over the world. Since abdicating from the use of media is not possible, it is vital to use from media in a proper way so that negative affects to values, beliefs, and cultures of weak nations are prevented. There are few factors as cultural alienation factors which have strong influence on weak nations specially on the youths. The most important of these factors are globalization, media, technology and information materials and the consuming materials which are made in other countries. Below, we shortly discuss them.

Globalization

Globalization is one of the extensive, divisive, multidimensional, and interdisciplinary concepts which has been debated in different fields lately in the last two decades. Globalization in the Muslim world has also had a widespread resonance. Globalization word has a long history. Robert Sun does not think of Globalization as a new phenomenon, but as one of the historical stages of the compression and complication of the world. According to him, the five historical eras which have led to today's globalization, have been started in the beginning of lunar ninth century or Gregorian 15th century in Europe. After intensification with the pass of time, it covered the whole world. (Robert Sun, 2003: 58-59)

James outlines three theories about the origin of globalization. According to his fist theory, globalization refers to civilizations' creation, or minimum 5000 years ago. Peoples' acquaintance was provided through conquests, business, trades, and immigration. And transformed the world into a smaller place. Living in cities and existence of religions also played an important role in this trend. According to his second theory, globalization is taken from the creation of capitalism in the Gregorian sixteenth century in Europe. In other word, the dramatic changes in the field of human resource including different innovations in the arena of technology enabled capitalism to cover the whole earth. According to his third theory, globalization is only the new version of capitalism which has been influenced by different economic transformations in the international system, especially after 1970's decade it has turned to todays' system. Hence, James names the first globalization as the primary

globalization which includes the era before sixteenth century. He names the second globalization as interstitial globalization era which includes from the creation of capitalism up to initials of 1970 decade. He names the third globalization as the rapid globalization which includes from the initials of 1970 decade up to now. (James, 1996: 18-19)

Anthony thinks of globalization as the consequence of modernization process and names it as the intensification of social relations worldwide which joins far distances in a way that an incident in one corner of the world influences rapidly the other corner of the world. (Anthony, 1990: 64)

Others think of globalization as the new system of domination which has been supported by the big world economy – capitalism after the cold war. capitalism system continuously follows its political and economic benefits (James, 1996: 131). Globalization is considered as a program by powerful countries which works for the benefit of their economic and political organizations.

Globalization means creating a single world, with identical criteria, strengthening governments' relations from the political and economic view, approximation of cultures, dissemination of identical information, exchange of worldwide products, and the technological developments to be provided for the citizens of the whole countries all over the world by powerful countries. Besides, powerful countries want to globalize the media. (Madkor, 2007: 25)

Globalization with every definition, cannot prevent from obeying one country from another country except among equal political, economic and cultural powers which cannot affect each other. because weak is permanently impressible. Weak countries cannot contribute along with powerful countries. Because they are not able to bring changes, and change should be considered bilaterally. therefore, globalization is not possible except among powerful countries. Weak countries will be overwhelmed under any circumstances.

As we see, globalization has been started by powerful countries and continues. The practice of annexing countries to the culture of powerful countries, especially western countries and dividing the world into two parts- a. powerful world with global organizations, giant companies and b. weak and developing countries. In this division, the first world is sovereign and second world is subordinate. The first world is leader, commander, and versatile but the second world is obedient and idle. In this route, the ability and potential of weak countries as well as their energy and technology which have been hardly achieved will be put in service of powerful countries. Abilities, potentials and all assets of weak countries will not be depreciated by the powerful countries.

Globalization in the economic concept

Globalization means the ultimate elimination of the oppressed people from participating in the competition. Providing the giant companies with opportunities. Powerful countries dictate their rules, currency, and conditions on weak nations, and countries without considering the weak peoples' personality and human being value. If the world continues like this, soon weak people will remain as prey of arrogant people and waiting for their devastation and death.

Globalization in the ethical concept

Globalization from this point of view means unconditional sexual liberty, fulsome feelings, ethical degradation, destruction of human values and families, and spread of prostitution and aberrations. According to this theory, family, ethics, and values won't have any significance among the people. And those who think of these as values will be considered as stereotyped and backward people among others.

Globalization in the cultural concept

In this concept, globalization means the accelerated lordship, exploitation, loss of identity and long-standing and original cultures of nations and countries, and to separate the religious from their values, culture, and beliefs. Values, religion, ethics, and beliefs are portrayed as horrid and offensive among people to alienate people with their religion. (Madkor, 1423: 7-9)

Globalization in the political concept

In this concept, globalization means that globalizers dominate the world, people, and economy. Powerful will be leaders, speakers of the right and superior will, and owner of a sound above all sounds. Powerful will find dignity like the shepherd of the herd who rises his stick above every disobedient sheep.

Globalization in the technological concept

Globalization in this sense means the privatization of superior technology from technology equipment regardless of globalized countries' understanding

from the secret of technology. Technology is used for providing the globalists with their personal benefits. (Madkor, 1423: 9)

Technology in general and communication and business technology privately, are the most dangerous weapons that industrial developed countries have towards developing countries. Monopolizing of technology manufacture and making it marketable is one of the greatest means of governing on weak and developing countries. Mass media in general and TV programs privately, are the most significant and dangerous tools which are used by developed countries to dominate the world's people, govern on other nations, change their culture, and influence the weak countries national dignity. (Algharib, 2001: 130)

Weak countries are in a condition of obeying the powerful countries in the trend of globalization. Globalization in which goals for cultural domination are set and plans for world culture is set. In other words, powerful countries, specially America is a cultural world. America is a country that is imposing its dominance on the world by polarizing and melting others by indirectly reflecting on this issue in the media. Media has gradually taken the place of coercive operations and direct armed attacks because media spread fast and influence thoughts deeply. Meanwhile, media is less expensive than direct tin and have contemporary application. (Hejazi, no date: 86).

In the developing countries in general and Islamic countries specifically, youths are subjected to different and consecutive challenges in order to separate them gradually from their dignity, gentility, norms, civilization, and common Islamic values. Youths will be made doubtful on having ability of development in Islamic countries and they will go for the already planned culture plotted by the powerful countries. In the recent analysis of the political and economic equations, teenagers and youths are being digitized and can be added or removed.

At present time, globalization has considered the method of breaking into other cultures, especially breaking into Islamic culture, in order to disrupt Islamic culture's authenticity and undermine its stability and its variables. Other cultures want to apply Islamic culture in a new way to serve the purposes of globalized countries, especially for western countries after radical changes.

Media

In today's societies, media, especially TV has replaced parents and teachers in training children via promoting hedonism, leisure, and showing surprising and seductive pictures. TV had been able to impose aggressive demeanors, meaningless values and humiliation of human essence on family system. Regrettably, all these actions are carried out without any resistance of stakeholders like families, schools, social and civil organizations. Besides, it is carried out by cooperation of official media inside Islamic countries.

The pattern which is acted out by fathers in training their children is declining. Instead, actors of movies, actors of TV serials, and football players are chosen as patterns of children in Islamic countries. (Algharib, 2001: 137)

TV has removed self-restraint among families. Families culture have shifted from Islamic culture to western culture and to the cultures of movie producers. Programs and broadcasts which are broadcasted in Islamic countries TV, especially in some Afghanistan TVs have no relation to our religious culture. A virtuous, and sacred woman is considered as intolerable, boring and monotonous and is not capable of being a pattern to others. On the contrary, a woman who has a long background of dancing and has imitated westerns and acts according to uncommon Islamic conducts, seems more seductive and attractive to others and is invited as pattern in a society. (Emam, no date: 238)

Media, specially TV as super media forms the equation of patience, struggle, suffering, and economizing which forms the pillars of economic development and civilization has been changed to false announcements, scary exaggeration, and exaggerating when describing products. From now on, struggle and effort which are the bases of development and social welfare will be factored in as a meaningless thing. On the contrary, laziness, roguery, leisure, and fleeting pleasures form the aims of people. Things that show the easy aspects of life are made by western TVs and media, and promoted by TVs of Islamic countries. These acts actually trample the institutionalized values of Islamic societies, especially our afghan society's. TV turns indigence to wealth, obscenity to beauty, sensual dreams to Hajj in the peoples' view. Unfortunately, families have helped media and TV in this nasty role. Families who are tired from work during the day, and the mother who prefers work than training her children. Families who don't know the value of Islamic and national training of children, replaces TV with themselves for training their children. Youths spend most of their time watching TV in the cities that have enough electricity rather than spending time with their parents. TV creates distance between

children and parents and even sometimes values between father and son are at odds. Therefore, in the near future, we will witness destruction of families, and love, respect and passion among family members will no longer last, even those which have been earned during life of human. Occurring this confusing act has been helped with parents. Because germs cannot attack body organs unless there is a suitable biologic space and condition. (Algharib, 2001: 139)

At present, satellites and space stations are highly extended that has even made the space cramped. These stations broadcast milliards of media materials, cultural publications full of values, western and eastern conducts, and Non-Islamic behavior. Among these, even one in a thousand is not related to Islamic culture. Because no one will broadcast anything for the benefit of our values unless we do it for ourselves. Surprisingly, we are watching these non-Islamic materials and uprooting materials while our mouths are open. We are greedily watching these non-Islamic materials without considering its moral-effect on our children.

Alwani one of the Arab scholars say "today's cultural invasion is similar to Noah's storm. But the savior ship is from the western culture, life, and demeanor. This storm cannot return our imagination, experience from the world, humanity and life. and we should think of them as destructed" (Alwani, 2001: 166)

The sample of globalization which has taken our life with itself has not kept human's humanity. Human values and ethics which was based by heavenly religions and has been penetrated by thousands of divine messengers through thousands of years are about to be destructed by globalization. This action means destruction of human history, and changing it to natural history in which there is no difference between human and animals and human act as animals. What makes me feel so sad is Islamic countries media which is broadcasted by Islamic governments. These media subconsciously take a strong part in the distorted attack against us every day and reinforces the new colonial goals of the globalizing countries.

There are programs broadcasted in the media especially in TVs of Islamic countries which have no relation to Islamic culture, religious values, and ethics. Researches which have been carried out by Abdul Wahed Alwani on more than 35 Arabic serials main characters. These serials are watched by children and adults together. He has derived that characters which are known as heroes in these serials promote the spirit of frustration, opportunism, thinking vacuum, absurdity, futility, ridicule, and profit seeking among people. (Alwani, 2001: 167)

For the seeker, it is enough to watch one or two hours during the day or night our honorable country's network or other Islamic TV networks in which noisy music programs and other shamelessness programs are broadcasted. In addition, these serials have no effective contents, they contain recreational programs and other collections which just take the time of viewers. Except some limited TV networks-just these networks do their prophecy for their people, homeland, and beliefs. The rest of TV networks, broadcast deviating social, economic, and political programs in order to use the majority time of youths and teenagers with these programs.

Most of the computer and internet games which our youths and teenagers spend their time with are based on brutality, reaction speed, relationship blur, killing, and danger. They are made based on speed of hitting the enemy, or aggressor or for beating any trick. These kinds of games turn youths into fierce, hesitant, and aimless youths and leaves no toleration for them.

Use from the alien technology products

Information, media notification and consumable materials are all combined to have a strong effect on public opinion of people and nations. For example: any program which is designed by Microsoft, Chinese manufacturing companies, or others carries western ethics, demeanors, and values which are alien with Islamic countries values. These materials and equipment hold their producers' values. And when using they motivate the user to get alien with their culture and life-style.

Powerful countries are gathered to turn Islamic countries into the consuming market of globalist countries. As a result of this mobilization, children and adults of weak countries, especially Islamic countries' find themselves following the powerful countries caravan and feel themselves responsible to act according to the command of powerful countries. Because of they remain back from this caravan for a while, eventually they will find themselves secluded from their concurrent people and time. Muslims believe that technology development is the criteria of human development. This development is a value that human cannot escape from it but should be followed. It is necessary for every person to always try to make these affairs happen. Because the mentioned development is not only the factor of human development by the guarantor of human survival at present time. (Madkor, 2003: 205)

Muslim families are increasingly being motivated to provide their children with information equipment. But it is a pity that they only provide the technology tools but they never dare to teach their children the mystery and secret of technology.

The equipment which are available to teenagers and children are connected to the whole points of the earth. Net cafes and play stations have covered the streets and roads of Islamic cities. As a result of the mentioned equipment, our children are trained more than they should be trained by their fathers, schools, and teachers. Today's teenagers and adults have a strong tendency for thick personal relationship, severity, excess, isolation, and self-loathing. And there is nothing left as sincerity among people, families, neighbors, and society.

Training an individual based on alien culture has abundant negative effects which we can mention the negative effect of spending time on internet games and affecting our health. Information technology and internet have been used to reach westerns to their dreams and their paradise. These plays lead to immigrating most of the Islamic countries intelligent children to the USA and other powerful countries. These children are the national asset of Islamic countries and the future-builders of our society. Islamic countries have spent milliards of dollar on these children for their literacy. With their immigration and escape from country they help to strengthen disturbance, and insecurity in the Islamic society. Globalization equipment has been able to instill this idea in children everywhere in the world that Muslims are terrorists, evil-doers and want to shed the blood of others. This kind of people just want to live in their own home and nest, and they are going towards an unfavorable life. They are like a spare body on the globe and want to save themselves. One of the most famous computer games of the current era is the Lebanese hero as the terrorist. In this game the player is wearing a turban, and alludes to national resistance for the country. Most of the supposed 1st grade enemies of westerns are Muslims. (Alwani, 2001: 107)

A Person like Bill Gates have had a strong effect roughly like messengers among human in the last two decades. This effect includes their way of thinking, and how they arrange their life. All humans think like Bill Gates although he lives in coordination with U.S laws and is directed towards already planned directions. As a result of it, this change in humanity can bring human under domination of U.S in terms of way of living and investment. (Alwani, 2001: 170 – 171),

Impact of commercial goods on cultural deviation among youths

Commercial goods including goods, equipment, edibles, children games, and clothes are from the most important tools of globalization. These tools highly influence the user. Although apparently these things look innocent, inside them there are hidden dangers carried. It is a good opportunity to classify people and deviate them by the product's trademark. One of the ways for changing indigent countries, especially Islamic countries to the only consuming market is by exporting their product supply and source of erosion of raw materials.

The famous Barbie game had been training children and youths of weak countries for two decades according to American values. These kinds of games have penetrated between child and mother, and child and father. This is the carrier of a little devil who will conquer you whether you wish or not. As a result of this game, people are losing their lull and add to the budget of families. In the cities of Islamic countries, the number of restaurants is increasing rapidly with abundant guests who evade from having food at home and talking to their parents.

They have motivated us towards fashion and beauty in clothing. The stores that produce industrial countries products have been strengthened and these follow their commands in our dressing, uniform, and clothing.

If Tools and devices like automobile, cell phone, TV and internet are used for human being development are very big medium, but the depreciation method and lack of understanding from technology, especially in Islamic countries have changed them to things that waste time, tire the people meaninglessly, separate them from comfort, taking them towards leisure and seclusion, family destruction and tendency towards more depreciation which is for the benefit of global companies and multinational companies.

The globalization of developed technology in industry, culture, and media have had a strong effect in the western mental invasion on the growing world in common and specifically in the Islam world. Powerful countries are growing cultural goods services depreciation in order to separate cultural traits of weak countries and achieve their colonial goals. (Alhaeti, 2001: 158 – 159)

The effort of powerful countries for achieving their goals have a lot of risk for weak countries especially for Islamic countries. Nonetheless Islamic countries have not payed attention about it. And the main agent which involves family, school, and mass

media tools do not do their responsibility in Islam world. As a result of this, the new colonialism and powerful countries are trying more to achieve their goals, and Islamic families with their daily conducts are paving the ground for the world powers to achieve their goals and take part in reaching in their goals. Schools and educational associations in Islamic countries are not able to grow the original Islamic and religious values. Besides, they cannot teach students thinking skills and exact choice skills at schools.

Solution for the crisis

It is difficult for weak countries to find the outlet for their children and teenagers from this carousel which is made by powerful countries to perish our teenagers and to train them according to their values in order to use them for their own purposes. Because in the third world countries and Islamic countries there are only few countries who feel responsible towards their future-makers. By using the following issues, we can reduce the negative effects which are imposed by globalization and media on children, teenagers and youths, and train teenagers and youths according to Islamic norms, national values and cultural values:

A: government, family, school, and media should all work together and try to strengthen Islamic imagination, cultural and national values, belief in creator, and creation of human and life by god in the mind of teenagers and youths. They should not leave teenagers and youths alone, because if they are left alone they will be subjected to the trap of globalization propaganda and media of powerful countries and this will result in losing their whole social values.

B: Islamic ethics and human ethics should be grown in kids, teenagers, and youths of society. Besides, Islamic and national values should be institutionalized in their mind.

C: intelligent and skillful interaction with media and mass media especially with TV and internet. Because if they are incompatible with values they can have their serious destruction role on users.

D: building new policy for media discourse in Islam world so that Muslim personality is kept forever in minds and induce it to children and teenagers.

The most important strategies to prevent future-makers from falling into the alien culture

1. Training based on holy religion of Islam:

Islamic society is a society that believe in God. Therefore, it is necessary for a believer to interpret the purpose of creation, and know that human is not created without any purpose and aimless. This belief is the key of social philosophy. Because it is necessary for human to know the divine fact, life, nature and the connection between these facts.

We should induce in Muslim children and teenagers that the existence of nature and life is not aimless. Human is in the center of existence as superior of creatures and successor of God. The final route and goal of human is the return to the creator god. It is god who has created the human and gives command, the god who have created all the creatures.

We should improve the feeling of teenager to the unique god who exports everything and everything is returned back to him. It should be explained for teenagers that believing in the unique god is the base of freedom and polytheism is despotism. Allah is the one who has created the nature, human and life and has made a system for them.

The creator is wiser than everyone on what he has created. Our children and teenagers should be taught that human is the servant of god and master of nature. The god has created him for worship and assigned him as his successor on the earth. We should let them know that the base of worship and caliphate is to move towards making the earth based on god's will and way. God has created him free and has made him responsible, the nature is in his service and he is valuable for the god and is counted as the core of creation or nature. Nothing is more valuable than his value. He will show up for the calculation of his deeds to the god in the doomsday in the other world. This world and the other world are not the opposite and substitute of each other. the one who makes their world a divine and pleasant place will also make their other world a pleasant place and the one who makes their world a bad place will also make their other world a bad place. Inevitably, we should improve our children perception because they will interact with the nature which is created by god. This creation is both tangible and intangible. His responsibility towards tangible creation is to gain knowledge, apply god's rules for building their life and take benefit of knowledge. God has deposited a lot of boons in this creation that if human ignore or escape discussing them and discovering them for the peoples' use will be counted as guilty near their god and creator. We have to improve the belief of our children in a covered nature created by god and it is obvious when interacting with god. Besides, they will interact with pre-science singularities; they will interact with spirit, angel, jinn, and devil which is led by Satan. They should interact with all

of them regarding god's command and conditions. Teenagers should know that their relation with nature and nature's components is the relation of mercy and honesty. It is not the relation of anger and scuffle. Therefore, nature is merciful and intimate and god has created the nature in order to serve for the humans not to fight with the humans.

We should improve the feelings and the belief of children and teenagers that the life is part of the nature, and god has created them. Nature is a creature and mortal. God has created the nature with all its component. Nations are the worshipper of god and obey him. Humans responsibility towards nature is to build the earth by knowledge, justice, freedom, council, cooperation and good deeds.

We should teach our children and teenagers that they should take part in society, politics, economics, culture, knowledge and technology, news and media. And it is human's responsibility to build and improve the nature and take benefit of the nature in order to take part in helping the nature and other humans. Failure in this regard, escaping from standing for god's servant rights and acting against successor roles, corrupting on the earth are counted as guilt near the god and will result in shame and dishonor in this world and the other world for the god's servant.

This is a base that involves child's understanding from this interpretation. His understanding from the core fact of nature that helps him find the route of his life. The system which apply this will come across differentiating between this system and other systems. To sum up, without considering philosophic training of children, youths and new generations of Islam will be counted as imperfect. Directors of Islamic countries media are responsible to institutionalize the above mentioned points through managing TV and radio programs and institutionalize these points in the mind of new generations of Islamic countries.

Without this general imagination, will be trapped in serials that encourages sex, drugs, rape and incitation. Alien media are feigning heads with turbans as crime factory to humiliate Islamic culture near children and teenagers and make them hate their Islamic culture.

Perhaps in the near future, cultural borders might be broken, defensive walls against media and information attacks collapse. Therefore, without returning to the original Islamic culture and supporting poisons against garbage of invasion we have no other way.

2. Improving ethical values, good demeanor and freedom

The second measure that government, family, school, and media should take in this world which is about to change into a village is to strengthen children's feeling about freedom, because freedom is deposited to the humans' mind by god. Teenagers should know that god has created human free. Freedom is a nature in the human mind. God has created human free in order to implement god's command and duties on the earth; responsibility requires freedom. Therefore, humans' activity should not be limited. (Madkor, 1421: 118)

Freedom is a nature which humans created with it. It is not a grant which is given by social system to humans or prohibited by social system. This value is natural which has been institutionalized by god in human in the creation day. Excellency Imam Ali says in this regard "how long will you worship people although your mothers have given you birth freely?

Freedom should be regarded as one of the essential needs of human. This right is one of essential rights of human which should be reserved. It is not surprising that when human deeds are deviated and evil, their ethics collapse. The situation of all society collapse and as a result of this, freedom is prohibited for them or unconditional freedom is applied among them.

Freedom is an integrity which grants humans' freedom of action and thought. This is one of the signs of creation of god for the human. If all god's creatures worship the god without their will and volition will the god leave humans in a route without their will and volition. Humans are created on the earth and relates to a tribe and the blood flows in their veins without their will. And it is the god's bless to grant them the freedom of action, thought and planning their life. Therefore, he looks for his servants' goodness and welfare. Whatever belongs to him is that he is fully authorized and respectable, and that authority is plan and way of life and action and all of these items are coordinated with humans' nature and responsibility. (Sayed Qutb, 1408: 23)

Without growing this concept for freedom and institutionalizing it in the mind of children, politics situation will not get better, society will not improve and the wish of training justice and peace will not remain in the minds of humans.

Family and school are from the most important associations of children's personality creation. In these places, there are opportunities and ways that can improve teenagers desire and talent on understanding nature, society, and freedom of their responsibility. The family that doesn't motivate their children to express themselves and doesn't provide them with the opportunity of expressing themselves, thinking, and making choice, in fact, this family is

neither teaching freedom nor social responsibility for their children. School administration which is destructing individual talents does not know desire in cooperation. it demolishes freedom and encourage social discord among students. As a result of these they engender human who are poor in decision making, not having adequate education and knowledge, and reluctant to participate in social cooperation. In this situation, increasingly negative sense among youths, fear tendency towards their responsibility and lack of respect towards believing is improved. They escape from their responsibilities and disrespect them. Besides, teenagers' characters grow in opposite direction to social philosophy. Our main problem is lack of our ability in evaluating freedom in a common sense and non-democratic sense. Freedom is a spirit that grows in all social cores. It invites the society to understanding, effort, love and cooperation. School administration which is only looking for maintaining the system instead of paying attention towards students' tendencies and considering their tendencies from the scientific, social and physical perspectives will not help in improving freedom and social responsibility. Majority of students inside classrooms turn schools as their murderer of their innovation. Students at schools are like humans who are lost in crowd. Their ability and potentials are wasted and have been turned into a puzzle in the society. As a result of it, youths' life will eventually be murdered and their freedom of thought, innovative opportunities, and social personalities will all be wasted.

3. Coordination between media and learning in Islamic countries

Media and learning must complete each other in a high limit and degree. Media has an active role in learning especially in distance learning. In addition, it is important that national media should be an important device for amending language which can be implemented through utilizing native language in all programs and media messages. It is needy of coordination between media and educational organizations, specifically it needs coordination of civil educational organizations. Powerful countries have made media as a weapon in which there is no dominance of ethics and human values but it is subordinate of capitalism rules and trade for the benefit of powerful countries and we cannot prevent them. As a result of this, media imperialism is created, world is affected by western culture and values, and its philosophy is becoming visible in justifying media actions and hoarding media networks. eventually, it results in media content dominance, dispensing media information based on western innovative aspect. In this way, the progressive way of developing world (third world) is interrupted and progress of communication services will ban the way of majority of people or poor people.

Doubtlessly, alien communication services which is flown in the minds of Muslim teenagers imports plenty of impacts on them. These services weaken their friendship with their national media organizations and improve their tendency towards alien western culture in advance. Western media services and lack of Muslims' youth opportunity in using national and Islamic media familiarize them to enticing alien services and weaken their personality growth and Islamic identity. Currently, in most of the third world countries, education via media is poor and there is no solution for learning in it although in the future there will be no other way for improving learning but through accurate media devices planning. Separation of media policy from cultural and educational policy which is common in Islamic countries is a crime which is not forgiven. Specially in the age which culture through learning is the major axis for improving, and media is one of the most important means of achieving this growth. Media is a direct adaptation to the cultural thought of cultural policy.

When we place together the inattention of governmental officials and Islamic media we find out the following – separation of cultural policy from educational policy, reduction of free education and dedicating better education to those who pay money, free reduction of media and making it dominant in the third world countries, especially in Islamic countries. In the last analysis, fanatic groups are created in the third world countries and lead the youths of Islamic countries towards alien media messages sent through east and west that act against national and Islamic values.

4. Media program should be educational

When we want to use properly from information technology communication, we should know that these means are not just for sending messages. They have extraordinary usage in the educational affairs. For example: distance learning and managing idea exchange loops are not possible without media (Nabil, 2001: 238). By using media teachers' time, governmental staffs' time who are doing duties and teenagers who are watching the media should be subjected to learning.

The increasing growth of information will soon take us wherever it wants. Soon everyone might be provided with their own news agency, and this will occur through smart agencies of media that have crossed the internet longitudinal and transverse,

TV networks and radio stations, looking into newspapers and magazines carefully, and news agencies that gather information to arouse interest in the user through their media profiles. (Algharib, 2001: 143-145).

Media organizations will gradually evolve into information repositories. The system which will act like 24 hours open-buffet restaurants. The user or the one who chooses it, is a needy but counted as a special one among others.

It is time for media to pay special attention for their users and share them in their media policy, to know about their desires and interests and authorize them a lot. Islamic countries need to revise in the media messages, especially TV's and radios' messages which are very active, common and important. They should plan these messages in a way that they could have educational aspect because the messages of these media are able to be transferred in the very far villages of the country. It is important to use properly from these messages in order to uproot common illiteracy that govern in Islamic countries. Also we should use them for special services lessons, guide for planting and agriculture, and express health problem and environmental problems with their solutions.

The children of this age spend more time with TV than with school. Therefore, it is important to consider the relation between children and the TV messages in their conduct, their mind power and their thought towards others. Via the fiber optics project which distributes internet and Afghanistan has also acquired internet through it, soon internet access will be provided for a lot of youths for long term which will have an impact similar to TV's. the government and especially the ministry of communication and technology should first have a selection of useful data and information before sharing all information with the users. The ministry should filter unnecessary and harmful networks. Instead they should replace them with useful and effective information compatible with the current events and problems of our country. As a result of this, they provide the youths of Afghanistan with educational media means that are new and productive for them.

5. Optimum use from media

Severe need to planning in order to unleash Muslim teenagers of Afghanistan and other Muslims' from the instilled negative habits which have gone in the depth of their feelings. This responsibility is something in common among officials of media, education, religious who invite, thinkers and cultural activists. If we need to revise and correct media programs then we also need to build our special culture to instill them into teenagers' minds at home space and school space, and this can be useful to compensate the negative effects of educational programs among teenagers. For example: if we want to lessen the negative effects of TV, fathers should support their children and it means that- to reduce the watching hours, limit the time for children to watch TV, and choose the programs for teenagers that contain Islamic ethical concepts.

My specific suggestion is to accompany teenagers while watching TV as a need. Also teenagers need to be helped by their fathers at home and teachers at school, specially by their literature and social science teachers and aesthetic materials. The engendered environment for discussing- cultural issues, movies, and serials which are watched by teenagers is appropriate, and questions should be designed according to this environment.

Fathers' and teachers' discussion with youths and teenagers and answering teenagers' questions will have a big portion in creation of their tendencies, rudimentary criticism and analytic stances.

The current situation necessitates that some technological information should be provided for the removal of the magic curtain of the state of observation to release people from the factors of stimulation and its consequences. Child's reaction to TV relates to subjects of TV program which is watched by them. (Amal, 2002: 46 – 47). TV rather than other media has the highest role. Programs that have less negative aspects than other programs should be identified and subjected to be shown for teenagers. We should not let teenagers watch anything that is found on web pages and TV channels on their own will. Parents, school teachers and educational tutors should consider the following when children and teenagers use TV networks, the internet and other media.

Conclusion

Weak nations and countries, especially Islamic countries and our lovely country Afghanistan are in the crisis of youths' cultural misidentification which is practiced by powerful western countries through means like globalization, consuming goods, technological devices and media. the only solution to this crisis is to educate and train youths and teenagers based on Islamic and afghan culture and belief and showing them the harms of lack of identity and already planned cultural misidentification harms by western countries.

The word globalization despite its history, in the present age is a term used to change the world into

a village in which humans can communicate with each other from one corner to the other corner of the world whenever they want and do their trade.

In no way, globalization has not been and will not be in favor of weak countries. Because without equal power, governments will not be able to justly take benefit of the resources of globalization and the use of cultures. Only powerful countries will practice their commands and introduce their culture to the world.

Media generally, and TV and internet specifically have a considerable impact in instilling ideas, culture, and its officials' values to their audiences and users. If national media is not able to afford their duties and responsibilities, they will give their duty and responsibility to alien countries' media and their youths will be trained according to alien media and their culture.

Media in addition to informing, has a great impact on education. Teenagers and children of the country, through proper media planning can raise the beliefs and culture of their country firmly in their thoughts and minds. Otherwise, we will come across with cultural invasion and penetration of eclectic ideas in the mind of teenagers and youths.

Arabic Sources

Quran e Karim

Emam, Ebrahim (no date) Alalam Alazaee wa Altalfeze, Kuwait, Arabic Dar Fekrul

Hejazi, Abdul Rahman (no date) Saqafa Altefl Alarabi wa Sesat ul Targhib, tribal culture series, no. 2, Majles Aala Arabic culture publications.

Sayed Qutb (1408). Maqumat Altasawor Al Islami, Qaher, Darel Shoruq

Alwani, Abdul Wahed (2001). Atfalana Fe Zal Alamola, childhood and growth magazine, summer no. 2

Amal, Warsha (2002). Saqafa Altefl Alarabi wa Walalefea Alsalesa, Khotoa magazine, Qaher, Arabic Majles for childhood and growth publications, no. 17

Algharib, Abdul Rahman (2001). Eshkalea Alhowea Bain Aalam Altalfeze waltanesha Alasrea Leltefl Alarabi, children growth magazine, Arabic Majles for childhood and growth publications, summer no. 2

Madkor, Ali Ahmad (2007). Toroq ul Tadrees Algha Alarabia, Oman, Darul Maseera

Madkur, Ali Ahmad (1423). Alshajara Altalemeia, Qaher, Dar ul Fekr Alarabi.

Madkur, Ali Ahmad (2003). Altarbea Wasaqafa Altechnologia, Qaher, Darulfekr Alarabi

Madkur, Ali Ahmad (1421). Munahej Altarbea: Asusaha wa Tatbeeqaha, Qaher, Darul Fekr Alarabi.

Nabil, Ali (2001). Alsaqafa Alarabia wa Asral Maloomat, Kuwait, Alem Marefat Series, no. 265

Alhaiti, Hadi Neman (2001). Alhooea Alsaqafeatul Atfal Alarab Aza Saqafa Alolama, childhood and growth magazine, no. 2

Persian Source

Qarzawee, Yusuf (1382). Globalization and Theory of Endless History and Civilizations Encounter, Abdul Aziz Salimi's translation, Tehran, no publisher.

English Sources

Anthony Giddens (1990) The consequences of modernity, Stanford, Calif.

James H. (1996) Mittelman, Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers.

Richard Falk (1999), "The quest for human rights in an era of globalization", in Future multilateralism: the political and social framework, ed.

Roland Robertson and Kathleen E. (2003) White, vol.4, London: Rout ledge.

Roy R. Andersen, Robert F. Seibert, and Jon G. Wagner (2004). Politics and change in the Middle East: sources of conflict and accommodation, Upper Saddle River.

IRSTI 03.91.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.03

Mehmet Shahingoz[1], Amina Akhantaeva[2]

[1]Prof.Dr. Gazi University, Faculty of Education,
Turkey, Ankara. e-mail: mehmetsahingoz@gmail.com
[2]Ass.Prof.Dr., Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: amina.68.kz@mail.ru

SOME ASPECTS OF THE «BASMACHI» MOVEMENT AND THE ROLE OF ENVER PASHA IN TURKESTAN

The national independence movement, which swept almost every region of Turkestan from 1917 to 1934, was crushed with blood by the Soviet government. This word at different times took on different meanings. Etymologically, «basmachi» comes from the verb "pressure" or engage in "hooliganism". Therefore, «basmachi» in translation from the Uzbek language means «bandit», «stop the road», «bully». Over time, this word was used to express the general anti-Soviet movement in Turkestan. For this reason, this movement, which occupies a very important place in the struggle for the independence of Turkestan, does not refer to a popular uprising, but to an armed struggle against Soviet Russia. The name «basmachi» first appears in Ferghana during the Russian Revolution. Similar actions are observed in tsarist times. The movement swept Turkmenistan, Bashkortostan and Crimea. The Bashkir people at one time called Basmachism the Khorasan revolution, that is «ayyar». The Basmachi did not touch the Muslims, but opposed the Russian troops and the establishment of Soviet power. After the development of cotton growing and the deterioration of the economy in Ferghana, the number of «basmachi» increased. Thus, this article sets the goal – on the basis of Turkish and foreign historiography, to carry out a comparative analysis of the «Basmachi» movement in Turkestan and to reveal the role of Enver Pasha in this movement.

Key words: Turkestan, «Basmachi» movement, Ferghana, national liberation uprising

Мехмет Шахингоз[1], А. Ахантаева[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Гази университеті,
Педагогика факультеті, Түркия, Анкара қ., e-mail: mehmetsahingoz@gmail.com
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық аграрлық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: amina.68.kz@mail.ru

Түркістандағы «басмашы» қозғалысы мен Әнуар Паша қызметінің кейбір мәселелері

1917-1934 жылдар аралығында Түркістанның барлық дерлік аймақтарын қамтыған ұлттық тәуелсіздік қозғалысы Кеңес үкіметі тарапынан қанды жолмен бастырылды. Бұл сөз әр уақытта әртүрлі мағынаға ие болған. Этимологиялық тұрғыдан алғанда, «басмашылық» «қысым көрсету» немесе «бұзақылық» деген сөзден шыққан. Сондықтан «басмашылық» өзбек тілінен аударғанда «бандит», «жолды тосу», «қорлау» дегенді білдіреді. Уақыт өте келе бұл сөз Түркістандағы жалпы антисоветтік қозғалысты білдіру үшін қолданылды. Осы себепті Түркістанның тәуелсіздігі үшін күресте өте маңызды орын алатын бұл қозғалыс халық көтерілісіне емес, Кеңес Ресейіне қарсы қарулы күресті білдіреді. «Басмашы» атауы алғаш рет Ферғанада Ресей революциясы кезінде пайда болды. Осындай әрекеттер патша заманында да байқалды. Бұл қозғалыс Түркіменстан, Башқұртстан және Қырым жерлерінде де болып өтті. Башқұрт халқы бір кездері «басмашылықты» Хорасан төңкерісі деп атаған, яғни «айяр». «Басмашылар» мұсылмандарға қол тигізбеді, бірақ орыс әскерлері мен Кеңес өкіметінің орнауына қарсы шықты. Ферғанада мақта шаруашылығының дамуы мен экономика нашарлағаннан кейін «басмашылардың» саны көбейді. Осылайша, бұл мақалада түркиялық және шетелдік тарихнаманың негізінде Түркістандағы «басмашы» қозғалысына салыстырмалы талдау жасауды және осы қозғалыстағы Энвер Пашаның рөлін ашуды мақсат етілді.

Түйін сөздер: Түркістан, «Басмашы» қозғалысы, Ферғана, ұлт-азаттық көтеріліс.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Мехмет Шахингоз[1], А. Ахантаева[2]
[1]Доктор исторических наук, профессор, Газийский университет,
Педагогический факультет, Турция, г. Анкара, e-mail: mehmetsahingoz@gmail.com
[2]Кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный аграрный университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: amina.68.kz@mail.ru

Некоторые аспекты «басмаческого» движения и роли Энвера Паши в Туркестане

Движение за национальную независимость, которое охватило почти каждый регион Туркестана в период с 1917 по 1934 годы, было кроваво подавлено со стороны Советской власти. Это слово в разное время принимало разные значения. Этимологически «басмачество» происходит от глагола «нажим» либо заниматься «хулиганством». Поэтому «басмачество» в переводе с узбекского языка означает «бандит», «пресекать дорогу», «хулиганить». Со временем это слово использовалось для выражения общего антисоветского движения в Туркестане. По этой причине данное движение, которое занимает очень важное место в борьбе за независимость Туркестана, относится не к народному восстанию, а к вооруженной борьбе против Советской России. Название «басмачи» впервые появляется в Фергане в период русской революции. Подобные действия наблюдаются и в царское время. Движение охватило Туркменистан, Башкортостан и Крым. Башкирский народ в свое время «басмачество» называло Хорасанской революцией, т.е. айяр. «Басмачи» не трогали мусульман, а выходили против русских войск и установления Советской власти. После развития хлопководства и ухудшение экономики в Фергане количество «басмачей» увеличилось. Таким образом, в данной статье поставлена цель – на основе турецкой и зарубежной историографии проделать сопоставительный анализ «басмаческого» движения в Туркестане и раскрыть роль Энвера Паши в данном движении.

Ключевые слова: Туркестан, «басмаческое» движение, Фергана, национально-освободительное восстание.

Introduction

Many of the «Basmachi» stacks established after 1918 and the most influential ones, the old Köroğlu grandmother and the heavy-headed village elders who did not have any contact with them, were sometimes educated and all of them were called «Basmachi». In this respect, the word «Basmachi» was used in the sense of «political gang» in Turkistan, or rather «gangs» representing the revolt of the colonial people against the cousins (Togan, 1981: 381)

Turkestan people who had armed struggles during Tsarist Russia and the Soviets had never called themselves «Basmichi». In the Russian political literature, the rebellion in 1916 and the national resistance movement in the Soviet-Russian period were shown as «Basmichi» (gangster, rogue). Those who carried out this movement have shown themselves as Islamic Soldiers, Muslim Fighters, Homeland Defenders, Islamic Defenders and the Military of Islam, Military of Turkestan. The national liberty struggle that started in the beginning of 1918 in Turkistan through the propaganda and writings of Soviet Russia was recognized under the name of «Basmichi» in Western Europe (Hayıt, 1986: 273). Or it was named as «Korbashi» movement with a general name. Thanks to the writings of Joseph Castagne and Mustafa Chokay, after the 1930's, this word was established in Western countries as a phrase that expresses the struggle for independence, apart from the meaning of mobbing and rogue. This article was published in 1999 at the Fourth International Ataturk Congress, where some reflections of the Basmach movement were made. In this article, the problem is highlighted from the perspective of foreign historiography and supplemented by some materials (Şahingöz, 2000: 699-718). This scientific study in Turkish historiography is considered in the context of comparison with the national liberation movement in Turkestan.

The Causes of the «Basmachi» Movement

Although the beginning of the «Basmachist» movement seems to have started with the reaction of the Turkestan to the Bolshevik conflict, it is possible to take it up to the revolt movements seen since the Russian occupation of Turkistan. A Soviet researcher named Ginsburg said, «... The Fergana people were rebelled against Russia many times in 1877-82, 1886 and 1916... These situations initially made the people, who had not forgotten the 1916 rebellion, hostile to the Soviets. This movement strengthened hostility between Turkistan and Russia. The destruction of the Hokand National Government by the Soviets was felt as an invasion by the people of Turkistan.

This movement started as a protection against it» supports this view (Yarkın, 1999: 42)

XX. The transition from Tsarist to constitutionalism in Russia at the beginning of the 19th century provided partial comfort among the Turks who lived under the domination of this country, and the Turks made visible developments in the fields of education and politics. For this reason, it is seen that the political activities among Turkestan Turks have increased compared to the past. Under the influence of Kazan Tatars from 1905 and finally from «Young Turks» from 1908, reformist and Turkist ideas penetrated Turkistan (Devlet, 1989: 144). In this environment in which nationalist ideas developed, the emergence of the First World War increased the political, cultural, social and economic pressure of the Russians on the Turkistan Turks. Although this revolt was bloodyly suppressed by the Tsar armies and Russian Kazaiks, the Tsarist regime in Russia collapsed and the republic was declared due to other reasons.

The Bolshevik revolution, which ended the Tsarist regime in 1917, initially viewed the Turks of Turkistan. They believed that the slogan of «Freedom for People, Independence for Nations», which was one of the important slogans of the Bolsheviks, would have their independence and determined their own destiny. With the help of tens of thousands of immigrants who were brought and armed with the decree, Russian military and civilian rulers, who struck the 1916 national rebellion with blood, were staying in Turkistan (Saray, 1995). Despite this situation, the 1917 conflict gave the opportunity to express the wishes of the Turkistanians. The societies, newspapers and other social activities that were founded with the freedom of the revolution were gathered around «Jadidism». Thus, a national movement was born in Turkestan. The «Alash-Orda» party in the steppes and the «Turkistan National Council» in the center of Turkistan emerged as two political organizations and later merged and established the «Turkistan National Union».

Founded in the city of Hokand, the center of Fergana, the Constituent Assembly declared the Turkistan National Mukhtar on 1 December 1917. On December 13, 1917, the Alash-Orda Government was established in the city of Semey in the Kazakh steppe. Both governments agreed to provide the Turkestan union. To demonstrate this, some members of the Turkistan National Mukhtar Government also served in the Alash-Orda Government (Cebeci, 1975: 29). In March 1917, a Turkestan Muslim Congress was held in Tashkent and a national committee was established. An Islamic-Government was established for Turkestan in Hokand. After this government was disbanded in February 1918, at the end of 1919, the Red Army entered Turkistan starting from the Volga and ended the Hîve Khanate in December 1919 and the Bukhara Khanate in February 1920 (Devlet, 1989: 145-146).

With the end of the Hîve and Buhara Khanates, the Harezm and Bukhara People's Republics were established with the efforts of the Bolshevik Turks. But the nationalist Turks also waged their independence struggle against the Tsarist regime against the Bolshevik regime. In this way, this movement, which is called Literature, has started. It is not possible to talk about consensus among the «printers» in every subject. Broxup says that the «Basmachi» have no tangible ideologies, but he mentions that there are reasons that require them to rebel (Brxup, 1984: 6). Although the grounds of each «Basmichi» leader or group are different, the dissatisfaction with the Russian administration and the fact that some of them express national demands and become an independence movement over time show that it is based on various reasons. The causes of the «Basmachist» movement can be listed as follows:

1- The work of the Nationalist Turkish intellectuals after 1917 and encouraging the public about independence. These studies and incentives cause the spread of the idea and ideal of independence among the people.

The extraordinary, unprecedented anti-national and class-unrelated violence of the Soviet regime in Central Asia.

3- The hostile attitude of the Tashkent Soviet to the «Turkistan National Headman Government» declared in Hokand. As a result, he took Hokand and Margilan in February 1918 and eliminated this state.

4- The implementation of an unbelievable, barbaric genocide among the Russians.

5- The inevitable and even necessary self-defense reaction of the Muslim people against the anti-Muslim politics implemented by the Soviet power in Turkistan as a whole and without class difference[1].

6 – Economic scarcity and difficulty in all Turkistan.

7- Decline in cotton agriculture.

8- The hostile approaches of the Soviet power to Muslims and their possession to be captured.

9- The war that started between the White and Red Russians in Turkistan[2].

10- Accelerating the "punish the locals" practices implemented in the Fergana and Semireçe regions.

11- The fact that the Ottoman Empire was an ally with Germany fueled the hostility towards the Russians among the people.

12- The Russians colonization policies in Turkistan and partly the economic turmoil resulting from the expansion of cotton agriculture in the second half of the 19th century and the desire of the locals to take back the lands where Russian colonists settled (Lageard, 1987).

13- The disruption of the local economy against the competition of Russian industrial products.

14- As a result of the joint efforts of Russian immigrants and armed troops in 1916, they were unable to suppress the revolts of the Uzbek, Kazakh and Kyrgyz nomads, despite the massacre of nomadic tribes in East Fergana (Brxup, 1984: 3).

15- The social breakdown created by the harsh conditions of the First World War and the reaction to the Russian administrators in the region.

Although the Soviet writers use expressions to reduce the causes of the movement, they point out the national and religious qualities of this struggle from time to time and express that the carelessness and unnecessary pressures of the officials in the region have been caused (Lageard, 1987: 3-4).

"Basmachi" Movement in Fergana and its Transfer

The Turks, who wanted to take advantage of the liberal air that started in 1917, took an important path towards the national unity of Turkistan by uniting the two separate branches, the Turkistan National Council and the Ulema Society, in October and November 1917. In December 1917, the foundation of the Turkistan National Mukhtar Government was announced in Hokand. The government of the Turkestan Mukhtar Republic was entirely elected from the members of the Constituent Assembly sent by the people of Turkistan. It was supported by all the people of Turkistan (Çağatay, 1969: 16).

Mehmed Emin Bek, from the «Basmachi» around Fergana Margilan, and Kichkine İrgesh around Hokand were very famous. Mehmed Emin Bek joined the Hokand national government with the intention of working in the way of freedom and revolution after the national government was declared in Hokand and Irgeş after the establishment of the national government. Mehmed Emin Bek Margilan was appointed as the police director, and Irgeş was appointed as the head of the police and soldiers of the Hokand government. They had gathered their old arms friends around them. These were the only military bases of the Hokand government (Togan, 1981: 388).

On January 31, 1918, the Tashkent Soviet decided to abolish the Turkistan National Government in Hokand and immediately withhold its members. On February 18, the red army militia and Armenian assistants surrounded Hokand and abolished the national government. He was abandoned by Hokand Korbashi on 23 February. İrgeş Bek retreated in the direction of Bachir-Okchu village. He wanted to reorganize his former agency and continue fighting the Russians. He was martyred with a Russian bullet on February 27. Katte Ergesh was commanded by his forces. The Korbashi retreated to the ridges of the Bachir mountains. They began to organize attacks against Russian centers in short intervals (Hayit, 1975).

The resistance movement that started in Hokand spread all over in 1918. At the city of Osh, Hal Hodja, Parpi Bek in Endican, Muhiddin Bek from Kipchaks near Navkat, Aman Pehlivan from Nemengan, Kürşimmet (Shirmehmet) from Margilan, and his brother Nur Mehmet Bek, Canıbek Kadı from Kyrgyz from Ozkend, and Rahman Kul Bek from Nemengan, joined Kuliya. These began to manage all Fergana except the cities and attack the Russian headquarters.

The raids made by the «Basmachi» were felt in the big centers of Fergana and even around Hokand. Before these gangs retreated, they destroyed the material warehouses, set the ginning factories on fire, and destroyed the Shurap mines, the Çemyon oil wells. The «Basmachi», who raided on the Sundays in Margilan, attacked the militia mail, attacked the state shops after receiving the weapons of the militia and returned with the spoils, the Celalabad supply center, surrounded by the «Basmachi», was looted and some Soviet officers were killed. While the Russian people in the villages migrated to the cities, the Russian colonies were leaving their fields. Cotton production was alarmingly declining, factories were closing, mining quarries left by miners were no longer working, and the material was destroyed by the «Basmachi». Mass arrests were made in villages and cities, and there were retaliations. The enraged people went to the ranks of the «Basmachi» (Castagne, 1980: 120).

Shir Mehmet Bek became the head and commander-in-chief of all Fergana «Basmachi» forces. Fergana under his command divided his mujahids into 8 continents. There was a Korbashi at the head of each continent. 1200 people at the disposal of Ergesh Korbashi, 5000 people in Mehmet Emin Bek, more than 3000 people in Hal

Hodja, 3400 people in Parpi Korbashi, 4500 people in Muhiddin Bek, 1800 people in Aman Pehlivan, Nur Muhammed Bek There were 3900 people, Canibek Korbashi had 5700 people. The total force of the «Basmachi» in the Fergana region was thus up to 28500 (Cebeci, 1975: 35).

Fergana managed to occupy all the important regions by the «Basmachi» until November 1919. They removed the Russian Soviet agencies in the Fergana Valley. Soviet administration in Tashkent; The Fergana region, which was officially present, dissolved the Soviet Executive Committee. On November 11, 1919, a Fergana Revolutionary Committee formed, consisting of 5 people. In August 1919, the Soviet Government in Tashkent established a Fergana front consisting of three Russians. The Red Army and the Revolutionary Committee could not suppress the «Basmachi» movement. So the Fergana revolution committee was abolished on 20 August 1920. Instead, a military dictatorship was established for Fergana. This administration oversaw civil and military affairs and made decisions as desired (Hayit, 1975: 279).

Soviet rule in Turkistan was in a dangerous situation despite all the measures taken. However, Kızılordu was able to dispatch its forces to Turkistan by creating the Orenburg front line of Beyazordu in August 1919. The wave of the uprising was not in a position to suppress the Soviet-Russian armed forces present only in Turkestan. For this reason, the Soviet administration opened a «Turkistan front» in August 1919, which would ensure Soviet rule in Turkistan. Frunze, who was appointed as the Commander-in-Chief of this front on August 18, 1919, ordered the necessary preparations to enter Turkistan on September 3. The Turkistan Front General Staff, with Frunze at its head, arrived in Tashkent on February 22, 1920. Thus, a systematic struggle against the «Basmachi» movement was possible. But the reinforcement of the Soviet armies in Turkistan and their operations against the national uprising could not stop the progress of the liberation war (Hayit, 1975: 280).

When the Samara-Orenburg railway was opened on September 11, a significant amount of aid came to Tashkent. The Bolsheviks took Osh on September 26 and Jalalabad on September 30. Russian villages in the region also began to help the Bolsheviks. I Korbashi from Algiers and Nouakchott in 1920 and Akbar Ali Haji 2000 600 armed and unarmed soldiers with the 2 Parpan Korbaş in February 3000 with the soldier went over to the Soviet side. On February 4, the Soviets attacked Mehmet Emin Bek's headquarters with important forces and defeated him. In March, Mehmet Emin started negotiations with the Soviets. Mehmed Emin only wanted the bear to be a scarce for himself. A peace agreement was signed on March 7, 1920. According to the agreement, Mehmet Emin Bek remained in his arms. Until the middle of March, most of the «Basmachi» societies annexed and obeyed the Red Army (Togan, 1981: 394).

Mehmet Emin Bek set out to discuss the peace issue with Shir Muhammed Bek on May 14. While on the road, he was murdered by Hal Hodja. Shir Mohammed was anti-Bolshevik and he was an irreconcilable opponent of the Soviet regime and a loyal supporter of Turkestan's Muslim government among those leading «Basmachi» leaders. Shir Muhammed Bek accepted the «Emir-i Leshker-i Islam» mission, which was vacated by Mehmed Emin Bek. On April 3, 1920, he declared the Turkistan Independent Government at the meeting in which Garbasi and local people were deputies in Garbaba village. Shir Muhammed Bek became the head of government and commander-in-chief. Shir Muhammed Bek sent his brother, Tas Mehmed, as an ambassador to Afghanistan. He started to arrange the administrative organization by the old Hokand inns (Togan, 1981: 395).

The Russians had begun to try the path of peace, as they understood that they could not achieve a result only by continuing the fighting. Peace agreements were made with Korbashi who gave up fighting, and some soldiers were left with them. Some of them were trying to join the Red Army. The Soviet-style organization was not issued in the provinces dominated by Korbashi. Upon this approach, many of the Korbashi agreed with the Russians.

The Russians attempted to end the fighting, Shir Muhammed Bek, who continued the war. During the talks held in August and September, there was no result. On this, Frunze mobilized all military forces against «Basmachi» on September 13, 1921. After that, the «Basmachi» started to suffer defeats in a row in the struggle in Fergana. Shir Muhammad (Mehmed-Kur Shimmet) Begin at the end of 1923, if the guy continued to struggle to put an end to the fighting on the very reduction emigrated to Turkey and settled in Adana. Although the small «Basmachi» forces in the Fergana region continued their struggle, they were followed up and destroyed by Russian forces.

«Basmachi» Movements in Hive (Turkmenistan) and its Transfer

Like the Bukhara Khanate, Hîve Khanate continued its existence as a free and dependent state in its internal affairs after the Russian occupation. When the Bolshevik conflict began in 1917, unlike other parts of Turkistan, the innovative group known as «Young Hiva» with Han in Hanve agreed and established a reformist and democratic administration style in the country. However, the eruption of the spiritual rivalry between the Uzbeks and the Yomud Turkmens was the biggest misfortune of Hîve in these critical days. After the Turkmen-Uzbek conflict was not resolved, the Turkmen leader Cuneyd Khan surrounded the city by walking with the Turkmen forces around Hîve. Taking advantage of this confusion, the Soviets sent a red-army unit to Hive and removed the siege of Cuneyd Khan (Togan, 1981: 395).

The October Revolution, which brought the Bolsheviks to power in Russia, had no noticeable effect in the first periods. In this period, some of the Young Genres opposed to Isfendiyar Han were cooperating with the leader of the Turkmen rebels Cüneyd Han. Isfendiyar Han was charged with being the stooge of the Russians and oppressors of the Turkmens and killed by Isim Khan, son of Cuneyd Khan. Cuneyd Khan started to dominate the Uzbeks after he became dominant in Hîve Khanate. He confiscated his property. He put some of them in jail. Some also executed. These unexpected practices cooled the Young Genres of Uzbeks from Cuneyd Khan and prompted him to fight against him. With the help of the Bolsheviks, they tried to take over the countris administration. For this, they applied to the Tashkent Soviet government in November 1919. After this application, on the 25th of December 1919, the Red Army forces, consisting of 800 soldiers, seized the city of Hive together with a volunteer continent composed of Young Hive. Cuneyd Khan had to retreat to Karakum desert (Togan, 1981: 395).

With the help of the Red Crescent under the presidency of a non-communist Cuma Niyaz Sultanmurat, the «Revolutionary Committee», which was established in Ürgenç in June 1918, took power. On February 1, 1920, the «Khanate System» was abolished and replaced by the «Khorezm Peoples Republic» (Hayit, 1975: 272).

Although the new regime established in Hive was named as Peoples Republic under the pressure of Soviet Russia and came to power with the bayonet of the Red Army, it was not socialist in the beginning. The Young Judges in power were not only satisfied with promoting political freedom, but also protecting the territorial property right and industrial enterprises (Yarkın, 1999: 241).

The Soviets arrested the government of the Young Hive, headed by Pehlivan Niyaz, by accusing them as bourgeois nationalists. The «Basmachi» movement was growing as it showed violence. At the end of 1920, almost four-fifths of Harezm was in the hands of Cuneyd Khan. At the end of 1921, Cuneyd Khan was strengthened again (Togan, 1981: 424-425).

While the struggle of Cuneyd Khan continued, national uprisings continued against the Russians in West Turkmenistan. Oraz Serdar, son of Tikma Serdar, who heroically ruled the Turkmen during the Russian invasion, studied at the Russian military school and was promoted to Colonel when the revolution began, and the troops from Turkmen were appointed commander. Colonel Oraz Serdar, who saw the heroic struggle of Cuneyd Khan and meanwhile benefiting from the complicated situation after the Bolshevik revolution, rebelled with the Turkmen troops under his command (Saray, 1995: 143). Mumin Sufi and her friends continued to fight between Charchoy and Kerki and Andkhoy by forming small gangs by other Turkmen groups in the Merv-Serahs border.

In January 1924, Cuneyd Khan Hîve made a big revolt with the participation of 10-15000 people. Cuneyd Khan, who came before Hîve on January 10, surrounded the city. However, on 6 January 1992, the Central Committee of the Russian Communist Party had ordered an important amount of forces to go to the aid of Hîve, as such a movement had previously been expected. In order to support the Soviet garrison in Hîve, on February 4, 1924, the 82 Cavalry regiment reached Hive. The uprising was suppressed and the siege was repulsed (Hayit, 1975: 273).

There were over 80,000 soldiers in Turkmenistan under the order of Cuneyd Khan. In addition, the forces of Oraz Serdar and Aziz Han were also fighting the Russians. Under the order of Oraz Serdar, there were 3000 mujahideen in mid-1918. Russians were very disappointed in their fight with Cuneyd Khan in Khorezm region (Cebeci, 1975: 35).

Despite all the absence, Cuneyd Khan did not give up his struggle for independence and struggled the Russians until 1931. Cuneyd Khan, who was forced to leave Turkmenistan, went to Iran and then to Afghanistan, and continued his

fight against Russian troops until his death in 1938 (Saray, 1995: 143).

«Basmachi» Movements in Bukhara and its Transfer

When the Soviet troops withdrew the Bukhara Emirate with the help of the Young Bukhara, the Emir retreated to East Bukhara and tried to fight. His biggest rival was Young Bukhara, not Russians. Thus, the «Basmachi» movement started in the Bukhara region. Bukhara Government was established on October 6. It was named the Peoples Republic of Bukhara. After the Bukhara government was established, finance minister Osman Hodja was sent to Dushanbe to prevent confusion as the Deputy Mukhtar of Bukhara.

The «Basmachi» who fought against the Russians in Turkistan were mostly based on the mutaastop part of the ulema and the Uzbek bourgeoisie. By 1920, Turkish intellectuals no longer began to have friendly feelings towards the Soviets. Meanwhile, the authority of the ulema over the «Basmachi» began to shake. Meanwhile, the secret society created by the intellectuals in Turkestan was trying to establish a relationship with the «Basmachi» in Semerkand, Fergana and Hîve. The aim was to give this movement a genuine national spirit and an archaic order, to bring the idea of the society to the body of the military, under the direction of the pro-experienced and protesting men, and to bring the existing continents into the hands of the moral men whenever possiblem (Togan, 1981: 419).

Emir, who was trying to continue his struggle in East Bukhara in September 1920, asked for help from Fergana Fellows to support him. Shir Mehmed Bek first sent his brother to Emir with 500 soldiers upon this request, and he himself came and met with Emir. The order had to take refuge in Afghanistan on February 1, 1921, when the Fergans fought with the Russian forces in the Baysu border. During his duty, Osman Hodja made various contacts with the corpses and took the first step in establishing the national unity for the future. When Emir took refuge in Afghanistan, Sir Mehmed took his forces and returned to Fergana.

In Bukhara, the struggle for power between Feyzullah Hodja and Mirza Abdulkadir Muhiddinoglu continued. The Russians were promising help to both sides. At the 2nd congress of the Bukhara Peoples Representatives gathered on September 23, 1921, M.A. Muhiddinoglu was dismissed. Osman Hoca was chosen instead. Feyzullah Hoca became the prime minister. The Russians, who took advantage of this situation, had the opportunity to re-enter troops in Bukhara. Supporter of Mirza Abdülkadir, police director Muhiddin Mahdum joined the "Basmakılar" with his 300 men. In this period, the movement area of Bukhara «Basmachi» stretched towards the Afghan border in the south, Hisar province and wild river in the east. Hisar region and Garm region in the east became the most dangerous «Basmachi» epicenter. The Russians were trying to hold on in city centers such as Dushanbe, Bukhara, Feyzabad, Shehr-i Sebz, leaving the regions outside of them.

The «Basmachi» leaders knew that this war could not be won with untrained people gathered from the region. They started taking measures for this. First of all, former Turkish officers left by Cemal Pasha in Bukhara started to provide military training to young people by opening courses under the leadership of Harbiye Minister Abdulhamid Arif. Later, these young people were sent to cities such as Karshi, Shehr-i Sebz, Guzar, Hisar and tried to establish a national army there.

After the Bukhara Emir was withdrawn to Afghanistan, Soviet troops settled in East Bukhara. Emir supporters have started to work as gangs, namely «Basmachi». In June 1921, İbrahim Bey from the Lakay tribe, Sheyh Sultan from Kurgan Tepe-Kulab Lakays, Fuzeyl Mahdum from Karatekin Tajiks, Devletmend from Karatic Tajiks, Abdurrahman Bek in Karatağ, were well-known «Basmachi» leaders (Togan, 1981: 426).

The most powerful «Basmachi» leaders in Bukhara were Devletmend and Ibrahim Lakay. While Devletmend Bey even agreed with his former enemies for the sake of independence, İbrahim Lakay paid more attention to eliminating his rivals in order to continue his domination in the region. The fate of Turkestan could have changed if Lakay İbrahim had merged with 20 000 soldiers under his command and other «Basmachi». Lakay İbrahim, who remained under the Emir of Bukhara Emir, who fled to Afghanistan, had lost considerable time to the independence movement by capturing Enver Pasha for the purpose of reconciling him with the Peoples Republic of Bukhara and ensuring the national unity of the Turkestan Turks. Thus, he prepared the opportunity for the Russians to save time and send more troops to the region.

The efforts of the Russians to Sovietize the Bukhara started to increase day by day. The new head of state of Bukhara, M.A.Muhiddin, was forced to resign and was replaced by Osman Hodja, who was thought to be more moderate. However, Osman Hodja did not make any concessions to the

Soviets and, in cooperation with Enver Pasha, who came to Turkistan for full independence, he further accelerated the fight against the Russians (Saray, 1995: 104).

Enver Pasha Coming to Bukhara and joining the «Basmachi»

Enver Pasha with friends after leaving the mostly Muslim Turkey overtime to support the national liberation movements in the world dedicated. These works, which started in Berlin, have intensified after coming to Moscow and started to work within the «Society of Islamic Violations». A newspaper named «Liva-i Islam» was also issued in the name of the society. The Bolsheviks wanted to stop Britains support in the Russian civil war by supporting the Bolsheviks in the Russian civil war, taking into account the influence of Enver Pasha on the Islamic world, by revoking a rebellion in Muslim countries where Britain was ruled by her (Aydemir, 1972: 546-548)[3]. For this, Pasha was provided as a delegate to the «Eastern Peoples Congress» in Baku, but the desired outcome could not be achieved. and asked to be taken over by the people who were rebelled. Enver Pasha, who went to Bukhara in October of 1921, was welcomed with great enthusiasm (Türker, 1961).

Irregular and scattered fighting that Turkistan, Enver Pasha, after leaving Turkey has found morale to participate in the struggle to come to Turkestan, began to organize more regular. Since the end of 1921, Enver Pasha has taken over the task of managing the «Basmachi» movement from one hand. However, it cannot be successful in this for various reasons. On November 8, 1921, he leaves Bukhara with 74 Turkish officers under the pretext of going for a hunt to reach his region in East Bukhara. Welcomed by Molla Nafiz, one of the leaders of the struggle for liberty in Cilligol, which is connected to Karshi (according to some sources, as Killi-Gol) (Türker, 1961: 200). Thus, she started to take part in the «Basmachi» movement as of November 9, 1921.

Enver Pasha, who took the control of a significant part of the territory of the Bukhara Emirate with around 20,000 mujahedin gathered in the first places, tried to unite the Basmachi groups around a program in the «Misak-i Millî» congress he gathered in Kafirûnihan (Baysun, 1945: 92-93). Especially, he tried to take Lakay İbrahim Bey, which is an important power among the Uzbek people, but the fact that Lakay İbrahim had difficulty with Pasha and even kept him under surveillance had lost time to Enver Pasha in the other parts of Russia. The Red Army, who took control, had the opportunity to shift a significant amount of military power to Turkistan. These developments resulted in depression among the «Basmachi» and the leadership of Enver Pasha among the «Basmachi» groups in other parts of Turkistan.

As Enver Pasha moved to the ranks of the struggle for freedom, different views appeared in the administrative staff of the Bukhara public republic. While Osman Hodja and his friends wanted to follow an independent state policy by getting rid of the hegomania of the Russians, Feyzullah Hodja and his comrades, who served as the Prime Minister in the Government, preferred a way of compromising the Russians. Many government members (11 of the 21 ministers were very rich). Favored determining the attitude according to the course of the struggle between Enver Pasha and the Russians. Many supporters of Emir, such as İbrahim Bek, opposed both Enver Pasha, the government of the Ceditites and the Communists, as well as the Russians. Bukhara Communists, like Akçurin, favored working together with the Russians unconditionally. Enver Pasha had to do the truth in an environment where there were such opposing ideas and powers (Hayıt, 1997: 215).

The number of soldiers gathered around Enver Pasha in May 1922 was around 20,000. In addition, as the center of East Bukhara, Duchenbe and important cities such as Hisar, Belcivan, Kolab, Darvaz, Karatekin, Saraykemer, Korgantepe, Kabadivan and a significant part of Baysun province were seized, local and civil administrations in these places in accordance with the decisions taken at the 15 April 1922 congress. It was established.

Battles took place in many places in May. While these battles also achieved great success, the «Basmachi» movement had the opportunity to spread to almost everywhere in June 1922. The Russian headquarters were attacked with night and day raids, the Russians were bored in many places, the Russians who heard the «Basmachi» were leaving their places.

The participation of Enver Pasha in the «Basmachi» movement has given the movement a more in-depth dimension. This has led to new interactions inside and outside Turkistan. While it brought a new hope and excitement to most of the «Basmachi», it caused panic and fear in the Russians. This fear of the Russians was due to the understanding that the movement they tried to present as an internal issue could turn into a broader meaning and that other states could get involved. So they took much tougher military measures. Russians,

who sent an army of one hundred thousand people to the region, began to take control of the region in a short time. Enver Pasha, who lost his war on June 15, 1922, retires to the village of Belcivan near Dusenbe. He tries to resist the Russians with a few soldiers around him. However, on August 4, 1922, they were subjected to Russian raids when they performed festive prayers. Red-army troops led by a Armenian Communist Agabekov and a Tajik Abdurrahman attacked Enver Pashas headquarters on the second day of the sacrifice. Enver Pasha was martyred in this conflict. The Russians, who evaluated the negative effect of the death of Enver Pasha on the «Basmachi», dispatched more soldiers, planes and tanks to the region and occupied almost all of the regions that participated in the national uprising until the winter of 1924 (Saray, 1995: 104: 112-113).

Although the sudden death of Enver Pasha caused disappointment and despair among the «Basmachi», they continued their struggle without giving up. In this respect, Russian officials, who thought that the wars would come to an end with the death of Enver Pasha and that the «Basmachi» movement would be digested, were disappointed. The «Basmachi» continued their struggles until 1934, and had troubled days for the Russians.

Conclusion

The «Basmachi» movement was not a class struggle, but a religious and nationalist struggle. The struggle between the nomad and his obscene was ultimately the Turkish-Russian struggle. Turks were defeated from this struggle. The reason for this was not that Russia was Russia, but Turks were nomadic and their economic structures could not find their place in the communist elements. Because these items consisted of soldiers, peasants and industrial workers.

Since 1919, the Russians had the opportunity to dispatch a large number of soldiers and officers to Turkistan. The Red Army used tanks, planes, cannons and gas against «Basmachi». He even poisoned some wells in the deserts. He won some of the people who would make Soviet propaganda among the Turkestan people. Some of the Muslims living under Russian domination, not from Turkistan, deceived them to serve against the Turkistan struggle. The fact that Muslims in European Russia do not support their brothers in Asia, work for the Russian government and take the front of the Eastern Turks who are trying to carry out the local mukhtar program within the federal framework are among the indispensable reasons for the failure of the «Basmachi» movement. If we briefly summarize the reasons for the defeat of «Basmachi»; The «Basmachi» cannot create a dictated, disciplined unity among themselves, lack a central administration, act as the rulers of the leaders, and act as if they were the rulers of their own regions, the disadvantages of the arms of the mujahids and the soldiers of the mujahids. the lack of quality and importance in the face of their arms, the start of the economic crisis due to wars and various reasons (Russia could bring supporters from outside Turkestan to its troops), the absence of a strong Islamic state that helped Turks and Muslims of Turkestan in the middle, and the fact that Western European states did not approach the Turkistan issue and the lack of political and military assistance, the number of soldiers and superiority of the Red Army compared to the «Basmachi» etc. reasons can be counted.

There were several reasons for the Russians success in Central Asia. Terrorism and the Hokand massacre, which the Russians had manifested once, prevented the rebellion from possessing an intellectual administrative staff and at the same time, dropped the hopes of establishing a central government. After the massacre, the possibility of the «Basmachi» movement to reach a political opposition status was also eliminated. Secondly, the excitement and fanatic belief created by the revolution were the desire to destroy the enemies of the revolution, the driving forces. The Russians and some Muslims who joined the Red Army in 1920 were ready to die for the sake of the revolution. Finally, Frunze's policy of softening tension began to take effect. The natives really began to believe that Russian terror had disappeared. In addition, the «Basmachi» were never able to receive any real help from outside. The clashes with the Red Army were rural and guerrilla warfare. After 1923, the Red Army Command forced the «Basmachi» to battle in both Turkistan and Lakay and «Basmachi» were defeated in these battles. In addition to the in-place maneuvers of the Red Army, Frunze's rationalist approaches to political problems have brought about the results that have caused the environment to settle.

At that time, the only state that could help the «Basmachi» was England. «Basmachi» leaders have made great efforts to obtain this opportunity from different channels, but they have not been able to achieve this. The British did not support the struggle and success of the Central Asian Turks against the Russians. Because if the Turkish elements in

the region succeeded in the revolt against Russian imperialism, Afghanistan, India and Far East Muslims who were in their own domination could follow the same path, which could have a headache in the region. Moreover, the fact that Enver Pasha, a powerful politician of the Ottoman State, who was a beloved person in the Turkish-Islamic world at the beginning of the movement, could not be considered as a local movement for the British. His messages could influence the entire Islamic world, in particular, it could also lead to developments that could delay the division of Anatolia or the liquidation of the Ottoman State. However, given the Russian-British competition in the region, there are many reasons that may require the British to support this revolt.

Notes

1. «The only and undeniable reason for the birth of the Basmist Movement among Muslims is hidden in this extraordinary and unprecedented anti-national and unrelated class violence» says Mustafa Chokay, one of the Basmach leaders.

2. These wars eliminated state authority and public order in the region and created a chaos. This situation caused the Russians in the region to think about themselves and engage in various activities.

3. Enver Pasha gave information about her activities in her letters she sent to Mustafa Kemal Pasha at different times while she was in Moscow and stated that they accepted the activity of the Russians as a principle.

References

Aydemir Şevket Süreyya, (1972). Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, 1914-1922. C.III. İstanbul.

Baysun Abdullah Recep, (1945). Türkistan Millî Hareketleri, İstanbul,1945.

Brxup Marie, (1984). Basmacılar,Çev.Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ Yayınları,Ankara.

Castagne J. (1980). Türkistan Millî Kurtuluş Hareketi. İstanbul, 1980.

Cebeci Ahmet, (1975). Türkistan'da Basmacılık (Millî Kurtuluş Hareketi), Töre Dergisi, sayı, 51.

Çağatay Tahir, (1969). Kızıl Emperyalizm IV. Ankara.1969.

Devlet Nadir, (1989). Çağdaş Türk Dünyası, İstanbul.1989.

Hayit Baymirza, (1975). Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, Otağ Yayınları.

Hayıt Baymirza, (1986).Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihinin Ana Hatları, 5.Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğleri,C.1.İstanbul.

Hayıt Baymirza, (1997). «Basmacılar» Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934). Ankara, 1997.

Lageard H.A. (1987). The revolt of the Basmachi according to red army Journals, Central Asian Survey Vol. 6, №: 3.

Saray Mehmet, (1995). Atatürk ve Türk Dünyası, Ankara, 1995.

Şahingöz Mehmet, (2000). Basmacılık Hareketi ve Enver Paşa, Atatürk 4.Uluslararası Kongresi. 25-29 Ekim 1999. Türkistan-Kazakistan. C.I. Ankara, 2000 699-718

Togan Ahmet Zeki Velidi, (1981). Bu Günkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul.

Türker Nafiz, (1961). Türkistan Kahramanları. Tarsus Gazetesi. 12 Ekim.

Yarkın İbrahim, (1999). Hîve Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezm Halk Cumhuriyetinin Kurulması ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı, Türk Kültürü Dergisi, yıl.IX. Sayı. 99.

IRSTI 03.20.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.04

Niccolò Pianciola[1], Adilkhan Zharassov[2]

[1]PhD, Associate Professor of History, Lingnan University,
China, Hong Kong, e-mail: niccolopianciola@ln.edu.hk
[2]PhD Doctoral Student of Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: adilkhan.zharasov@gmail.com

ELUSIVE REBELS: RESEARCHING THE UPRISINGS ON THE EVE OF THE GREAT FAMINE IN KAZAKHSTAN (1929-1931)

The article provides an outline of the most recent scholarly literature on the wave of anti-state insurgencies against collectivization and procurements of livestock and grain in the period between 1929 and 1931 in Kazakhstan. After briefly assessing the primary sources limitation for the study of the topic, the article provides a periodization and typology of the different uprisings and an overview of their development and causes. The authors then summarize the results of the most recent and complete monograph on the topic, written by Talas Omarbekov. Omarbekov's book provides the most articulate exposition so far of the "national interpretation" of the wave of uprisings on the eve of the great famine, strongly connecting them with the 1916 revolt in the Kazakh steppe. Furthermore, the authors discuss other recent historiographical contributions to the topic, especially those from European historians, thus providing an up-to-date overview of the scholarly debate on this important page of Kazakh and Soviet history. The most important issues tackled by the scholarly literature about the uprisings are the continuity or discontinuity between the insurgency during collectivization and anti-colonial rebellions in the nineteenth and early twentieth century; the role of Kazakh elites in the insurgencies and the sources of their authority; the extent to which Tsarist domination had reshaped Kazakh society and influenced its ability to resist the Soviet state's onslaught; and the question of whether the category of "civil war" is useful for understanding the widespread violence that engulfed Kazakhstan during collectivization and the great famine. The article concludes by underscoring the irreducibility of the diverse dynamics of uprisings in different provinces of Kazakhstan on the eve of the famine to a unitary political project and language. It also stresses the need for microhistories of single insurgency episodes, based on political police materials and local archives.

Key words: famine, rebellion, local elite, collectivization, Kazakh steppe, continuity.

Никколо Пианчола[1], А. Жарасов[2]

[1]PhD, қауымдастырылған профессор, Лингнан университеті,
Қытай, Гонконг қ., e-mail: niccolopianciola@ln.edu.hk
[2]PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adilkhan.zharasov@gmail.com

Ұстатпайтын көтерілісшілер: Қазақстандағы ашаршылық қарсаңындағы көтерілістер туралы зерттеу (1929-1931)

Мақалада Қазақстанда 1929-1931 жылдардағы ұжымдастыру және мал мен астық дайындау науқанына байланысты мемлекетке қарсы көтерілістер толқыны туралы соңғы ғылыми әдебиеттерге шолу берілген. Тақырыпты зерттеуде бастапқы дереккөздерінің шектеулеріне қысқаша баға бергеннен кейін, мақалада әртүрлі көтерілістердің кезеңдестірілуі мен типологиясы, олардың дамуы мен себептері туралы ақпарат берілген. Содан кейін авторлар Талас Омарбеков жазған осы тақырыптағы ең соңғы және толық монографиясының нәтижелеріне қорытындылау шығарады. Омарбековтің кітабында ұлы ашаршылық қарсаңындағы көтерілістердің «ұлттық интерпретациясы» туралы нақты деректер келтірілген, оларды Қазақ даласындағы 1916 жылғы көтерілістермен тығыз байланыстырады. Сонымен қатар, авторлар аталған тақырыпта, әсіресе еуропалық тарихшылардың соңғы жаңа тарихнамалық үлестерін талқылайды, осылайша қазақ және кеңес тарихының маңызды тұсындағы ғылыми пікірталастарға өзекті шолуды ұсынады. Көтеріліс туралы ғылыми әдебиеттердегі ең маңызды мәселелер: XIX және XX ғасырлардағы отаршылдыққа және ұжымдастыруға қарсы көтерілістер кезіндегі көтерілістер арасындағы

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

сабақтастық немесе алшақтық; көтерілістегі қазақ элиталарының рөлі және олардың билігінің қуат көздері; империялық үстемдік қазақ қоғамын қаншалықты өзгертті және оның Кеңес мемлекетінің тегеуріне төтеп беру қабілетіне әсері; және де «азаматтық соғыс» категориясы ұжымдастыру және ұлы ашаршылық кезінде Қазақстанды жайлаған зорлық-зомбылықты түсіну үшін пайдалы ма деген сұрақ. Мақала аштық қарсаңында Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы көтерілістердің көп бағытты динамикасының біртұтас саяси жоба мен мәмлеге жанаспайтындығына назар аударумен аяқталады. Сондай-ақ, саяси полиция мен жергілікті мұрағаттың материалдары негізінде көтерілістің жекелеген эпизодтарының микротарихын құру қажеттілігі жайында баса айтылған.

Түйін сөздер: ашаршылық, көтеріліс, жергілікті элита, ұжымдастыру, Қазақ даласы, сабақтастық.

Никколо Пианчола[1], А. Жарасов[2]

[1]PhD, ассоциированный профессор, Лингнанский университет,
Китай, г. Гонконг, e-mail: niccolopianciola@ln.edu.hk
[2]PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: adilkhan.zharasov@gmail.com

Неуловимые мятежники: исследование восстаний накануне Великого голода в Казахстане (1929-1931 гг.)

В статье представлен обзор новейшей научной литературы о волне антигосударственных мятежей против коллективизации и заготовок скота и зерна в период с 1929 по 1931 годы в Казахстане. После краткой оценки ограничений первоисточников для изучения темы статья предоставляет периодизацию и типологию различных восстаний, обзор их развития и причин. Затем авторы суммируют результаты самой последней и полной монографии на эту тему, написанной Таласом Омарбековым. Книга Омарбекова дает наиболее четкое изложение «национальной интерпретации» волны восстаний накануне великого голода, тесно связав их с восстанием 1916 года в Казахской степи. Кроме того, авторы обсуждают другие недавние историографические вклады на заданную тему, особенно европейских историков, тем самым предоставляя актуальный обзор научных дискуссий на этой важной странице казахской и советской истории. Наиболее важными вопросами, которыми занимается научная литература о восстаниях, являются преемственность или разрыв между мятежом во время коллективизации и антиколониальными восстаниями в девятнадцатом и начале двадцатого века; роль казахских элит в мятежах и источники их власти; степень, в которой царское господство изменило казахское общество и повлияло на его способность противостоять натиску советского государства; и вопрос о том, полезна ли категория «гражданская война» для понимания широко распространенного насилия, охватившего Казахстан во время коллективизации и большого голода. Статья завершается подчеркиванием несводимости разнонаправленной динамики восстаний в разных областях Казахстана накануне голода к унитарному политическому проекту и языку. В нем также подчеркивается необходимость создания микроисторий отдельных эпизодов мятежа на основе материалов политической полиции и местных архивов.

Ключевые слова: голод, восстание, местная элита, коллективизация, Казахская степь, преемственность.

Introduction

The historiography on the wave of uprisings that rocked Kazakhstan during collectivization and forced procurements was only able to flourish after the collapse of the Soviet Union. Since the 1990s, studies on the violent resistance against Soviet policies during the Stalinist "revolution from above" have benefited from the opening of the archives. At the beginning of the decade and for a limited period, researchers were also able to use the political police archives. We now have a fairly complete picture of the events, due to the work of both Kazakhstani and foreign scholars (Aldazhumanov, 1998: 66-94).

The most thorough treatment of the issue in foreign historiography is perhaps a chapter in Isabelle Ohayon's monograph, published in 2006 (Ohayon, 2006: 179-221). As Ohayon has shown, the three main hotbeds of resistance to state policies in Kazakhstan were "on the Turgai plateau, in Southern Kazakhstan (the region north of the Syr-Darya and of Kzyl-Orda), and on the Mangishlak peninsula", among the Adai (Ohayon, 2006: 180). These regions were largely pastoral and nomadic: this is where the main uprisings, each involving thousands of

insurgents, broke out. However, episodes of violent resistance also took place in the agricultural districts of the Soviet Republic. The rebellions involved not only Kazakhs, but also Uzbeks, Karakalpaks, and the Russian and Ukrainian peasants who had settled in Kazakhstan over the previous decades. In northern Kazakshtan, at least one major uprising involved both Kazakhs and Russians. OGPU troops and Red Army units sent from Russia and Uzbekistan rapidly repressed the uprisings. The cycle of resistance against collectivization and procurements was eventually ended by the spread of famine conditions to the entirety of Kazakhstan during 1931 (Cameron, 2018: 111-116; Kindler, 2018: 120-147).

The main causes of the uprisings were procurements of grain and livestock; arrest of local authority figures (or the threat of it, which pushed local communities to organize uprisings in anticipation of imminent repressions); and anti-religious campaigns, with the closure of mosques and sites of pilgrimage. The more the alimentary situation in Kazakhstan deteriorated during 1930, the more the fear of an impending famine acted as a push factor for the uprisings.

It is possible to identify three main phases of the 1929-31 insurgency cycle. The first was the rebellions in the period between the autumn of 1929 and the spring of 1930. This phase can be called the *state-dismantling* phase. It was characterized by violence against representatives of the state, destruction of fiscal and administrative documents, and dismantling of state institutions in the countryside, such as collective farms. Party and state administrative offices were raided and torn down; hospitals were sometimes also targeted. In some locales, insurgents took control of requisitioned grain and distributed it back to the population. The state retreat in March 1930, which led to the dismantling of most collective farms created during the winter of 1929-30 in Kazakhstan, must surely have been seen as a victory by herdsmen and peasants (Ohayon, 2006: 195). Nonetheless, all the major revolts were ruthlessly repressed. This wave of repression marked the transition to the second phase of the insurgency cycle: the *flight-rebellion* phase. Mass flights were caused by OGPU and army repressions in the main areas of insurgency. This led repressive state institutions to conflate communities of fleeing herdsmen and their families with insurgent groups and, in many cases, to treat them accordingly. Approximately 80 percent of the Mangishlak peninsula's population left the region in order to flee state repression (Ohayon, 2006: 200). With the increase in spoliation and starvation, entire nomadic communities fled to other Soviet Republics and to China in order to avoid famine. The OGPU and border guards treated them collectively as insurgents, killing thousands of men, women, and children in 1930 and 1931 (Cameron, 2018: 122-142). This phase ended in mid-1931, when the famine eventually engulfed the entirety of Kazakhstan. In the period between the summer of 1931 and the summer of 1932, at the height of the famine, major uprisings did not take place. However, violent attacks by groups attempting to control scarce food resources were common, especially along the railways connecting Kazakhstan to Russia. Between early 1931 and mid-1932, the OGPU counted more than 100 attacks on the state organization overseeing meat and livestock procurements, *Soiuzmiaso*. In some cases, these "mass disorders" involved up to 500 people, who looted grain from state deposits and redistributed the requisitioned cattle among the starving herdsmen (Pianciola, 2018: 108). While there were no major revolts after 1931, the three types of illegal act (destruction of state institutions in the countryside, flights, and looting of food resources) were commonplace throughout the entirety of the collectivization period between 1929 and 1932. However, their relative occurrence changed over time, meaning that the periodization sketched above provides a useful outline.

For the last 20 years, studies of specific uprisings have been conducted using provincial archives in different regions of Kazakhstan, especially those by Tuganbek Allaniiazov and Amangeldy Taukenov (Allaniiazov, 1999; Allaniiazov, Taukenov, 200; Allaniiazov,2001; Allaniiazov, 2006). Recently, Talas Omarbekov has published the most detailed study so far of the issue in Kazakh, using the Kazakhstan archives (Omarbekov, 2018). This article will summarize the conclusions of Omarbekov's most recent study, and discuss the contribution of non-Kazakh historians to the issue. The paper will also discuss how we can use the sources at our disposal for our study of the uprisings. Our study risks reproducing the "primary type of counter-insurgency discourse", because we rely on administrative documents produced by the institutions repressing the uprisings (Guha, 1988: 47-48; O'Hanlon, 2002: 135-186).

Talas Omarbekov's "National Interpretation" of Kazakh Anti-Soviet Resistance

Talas Omarbekov is one of the few historians who had access, during the 1990s, to political police files on the 1930s repressions. His book

heavily relies on these sources, and also makes use of documents from state and party archives. Scholars are often dismissive of Soviet political police documents, which are often seen only as potentially useful for the study of the political police itself, and of its repressive policies. However, OGPU interrogation materials referring to the early 1930s rebellions are different from interrogations from the late 1930s. OGPU operations in 1930-31 were not preemptive physical elimination policies targeting quotas of Soviet citizens, as they were in 1937-38. They were instead responses to real rebellions against state policies, during which police interrogators tried to extract information about the organization of the uprisings (Pianciola, 2013: 314). Thus, OGPU sources are fundamental to outlining the development of the uprisings, as Omarbekov's work shows.

Omarbekov describes the rebellions, and notes that some of the rebels elected khans and formed armed detachments following tribal divisions. During some uprisings, the rebels mobilized forms of religious legitimization. This was especially frequent during the Suzak, Irgiz, Karakum, Adai, Batpakkara, and Asan uprisings (Omarbekov, 2018: 17). According to Omarbekov, the Kazakhstan Communist Party secretary Filipp Goloshchekin aimed to destroy not only the Kazakh pastoral economy, but also tribal relations, as well as "national traditions and psychology". Given that the rebels tried to create limited areas with alternative proto-administrations led by local "khans" and defended by military detachments formed on a tribal basis, and that they were defending their religious practices and authority figures, Omarbekov concludes that what happened between 1929 and 1931 was a "national liberation" movement, comparable to the anti-Tsarist 1916 revolt (Omarbekov, 2018: 18). This interpretation is strengthened, according to Omarbekov, by the fact that participants in the 1916 revolt were also at the forefront of uprisings against collectivization in many districts (Batpakkara, Nauryzym, Irgiz, and Turgai in 1929; Karakum in 1930). In general terms, the insurgencies of 1929-1931 were better organized and more threatening to the Soviet state in the areas where uprisings had also taken place in 1916. The specific ways in which the uprisings were organized also echoed the 1916 events: mobilization of *sarbaz,* and recruiting the mobilized men from different local lineages (Omarbekov, 2018: 18). Omarbekov explains that, almost invariably, the rebellions were a response to the arrest of local authority figures and other repressive state policies. An important aspect of the rebellions is the issue of their leadership and organization. On this, Omarbekov trusts the OGPU documents, which show that, in a number of cases, the leaders of the revolts were former Tsarist *volost'* chiefs (Omarbekov, 2018: 166). He explains that the preeminent role of local authority religious figures, mostly *ishans*, in the uprisings was due to the Communist anti-religious campaign that was unleashed in 1929 (Omarbekov, 2018: 19). Many *ishans* were hastily executed, or sentenced to years in forced labor camps (Omarbekov, 2018: 19-20). According to official OGPU data, during 1929-1931 the OGPU sentenced 5,551 people for participating in revolts. Among them, 883 were shot (Omarbekov, 2018: 458). It is necessary to add to these numbers participants in the uprisings that were killed immediately after the armed conflict between rebels and Red Army soldiers or OGPU troops.

To summarize Omarbekov's conclusions: first, taken together, the insurgencies and other protest episodes during 1929, 1930, and 1931 were the second act of a national liberation movement against colonial oppression. The first act had been the 1916 revolt, and the insurgency cycle of 1929-31 stands in strong continuity with this in terms of the people involved, the leadership, and the methods. Through bloody, punitive measures and putting a stop to the uprisings during their initial stage, the authorities prevented the insurrectional movement from growing in size, becoming centralized, and posing a threat to Soviet power in the region. Secondly, the leaders of the insurgent movement were not descendants of the pre-colonial Kazakh Chinggisid nobility, but instead common herdsmen and religious figures who had authority among the populations of specific areas. According to Omarbekov, they were the only ones who could defend the objective Kazakh "national interest", even though they mobilized people to revolt by invoking the defense of religious institutions and practices rather than the nation. The leaders of the Alash movement, who could have become the leaders of the national liberation uprising, had only just been repressed by the communist state on the eve of the "revolution from above" (Omarbekov, 2018: 20).

Other Recent Historiographical Contributions

While Talas Omarbekov put the 1929-31 insurgency cycle diachronically into the context of a medium-term "national liberation movement" that started in 1916, other historians have preferred to analyze it synchronically within the Soviet "peasant protest movement" against collectivization. So far,

no study has underscored the difference between the forms of resistance among the Kazakhs and the Russian and Ukrainian peasants in Kazakhstan – for instance, the role of women seems to have been much more prominent in the Slavic peasants' resistance than in the resistance of the Kazakhs (Viola, 1999: 183-205). In general, a gendered analysis of resistance to collectivization in nomadic Central Asia is still largely lacking.

The issue of continuity and discontinuity with past resistance movements is also relevant if the focus remains on placing the Kazakh resistance within the larger violent movement against collectivization throughout the whole of the Soviet Union. Andrea Graziosi has described the conflict in the Soviet countryside during 1929 and 1933 as the "second act" of the "Great Soviet peasant war", unleashed by a Soviet state that aimed to subjugate the peasantry. The first act of this war had been the conflict between the newly-established Bolshevik power and the peasantry in territories controlled by the Reds during the civil war of 1918-1921 (Graziosi, 1996). In the case of Kazakhstan, a medium-term study of the continuity in the form and organization of the revolts could potentially be fruitful, especially if focusing on the northwest of the Kazakh steppe, a region that fell under Bolshevik control earlier than other areas.

Other scholars have investigated the 1929-31 uprisings, and more specifically their leadership, as a way to explore how Kazakh society had changed over time since the nineteenth century. In particular, the question of the salience of lineage divisions has been at the center of scholarly interest (Pianciola, 2013; Hallez and Ohayon, 2020). In his recent monograph, German historian Robert Kindler focused on the collapse of social bonds among Kazakhs during collectivization and the great famine (Kindler 2018). He also underscored that the refugee crisis unleashed by the famine, accompanied by massive internal movements of population, led to an increase in conflicts among Kazakhs as a way of surviving the crisis.

Studying the uprisings and the reaction of the Soviet state is also a good way of investigating the character of the early Soviet state in the Kazakh steppe. During the insurgency cycle, the state administrative pyramid did not remain intact. It broke, as in the case of the 1916 revolt, at its lowest level. Many police officers were killed, but others sided with the rebels (the 1930 revolt in Suzak is a good case in point). State agencies were not very well coordinated, and military control over the territory was weak. No regular Red Army units were permanently stationed on Kazakh soil (Kindler, 2018: 133). Even though Kazakhstan bordered China, the situation in Xinjiang was not judged sufficiently threatening to require the stable presence of Red Army troops in the Soviet-Chinese borderlands (Xinjiang became a de facto Soviet protectorate in the second half of the 1930s). In order to quell Kazakh uprisings, troops were sent from the north (central Russia and Dagestan across the Caspian Sea) and the south (Tashkent). In June 1930, the commander of the Red Army's 11th cavalry division complained that the information provided by the OGPU in Kazakhstan was not reliable (AP RK, F. 141, Op. 1., D. 2953, ll. 38-76, in A.S. Zulkasheva (ed.), 2018: 479). In vast regions of Kazakhstan, especially the Aralo-Caspian region, the Soviet state ceased to exist in the first half of 1930. Kindler quotes a report from Kliment Voroshilov from April 1930, in which the Commissar of War claimed that "from Turgai to Aral'sk, there exists no Soviet rule and no party organization" (Kindler, 2018: 121).

Kindler claims that the events in the Kazakhstan countryside between 1929 and 1931 should be considered a second civil war in the region, following the first into which the Kazakh steppe had plunged in 1916-1920. This second civil war in the Kazakhstan countryside was "fragmented", in the sense that the fighting groups were not united on broad political fronts. Instead, they were small lineage groups, struggling against each other for the control of scarce food resources in a time of famine. Referring to the most influential political science study of violence in civil conflicts, namely the work of political scientist Stathis Kalyvas, Kindler recalls that civil wars are often not simply fought by two camps (he refers to "dichotomous conflict"), but by a myriad of armed groups fighting for their own local aims, "with varying degrees of violence" (Kindler, 2018: 123; Kalyvas, 2006). He is particularly critical of the idea that the violence in early-1930s Kazakhstan can be explained simply by the aggression of the state against "the people" (Werth, 1999: 33-268), and by the latter's "resistance" to it: "resistance alone cannot explain either the motives of individual aggressors or the dynamics of spiralling violence" (Kindler, 2018: 123). Kindler does not deny that local Kazakh communities resisted predatory state policies with "spontaneous eruptions of violence… limited in scope and aim, [that] constituted a large part of the resistance to collectivization measures" (Kindler, 2018: 126). However, the mechanisms of violence escalation cannot be explained by this simple dichotomy. Violence fueled itself because its practice created a set of expectations among both the

local communities and the repressive organs of the state: "groups often embrace violence when the risk of waiting things out seems too great" (Kindler, 2018: 126). Kindler's analysis is refreshing, as he attempts to avoid presenting the Kazakh population as devoid of any division and internal conflict. Kindler is convincing in sketching a picture of Kazakh society during the trauma of collectivization that is more nuanced than that of a national community united in its resistance against Soviet repression. However, the concept of "civil war" presupposes the existence of organized armed formations, able to exercise violence for a significant period of time. The main characteristic of the herdsman and peasant violence during collectivization was precisely that it was small groups of insurgents, almost invariably armed with only an extremely limited quantity of firearms, who broke out in "eruptions of violence… limited in scope and aim", as Kindler himself contradictorily underscores. Furthermore, Kindler was ultimately unable to retrieve significant examples of inter-Kazakh conflict from the archives, either between tribes or within them. He instead claims that Stalinist policies "strengthened the standing and authority of local elites more than it undermined them. In times of crises people gathered round an elite that had resources, connections, and status, in the hope that these men might rescue them from the impending catastrophe" (Kindler, 2018: 123).

The role of local "elites" is the research focus of other works on the 1929-1931 uprisings. It is here that the uniformity of the sources at our disposal, and the fact that they use Guha's "primary type of counter-insurgency discourse", makes them a fairly shaky base for analyzing the internal dynamics of local insurgent communities. This is also due to the fact that Soviet state institutions and the political police were eager to attribute a strong organization to the uprisings, which were allegedly always led by "class enemies". The political police focused on the "class" background of the leaders, or the forms of religious legitimization for their acts of insurgency (in particular, the presence of Sufi authority figures among the uprisings' leaders), or the presence of former local Tsarist administrators. For instance, on the basis of Soviet police reports underscoring that it was *ishan* and other authority figures who led many of the revolts, Xavier Hallez and Isabelle Ohayon claimed in a recent study that religious figures were more important in the leadership of the 1929-31 insurgency cycle than in the 1916 revolt and in earlier anti-Tsarist insurgencies. It is difficult to ascertain whether this was true. It seems telling that the most important study of Sufism in Kazakhstan during the Stalinist period does not give much credit to the Sufi-led insurrections in Kazakhstan (Frank, 2019: 61-83). In the case of the Suzak rebellion of 1930, the OGPU interrogations did not suggest that Sufi connections played a significant role in the organization of the rebellion (Pianciola, 2013: 316-322).

Hallez and Ohayon assume a diachronic approach, focusing only on one region of the Kazakh steppe, Turgai. They underscore both continuity and ruptures over three episodes of anti-state violent rebellion: the 1840s Kenesary anti-colonial "war", the 1916 revolt, and the 1929-31 uprisings. They point at the fragmentation of Kazakh authority as a consequence of colonization, and claim that the radius, magnitude, and duration of the revolts steadily decreased over time between the mid-nineteenth and the early twentieth centuries. They opine that, over time, the episodes of anti-colonial rebellion among the Kazakhs were marked by a process of loss of political potential and project. In the mid-nineteenth century, the "war" led by Kenesary Kasymov had a clear political framework, based on pre-colonial authority. Due to his Chinggisid authority and his descent from Ablai Khan, the last khan to rule over the three Kazakh *zhuz*, Kenesary could claim to represent the entire Kazakh people. Hallez and Ohayon thus sum up: "Kenesary led a ten-year war over a large territory, involving forces gathering many tribes from the three *zhuz*. The 1916 rebellion only lasted six months and was divided according to lineages [… while the] 1929-1930 [sic] insurgencies were even sparser and more short-lived, lasting from one week to a month. The number of participants also decreased sensibly between these three episodes, even if the revolts of 1916 and 1929-1930 were part of larger movements of resistance: that of Central Asia in 1916 and of the USSR in 1929-1930. However, the revolts' *modus operandi* remained the same with violent reactions to measures deemed illegitimate, '*batyrs*' leading feats of glory, the constitution of armed groups, the election of a khan and an attempt to set up a structure to organise the revolt" (Hallez and Ohayon, 2020: 280). According to Hallez and Ohayon, the strengthening of colonial state capacity and its ability to project power in the Kazakh steppe led to a process that weakened the political authority of the Chinggisid nobility, especially that of khan lineages that had the potential to create super-tribal coalitions among the Kazakhs. This resulted in what the authors call "primitivization" of protest events, referring to the notion of "primitive rebels" put forward by the influential Marxist historian Eric J.

Hobsbawm. Like Nicolas Werth before them, Hallez and Ohayon see the anti-collectivization rebellions as a case of "social banditry", a form of violent "protest" that Hobsbawm described as "extremely archaic, and indeed pre-political" (Hobsbawm, 1971: 6). He explained that social banditry breaks out on a large scale "when a peasant society which knows of no better means of self-defence is in a condition of abnormal tension and disruption. Social banditry has next to no organization or ideology, and is totally inadaptable to modern social movements. Its most highly developed forms, which skirt national guerrilla warfare, are rare and, by themselves, ineffective" (Hobsbawm, 1971: 5). Ohayon and Hallez hint at an opposite historical arc for rebellions in the Kazakh steppe. They do not follow Hobsbawm in his analysis of the archaic "primitive rebel" as a precursor to the modern revolutionary. Instead, they point out the declension from the pre-colonial or early colonial rebellion, which was still associated with a clear political project based on Chinggisid authority, to the late-colonial and early-Soviet limited mobilization potential of lesser tribal leaders, who often needed some sort of religious legitimization to organize their uprisings.

In a study on the Suzak uprising of early 1930, one of the authors of the present article put forward a hypothesis on what the geographically circumscribed character of the anti-collectivization revolts tells us about the effects that integration into the Tsarist state had on Kazakh society (Pianciola, 2013: 297-340). "Predation" by the nascent Stalinist state can explain why people resisted and rebelled, but not the character (size, organization) of the specific uprisings or their leadership. The leaders of many of the biggest 1930 rebellions in Kazakhstan had built their authority within the Tsarist state structure, and the integration of a social layer of Kazakh society into the Tsarist state had consequences for the way it resisted the "revolution from above" of 1929-1933. The inclusion of Kazakh lineages in the Tsarist state structure also resulted in an appropriation of those same structures by "society". By the early twentieth century, there were not many (if any) figures of authority above the *volost'* level capable of organizing a mobilization in any specific region of the Kazakh steppe. The pre-colonial "khanate" was not the only notion of a legitimate state that the Kazakhs had at this point: former local imperial administrators, often non-Chinggisids, enjoyed influence and authority in the early-Soviet Kazakh steppe.

Hallez and Ohayon have criticized the interpretations of scholars who have underscored that quasi-state practices were employed by the rebels, who followed an order of legal legitimation that was different to the Soviet one. The two French historians point out that the uprisings had no political horizon, and that leaders had a "reactionary" attitude. Moreover, they had no chance against the repressive apparatus of the Soviet state. In hindsight, this has been proven true. However, the situation in the spring of 1930 might have appeared different to a casual observer in the steppe. Everywhere in the Soviet countryside, from Siberia to the Caucasus, from Central Asia to Ukraine, the state was fighting bloody battles against a peasantry that was not yet subjugated. Nicolas Werth has stated that one of the most important factors fueling peasant uprisings was "the belief, very widespread during the first half of the 1930s, that the collectivized system in the countryside was ephemeral. The innumerable rumors about the imminent dissolution of the kolkhozes, the imminence of war (a Polish invasion of Western Ukraine, a Japanese campaign in Siberia) and the inevitable collapse of the regime bear witness to this" (Werth, 2007: 156). These hopes seem more realistic if one recalls that just a few months after the rebels had engaged in battle against the Tsarist state in 1916, the latter had collapsed. In Turgai, groups of rebels were still fighting when Nicholas II abdicated, thus achieving their aim: to prevent the "requisition" of men from the region during World War I. In 1916 and early 1917, the rebellion against the state was much less widespread than the Soviet-wide peasant insurgencies of 1930. On a purely military level, peasants and nomads did not stand a chance against the Red Army and the OGPU troops. Most likely, the insurgents knew this perfectly well. Not by chance were the rumors about a forthcoming war so insistent. Peasants and herdsmen knew that they only had a chance of being freed by Bolshevik repression if popular insurrections were paired with a simultaneous attack from abroad. Moreover, their most realistic plan was actually to flee abroad – something that was indeed achieved by tens of thousands of Kazakhs who lived closer to the Chinese border.

Conclusion

The "civil war" interpretation of the 1929-31 period in Kazakh history seems to confuse more than clarify. The archival evidence showing that what Soviet repressive organs often called "rebel groups" were in fact entire communities trying to flee state expropriations and looming starvation is overwhelming (Ohayon, 2006: 189). Even the most

organized among the uprisings suffered from an extraordinary shortage of weapons. According to most political police reports, which surely had no reason to downplay the magnitude of uprisings, it was often the case that only about 10 percent of participants were armed – and with blade weapons, or obsolete guns (Omarbekov, 2018: 463-465). It is not by chance that in one of the major insurgency episodes, the Suzak uprising of February 1930, one of the first actions of the rebels was to search for firearms in the region (the attempt ultimately failed, leaving the rebels at the mercy of the OGPU and Red Army detachments) (Pianciola, 2013: 319).

The historiography has shown a continuity in the intensity of the rebellions in 1929-31 in areas that had also been hotbeds of the 1916 rebellion. However, this continuity was far from uniform across the steppe. Suzak, for instance, which was one of the most important hotspots in 1929-30, had not been an area of intense violence during 1916. Moreover, the historiography has so far largely failed to highlight some crucial discontinuities between 1916 and the collectivization uprisings. These differences are more immediately evident if we free ourselves from a "national history" perspective and at least include Kyrgyzstan in the comparison. This way it becomes clear that while 1916 was also, in very precise areas, a bloody ethnic conflict between Kyrgyz and Slavic colonists in particular, in 1929-31 there was no widespread anti-settler violence. Further research is needed on the matter, but the fact that control over the land and its products was being expropriated by the state surely played a role. The mainspring and main stake of settler colonial situations, the fight for control over land between immigrants and locals, was lost because of the peculiar Communist "solution" to the settler colonialist legacy in Central Asia. Russians (in general, Europeans) were specifically attacked during some of the uprisings. However, they were targeted as administrators and representative of the Soviet state, i.e. as the enforcers of a revolution from above waged against religious institutions and practices, and local figures of authority. Insurgents often directed their rage against local state administrative buildings. Fiscal files that kept track of expropriations (the true essence of the extraordinary taxation imposed starting from 1928) and procurements were often burned. Russian peasants were not victims of the 1929-31 uprisings in any significant number. This does not mean that ethnic divides were not relevant in the early 1930s in Kazakhstan. This was partially due to the fact that the violence in 1929-31 followed an urban-rural divide to some extent, with "communist detachments" of urban dwellers mobilized to quell the revolts. The urban population was overwhelmingly European in early-1930s Kazakhstan, and therefore this front in early Stalinist violence in Kazakhstan partially – but by no means exclusively – overlapped with the ethnic divides in the Soviet Republic.

The discontinuities between 1916 and 1929-1931 are also relevant in discussion of the "national liberation" character of the two insurgency cycles. The historiography has firmly established that in many insurgency episodes, Kazakhs fought against state impositions together with members of other groups. In Suzak, local Uzbeks took part in the insurrection. In the north of the Republic, Kazakhs, Cossacks, and Russian peasants fought side-by-side in some locales (Aldazhmanov, 1998: 315-317). Most importantly, a "national liberation" movement implies a political project along "national" lines. The extremely localized uprisings during collectivization did not share a project of national independence: a nationally-based polity was well beyond the horizon of what was possible at the time, and was not a mobilizing hope for the insurgents. It is telling that the OGPU papers did not attribute this political aim to any of the major revolts, even though the political police saw former Alash party members as the most dangerous political opponents in Kazakhstan up until the late 1920s, when they were arrested almost to the last man.

On the other hand, the absence of a *future* coherent state project should not lead us to dismiss the legacy of the *past* state administration too hastily. Reading the 1929-31 insurgency cycle as the "primitive rebellion" of a society destructured and weakened by the encroaching of the Tsarist colonial state, as Hallez and Ohayon do, misses an important social consequence of Tsarist domination in the steppe. The Tsarist state had partially acknowledged, and partially promoted, a social stratum of local administrators who had consolidated their authority over the population of small districts (*volost'*) and were familiar with administrative and fiscal procedures. During the Stalinist onslaught against Kazakh rural society, their experience and leadership was seen by local communities as a valuable resource in a time of crisis. The religious dimension of the rebellions, and the role that *ishans* played in them, is perhaps the most difficult to assess on the basis of the political police documentation at our disposal. The cultural distance (and plain ignorance) of OGPU operatives in terms of the pious networks within Kazakh society and beyond makes their report and interrogations on the matter of very limited use for historians. It seems evident,

though, that forms of Islamicate legitimization were pursued by the organizers of many but by no means all uprisings.

Perhaps the plurality of the local experiences of resistance during the 1929-31 years, irreducible to a simple formula of Soviet atheist state vs. society/nation/community of believers, should be the most important takeaway of the recent historiography on the last rebellion cycle before the great *Asharshilyk* divide in Kazakh history. So far, the 1929-31 insurgency cycle has not been unified into a singular "rebellion" label, as the 1916 events have been both in memory and historiography. This is probably for the best. Future historians, who will hopefully be able to make more extensive use of the materials still inaccessible in Kazakhstani and Russian archives, will do well to read OGPU interrogations against the grain, and to examine with care the materials produced by the insurgents that the political police collected but did not fully understand.

References

Aldazhumanov K. (1998) "Krest'ianskoe dvizhenie soprotivleniia", in Garifulla Anes (ed.), Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sud'by. [Peasant resistance movement ", in Garifulla Anes (ed.), Peoples deported to Kazakhstan: time and fate.] Almaty: Arys. pp. 66-94.

Aldazhmanov K. (2010) "Krest'ianskoe protestnoe dvizhenie", in S.F. Mazhitov (ed.), Istoriia Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei. [Peasant Protest Movement", in S.F. Mazhitov (eds.), The history of Kazakhstan from ancient times to the present day.] Tom 4. Almaty: Atamura, 2010. pp. 290-321.

Allaniiazov T. (1999) Kontrrevoliutsiia v Kazakhstane: Chimbaiskii variant. [Counter-revolution in Kazakhstan: Chimbay option.] Almaty.

Allaniiazov T., Taukenov A. (2000) Iz istorii antisovetskikh vooruzhennikh vystuplenii v Tsentral'nom Kazakhstane v 1930-1931 gg. [From the history of anti-Soviet armed uprisings in Central Kazakhstan in 1930-1931]Almaty.

Allaniiazov T. (2001) Kollektivizatsiia po-karsakpaiskii. 1928-1933 gg. [Karsakpay collectivization. 1928-1933]Almaty.

Allaniiazov T. (2006) Krasnye Karakumy. Ocherki istorii bor'by s antisovetskim povstancheskim dvizheniem v Turkmenistane. mart-oktjabr' 1931 goda. [Red Karakum. Essays on the history of the fight against the anti-Soviet rebel movement in Turkmenistan. March-October 1931]Almaty.

Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK), F. 141, Op. 1., D. 2953, ll. 38-76, "Iz doklada komandovaniia 11-I Krasnoznamennoi kavaleriiskoi divizii v Kazkraikom VKP(b) 'O boevykh deistviiakh osoboi operativnoi gruppy v Kazakhstane v marte, aprele i mae 1930 g.'", in A.S. Zulkasheva (ed.), Tragediia kazakhskogo aula, 1928-1934. Tom 2: 1929-ianvar' 1932[Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), F. 141, Op. 1. D. 2953, 11. 38-76, "From the document of the command of the 11th Red Banner Cavalry Division in Kazraik VKP (b) 'On the Combat Operations of a Special Task Force in Kazakhstan in March, April and May 1930," in A .WITH. Zulkasheva (ed.), The tragedy of the Kazakh aul, 1928-1934. Volume 2: 1929 – January 1932] (Almaty: Raritet, 2018), 479.

Cameron S. (2018) The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca: Cornell University Press.

Frank A.J. (2019) Gulag Miracles: Sufis and Stalinist Repression in Kazakhstan. Vienna: Austrian Academy of Science Press.

Graziosi A. (1996) The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.

Guha R. (1988) "The Prose of Counter-insurgency", in Ranajit Guha and Chakravorty Spivak (eds.), Selected Subaltern Studies (Oxford: Oxford University Press, 1988), pp. 47-48.

Hallez X. and Ohayon I. (2020) "Making Political Rebellion 'Primitive': the 1916 Rebellion in the Kazakh Steppe in Long-Term Perspective (c. 1840-1930)", in Aminat Chokobaeva, Cloé Drieu, and Alexander Morrison (eds.), The Central Asian Revolt of 1916: A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. Manchester: Manchester University Press, pp. 256-288.

Hobsbawm E.J. (1971 [or. ed. 1959]) Primitive Rebels. Manchester: Manchester University Press.

Kalyvas S. (2006) The Logic of Violence in Civil War. New York: Cambridge University Press.

Kindler R. (2018) Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. Pittburgh: University of Pittsburgh Press.

O'Hanlon R. (2002), "Recovering the Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia", in David Ludden (ed.), Reading Subaltern Studies: Critical History, Contested Meaning, and the Globalisation of South Asia. Delhi: Permanent Black. pp. 135-186.

Ohayon I. (2006) La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve et Larose.

Omarbekov T. (2018) 1929-1931 zhildardaghy khalyk köterilisteri. [Popular uprising of 1929-1931]Almaty: Arys.

Pianciola N. (2013) “Interpreting an Insurgency in Soviet Kazakhstan: The OGPU, Islam and Qazaq ‘Clans’ in Suzak, 1930”, in N. Pianciola and P. Sartori (eds.), Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th – Early 20th Centuries). Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. pp. 297-340.

Pianciola N. (2018) “Stalinskaia ‘ierarkhiia potrebleniia’ i velikii golod 1931-1933 gg. v Kazakhstane.” [Stalin’s ‘hierarchy of consumption’ and the great famine of 1931-1933 In Kazakhstan]Ab Imperio 2: pp. 80-116.

Viola L. (1999) Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. Oxford: Oxford University Press.

Werth N. (1999) “A State against Its People: Violence, Repression, and Terror in the Soviet Union”, in Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartošek, and Jean-Louis Margolin (eds.), The Black Book of Communism. Cambridge, MA: Harvard University Press. pp. 33-268.

Werth N. (2007) La terreur et le désarroi: Staline et son système. Paris: Perrin.

This article was completed as part of the program: “The History and Culture of the Great Steppe”.

IRSTI 03.01.07 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.05

S. Zhakisheva[1], V. Vladimirov[2]

[1]Doctor of historical sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: adiconilau@mail.ru
[2]Doctor of historical sciences, professor, Altai State University,
Russia, Barnaul, e-mail: vvladimirov@icloud.com

METHODOLOGICAL BASIS OF HISTORICAL RESEARCH IN AN INTERDISCIPLINARY CONTEXT

The goal is to study the process of interdisciplinary interaction of historical science with social, human and natural sciences, the changing configuration of interdisciplinary fields and the redistribution of the intra-disciplinary hierarchy of scientific disciplines

Significance is in the process of interdisciplinary interaction of historic sciences with such complex sciences-integrators as mathematics, informatics and institutionalization of them on the junction of quantitative history and historical informatics that had been stipulated besides objective inner development regularities of a historic science, strong influence of processes of mathematization, informatization and computerization on all branches of research cognition, swift growth of tendencies to the integration of social and natural sciences in conditions of humanity transition from industrial society to informational.

Findings – discovery is revealed in the fact that the objective character of interdisciplinary approach to the historical investigation in the second half of 20th century was linked first, with the realizing of only "brunch" disciplinary approach insufficiency in research theoretical mastering of historic reality and vivid inclination to integral, systematic consideration of historical objects, phenomena and processes; secondly, with difficulties in operating with immense amount of knowledge and swiftly growing flow of new information; thirdly, including mass historical sources into research circulation; fourth, with the necessity of application parallel with descriptive, quantitative and formalized methods of analyses of historical sources, especially of mass character, and effective use of new informational technologies in the process of revising and presenting source information knowledge.

Key words: Methodology, Historical Research, Interdisciplinary, Informatics, Mathematics, Historical Informatics.

С. Жәкішева[1], В. Владимиров[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: adiconilau@mail.ru
[2]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті,
Ресей, Барнаул қ., e-mail: vvladimirov@icloud.com

Пәнаралық контекстегі тарихи зерттеулердің әдіснамалық негіздері

Мақаланың мақсаты тарих ғылымының әлеуметтік, гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарымен пәнаралық байланысын, пәнаралық өрістер конфигурациясының өзгеруін және ғылыми пәндердің пәнішілік иерархиясын қайта бөлуді зерттеу болып табылады.

Маңыздылығы – тарих ғылымының математика және информатика сияқты кешенді интеграторлармен пәнаралық өзара іс-қимыл процесі және олардың квантитативтік тарих пен тарихи информатиканың түйіскен жерінде институциализациясы, тарих ғылымының дамуының объективті ішкі заңдылықтарынан басқа, математика, ақпараттандыру және компьютерлендіру процестерінің ғылыми танымның барлық салаларына күшті ықпалымен қатар, адамзаттың индустриялық қоғамнан ақпараттық қоғамға көшуі жағдайында әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарын интеграциялауға үрдістердің қарқынды өсуімен байланысты болды.

Нәтижелері – XX ғ. екінші жартысында тарихи зерттеуге пәнаралық көзқарасты объективациялау, бірінші кезекте тарихшылардың тарихи шындықты ғылыми-теориялық игерудегі «салалық» тәртіптік көзқарастың жеткіліксіздігін және тарихи объектілерді, құбылыстар мен процестерді интегралдық, тұтас (жүйелі) қарауға деген нақты тартымдылықты түсінумен; екіншіден, жинақталған білімнің үлкен көлемі мен жаңа ақпараттың қарқынды өсіп келе жатқан ағынымен; үшіншіден, ғылыми айналымға дәстүрлі тәсілдермен деректемелерге талдау жасау

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

қиын болатын жаппай тарихи деректерді енгізумен; төртіншіден, тарихи дереккөздерді, әсіресе жаппай сипаттағы талдаудың сипаттамалық, сандық және формальды әдістерімен қатар қолдану, қайта өңдеу және деректік ақпаратты білім беру процесінде жаңа ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану қажеттілігімен байланысты болды.

Түйін сөздер: методология, тарихи зерттеулер, пәнаралық байланыс, информатика, математика, тарихи информатика.

С. Жакишева[1], В. Владимиров[2]

[1]Доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: adiconilau@mail.ru
[2]Доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет,
Россия, г. Барнаул, e-mail: vvladimirov@icloud.com

Методологические основы исторических исследований в междисциплинарном контексте

Целью статьи является изучение процесса междисциплинарного взаимодействия исторической науки с социальными, гуманитарными и естественными науками, изменений конфигурации междисциплинарных полей и перераспределение внутридисциплинарной иерархии научных дисциплин.

Значимость – процесс междисциплинарного взаимодействия исторической науки с такими комплексными науками-интеграторами, как математика и информатика, и институциализация на их стыке квантитативной истории и исторической информатики были обусловлены, помимо объективных внутренних закономерностей развития самой исторической науки, сильным влиянием процессов математизации, информатизации и компьютеризации на все отрасли научного познания, стремительным ростом тенденций к интеграции социально-гуманитарных и естественных наук в условиях перехода человечества от индустриального общества к информационному.

Результаты – выявлено, что объективация междисциплинарного подхода к историческому исследованию во второй половине XX в. была связана, в первую очередь, с осознанием самими историками недостаточности только «отраслевого» дисциплинарного подхода в научно-теоретическом освоении исторической действительности и явным тяготением к интегральному, целостному (системному) рассмотрению исторических объектов, явлений и процессов; во-вторых, с трудностями оперирования огромным объемом накопленных знаний и стремительно растущим потоком новой информации; в-третьих, с включением в научный оборот массовых исторических источников, трудно поддающихся источниковому анализу традиционными способами; в-четвертых, с необходимостью применения, наряду с описательными, количественных и формализованных методов, анализа исторических источников, особенно массового характера, и эффективного использования новых информационных технологий в процессе переработки и представления источниковой информации в знания.

Ключевые слова: методология, исторические исследования, междисциплинарность, информатика, математика, историческая информатика.

Introduction

Urgent necessity of contemporary historical knowledge is an attentive, critical consideration and evaluation of research principles and methods accumulation inherited from the preceding stages of historical science, thoughtful study of its gnosiological premises and grounds, simultaneous search of new paradigms in humanistic way of thinking, methodology of historical research. As notes A.Ya. Gurevich "this is inseparably connected with another urgent task, namely with exposure of leading tendencies of present-day methodology, new arising problems" (Gurevich, 1996: 8), formation of new theoretical syntheses on the basis of joining humanities with natural sciences and mastering non-trivial ways of historical sources usage.

According to a famous French historian methodologist M. Emar, history "should be open for all ideas and hypothesis offered by other disciplines" studying society, its methods and the ways of formulating questions should be considerably renewed" (Emar, 1995: 15).

The search of scientifically reasoned directions in the reconstructed history research field where methodological pluralism and methodological tolerance co-exist, the idea of interdisciplinary promote the decision of many problems for planning, organizing and making regulative the high level of research works.

Intellectual "dialogue" of historical science with other scientific directions

An important prerequisite for actualization and potential wide-scale enclosing the idea of interdisciplinary to the study of historical facts, phenomena and processes in the second half of the 20th century became a unique phenomenon called "information explosion". It's essence is expressed in expanding pace increase of scientific knowledge in the course of intellectual promotion among human society. So, for instance, the beginning of our era required 1750 years to double scientific knowledge, the second redoubling had happened in 1900, the third in 1950. Consequently the total amount of knowledge doubled each decade, since 1970 – every 5 years, since 1990 every year (Negodaev, 1999: 179). Such data may be given for comparison: that amount of knowledge, that amount of information accumulated during XfknftdVI, XVII centuries, the second half of the 20-th century was supplied in a week (Epstein, 2014: 1).

Formation of great flow of information was stipulated by extremely swift growth of documents, reports, theses, presentations, etc. where the results of research studies were stated; permanent growth of periodical scientific publications and monographs; the appearance of various data base, usually recorded on a tape of a computer and because of this not included into the sphere of action in social communication system among wide range of researchers. So, in 1665 the first scientific journal was published, in 1985 there were thousands of scientific journals but in 1986 the number of publications shifted across hundred thousand (according to scientists annually 5 mln. articles were published) (Negodaev, 1999: 180).

"Information explosion" in the middle of 1950-ties entailed informational crisis, displayed in contradictions between exponent increasing volume of information and limited possibilities of its perception and processing. Search for solving such contradictions gave impulse to a swift development acceleration of scientific technical progress, increase in the quantity of inventions in the field of information refinement, reduction of their practical realization use. So, if it had taken 100 years to acquire steam engine machine, steam locomotive – 34 years, automobile – 27 years, then for the improvement of transistors and microprocessors necessary for promoting ECM (element basis of calculator machine) – more than 5 years, but laser necessary for producing laser optical CD discs or laser printers – 2 months. In 1956 when the first computer hard disk was invented, the system of one information megabyte cost (according to present the price) was $78,000, but a "supercomputer" with the similar hard disk weighed more than a ton, in the middle of 1970-ties micro-computer or it was called a personal computer at the cost more than a $1,000 and weighed about 5 kilos and it's memory comprised 256 megabytes (Evans, 2010). Thus, it had taken 15 years for the transition of humanity from mechanical and electrical means to electronic information processing.

In the historical science "information explosion" provided the emergence of new source of various information and new factual data expiring the researchers to look for more perfect ways of their analytical investigation. In such conditions the historians had to encounter not only considerable mass of accumulated historical and historiographical sources but also great amount of new sourceful base qualitatively manifested in forms and content.

Diversity of sources put forward new tasks before theoretical and applied source study, problems with their systematization and classification depicting their peculiarities, general and specialized in each group of sources. On the other side there appeared consistent tendency to the increase of informational feedback earlier introduced into scientific resource circulation.

A special interest is given by researchers to non-required or restrictedly required sources of mass character containing qualitative and, in a greater degree, quantitative information which is extremely difficult in some cases, particularly impossible to analyze by traditional means. In a greater degree the necessity of mass sources analyses, especially peculiar for the 20-th century and reflecting mass phenomena and processes of historical development of a society demanded from historians the elaboration of a complex, interdisciplinary approach to the study, attraction and approbation of mathematical, formally quantitative methods, computer is investigations including by this processes of mathematization and computerization of historical sciences.

The history of science proves that "information explosions" and accompanying them "informational revolutions" considerable scientific discoveries in the field of exact and natural sciences, advanced techniques and more perfect technologies in analyzing the information directly or indirectly affected the promotion of social sciences and the humanities, their striving to change configurations of interdisciplinary fields of integration, redistribution of inner disciplinary hierarchy of scientific subjects and appearance of new, more effective methods of gaining knowledge and ways of its presentation, but on

a more higher level to trans-disciplinary integration, i.e. integration of scientific notions, theories and methods in philosophical conceptions.

This statement is equally related to the historic science. It is known that on all stages of its development two interrelated and variously directed tendencies of historical cognition are followed: integration (ratio from "much" to "single") and differentiation (ratio from "single" to "much") each of tendencies having dominating importance from time to time. Separate scientists-historians connect this situation with the dominance in intellectual academic environment that directly depends on the level of a society promotion, it's transitional or stable character, generalizing (summarizing, complex solving of cognitive problems for revealing definite tendencies and regulations of historical processes) or individualizing (detailed, profound study of various sides of phenomena and processes) approaches to historical researches, determining their influence as a variable quantity, changing like sinusoid experiencing rises and falls (Ionov, 1996: 61). If integration, in a considerable degree, is a consequence of trans-scientific reflection over it, differentiation or disciplinary dismembering as an objective process is caused by practical necessity to study and new disciplinary fields inside historical sciences more professionally oriented and specialization as researchers, so practical workers.

Really, historic investigations of the end of the 19-th century and the first half of the 20-th century are characterized by predominance of differentiated study of processes and phenomena, by development of theoretical problems on its own base; the second half is characterized by integrity and interdisciplinary investigation including mathematical, other formalized methods, research methods from various areas of knowledge acquiring dominating place. The degree of intensity in integration processes of science of the 20-th century demonstrates the following fact: at the beginning of the century there were 150 sciences but to the end of the century it admitted more 2000 (Nisanbaev, 1996: 46). Researchers haven't yet counted the number of "out flowed" adjacent scientific disciplines and the number of the arising lately, more than in half-century period of new directions on the juncture of a "diverse vector" and "closely related" sciences but even the first glance at the present-day situation will allow to judge that the majority of historic disciplines, earlier considered auxiliary, has gained a new sovereign status in the system of social sciences (for example, source study, ethnology, etc.) which in its turn, in line with contemporary epistemological situation served the basis for new scientific tendencies.

As a result of frontal extension of integrative processes in the second half of the 20-th century new complex investigation methods appeared and developed, for instance, such as systematic structural, analytical-synthetically, hypothetical-deductive, informational, etc. actively applied in contemporary historical researches. Application of new methods has brought to the change of correlation between them and traditional ones, but in no case to the loss of their significance, furthermore to the disappearance from scientific circulation as traditional methods seem to be steady and have the tendency to permanent improvement, development and hereby continue to be actively used in a historic science. For example, "classical" specialized research synchronic and diachronic investigation methods have transformed into systematic diachronic and systematic synchronic methods due to the development of the system theory plunged into the study of complex integral components of historical reality and introducing structural functional analyses into the historian's practice.

In the field of epistemology integration processes are linked with polymorphic scientific knowledge resulted from the diversity of the world. But in "the diversity of the world existing sciences necessarily exposed some invariant elements. Only in such conditions it is possible to join the integration process for great number of various sciences as adjacent, so remote from each other" (Nisanbaev, 1996: 47).

Nowadays integrative processes are increasing and we can state that intensive intellectual "dialogue" of the historical science with other human directions, natural on one side and technical on the other side, their mutual inclination, rapprochement, in some cases such interpenetration acquire immanent features of modern historical cognition. Formation of the so-called cognitive sciences within the last decade served as an example of synthesis of informatics with precisely, historiography, source study, structural linguistics and anthropology, one of directions in modern analytical history – cognitive history the concept of which was worked out by a Russian scientist A.N. Medushevsky (Medushevsky, 2009).

Historical information chosen in this work as a subject of investigation is a classical example of interdisciplinary interaction (junction) of history, source study, applied mathematics, mathematical statistics and informatics. It should be noted that

the process of differentiation in historical sciences going on to have the place and is reflected by the appearance of such sub-directions as, for instance, historical localities, history of daily occurrence, oral and gender history and so on. But to speak about "pure" differentiation is not correct as in the limits of the historical science at "exfoliation" of a new sub-direction there happen processes of intra and interdisciplinary integration by establishing stable links between differing from each other theories and approaches on the basis of fundamental rights and principles and by applying methods bearing interdisciplinary character or methods and results achieved in other scientific disciplines.

Integrative processes in contemporary sciences including historic, present by itself a very complicated multidimensional socio-cognitive phenomenon. Structurally it includes such elements as integration of research knowledge; cooperation and interchange of scientists on the basis of creative (productive) communication activities of different specialties and disciplines; complexity (interpenetration) of scientific achievements in various institutions; formation of an integral subject in scientific cognition; interchange of material technical means and research methods at carrying out new scientific investigations, etc. (Nisanbaev, 1996: 44).

The process of interaction as inside each of structural elements, so between them leading to interpenetration, generalization, concentration of research activity, methodology, knowledge and information is called integration. It is supposed that in solving general, complex cognitive problems; traditional objects of scientific disciplines pursue common scientific investigation purposes and present the unified system of cognitive means.

Historic sciences observed types of integration peculiar for the research cognition. First of all, epistemological field of study mark that an image-making strong type is connected with the synthesis of research knowledge of those sciences that participate in the occurrence of new integral, "frontier", "jointing" demography, historical professional study, historical informatics, etc. Thereto, in the methodological view the integration process is accompanied by borrowing methods, methodology, investigation technology, extending fields of their application, introduction of new ideas and notions.

An extremely important factor in this type of integration is presented by the priority of preserving investigation area of the same science which "initiates" interdisciplinary interaction of collective efforts of scientists with various specialties.

In counterpoise of a strong type to a light one not always brings to the emergence of a new scientific discipline and is realized in the course of a concrete interdisciplinary complex investigation. For example, a historic source appears to be a single object of various social humane sciences even at different subjects of study, by this it provides the united ground for interdisciplinary investigations and integration of sciences (Danilevsky, 1998: 7). That's why while using specialized sources in governmental legal sciences, linguistics, literature, arts, statistics and other research directions there are interrelations, interpenetration of methods and methodologies of historical investigation establishing interdisciplinary scientific contacts.

In the framework of historical sciences a private image-making type is extremely important (a common type of integration is applied in studying one global object by different sciences, for example, investigation of space). It is manifested in studying endogenic, interdisciplinary synthesis with the help of so-called vegetative mechanisms for creating new adjacent historic disciplines such as sphragistics, numismatics, vecsillographics, etc. But even in this case interdisciplinarity is not expressed in a refined type but it is combined with exogenic, interdisciplinary synthesis. For example initial theoretical grounds of semiotics, its principle ideas and methods necessarily presented at object and phenomena investigations of above-mentioned sub-disciplines.

It should be noted that the historical science by its nature is interdisciplinary. First, determination of historic events and phenomena is multilevel as a combined act in nature-climatic, biological, economic, socio-psychological, cultural ethnic, ideological and other determinants that set up, what we call historical processes. That's why historical theories describing the course of historical processes in this or that spatially time interval inevitably include corresponding regularity and phenomena of biological, geographic, physical and other disciplines into its own "arsenal" of cognitive knowledge. For example, national climatic and natural landscape conditions of the territory of Kazakhstan are the subject of physical geography and geomorphology but simultaneously they form the subject of nomad study stipulating rational explanation for emergency and development of a nomadic society (Erofeeva, 2011). The nature of radioactivity, its influence on living organisms is studied by corresponding branches of physics, biology, genetics, but the

search and interpretation of sources of natural radiation is studied by a geological sciences. But without application the knowledge gained by above-mentioned disciplines cannot be presented by archeological or anthropological investigation. But as far as the narration concerns, it is determined by the definite amount and quality of information due to the duration (time interval) between a creator of a historic source and contemporary researcher but this kind of barrier is eliminated not only by expansion of investigation source base but also by a deep penetration into the object structure, bearers of bygone (past) information, on the account of attracting new methods of study, technologic and technical means of natural sciences: mathematical statistics, informatics, computing mathematics and so on, the promotion of which is becoming one of the significant terms in the development of historic sciences.

Thus, interdisciplinary is the immanent quality of any research in historical reconstructions and is based "on the one hand on the object of specification in historical cognition, its multi-level determination, on the other hand on the specification of object cognition reasoned by its temporal distance" (Uibo, 1990: 81). It should be noted that in the ontological aspect practically in all concrete historical studies there actually found elements bearing in this or that degree the interdisciplinary character (for example, application of conceptual categorical apparatus, separate research ways and methods of other disciplines) but they cannot be considered as means of interdisciplinarity (Studennikov, 1995: 51).

In general a satisfactory model of interdisciplinary historic study should incorporate in itself all stages of a research activity:

– their direction to interdisciplinarity;

– search and discussion of interdisciplinary problems, defining the research tasks and formulation of its contextual hypothesis taking into account the information about the rate (level) degree of the problem outlined by other researchers;

– realizing the selection of adequate historical sources characterizing the object under study and defining the conditions for application, limitation of used methods of their processing;

– defining the correlation of historical, social, humane and natural scientific components of interaction;

– ormation of interdisciplinary research team and arrangement of research corporation;

– choice of methods of analysis meeting the character of stated tasks;

– field of interdisciplinary interaction of a science or sciences and their empiric, operational interpretation;

– clarification of application opportunities of these or those new informational technologies and technical means, modeling the data, presentation of historical information source in a typed form;

– discussion of the contextual interpretation of investigation results approving or disapproving outlined study hypothesis.

In the course of interdisciplinary historic research it's extremely important to apply correctly methods for interaction of sciences reasoning it by the fact that methods are established on an objective real theoretical system, that's why they are correct by their essence, only their practical appliance may be incorrect.

Alongside with interdisciplinary and intra-disciplinary types in a practical science there also emphasized supra-disciplinary and trans-disciplinary types of integration (Uemov, 2004: 6-7).

In the context of our study interdisciplinarity and supra-disciplinarity present great interest of historic informatics is the result of interdisciplinary interaction (on the junction) of several fields of science, supra-disciplinary type of integration connects the historical science with mathematization and informatization adding principles and methods of a general theory system, information theory, synergetics and so on.

The main task of interdisciplinarity as of a methodological principle is the reflection of a systematic structure of realities under study. The principle of systematization oriented scientists to the study of historical processes as something unified, complex, mediate interaction of various elements and relations (material, spiritual, economic and political, etc.). The investigated object, phenomenon or process is considered from the point of view of its "integrity system having the appropriate structure which is characterized by this or that building, i.e. by copulation of elements and also by a definite type of interconnection of these elements, peculiar features and value. The basic research task is in the revealing of the structure, interrelations and depiction of their quality peculiarity" (Garskova, 1984: 4-5).

Systematic reorganization of knowledge, application of basic theory system principles and systematic approach allow the historians to overcome contradictions expressed by their perception limitation and by acquisition of swiftly expanding stream of information. Systematic approach and connected with it structural analysis inevitably bring a researcher to a complex, interdisciplinary

study of the chosen object, phenomenon or process, the success of which stipulated not only by using principles and methods of various sciences, but by combining new "inter-junction" methods (for example historical systematic method) but also by active interaction of scientists presenting these sciences.

Interdisciplinarity presupposes wide use of research information out of dependence on its disciplinary belonging, i.e. presents methodology formation of real synthesis of research achievements in various subjects. Among the last a special place is occupied by fundamental and complex sciences-integrators as mathematics and physics cybernetics and informatics, sociology and synergetics, etc.

In this number an integral science appears to be complex and historical (in comparison with other concrete social, human sciences) because the object of the cognition comes forward as a combination of phenomena in social life during the whole history of a society (Kovalchenko, 2003: 55). Besides, a historical science is in harmony with sociology, though the matter on correlation of sociology as generalizing and history as a concrete science still calls for scientific dispute; practically indisputable that due to history sociology reveals general tendencies of modern society development, history proceed out of knowledge and generalizations worked out by sociology (Repina, 2013). Studies in both research tendencies are held in an interdisciplinary context as much depends on what and whose field (sociologic or historical) research is conducted. One of manifestations of deepening interactions and interpretations between sociology and history may serve the formation and development of new research discipline-sociology of history. In addition to that, a high level of abstraction peculiar for sociological research defines close contacts of sociology and history with social philosophy and historiosophy.

In connection with this issue it is necessary to pay attention to contemporary Modus Vivendi of historic sciences among other social and human disciplines. I.M. Saveliyev and A.B. Poletayev suggest considering similar interdisciplinary interactions in two basic forms which they designate as "strategy appropriation" and "address to the past" (Saveleva, 2005: 75). In the first case an interaction, while solving a concrete historical task, is realized, basically, in the form of theory application from various social and humane sciences, historical methods as a result of which develops "mono-model of interaction: a social discipline corresponding to a historical sub-discipline, choice of a macro (later micro) theory, its application to historical materials" (Saveleva, 2005: 75). Interdisciplinary interactions in the second case are connected with the use of historic theories and methods, historical data in the study of concrete matters in social and humane sciences. In this context the appearance of interdisciplinary tendency (for example, social history – historical sociology or economic history or historic economics) caused the action of historical and other sciences, thereby the study may be conducted autonomously in the limits of two disciplines or only in one of the disciplines (Saveleva, 2005: 76).

To our point of view inner demand of a historical science in extending theoretical methodological basis on account of adopting methods, methodologies and technologies not only adjacent but also exact sciences is reasoned not only by notorious theoretical "crisis" in history, but also by present-day state of historical cognition in the "structure of which the so-called out-of-source knowledge becomes more and more significant, i.e. knowledge contained in historic sources not directly but developing, thanks to the study improvement" (Mogilnitsky, 1989: 9).

Methodological reflection of historians and publication of their researches on a interdisciplinary and supra-disciplinary levels most of all determined by such distinguished phenomena as mathematization, machinating (computerization and informatization, stipulated, in the middle of the 20-th century, by considerable advances in applied and computing mathematics, electronic mathematics and later (from the middle of 1980-ties) computing techniques. That fact that a contemporary historical science more often addresses to mathematics and informatics tells about the development of the science on the way of the quality research has achieved sufficiently high level of promotion and now is experiences definite need in quantity concretization.

Mathematization and informatization of historical sciences precisely brought to institutionalization of quantitative history, computing source study and historical informatics. Practical value of the results gained in half-century research by scientists' activity, representatives of various scientific directions on the junction of traditional history, classical source study, applied mathematics and informatics, at present calls no doubts, moreover, separate researches especially in the field of economic history are rewarded by the most prestigious international prize in the field of science – Nobel Prize – for new interdisciplinary approaches in the study of historic phenomena and processes (Borodkin, 2001: 119).

In 1987 I.D. Kovalchenko noted that "quantitative and mathematical methods, electronic computing machines are those most effective methods and technical means that revolutionize a historical science. Further progress is impossible without its wide application. This is fair not only in respect to natural and technical sciences but also to social, humane sciences including a historical one. Besides, quantitative methods are more complicated than traditional, dominating in humane researches" (Kovalchenko, 2003: 17).

Of course, interdisciplinary interactions of historical sciences with mathematics and information shouldn't be absolute as there exists definite limitations in the use of these or other methods, methodologies and technologies for exact science in historical research, moreover neither mathematics, nor informatics encroach upon the "sovereignty" of a historical science but they are considered as supplementary methodological and methodical "instrumentality" in getting more objective and reliable knowledge about the past, provide historical researches to lead out on a more higher level of source study synthesis, help to solve the problem of qualitative treatment of historical sources, especially of mass character, to characterize tendencies and regularities of social development more accurately, etc.

In a unified system of interdisciplinary interactions there arise the necessity in the use of automatized and computerized informational systems, systematic approach, heuristics and computing techniques. This undoubtedly stipulates the choice of operation succession in integrated scientific research, in accepting adequate decisions for further course of cognition of a definite complicated scientific object.

A historian shouldn't use an empirical approach in his research that imply an experienced character of natural scientific knowledge, presence of a dimension mechanism and comparison with the standard, measuring the majority of units having structural character, realizing measuring mistakes and statistical character of any experimental materials. But he may address to the model approach with the help of which the subject objectivism of an ideal image of phenomena or processes is created. Such an image should be created and reconstructed.

Methods of mathematical modeling of historical processes are applied to history for several decades and bring to the results impossible to gain by application traditional methods (details: Kovalchenko, 2003: 373-433).

Mathematical recessing and analyses of quantitative indexes reached in the result of measuring historical phenomena under study, in the framework of stated research task may be conducted with various purposes and various methods in the aspect of content depiction, essence out quantitative measures of qualitative determination of phenomena and processes of historical development, i.e. in ontological aspect the application of mathematical methods has two levels. The first level consists in measuring these or other signs by sufficiently not complicated recessing of gained results by methods of mono-measured statistical analyses (calculation of middle and percent meaning and their typical mistakes, indexes of various sign and meanings, so on). The second, considerably higher level of applying mathematical methods contains in "such mathematical developing quantitative indexes in the system which depicts the essence of the reality under study in a formalized mathematical form, i.e. in the form of its models. For constructing a model it is necessary to use a more complicated mathematical apparatus (for example, poly-measured statistical analysis – S.Zh.) and, as a rule, the use of computer" (Borodkin, 2009: 7).

It is confirmed that the practice of interdisciplinary interaction of a historic science with other research direction, on its initial stage, the enclosure of methodological instruments for adjacent sciences is carried out on the stage of concrete historic researches realization (doesn't matter whether this field is economic history, political or social history, so on) but then there appear objective requirements for application of theoretical problems. So, quantitative history, only in a few decades transferred to accent of solving analytical tasks to the study of historical source specifics and its affect on the choice of adequate data recessing ways on computer. The discourse goes about consideration of historic sources in the light of information theory and semiotic approaches, setting up concepts and methods of mass source analysis (Kovalchenko, 2003: 119-140).

The informational approach to the research of various issues of source study has in the history of methodology the same meaning as a systematic approach to the research of historical objects, phenomena and processes.

As G.B. Mozhayeva notes "…logics of humane sciences development at present moves to the tendencies of interdisciplinarity, integration and consequently, to the search of common scientific methodology which would allow not only to join instruments of separate sciences but also to draw

up common grounds for the research of human and natural sciences.

Interdisciplinary research is more effective if there exist a common object serving as a direction for methods in various sciences. Such an object for interdisciplinary research is information. Information theory may be considered as a common research methodology in the aspect of which the society and an individual are estimated as the result of informational interactions" (Mozhayeva, 2014:1).

Hereby, in contemporary conditions, there appears not only the problem of extending research methods arsenal but the search for a universal scientific platform that will let to realize interdisciplinary researches effectively.

Speaking about scientific knowledge integration, interdisciplinary and supra-disciplinary approaches to historical researches, we cannot avoid one more factor which nowadays renders essential influence on the extension of methodological field in historic sciences. The speech is about the presence of synergy conception and closely linked with it the chaos theory. As L.I. Borodkin notes "synergetics proceeds from the fact that a liner character of processes development and the state of balance is not dominating in the reality; researcher's great attention deserves the unpredictable character of systems under study at the period of their unsteady development, bifurcation point, in which small, occasional fluctuations may render strong effect on process trajectory (conditions when "balance" generally considered as a traditional direction, fluctuations have little influence on the process course). The occurrence of "chaos" at the point of bifurcation doesn't mean the disappearance of order; it means that the process of dynamics become *internally* unpredictable (not as a reason of external causes). Basic question discussed by historians in this connection is the effect of accidence, which is principally impossible to predict or to oversee, on the general development character of processes under study. This matter is closely connected with new approaches to study alternatives of social development appearing on the point of bifurcation" (Borodkin, 2003: 1).

Within last decades, mathematicians become initiators in active solvation of problems in application of synergetic ideas to historical sciences. Their joint efforts with historians have brought today to institutialization of a new interdisciplinary direction-mathematical history which deals, basically, with creation and research of explanatory models in a historical society development, capable to show reasons of this or that phenomenon appearance and also models, comprising as regular, so irregular repeated processes, including non-liner, "chaos" states, phase transitions, taking into account stochastic phenomena, etc. (Grinin, 2008).

It's necessary to underline that on the post-soviet space the problem of acquiring methodology of synergetic paradigm in historical science, belongs to L.I. Borodkin and his followers, who analyzing discussions of 1990-1995 on pages of external research editions ("Social Science History", "Historical Social Research", "History and Theory", etc.) concerning ways of synergy application in history, single out general historic problems that may be studied under guidance by separate synergy conceptions on:

– a display of «chaos» peculiarities in sequence of historic events interpreted as «extreme perception of a final results in a small change of initial conditions («butterfly effect») and affect of small reasons even on to a behavior of a separate person, on the course of social processes;

– existence of the so-called points of bifurcation (points of probable trajectory choice of alternative ways in events development) in historical processes, in this case history is presented "not developing in a unified bed, but, on the contrary, on uninterrupted rejection of non-mastered really existing ways" (Borodkin, 1998: 6). Figuratively this statement on alternative events development on the eve of October, 1917 in Russia, is given on Picture1.

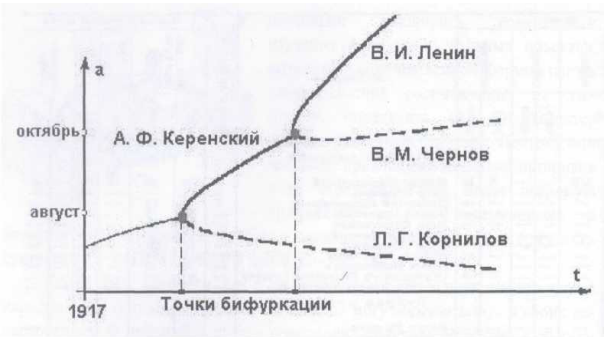

Picture 1 – Probability of alternative event development in Russia to October, 1917.

– unified historical notion "occurrences – necessities" (described by means of non-linear dynamics), according to which on the earlier stage of any historical process development a priority role is played by occasional factors (fluctuations), but in the process of development as a result of theory on self-organization of any system "from chaos"

there appears "order" giving this process a unified direction in the course of which, in its turn, crossing points of bifurcation, it is reviewed by unpredictable new ways chaos (Borodkin, 1998: 7);

– intra-systemic character of unpredictable origin of conduct of a historic situation under study is considered as an integral system;

– application of self-organization law to social processes peculiar for any evolutionary system in nature.

Of course we can dispute about the application of conceptions and synergetic instrumentality to the study of unstable and transitional processes and phenomena in historical society development, but separate philosophers actively working at problems of fundamental methodology in research cognition, predict, that in the nearest future interdisciplinary interaction methods of systematic, synergetic and informational approaches will comprise the nucleus of scientific cognition methodology for nature, human and society (Kolin, 2000: 23).

Supra-disciplinarity of synergetics is based on three spheres of scientific space: subject knowledge, philosophical reflection and mathematical modeling and is still on the stage of its establishment and on initial stage of penetration into the science.

Conclusion

Thus, interdisciplinary approach of objectification to historical researches in the second half of the 20-th century was connected, at first, with the realization historians the inefficiency of only "branch" disciplinary approach in scientific theoretical acquisition of historical reality and obvious inclination to integral, systematic consideration of historical objects, phenomena and processes; secondly, with difficulties in operating with huge amount of accumulated knowledge and extremely growing stream of new information; thirdly, with including mass historic sources into research circulation, sources difficult to analyze by traditional ways; fourth, with the necessity of application alongside with descriptive, quantitative and formalized methods of historical source analyses especially of mass character and effective use of new informational technologies in the process of interpretation and presentation of source information into knowledge.

The process of interdisciplinary interaction of a historical science with such complex research–integrators as mathematics and informatics, institualization on the junction of quantitative history and historical informatics was stipulated, besides objective inner regularities of a historical science development, by strong affect of processes of mathematization, informatization and computerization on all branches of scientific cognition, swift growth of tendencies to integration of social humane and natural sciences in conditions of transition of humanity from industrial society to informational.

Литература

Evans Dave. Looking to the Future [электронный ресурс] / Сайт CISCO. – Режим доступа: . http://www.cisco.com/web/RU/news/releases/txt/2010/072110.html (дата обращения: 25.07.2010).

Гуревич А.Я. (1996) Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Одиссей. Человек в истории. Историк в поисках метода. Москва: Coda, С.7-10.

Бородкин Л.И. (2001) Клиометрика: pro et contra (виртуальный диалог) // Экономическая история. Обозрение. Москва, Вып. 7. 175 с.

Бородкин Л.И. (2009) Математическое моделирование исторических процессов // Проблемы математической истории: Основания, информационные ресурсы, анализ данных / отв. ред. Г.Г. Малинецкий, А.В. Коротаев. Москва: ЛИБРОКОМ, С.5-26.

Бородкин Л.И. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований [электронный ресурс] / Сайт исторического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru /Labs/Hislib/BOOKS/chaos.htm (дата обращения: 28.04.2010).

Бородкин Л.И., Андреев А.Ю., Левандовский М.И. (1998) Синергетика в социальных науках: дискуссии о путях развития // Информационный бюллетень АИК. №23. Март. С. 6-9.

Ионов И.Н. (1996) Судьба генерализирующего подхода к истории в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко) // Одиссей. Человек в истории. Историк в поисках метода. Москва: Coda, С. 61-81.

Историко-культурный атлас казахского народа (2011) / под ред. И.В. Ерофеевой, Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. – Алматы: Print-S, 300 с. + 54 с. Карт + 24 с. Вкл.

История и математика: Модели и теории (2008) / отв. ред. Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев, С.Ю. Мальков. Москва: Издательство ЛКИ, 304 с.

Источниковедение: Теория. История, метод. Источники российской истории. Учеб. Пособие (1998(/ Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 702 с.

Ковальченко И.Д. (2003) Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд. доп. Москва: Наука, 486 с.: илл.

Колин К.К. (2000) Формирование современного естественнонаучного мировоззрения // Синергетика, человек, общество: сб. науч. тр. Москва: РАГС, 2000. – С. 16-25.

Количественные методы в исторических исследованиях: уч. пособие для студ. вузов, обуч-ся по спец. «История» (1984) / И.М. Гарскова, Т.Ф. Изместьева, Л.В. Милов и др. / под ред. Ковальченко И.Д. Москва: Высшая школа, 384 с., илл.

Медушевский А.Н. Современная аналитическая история: теоретические проблемы и направления исследований // История постсоветской современности: проблемы изучения и преподавания. Международная научная конференция 12 февраля 2009 г. [электронный ресурс] / Сайт Российского государственного гуманитарного университета. – Режим доступа: http://unc.rggu.ru/article.html?id=90360 (дата обращения: 14.09.2014).

Могильницкий Б.Г. (1989) Введение в методологию истории. Москва: Высшая школа, 175 с.

Можаева Г.В. Роль исторической информации в современном источниковедении [электронный ресурс] // Сайт Томского Государственного университета «Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика». – Вып. 1. – Режим доступа: http://www.huminf.tsu.ru/e-jurnal /magazine/mojaeva.htm (дата обращения: 28.04.2014).

Негодаев И.А. (1999) На путях к информационному обществу. Ростов-на-Дону, 1999. 398 с.

Нысанбаев А.Н., Косиченко А.Г., Кадыржанов Р.К. и др (1996). Методы научного познания. Алматы: Ғылым, 1996. 160 с.

Репина Л.П. Междисциплинарность и история // Круглый стол «Междисциплинарные подходы в исторической науке начала XXI века: подъем или упадок?», организованный Лабораторией исторической информатики Исторического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова, Образовательным порталом «Социально-гуманитарное и политологическое образование», Ассоциацией развития ИТ в образовании «Интернет-Социум» [электронный ресурс] // Сайт Образовательного портала «Социально-гуманитарное и политологическое образование» – Режим доступа: http://www.humanities. edu/db/msg/45611 (дата обращения: 28.11. 2015).

Савельева И.М., Полетаев А.В. (2005) Там, за поворотом: о модусе существования истории с другими социальными и гуманитарными науками // Новый образ исторической науки в век глобализации и информатизации / ред. Л.П. Репнина. Москва: ИВИ РАН, С.73-101.

Студенников И.В. (1995) О междисциплинарных исследованиях: к вопросу о содержании понятия // Записки исторического факультета. Одесса, Вып. 1. С.46-66.

Уёмов А.И., Штаксер Г.В. (2004) Определение целостности систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник-2002 / под ред. Гвишиани Д.М., Садовского В.Н. и др. Москва: Едиториал УРСС, С. 5-18.

Уйбо А. (1990) Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача // Ученые записки Тартуского университета. Смысловые концепты историко-философского знания. №XXXV. С.76-92.

Эмар М. (1995) Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. Москва: АО «Издательская группа «Прогресс», 1995. Вып.1 (119). 305 с. С. 7-22.

Эпштейн М.Н. Информационный взрыв и травма постмодерна [электронный ресурс] / Философский портал «Philosophy.ru» – Режим доступа: http://www.philosophy.ru/library/epstein/epsht.html (дата обращения: 12.05.2019).

References

Evans Dave. Looking to the Future (electronic resource) / Cite CISCO. – Access: http://www.cisco.com/web/go/ibsg (25.07.2010).

Gurevich A.Ya. (1996) Istorik kontsa XX veka v poiskakh metoda. Vstupitelnye zamechania [Historian at the end of the 20-th century in search of methods. Introductory notes]// Odissey. Chelovek v istorii. Istorik v poiskah metoda. Moskva: Coda. S. 7-10.

Borodkin L.I. (2001) Kliometrika: pro et contra (virtualnyi dialog) [Cliometrics: pro et contra (virtual dialogue)] // Economical history. Review. Moskva:MGU. V.7. 175 p.

Borodkin L.I. (2009) Matematicheskoe modelirovanie istoricheskikh processov [Mathematical modeling of historical processes] // Problemy matematicheskoi istorii: Osnovania, informacionnye resursy, analiz dannykh / otv. red. G.G. Malinetsky, A.V. Korotaev. M.: LIBROKOM. S. 5-26.

Borodkin L.I. «Porjadok iz haosa»: koncepcii sinergetiki v metodologii istoricheskikh issledovaniy [“Order out of chaos”: synergetic conceptions in methodology of historic researches] (electronic resource) // Sait istoricheskogo fakulteta MGU im. M.V. Lomonosova. URL: http://www.hist.msu.ru /Labs/Hislib/BOOKS/chaos.htm (data obrashhenia 28.04.2010) [in Russian].

Borodkin L.I., Andreev A.U., Levandovsky M.I. (1998) Synergetics in social sciences: disputes on ways of its development // Informational bulleten AIK. № 23. March. S. 6-9.

Ionov I.N. (1996) Sudba generaliziruiushhego podhoda k istorii v epohu poststrukturalizma (popytka osmyslenia opyta Mishelia Fuko) [Destiny of generalizing approach to history at the epoch of post-structuralism (attempt to realize the experience of Michel Foucault)] // Odissey. Chelovek v istorii. Istorik v poiskah metoda. Moskva: Coda. S. 61-81.

Erofeeva I. (Ed.) (2011) Istoriko-kulturnyi atlas kazakhskogo naroda [Historical-cultural atlas of Kazakh nation] Almaty: Print-S. 300 s. + 54 s. Kart + 24 s. Vkl.

Grinin L. (Ed.) Istoria i matematika: Modeli i teorii [History and mathematics: models and theories] Moskva: Izdatelstvo LKI. 304 s.

Medeshevskaya O.M (Ed.) (1998) Istochnikovedenie: Teoria. Istoria, metod. Istochniki rossiskoi istorii. Ucheb. Posobie [Source study: theory, history, methods. Sources of Russian history] Moskva: Rossijsk. gos. gumanit. un-t. 702 s.

Kovalchenko I.D. (2003) Metody istoricheskogo issledovanija / I.D. Kovalchenko; Otdelenie istoriko-filologicheskih nauk. 2-e izd. dop. [Kovalchenko I.D. Methods of historic study / Department of historic and physical sciences. 2-d add.]. Moskva: Nauka. 486 s.: ill.

Kolin K.K. (2000) Formirovanie sovremennogo estestvennonauchnogo mirovozzrenia [Formation of modern viewpoints on the aspect of natural sciences] // Sinergetika, chelovek, obshhestvo: sb. nauch. tr. Moskva: RAGS. S. 16-25.

Kovalchenko I.D (Ed.) (1984) Kolichestvennye metody v istoricheskikh issledovaniiakh: uch. posobie dlia stud. vuzov, obuchsia po spec. [Quantitative methods in historical research: academic manual for students] «Istoria» Moskva: Vysshaja shkola. 384 s., ill.

Medushevski A.N. (2009) Sovremennaia analiticheskaia istoria: teoreticheskie problemy i napravleniia issledovanii [Contemporary analytical history: theoretical problems and research directions] // Istoria postsovetskoi sovremennosti: problemy izucheniia i prepodavaniia. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferenciia 12 fevralia 2009 g. [elektronnyi resurs] // Sait Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. URL: http://unc.rggu.ru/article.html?id=90360 (data obrashheniia: 14.05.2014).

Mogilnicki B.G. (1989) Vvedenie v metodologiiu istorii [Introduction to history meteorology]. Moskva: Vysshaia shkola. 175 s.

Mozhaeva G.V. (2014) Rol istoricheskoi informacii v sovremennom istochnikovedenii [The role of historical information in contemporary source study] elektronnyi resurs // Sait Tomskogo Gosudarstvennogo universiteta «Otkrytyi mezhdisciplinarnyi jelektronnyi zhurnal «Gumanitarnaia informatika». V. 1. URL: http://www.huminf.tsu.ru/e-jurnal /magazine/mojaeva.htm (data obrashheniia: 28.04.2019).

Negodaev I.A. (1999) Na putiakh k informacionnomu obshhestvu [On the way to informational society]. Rostov-na-Donu. 398s.

Nysanbaev A.N., Kosichenko A.G., Kadyrzhanov R.K. i dr. (1996) Metody nauchnogo poznaniia [Methods of research cognition]. Almaty: Fylym. 160 s.

Repina L.P. (2003) Mezhdisciplinarnost i istoria [Interdisciplinarity and history] elektronnyi resurs // Kruglyi stol «Mezhdisciplinarnye podhody v istoricheskoi nauke nachala XXI veka: podiem ili upadok?», organizovannyi Laboratoriei istoricheskoi informatiki Istoricheskogo fakulteta MGU im. M.V. Lomonosova, Obrazovatelnym portalom «Socialno-gumanitarnoe i politologicheskoe obrazovanie», Associacie razvitiia IT v obrazovanii «Internet-Socium»[] // Sait Obrazovatelnogo portala «Socialno-gumanitarnoe i politologicheskoe obrazovanie»/ URL: http://www.humanities. edu/db/msg/45611 (data obrashhenia: 28.11. 2015).

Saveleva I.M., Poletaev A.V. (2005) Tam, za povorotom: o moduse sushhestvovaniia istorii s drugimi socialnymi i gumanitarnymi naukami [There, round the corner: about the junction of history with other social and humane sciences] // Novyi obraz istoricheskoi nauki v vek globalizacii i informatizacii. Moskva: IVI RAN. S.73-101.

Studennikov I.V. (1995) O mezhdisciplinarnykh issledovaniiakh: k voprosu o soderzhanii poniatiia [On interdisciplinary research: on the question of notion content // Notes of historical faculty]// Zapiski istoricheskogo fakulteta. Odessa. V. 1. S. 46-66.

Ujomov A.I., Shtakser G.V. (2004) Opredelenie celostnosti sistem [Definition of system integrity] // Sistemnye issledovaniia. Metodologicheskie problemy. Ezhegodnik-2002. M.: Editorial URSS. S. 5-18.

Uibo A. (1990) Rekonstrukciia istoricheskogo proshlogo kak mezhdisciplinarnaia zadacha [Reconstruction of historical past as interdisciplinary task] // Uchenye zapiski Tartuskogo universiteta. Smyslovye koncepty istoriko-filosofskogo znaniia. № XXXV. S.76-92.

Emar M. (1995) Obrazovanie i nauchnaia rabota v professii istorika: sovremennye podhody [Education and science in the profession of a historian: modern approaches] // Istoricheskie zapiski. Teoreticheskie i metodologicheskie problemy istoricheskikh issledovanii. Moskva: AO «Izdatel'skaja gruppa «Progress». V. 1(119). 305 s. S.7-22.

Epshtein M.N. (2014) Informacionnyi vzryv i travma postmoderna [Information explosion and postmodern trauma] elektronnyi resurs // Filosofskij portal «Philosophy.ru» URL: http://www.philosophy.ru/library/epstein/epsht.html (data obrashheniia: 12.05.2019).

ҒТАМР 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.06

Н. Тадышева[1], М. Ноғайбаева[2]

[1]С. Суразаков атындағы Алтайтану институты,
Ресей, Алтай Республикасы, Горно-Алтайск қ., e-mail: tadisheva@mail.ru
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nmendigul@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ: АЛТАЙ АҢЫЗДАРЫ МЕН БАТЫРЛАР ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ

Түркі халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің құрылымының сипаттамасын қалпына келтіруде алтайлықтардың аңыздары мен батырлық жырларындағы мифологемдерді зерттеу маңызды. Мақалада жобаны жүзеге асыру барысында Алтай Республикасы аумағында жинақталған далалық материалдар мен алтайлықтардың батырлық жырларын талдау негізінде Орталық Азия халықтарының ауыз әдебиеті дәстүрі арасындағы өзара тарихи байланыстар анықталып, Алтай батырлар жырларындағы мифологиялық сюжеттер руна жазба ескерткіштерінің сюжеттерімен, қазақ мифтерімен салыстырмалы түрде талданды. Далалық экспедиция барысында жазып алынған аңыз әңгімелерді талдау барысында түркі халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің құрылымының сипаттамасын қалпына келтіруге мүмкіндік алдық. Аңыздық прозада алтайлықтардың қоршаған әлем, табиғи және әлеуметтік шындық туралы архаикалық мифологиялық және діни түсініктері көрсетілді. Осы тұрғыда түркілердің кеңістіктік-уақыттық дүниетанымының күрделілігін атап өту керек, бұл мағынада әлемдегі заттардың қарапайымдылығы туралы нақты айта алмаймыз. Алтай мифтерін қазақ мифтерімен салыстырмалы талдау бізді ежелгі түркілер өздерін әлемнің ажырамыс бір бөлгі ретінде қабылдағаны туралы қорытынды жасауға тура келеді. Ежелгі түркі дүниетанымы бойынша адамдар мен табиғаттың тұтастығы әлемнің жаратылуының ажырамас бөлігі ретінде көрініс беріп, олар қоршаған ортаға экологиялық қатынас мәдениеті, табиғатқа, космосқа және оның заңдарына деген сый-құрмет, табиғат, қоғам және адам қатынасы ерекшеліктері туралы дүниетанымдық философияны негіздегенін байқаймыз.

Түйін сөздер: дәстүрлі мәдениет, дәстүрлі этикет, сакралдылық, тұрақтылық.

N. Tadysheva[1], M. Nogaibayeva[2]

[1]Surazakov Scientific-Research Institute of Altaistics,
Russia, Altai Republic, Gorno-Altaisk, e-mail: tadisheva@mail.ru
[2]Al-Farabi Kazak National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nmendigul@mail.ru

Image of the world in the worldview of the turkic peoples: based on the legends of Altai and batyrs

In describing the structure of the image of the world in the worldview of the Turkic peoples, it is important to study the mythologies in the legends and heroic songs of the Altaians. The article analyzes the field materials collected during the project implementation in the territory of the Altai Republic and reveals historical relationships between the traditions of oral literature of the Central Asian peoples of the heroic epochs of the Altaians.the mythological stories in the songs of the Altai batyrs were compared with the stories of Russian written monuments and Kazakh myths. During the field expedition, we were able to restore the description of the structure of the image of the world in the worldview of the Turkic peoples in the process of selecting a legend. Mythological prose demonstrated archaic mythological and religious ideas of the Altaians about the surrounding world, natural and social reality. In this context, we should note the complexity of the space-time worldview of the Turks, in this sense, we can not clearly speak about the simplicity of objects in the world. Comparative analysis of Altaic myths with Kazakh myths leads to the conclusion that the ancient Turks perceived themselves as an integral part of the world. According to the ancient Turkic worldview, we will note that people and nature appear as an integral part of the existence of the world, they justify the worldview philosophy about the culture of

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

ecological attitude to the environment, respect for nature, the cosmos and its laws, the peculiarities of the relationship of nature, society and man.

Key words: traditional culture, traditional etiquette, sacredness, stability.

Н. Тадышева[1], М. Ногайбаева[2]

[1]Алтайский институт им. С. Суразакова,
Россия, Республика Алтай, г. Горно-Алтайск, e-mail: tadisheva@mail.ru
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nmendigul@mail.ru

Образ мира в мировоззрении тюркских народов: на основе легенд Алтая и батыров

В воссоздании описания структуры изображения мира в мировоззрении тюркских народов важно изучить мифологемы в легендах и героических песнях алтайцев. В статье на основе анализа степных материалов, собранных в ходе реализации проекта на территории Республики Алтай, героических эпох алтайцев были определены исторические взаимосвязи между традициями устной литературы народов Центральной Азии, мифологические сюжеты в песнях батыров Алтая были сравнительно проанализированы с сюжетами руновых письменных памятников, казахскими мифами. В ходе полевой экпедиции мы смогли восстановить описание структуры изображения мира в мировоззрении тюркских народов в процессе выбора легенды. Сказочная проза продемонстрировала архаические мифологические и религиозные представления алтайцев об окружающем мире, естественной и социальной реальности. В этом контексте следует отметить сложность пространственно-временного мировоззрения тюрков, в этом смысле мы не можем четко говорить о простоте предметов в мире. Сравнительный анализ Алтайских мифов с казахскими мифами позволяет сделать вывод о том, что древние тюрки воспринимали себя как неотъемлемую часть мира. По древнетюркскому мировоззрению целостность мы заметим, что люди и природа есть как неотъемлемая часть существования мира, они обосновывают мировоззренческую философию о культуре экологического отношения к окружающей среде, уважении к природе, космосу и его законам, особенностях отношения природы, общества и человека.

Ключевые слова: традиционная культура, традиционный этикет, сакральность, устойчивость.

Кіріспе

Аңыздар, мифтер алтайлықтар фольклорының маңызды бөлігін құрайды. Оның көркемдік-идеялық негізі – халық білімі, тарихи оқиғалар, мифология, дін және халық мәдениеті болып табылады.

Алтай фольклорын жазып алу ісін XIX ғасырда В.В. Радлов бастағаны белгілі. Оның далалық жазбаларының нәтижелері «Из Сибири: Страницы из дневника» және «Образцы народной литературы тюркских племён» (Радлов 1989) атты еңбектерінде жарияланған. Алтайлықтардың мифологиясына қатысты құнды мәліметтер Г.Н. Потаниннің «Очерки Северо-Западной Монголии» еңбегінде жинақталған (Потанин 1883).

Алтай тілі мен фольклорын зерттеуде Алтай діни миссиясының мүшесі В.И. Вербицкийдің орны ерекше. Автордың «Алтайские инородцы» атты еңбегінде этнографиялық және фольклорлық материалдардың мол қоры жинақталған (Вербицкий 1893). Алтайлықтардың фольклоры мен этнографиясын зерттеу XX ғасырдың 20-40-шы жылдарында таулы Алтайда А.В. Анохин, Н.П. Дыренкова, Е.А. Каруновская, А.Д. Данилин және т. б. белгілі түркітанушылар жұмыс істеген кезде жалғасты.

1950-1970 жылдары алтай фольклорын жинаумен және оны жариялаумен ғалым-фольклоршы С.С. Суразаков айналысып, «Устное народное творчество алтайцев», «Алтай фольклоры» еңбектерін жариялап (Суразаков 2015), «Алтай батырлар» сериясын құрды.

Посткеңестік уақытта фольклористер халықтың ауызша шығармашылығын жинау және көпшілікке тарату бойынша жұмысты жалғастыруда. Фольклордағы әлемнің дәстүрлі бейнесінің көрінісін В.А. Мутуев, Е.Е. Ямаева, Л.И. Шерстова және Н.О. Тадышева тәрізді этнографтары қарастырып келеді (Муйтуева 2004).

Аңыздық проза алтайлықтардың қоршаған әлем, табиғи және әлеуметтік шындық туралы архаикалық мифологиялық және діни түсініктерін көрсетеді. 2019 жылы жоба аясында жиналған алтайлықтардың мифтері екі тілде ұсынылып отыр. Алтай мәтіндері орыс тіліне параллель аудармамен сүйемелденеді. Мақаланы дайындау барысында мәтіндер қазақша аудармасымен берілді (тікелей аудар-

ма жасаған. – *М.Н.*). Далалық экспедиция барысында жинақталған материалдардың мәтіндері қандай да бір бұрмалаусыз және әдеби араласусыз шынайы халықтық сөйлеуді, тілдің диалект формаларын міндетті түрде сақтай отырып (бірақ лингвистер қолданатын диакритикалық белгілерді қолданбай, яғни әр тілдің қазіргі әліпбиі шегінде) жазылады.

Фольклористік принциптерді негізге ала отырып, аудармашы ақындық ойдың мәнін нақты ұстап, орыс, қазақ тілінде беруге тырысады. Қажет болған жағдайда түсіндірме сөздер шаршы жақшада келтіріледі.

Әдіснамалық талдаулар

Далалық экпедиция барысында жазып алынған аңыз әңгімелерді талдау барысында түркі халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің құрылымының сипаттамасын қалпына келтіруге мүмкіндік алдық. Мысалы, «Масаны жарату туралы» аңызда (ақпарат беруші – Модорова Р.Б.) әлемнің үш сатылы құрылымы, екі Құдай: Жоғарғы – Құдай және төменгі – Эрлик би туралы әңгімелейді.

«Қара ара және сары ара туралы» (ақпарат беруші – Модорова Р.Б) аңызда адам әрбір әрекеті үшін жауапты екендігі айтылады. Мәселен, аңыз бойынша ашкөз қара ара жазаланды, ал сары бал ара өзінің қонақжайлығы үшін керісінше жақсылыққа қол жеткізеді. Алтай халқының «Jокко jок кожулар, барга бар кожулар» (қаз тіліндегі мағыналық аудармасы «жоққа жоқ қосылады, барға бар қосылады») деген мақалының мағынасы бойынша қазақ халқының «жақсы сөз жарым ырыс» деген мақалымен, яғни жақсы сөйлеп жақсылықтан үміт үзбесең жақсылық, жамандық шақырсаң жамандық қасыңнан табылады деген мағынамен үндеседі.

«Көкек туралы» аңыз (ақпарат беруші – Р.Б.Модорова) балаларды тәрбиелеу туралы, бірақ, көкектің пайда болуы туралы мифтердің басқа нұсқалары отбасымен байланысты екендігі қызықты. Мәселен, «бұл көкек құс болған» деген мифтің желісі былайша өрбиді: «Бұл көкек құс болған жоқ. Бұрын пайда болған кезде ол адам болды. Жетім бала еді. Оны жақсы көрмеген адамдар оны қысып, жаман өмір сүрді. Оны ұрған кезде, ол бұрылып, жүгірді, оның бір аяғын ұстап, аяқ киімін тартқан кезде, ол ағашқа аяқ киімсіз өрмелейді. «Мен көкек болып та ұша аламын», – деді де ұшып кетті. Сол кезден әлемде осындай құс пайда болды. Сондықтан ол әрдайым ән айтады. Егер оның әніне құлақ ассаңыз (сіз естисіз):

Сұр сүйек!
Сұр жапырақты!
Құрғақ сүйек!
Құрғақ балқарағай!
Жас сүйек!
Жас балқарағай! –

деп ән айтады (Ойноткинова, Шинжин, Яданова, Ямаева 2011:165)

Немесе «неге көкек балапандарын емізуді тоқтатты?» деген мифте «Ертеде барлық жануарлар пайда болған кезеңде үлкен мереке болды. Бұл мерекеге көкек келмеді, себебі балапанын басып отырды, ертеңі балапандары жұмыртқадан шығуы керек еді.

Сондықтан, Құдай, оны шақырып:

– Неге кеше, мен үлкен мереке өткізген кезде, келмедің? – деп сұрады.

– Балапандарымды басып келе алмадым, – деп жауап берді көкек.

Сонда Құдай оған: Бір рет сен менің мерекеме келе алмадың, енді сен өз балапандарыңды ешқашан тамақтандырмайсың! (Ойноткинова, Шинжин, Яданова, Ямаева 2011:165-167) деген үкім шығарған екен.

Алтайлықтардың дәл осы мифі қазақ халқының этиологиялық мифтерінің ішіндегі «Көкек» туралы мифпен астасып жатқанын көреміз. Бұл мифтің желісі бойынша бір әулиенің қарғысына ұшыраған жиен бала көкекке айналады (Бабалар сөзі 2011:96).

Алтайлықтардың аспан денелері туралы аңыздарындағы космогоникалық сюжеттер – «айдың тұтылуы туралы» (ақпарат беруші – Модерова Р.Б), «Ай туралы» (информант – Ойношев В.П.), «жұлдыздардың қасиеттілігі туралы» (ақпарат беруші – Ойношев В.П.) мифтерден көрініс береді, жалпы аспан денелерінің барлығы және оларға қатыстылардың барлығы қасиетті болып табылады, атап айтқанда, жұлдыздарды санауға болмайды, оларға қатысты өзінің арманыңды орындауға болады және с.с.

Келесі аңыздар желісі алтай мифтеріндегі басты кейіпкерлердің бірі – Делбеген туралы болып келеді. Аңыз бойынша ол адам кейпіндегі жеті басты құбыжық. Бір басы тамақ жеген, екіншісі ән салған, үшіншісі ұйықтаған, төртіншісі күлген, бесіншісі жылаған, алтыншысы есінеген, жетіншісі сөйлеген. Бірақ, біраздан соң бастардың қызметі ауысып отырған. Сондықтан ол ешқашан тоқ та емес, ұйқысы да

қанбаған және т.с.с. кейіпте болған. Ол барлық тіршілік иелерін тірілей жұта берген.

«Делбеген» (ақпарат беруші – Кокшынова Г.Т.) және «Делбеген-1» (ақпарат беруші – Ойношев В.П.) мифінің сюжеті бойынша ай күнмен келісе отырып, Делбегенді (Jелбеген / Елбеген) өзіне алып, алтайлықтарда ғана емес, Сібірдің басқа да халықтарында, атап айтқанда, тувалықтар, хакастар, шорлықтардың фольклорында кездесетін мифтік құбыжықтан адамдарды құтқарады. Бұл мифтің басқа нұсқаларында құбыжық Делбеген аспанға шие, бұта, темір терек алып кетеді. Көбінесе Ай аспанға Делбегенді ағашпен, шелекпен бірге алып кеткені туралы нұсқасы кездеседі.

«Делбеген-2» мифі бойынша (ақпарат беруші – Ойношев В.П.) бір баланы орманда Делбегеннен үй иттері құтқарғаны туралы айтылады. Осы кезде жараланған иттердің бірі қасқырға айналады, адамдардың сатқындығы үшін олардан кек алады.

«Жердің есігі туралы» (ақпарат беруші – Ойношев В.П.) аңыз бойынша жердің аузы немесе есегі «кызыл энирде» (қызыл іңірде – *М.С.*). ашылады деген түсінік бар. Кешке қарай күн батар кезде сағат 7-8 аралығында, қыста сағат 5-6 аралығында қасиетті уақыт келеді, бұл кезеңде ата-бабалар әлеміне есік ашылады және адамның жаны кетеді деп есептеледі. Сондықтан бұл уақытта ұйықтау мүмкін емес (Тадышева 2017: 109). Дәл осы ұғым қазақ халқының «бей уақытта ұйықтауға болмайды» деген ырым-тыйымымен астасып жатыр. Қазақ ұғымындағы «бейуақыт» күн батып бара жатқан кез. Қазіргі кезде қазақ халқының ұғымында «бейуақыт» ұғымын исламмен байланыстыру орын алған, көріп отырғанымыздай бұл исламға дейінгі дүниетаныммен астасып жатыр. Ал алтайлықтарға христиандықтың тигізген әсерін мұнара, ағын, адам жаны туралы мифтерден көруге болады (ақпарат беруші – Ойношев В.П.). Бұл мифтердің сюжеттері христиан аңыздарындағы әлемнің пайда болуы мен адамның жаратылуы туралы мотивтерді қайталайды.

«Құйын туралы» (ақпарат беруші – Кокшынова Г.Т.) миф алтай фольклорында жеке кездеседі әрі көбінесе ауызша айтылатын-ды. Жалпы сюжет бойынша құйынның ортасына түскен адам, немесе киімін құйын әкеткен, үйін құйын қиратқан адам жақын арада ауырады немесе өледі (Ойноткинова, Шинжин, Яданова, Ямаева 2011:470).

Қазақ халқында да құйынға қатысты ырым-тыйымдар сақталған. Адамдар құйынды белгісіз қара күштер туғызады, сондықтан құйыннан аулақ жүру керек деген пікірмен, құйын шыққанда дұға оқи бастайды.

«Шаманның (бақсының) балқарағайы» (ақпарат беруші – Кокшынова Г.Т.) туралы мифке қатысты нақты деректерді зерттеушілер XIX ғасырдың өзінде атап көрсеткен болатын. «Алтайда «Кам-агач» қасиетті ағаштары бар, бұл орман рухының орны. Ағаш ортасында немесе жоғарғы жағында қалың су өткізбейтін жасыл бөрік бар. Сугашем өзенінің артында осы ағаштар көмкерген Камдыд (сөзбе сөз: Шаманның балқарағайы) кілті бар (Ядринцев 1881:17) деген мәлімет сақталған.

Кейбір ағаштардың «оғаш формасына» қарай қасиетті деп саналып, оларды қандай да бір тылсым күш, қандай да бір рух өмір сүреді деген сенім ұялатқан. Осыған байланысты алтайлықтардың балқарағай – «тыт» туралы түсініктері өте қызықты. Халық бұл ағашты қастерлеуді шамандардың қызметімен байланыстырды. Шамандық түсінікке сәйкес, бұл ағашты кезінде Құдайдан камның өзі (кам – Алтайдың түркі халықтарындағы шаман – *М.С.*) сұрап алған. Тіпті қазіргі Алтайдың сөзінде жиі «кам-тыт» (шаман балқарағайы, шаман-балқарағай) деген сөзді жиі кездестіруге болады. Бірақ, барлық балқарағайлар бұл санатқа жата бермейді. Белгілі бір белгілері бар, әсіресе сәнді өрілген бөрігі бар балқарағай ғана шаман ағашы ретінде қасиетті саналған. Өзіндік шар тәрізді жабыңқысы балқарағайдың ұшында немесе ортасында өссе, бұл ағаш шаманға тиесілі деп есептеген алтайлықтар «кам-тытқа» жақындамайтын болған (Кыпчакова, 2006: 133). Ақпарат берушілер бұл ағаштың рухы, иесі шаманға қамқорлық жасайды, сондықтан қарапайым адамға теріс әсер етуі мүмкін деген түсінікті алған тартады.

Көріп отырғанымыздай, шаман балқарағайы жалпы түркі мифологиясындағы әлем бәйтерегімен байланысты. Қазақ дүниетанамында да айдалада жалғыз өсіп тұрған жайқалған ағашты әулие тұту, оған тылсым күшін майындау дәстүрі (ағаш бұтақтарына шүберек байлау, т.с.с.,) бүгінгі этнографиялық өмірімізде де сақталып отыр.

Түркі халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесінің құрылымын, оның кеңістіктік қарым-қатынасын және мекендеушілерінің толық сипаттамасын қалпына келтіру бойынша зерттеулердің келесі бөлігі алтайлықтардың эпостарындағы «өзім» – «бөтен» бинарлы қарсылықтың көріністерін талдау негізінде қарастырылды. Бұл мәселе қазіргі таңда

әлеуметтік және мәдени қатынастарға байланысты, сондай-ақ жалпы түркі халықтарының рухани тәжірибелерін қалпына келтіруде өзекті болып табылады. Белгілі бір топқа тиістілігі «өзінің» шекарасын анық бейнелейді, осының арқасында «бөтенмен» өзара іс-қимылдың негізгі нұсқалары белгіленеді.

«Өзім» және «бөтен» деп бөлу – әлемнің дәстүрлі бейнесінің негізгі мифологемаларына жататын басты мәдени қарсылықтық. «Өзім» – «бөтен» деген бинарлы қарсылық – бұл әр халыққа тән, әлемді ойша екі универсумға бөлу. Дүниені бұлай қабылдау ерте дәуірде қалыптасқан адамның мифологиялық көзқарастарының көріністері болып келеді. К. Леви-Стростың айтуынша, ертеде «алғашқы қауымдық қоғам адамзаттың шегін өздерінің тайпалық шеңберінде ғана айқындаған, ал оның сыртындағылар бөтен ретінде қарастырылды» (Леви-Строс 1994:244). Кеңістікті «өзім» және «бөтен» деп территориялық тұрғыдан бөлу халықтар арасында жалғыз болмады, себебі бинарлы қарсылық «су – жер»», «жоғары – төмен», «өмір – өлім», «жарық – қараңғы», «жақсылық – жамандық» деген қарсылықтарда да көрініс тапқан (Леви-Строс К 2000:29-30). Дәл осы «өзім» – «бөтен» қарсылығының әсерінен кеңістіктерді «иемдену» басталады. Өзара қарым-қатынастарда тепе-теңдік пен араласпаушылықты сақтау үлкен рөл атқарады. Екі кеңістіктің өзара қарым-қатынастары кезінде байланыстар теңдік өзара алмасу негізінде жүзеге асады.

«Өзіңнің» кеңістігің әлеуметтік, діни, этикалық тұрғыдан реттелген, оның болмысы мінез-құлық нормаларына негізделген, бұл жалғыз әрі «нағыз», «шынайы» және «дұрыс» әлем. Ал «бөтеннің» кеңістігі – түсініксіз, белгісіз сырлары көп, қатерлі, қауіпті, әрдайым өмірге қатер төндіретін әлем. «Бөтен» – ол «өзіңнің» сыртындағылардың бәрі. «Бөтен» немесе «бөгде» – ол рухтар мен жануарлар, немесе көрші тайпа мекендейтін құдайлар әлемі, өлілер елі, ормандар мен көлдер болады.

Алтай батырлық эпосында «өзіңнің» кеңістігің – ол *батырдың* туған мекені. Бұл жерде де ата-бабалар мен табиғат рухына табыну көріністерін байқауға болады:

«*Сүмер тайгаа адам болгон*, *Сүт көл энем болгон*, *Темир-Боро атка минген*, *Шокшыл-Мергенмаатыр эдим*. (Шокшыл-Мерген 2011: 58-59)	«Шоқтығы биік тау – әкесі болған, Сүтті көл – анасы болған, Темир-Бороатқа мінген Шокшыл-Мерген батыр мен болам

Немесе:

Кускун-Кара баатыр болды. *Јүсучарлу Кара тайга адалу*, *Јүскоолду Көкталайэнелү*. (Когютей 2018: 267-279)	Кускун-Кара *баатыр болды*. Жүз ұшарлы қара тайга әкесі, Жүк қолтықты көк өзен анасы.

Танысу кезінде адамның туылған жері, рулардың таулары мен өзендері, туралы сұралады:

«*Кайдаң келген кижи болгоң*, *Сузуп ичкен сууң кайда*, *Аңдап јүрген тайгааң кайда*, *Адың-јолың кем болгон*, *Каанкижибе, маатыркижибе*? (Кан-Кёклён, Кан Унути 2011: 268-269)	«Қайдан келген кісісің, Сүзіп ішкен суың қайда, Аңға шыққан тайгаң қайда, Аты жөнің кім, Батырсың ба, хансың ба?

Алтайлық діни-мифологиялық дәстүрде от-*айыл*-сакральдылық семантикалық ұғымдары өзінің айшықты белгілеріне ие болып келеді. *Айыл* қасиетті орын, ол қорғаушы, ол жердегі от арқылы балалар мен жануарлардың рухтары жүріп өтеді. Сондықтан да, өзінің *айылына* жамандық әкелмеуі үшін эпостық жырдың батыры шайқастардан келген соң тазаланады:

Атсыртынаминипалып,	Атына мініп,
Ааль-јуртызааньанокийди.	А*аль-жұртты өз үйіне кетті*.
Аржансуунеjедипкелди,	А*ржан суына жетіп келді*,
Аттанғүжүп, ичипалды,	Аттан түсіп, ішіп алды,
Арташпылаарташтанды.	*Аршынмен тазаланды.*
(Дьимей-Ару ла Шимей-Ару 2018: 190-191)	

Рулық таулар, өзендер алдын ала қауіптер туралы ескертеді:

Јер-теңери төзинде	Жер тәңірі төрінде,
Кара туман кайнап јатты.	Қара туман қайнап жатты.
Јерде тоозын теңери чыгат,	Жердің тозы тәңірге жетті,
Теңери тоозыны јерге түжет.	Тәңірі тозы жерге түседі.
(Бойдон-Кёкшин 2011:96-97)	

Қауіптен құтқару үшін Бойдон-Коо рулық жартас болып саналатын қара жартасқа жүгініп, көмек сұрайды:

«*Јарык кайа, јарылып бер*,	«Жарылғыш жартас, жарыл,
Ачык кайа ачылып бер.	Ашылғыш жартас, ашыл.
Айткан сөзим алкышту болгон,	Айтқан сөзім алқалы болған,
Сураган сөзим болушту болгон».	Сұраған сөзім бекер болмаған»
Јарык кайајарылаберди,	Жарылғыш жартас, жарыл,
Ачыккайаачылаберди.	Ашылғыш жартас, ашыл.
(Алтайын Сайын Салым 2018:118–119).	

«Алтайын Сайын Салым» атты басқа жырда әпкесі өзінің өлі бауырының денесін оны тірілтетін тәсіл тапқанша оны жартасқа тығып қояды:

«*Ачык кайја*,	«Ашылғыш жартас,
ачыла-бäр!	Ашыл!
јаңыс акымды сууп салаін!	Балғыз ағамды жасырайын!
Јылым каја,	Жарылғыш жартас,
јарыла-бäр!	Жарыл!
јаңыс акымды сууп салаін»!	Жалғыз ағамды жасырайын»!
Ачык кайја	Ашылғыш жартас
ачыла-бäрдг,	*Ашыл*,
јаңыс акызын сууп салды.	Жалғыз ағамды жасырдым.
(Кан-Кюлер,2011:) 188–191)	

«Өзім» және «бөтен» эмоциялы түрде қабылданды: «өзім» – жағымды, ал «бөтен» – жағымсыз түрде. Екеуінің де обьективтілік қасиеттеріне бұл жерде еш мән берілмейді. «Бөтен» ол жаман образда және оның себебі оның бойындағы жаманшылықта емес, тек бар болғаны оның «бөтен» болғандығында ғана. Егер де «бөтенге» қатысты кез келген зат, тұлға, елдімекендерге байланысты ешқандай аргумент қабылданбаса, онда бұл жерде мифологиялық кабылдау бар деп айқын айтуға болады.

«Бөтен» елге бара жатқанда, *баатырлар* «өзінің» жерінен бата беруді, көмек сұрайды:

Кара Куланың јүртӯна аттанды,	Қара-Құланың жұртына аттанды,
Аттанып јүрүп отурдӯ.	Асықпай жүріп отырды,
«*Кара тайкам, акыш пäр*!» *тäдг*.	Биік тауым менің, бата *бер*!
Кајалу талаі, алкышпäр!»*тäдг*.	Жартасты жағалаулы өзен бата бер! – деді.
Кара Куланыңјуртӯнајүрдӯ.	Қара-Құланың жұртына аттанды.
(Кан-Кюлер,2011: 32-33)	

КеjимсындуАлтайым,
Кеенöскöнjерлерим!
Алтаналтыталалу
Ак тайгам, быйан бер!
Агын суузы чайбалган
Ак талайым. болуш jетир!
(Бойдон-Кёкшин 2018: 170-171)

Керім сынды Алтайым,
Кең өскен жерлерім!
Алпыс алты жан жағы
Ақ тауым жақсылық бер!
Ағын суы шайқалған,
Ақ теңізім маған көмек бер!

Дәстүрлі көрініс жол – бақытсыздық саласы, онда адамдардың мінез-құлқы реттелмейді және күтпеген жағдайда әрі ешқандай әлеуметтілік мүмкін емес. Жолдардың қиылысуы, өзендердің бірігуі мен бастаулары, елеулі биіктіктер, көпірлер белгісіз, игерілмеген кеңістікте орналасқан.

Jе, мынаҥ ары барзаҥ,
Jети jолдыҥ белтиринде
Jетен кулаш куйрукту
Jеерен-кызыл тӱлкӱ туштаар.
Jе, мынаҥ ары барзаҥ,
Jети jолдыҥ белтиринде
Jетен кулаш куйрукту
Jеерен-кызыл тӱлкӱ туштаар.
Оны озомактапий,
Ононҥболуштысурапкӧр,
Jер-энемайткан де.
Олбирдисегеайдар,
Бирболужынjетирер.
Бутемдектикӧргӱс!» – деп,
Jетикырлujесjебени
Jер-энезиалыпберди.
(Улагашев Н 2013:48–49).

Егер одан әрі барсаң,
Жеті жолың торабында
Жетпіс құлаш құйрықты
Жирен қызыл түлкі кездеседі
Егер одан әрі барсаң,
Жеті жолың торабында
Жетпіс құлаш құйрықты
Жирен қызыл түлкі кездеседі.
Оны өте мақтап қой,
Содан соң көмек сұра.
Жер Ана айтты де.
Ол бір ақыл айтар,
Бір көмек көрсетер.
Мына белгіні көрсет!» – деп,
Жеті қырлы жебені
Жер Ана алып берді.

Бұл жерден біз құрбандық шалуды көреміз – бұл алтайлық батырлар жырында анық көрініс тапқан. Басты кейіпкер, батыр Алтай-Буучайды құтқару үшін, Жер-Анадан көмек сұрауға оның аты Қамшы-Дьеерен жіберіледі. Жер-Ана Қамшы-Дьееренге Алтай-Буучайды тірілту үшін жебе, жібек орамал берді (Улагашев Н 2013:47–57). Бұл жерде батырдың атын Қамшы-Дьееренді құрбандық шалуды және қасиетті күштерге жүгінер алдында «жалын түсіріп, бас ию» рәсімдерін көреміз. Құрбандыққа батырдың егізі – оның жылқысын шалудың символдық мәні бар, Жер-Анадан қымбат сый алу үшін оған ең қымбатыңды құрбандыққа шаласың.

«Маадай-Кара» жырында да символдық алмасу көрініс табады. Маадай-Караның жеріне жамандық келіп, ол өзінің көптеген малдарымен бірге тұтқынға түскенде, Маадай-Кара жерінде сұр бие қалып, қарсылық көрсетті. Сиырға айналып, Алдайдың қожайынына келеді, ол Маадай-Караның ұлын тауып алып, оны тәрбиелейді (Маадай-Кара 1973:291–292). Жыршының биенің кедергілерден өтуін, Алтай қожайынының баласын емізген қою сүтті сыйырға айналуын барынша нақтылап жырлайды, әрі бұл сыйды бие түріндегі құрбандық шалу ретінде көрсете отырып, нәтижесінде Маадай Қараның ұлын Алтай қожайынының құтқарып қалғанына назар аударады.

Сонымен қатар «Эр-Самыр» эпосында «бөтен» әлемде батырлар жүрген кезде олар кедергілерді жеңу үшін арнайы рәсімдер жүргізген:

Jес межелик тайгаазы кӧрӱнди.
Кан-Кӱлер jууктап келип
Апагаш сӱтти чачып турды,
Jаламаболзосалыптурды.
Бӧрӱкчечиптайгаазыбажырды.
(Ядринцев 1881: 192–193).

Биік мысты тау көрінді.
Хан-Кюлер жақындап келіп,
Жан жағыңа ақ сүт шашты,
Сыйға баулар байлап,
Бас киімін шешіп, тауға тағзым етті.

Біздің зерттеу материалдарымыз көрсетіп отырғандай негізінде сый құрбандық шалудың және «бөтен» кеңістікке кірудің символы ретінде қарастырылған. Дәстүрлі мәдениеттегі діни жоралғылар арқылы трнасценденттік шынайылықпен байланыс орнатылады. Қамқорлық үшін сый (құрбан) беру сұрау және құрбандық шалу сипатында болды. Дәстүрлі мәдениеттегі сыйдың болмысын зерттеушілер әртүрлі түсіндіреді. Мысалы, А. ван. Геннеп сыйлармен алмасуды «бөтен» әлемге өту рәсімінің бір белгісі ретінде қараса (Геннепван 1999: 32–33), М. Мосс заттар арқылы байланыс – жан-рухтардың байланысы деген (Мосс 2011: 148–152) анықтама береді. А.Я. Гуревич алмасу мен сый берудің магиялық маңызы мен әлеуметтік мәнін «өзім» және «бөтен» әлемдер арасында салттық алмасу арқылы байланыс орнату негізінде зерттеген. (Гуревич 2007:68).

«Өзім» мен «бөтен» қарсылығымен басқа да ұғымдар өзара тығыз байланысқан: «шығыс» – «батыс» ұғымдарымен барлық тірі әлем байланысты, шығыстан қозғалыс күн бағытымен байланыстырылды. Осылайша әкесі баласын былай ескертеді:

Өбөҕөн аітты:	Ақсақал айтты:
«*Күн падыжы јаар*	«Күн батыс жаққа
сүрүкөі јан јол пар полор;	Өте үлкен жол болар,
олјолбылапарба, палам!	Ол жолмен жүрме балам.
күнчыҕыжыјараңдапјүр!»	Күн шығыс жаққа қарай аңға бар»
(Тектебей-Мерген 2018: 82–85).	

Ал батыстық бағыт жамандықпен, жағымсыз кейіппен байланыстырылады. Сондықтан да қанішер Караты-Каан батыста тұрады:

Айдыҥ-күннинҥ ажыдында,	«Айдың-күнің батысында
Кара тайга колтугында,	Қара тайга қолтығында,
Кара талай јарадында	Қара өзеннің жағасында,
Кара-Јорго атка минген	Қара-Жорға атқа мінген
Караты-Каанјуртапјат.	Кара атты Каантұрады.
(Алтын-Тудыы 2018: 326–327).	

Басқа батырдың жаулары да батыста мекендейді:

Эм атанып бу турды.	Аттанып, жолға шықты.
Ай бадыжы алтайга,	Ай батысы Алтайға,
Күн бадыжы бу јерге јүр(үп) отурды,	Күн батыс жерге салт аттанды.
Алтай суудаҥ јарылып бүткен,	Алтай судан жарылып туылған,
Јер эненеҥ сүрүлип бүткен	Жер анадан суырылып туылған
Алтай-Буучый сыр кожоҥло	Алтай-Буучый айғалап ән салып,
јүр(үп) отурды	шауып барады.
(Бутуев 2013: 270–271).	

Ал Төменгі әлем өкілдері басқаша, олар кәдімгі адамдарға ұқсамайды:

Эки Сокрор көрүнди.	Сокрор көрінді
Кижи аайы јок эмтир:	Адамдарға олар ұқсамайды:
Јарым кайа јаакту,	Жарым жақты беттері,
Кодыр кайа какпакту,	Қақпақ тастай қастары,
Коо кырлаҥ тумчукту.	Кырлы тастай тұмсықты.
(Кан-Кюлер, 2011: 232–233).	

немесе:

Аттаҥ башка атту,	Атқа ұқсамайтын атпен,
Кижиденҥ башка бүдүштү,	Адамға ұқсамайтын бейнемен,
Алыс јердиҥ јееги.	Жер астының жегісі.
(Эр-Самыр 2018: 32–33)	

«Өзінің» әлеміне *баатырлардың*, отан қорғаушылардың есімдері де жатады:

Атту-чуулу Алтай-Бучый јуртап јатты
Даңқты Алтай-Бучый жұртта жатты

Эрлу-јаан кезер болды.
(Бутуев 2013: 94–95).

Ерлігі мықты ер болды

Эрлу бүткен Эр-Самыр.
Эркетендү эр јакшызы –
Кан-Сулутай баатыр.
(Кан-Сулутай 2018: 238–239;
Эр-Самыр 2018: 12–13)

Ерден туған Эр-Самыр
Ерлердің ең жақсысы –
Қан-Сұлутай *батыр*

Антропонимдердің кейіпкерлердің оң қасиеттерін білдіретін анықтамалар, қосымшалар түрінде сөздік ортасы бар. Әрбір *баатыр* есімі өзінің ерекшеліктеріне ие. «Бөтен» әлемнің өкілдерінің есімдері бірнеше ерекшеліктерімен бірігетін топты құрайды. Біріншіден, «өзіме» қарсы жаулаушылық күйдегі басқа этникалық өкілдер. «Бөтен» әлемнің өкілдерінің есімдеріне мифонимдер де жатады:

Аранай, Чаранай – экикарындаш
Албатынынканынсоргон,
Јетенкаанынбажынкырган
Алмын-чулмунјутпалар бар.
(Кан-Сулутай 2018: 104–105)

Ағайынды Аранай мен Чаранай,
Халықтың қанын сорған,
Жетпіс ханның басын алған,
Айлалы күшті ерлер бар.

Ачап-сыйап Кара-Бökö.
ЈелбисопоЈелбеген
Јердинүстинјудуптыр.
(Бойдон-Кёкшин 2011: 156–157;
Эр-Самыр 2018: 27).

Сарań Қара-Бөке
Рухымен келетін құбыжық – Делбеген
Жердің үстін түгел жұтты.

Қорыта келгенде дүниені «өзім» және «бөтен» деп екі универсумға бөлу – мифологиялық саралау және ол әр түрлі халықтарға тән үрдіс екендігін көреміз. Алтайлықтардың батырлық жырларында «өзім» және «бөтен» сияқты әлемдерге бөлумен қатар, «өмір – өлім», «шығыс – батыс», «жақсылық – жамандық» сияқты бинарлы қарама-қарсылық көріністері байқалады.

Қорытынды

Біз талдаған материалдар түркі дүниетанымының вертикальды құрылымы Аспан, Жер және Жер асты патшалығымен бейнеленетіндігін айғақтай түседі. Талдау барысында Алтай батырлар жырларындағы мифологиялық сюжеттер руна жазба ескерткіштерінің де идеялық мазмұнымен сабақтасып жатқандығын көреміз. Күлтегін мен Білге-қағанға арналған белгілі жазбалардағы: «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер, ал оның аралығында адам ұлдары жаратылғанда» деген мәтін түркілердің түсінігінде үшбөлікті дүниетанымдық құрылысы, сонымен бірге ежелгі түркі әлем бейнесінің кеңістіктік-уақыттық атрибуциясы сияқты дүниетанымдық көзқарасы болғандығын дәлелдейді. Бұл әлемнің ортасында түркілердің жері, ал шет жағында олардың дұшпандары орналасқан деген бинарлы карсылық ұғымын көрсетеді. Осы тұрғыда түркілердің кеңістіктік-уақыттық дүниетанымының күрделілігін атап өту керек, бұл мағынада әлемдегі заттардың қарапайымдылығы туралы нақты айта алмаймыз.

Алтай мифтерін қазақ мифтерімен салыстырмалы талдау бізді ежелгі түркілер өздерін әлемнің ажырамас бір бөлгі ретінде қабылдағаны туралы қорытынды жасауға итермелейді. Ежелгі түркі дүниетанымы бойынша адамдар мен табиғаттың тұтастығы әлемнің жаратылуының ажырамас бөлігі ретінде көрініс беріп, олар қоршаған ортаға экологиялық қатынас мәдениеті, табиғатқа, космосқа және оның заңдарына деген сый-құрмет, табиғат, қоғам және адам қатынасы ерекшеліктері туралы дүниетанымдық философияны негіздеген.

Әдебиеттер

Радлов В.В (1989). Из Сибири: Страницы из дневника / Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой; Примеч. и послесл. С.И. Вайнштейн. – Москва: Наука. 749 с.

Потанин (1883) Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Санкт петербург. Вып. 4. 944 с.

Вербицкий В.В (1893) Алтайские инородцы. – М.: Этнограф, отд. Имп. о-ва любителей естествознания и антропологии, состоящий при Москва. ун-те, 386 с.

Суразаков С.С (2015) «Алтай фольклор». 2-е издание, дополненное / БНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова»; ред. А.А. Конунов. Горно-Алтайск. 320 с

Муйтуева В (2004) Традиционная религиозно-мифологическая картина мира алтайцев. Горно-Алтайск. 166 с

Ямаева Е.Е (1989) Мифы алтайцев // Фольклорное наследие Горного Алтая. Горно-Алтайск. С.172– 181.

Шерстова Л.И (2010) Бурханизм: истоки этноса и религии / Отв. Ред. В.П. Зиновьев. – Томск: Томский государственный университет.– 228 с.

Тадышева Н.О (2018) Отражение культа дерева в традиционном мировозрении тюрков Саяна-Алтая // Вестн. Томск. гос. университета. История. № 51. С.118–123.

Н.Р. Ойноткинова, И.Б. Шинжин, К.В. Яданова, Е.Е. Ямаева. (2011) Несказочная проза алтайцев. Новосибирск: Наука, 576 с.

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. (2011) Т.78: Қазақ мифтері. Астана, 448 б.

Тадышева Н.О (2017) Современный похоронно-поминальный обряд тюрков Саянно-Алтая (алтайцев, хакасов и тувинцев): архаические культы и новации // Томский журнал лингвистических и антропологических исследований. Томск, Вып. 4 (18). С. 103–111.

Ядринцев Н.М (1881) Об алтайцах и черневых татарах // Известия РГО. Томск. 17.

Кыпчакова Л.В (2006) К вопросу о культе деревьев у алтайцев // Сибирский педагогический журнал. Выпуск №3, с. 130–136.

Леви-Строс К. (1994) Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. Москва: Республика. 384 с.

Леви-Строс К (2000) Мифологики: В 4-х т. Т.3: Происхождение застольных обычаев. Москва.;: Университетская книга, 461 с.

Шокшыл-Мерген (2011) Сказитель Николай Улагашев. Алтайские героические сказания. Тексты и переводы (к 150-летию выдающегося алтайского сказителя). Горно-Алтайск, С. 44–95.

Когютей (2018) . Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т. I. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.210–317.

Кан-Кёклён и Кан Унути// Сказитель Николай Улагашев (2011) Алтайские героические сказания. Тексты и переводы (к 150-летию выдающегося алтайского сказителя). Горно-Алтайск, С.264–351

Дьимей-Ару ла Шимей-Ару (2018) Алтайские богатыри (Алтай баатырлар). Том IV серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск,. С.158–251.

Бойдон-Кёкшин // Сказитель Николай Улагашев. (2011) Алтайские героические сказания. Тексты и переводы (к 150-летию выдающегося алтайского сказителя). Горно-Алтайск, С.96–165.

Алтайын Сайын Салым (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т. I. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.184–205.

Кан-Кюлер, имеющий коня Кара-Кюрена // Сказитель Николай Улагашев. (2011) Алтайские героические сказания. Тексты и переводы (к 150-летию выдающегося алтайского сказителя). Горно-Алтайск, С. 168–261.

Бойдон-Кёкшин (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т. III. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.154–217.

Улагашев Н. Алтай-Буучай (2013) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Алтайский героический эпос. Горно-Алтайск: Горно-Алтайская типография, С.22–83.

Маадай-Кара (1973) Алтайский героический эпос. Москва: Наука, 474 с

Эр-Самыр (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т. III. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.10–153.

Геннепван А (1999) Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – Москва.: Вост. лит. РАН,. 198 с.

Мосс М. (2011) Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – Москва: КДУ, 416 с.

Гуревич А.Я. (2007) Избранные труды. Культура средневековой Европы: Санкт петербург. Издательство СПбГУ, 544 с.

Тектебей-Мерген (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т.I. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.72–129.

Алтын-Тудьы (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т.I. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.322–549.

Бутуев Ч. (2013) Алтай-Буучай // Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Алтайский героический эпос. Горно-Алтайск: Горно-Алтайская типография, С.94–175.

Кан-Сулутай (2018) Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). Т. III. Серии «Памятники эпического наследия Алтая». Горно-Алтайск: БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики им С.С. Суразакова», С.218–345.

Кляшторный С.Г. (2006) Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках//Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. Санкт- Петербург, С.241-243.

References

Radlov V.V (1989). Iz Sibiri: Stranıtsy iz dnevnıka / Per. s nem. K.D. Tsıvınoı i B.E. Chıstovoıi Prımech. i poslesl. S.I. Vaınshteın. [from Siberia: Pages from the diary / TRANS. with it. Zivanai K. D. and E. B. Finish; note. and afterword by S. I. Weinstein], Moskva: Nayka. 749 s.

Potanın G.N (1883). Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii [Essays On North-Western Mongolia] Sankt Peterbyrg. Vyp 4. 944 s

Verbıtskıı V.V (1893) Altaıskıe ınorodtsy.[The Altai aliens] – Moskva.: Etnograf, otd. Imp. o-va liybitelei estestvoznania i antropologii, sostoiaii pri Moskva. ynivtrsitete,– 386 s.

Syrazakov S.S (2015) «Altai folklor» [Altai folklore]. 2-e izdanie, dopolnennoe / BNY RA «NII altaistiki im. S.S. Syrazakova»; red. A.A. Konynov, Gorno-Altaisk, 320 s

Myityeva V (2004) Traditsionaia religıozno-mıfologıcheskaia kartina mira altaıtsev.[Traditional religious and mythological picture of the world of the Altaians] – Gorno-Altaısk. 166 s

Myityeva V (2004) Traditsionnaia relıgiozno-mifologicheskaia kartina mira altaitsev.[The myths of Altai people], Gorno-Altaisk. 166 s

Sherstova L.I (2010) Byrhanizm: istoki etnosa i religii [Burkhanism: the origins of ethnos and religion] Otv. Red. V.P. Zınovev. Tomsk: Tomskii gosydarstvennyi yniversitet.– 228 s.

Tadysheva N.O (2018) Otrajenıe kнlta dereva v tradisionnom mirovozrenii tiyrkov Saiana-Altaia [Reflection of the tree cult in the traditional worldview of the Sayan-Altai Turk] Vestn. Tomsk. gos. yniversiteta. Istoriia. № 51. s. 118–123.

N.R. Oinotkinova, I.B. Shinjin, K.V. Iadanova, E.E. Iamaeva. (2011) Neskazochnaıa proza altaitsev [Fairy-tale prose of the Altai people]. Novosibirsk: Nayka,576 s.

Babalar sozi: Juz tomdyq. – T.78.: Qazaq mufteri [Kazakh myths] Astana, 2011. 448 b.

Tadysheva N.O (2017) Sovremennyi pohoronno-pominalnyi obriad tıyrkov Saianno-Altaia (altaitsev, hakasov i tyvıntsev): arhaicheskıe kylty i novatsii [Modern funeral rite of the Turks Sayano-Altai (Altaians, Khakases, and Tuvinians): archaic cults and innovations] Tomskii jyrnal lıingvisticheskih i antropologicheskih issledovanii. Tomsk, Vyp. 4 (18). S. 103–111.

Iadrıntsev N.M (1881) Ob altaıtsah i chernevyh tatarah [On the Altaians and the Chern Tatars] Izvestiia RGO, Tomsk. 17.

Kypchakova L.V (2006) K voprosy o kylte derevev y altaitsev[On the question of the cult of trees among the Altaians] Sibirskii pedagogicheskii jyrnal. Vypysk №3– 130–13s.

Levi-Stros K. (1994) Pervobytnoe myshlenie [Primitive thinking] Per., vstyp. st. i prım. A.B. Ostrovskogo. Moskva.: Respyblika. 384 s.

Levı-Stros K (2000) Mıfologıkı [Mıfologıkı] V 4-h t. T.3: Proıshojdenıe zastolnyh obychaev. Moskva.; Unıversıtetskaıa knıga, 461 s.

Shokshyl-Mergen (2011) Skazitel Nikolai Ylagashev. Altaiskie geroicheskie skazaniia [Altaic heroic tales] Teksty i perevody (k 150-letiiy vydaiyegosia altaiskogo skazitelia). – Gorno-Altaisk, S.44–95.

Kogiytei (2018) . Altai baatyrlar (Altaıskıe bogatyrı) [Altai heroes] T. I. Serii «Pamiatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaısk: BNÝ RA «Naychno-issledovatelskii instıtyt altaistiki im S.S. Syrazakova», S.210–317.

Kan-Keklen i Kan Ynyti// Skazitel Nikolai Ylagashev (2011) Altaıskıe geroıcheskıe skazaniia[Altaic heroic tales] Teksty i perevody (k 150-letiiy vydaiyegosia altaıskogo skazitelia). Gorno-Altaisk, S.264–351

Dimei-Ary ia Shimei-Ary (2018) Altaiskie bogatyri (Altai baatyrlar)[Altai heroes] Tom IV serii «Pamiatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaisk, S 158–251

Boidon-Kekshin // Skazitel Nikolaı Ylagashev(2011) Altaiskie geroicheskie skazaniia[Altaic heroic tales] Teksty i perevody (k 150-letiiý vydaıyegosia altaiskogo skazitelia). Gorno-Altaisk, S. 96–165.

Altaiyn Saiyn Salym (2018) Altai baatyrlar (Altaiskıe bogatyri)[Altai heroes] T. I. Serii «Pamiatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaisk: BNY RA «Naychno-issledovatelskii instıtyt altaistiki ım S.S. Syrazakova», S. 184–205.

Kan-Kiyler, imeiynii konia Kara-Kiyrena // Skazıtel Nikolai ylagashev (2011) Altaiskie geroicheskie skazaniia[Altaic heroic tales]. Teksty I perevody (k 150-letiiy vydaiyegosia altaiskogo skazitelia). Gorno-Altaisk. S.168–261.

Boıdon-Kekhın (2018) Altaı ibaatyrlar (Altaiskie bogatyri)[Altaic heroic]. T. III. Serii «Pamiatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaisk: BNY RA «Naychno-issledovatelskii instityt altaistiki im S.S. Syrazakova», S. 154–217.

Ylagashev N. Altaı-Byychai (2013) Altai baatyrlar (Altaıskie bogatyri) Altaiskii geroicheskii epos[Altai heroic epic]. Gorno-Altaisk: Gorno-Altaiskaia tipografiia, S. 22–83

Maadai-Kara(1973)Altaıskii geroicheskii epos.[Altai heroic epic]. Moskva: Nayka, 474 s

Er-Samyr (2018) Altai baatyrlar (Altaıskıe bogatyrı) [Altaic heroic]. T. III. Serıı «Pamıatnıkı epıcheskogo nasledııa Altaıa». Gorno-Altaısk: BNY RA «Naychno-issledovatelskii instityt altaisikı im S.S. Syrazakova», S.10–153.

Gennepvan A (1999) Obriady perehoda. Sistematicheskoe ızychenie obriadov[Rites of passage. A systematic study of rituals.]. Moskva: Vost. lit. RAN. 198 s.

Moss M. (2011) Obestva. Obmen. Lichnost. Trydy po sotsialnoi antropologii.[Societies. Exchange. Personality. Works on social anthropology]. Moskva: KDY, 416 s.

Gyrevich A.Ia. (2007) Izbrannye trydy. Kyltyra srednevekovoi Evropy [Selected works. Culture of medieval Europe]. Sankt peterbyrg. Izdatelstvo SPbGY, 544s

Tektebei-Mergen (2018) Altai baatyrlar (Altaiskie bogatyri)[Altaic heroic].T.I.Serii «Pamıatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaisk: BNY RA «Naychno-issledovatelskii instituyt altaistiki im S.S. Syrazakova», S.72–129.

Altyn-Tydy (2018) Altai baatyrlar (Altaıskie bogatyri)[Altaic heroic] T.I.Serii «Pamiatniki epicheskogo nasledia Altaia». Gorno-Altaisk: BNY RA «Naychno-issledovatelskii instituyt altaistiki ım S.S. Syrazakova», S.322–549.

Bytyev Ch. (2013) Altai-Byychai. Altai baatyrlar (Altaıskie bogatyri) Altaıskii geroicheskii epos [Altai heroic epic]. Gorno-Altaisk: Gorno-Altaiskaia tipografiia. S.94–175

Kan-Sylytai (2018) Altai baatyrlar (Altaiskie bogatyri) [Altaic heroic]. T. III. Serii «Pamiatniki epicheskogo naslediia Altaia». Gorno-Altaisk: BNY RA«Naychno-issledovatelskii institut altastikii im S.S. Syrazakova», S. 218–345.

Kliashtornyi S.G (2006) Mifologicheskie siujety v drevnetiyrkskih pamiatnikah // Pamiatniki drevnetiyrkskoi pismennosti i etnokulturnai istoriia Tsentralnoi Azii.[Mythological subjects in ancient Turkic monuments//Monuments of ancient Turkic writing and ethnocultural history of Central Asia]. Sankt-Peterbyrg, S.241-243.

ҒТАМР 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.07

Ұрығмыл

PhD докторанты, Ішкі Моңғолия университеті,
Қытай, Хохот қ., e-mail: mongel@126.com

МУЗЕЙЛІК ЭТНОГРАФИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР (Алматы қаласындағы этнографиялық жұмыстардың негізінде)

Музейлік этнография жәдігерлерді жинақтау, зерттеу және көрсету сияқты көрінеді, бірақ іс жүзінде бұл біздің тарихи ата-бабаларымызды немесе жергілікті халықтың мәдени мұраларының ерекшелігін танытатын бағыт. Атап айтсақ, музейлік этнография әдісінде – жинақтар мен жіктеулерді біріктіру, академиялық зерттеулер мен экспонаттарды интерпретациялаудың үйлесімі, сондай-ақ, әлеуметтік тарих пен мәдениетті сақтау және көрсету функциясы мен әлеуметтік дамудың ретін көрсету функциясы бар. Қазақстандағы музейлік этнография бағыты өзінің ерекше даму тарихымен, зерттеу нысандарымен, білім жүйесімен және үш өлшемді ғарыш құрылысымен (музейлер, экспонаттар, келушілер) дәстүрлі көшпелілер мәдениетін сақтауда және қазақтың рухани өркениетін жандандыруда үлкен рөл атқарады. Бұл зерттеуде автор Қазақстандағы этнографиялық дала жұмыстары арқылы «басқалар туралы» (the other) антропологиялық тұрғысынан, Алматы қаласындағы барлық музейлердегі этнографиялық коллекциялар мен олардың тұрақты көрмесін талдайды және зерттейді, содан кейін далалық жұмыстарды музей антропологиясының теориясымен үйлестіреді және мынаны ұстанады: ойлаудың және әдіс-тәсілдердің бірі ретінде Қазақстан этнография музейі жүйелі зерттеу мен далалық жұмыстарға үлкен мән береді. Бұл музейдің коллекциялық тәжірибесі үшін құнды анықтамалық жол ұсынады. Бұл бағыттағы зерттеулердің музеография үшін маңызы ерекше.

Түйін сөздер: музей, антропология, музейлік этнография, далалық жұмыстар, мәдени құндылық.

Wurigemule

PhD student, Inner Mongolia University,
China, Hohhot, e-mail: mongel@126.com

Museum ethnography and cultural values in Kazakhstan (Based on ethnographic works in Almaty)

Museum ethnography may seem like a collection, study, and display of artifacts, but in reality It's a cultural representation that reflects the cultural heritage of historic ancestors or the uniqueness of exotic people. Specifically, the method of ethnography museum is to pay equal attention to collection and classification of collections, and it is a combination of academic research and interpretation of exhibits. It has the function of preserving and displaying social history and culture and representing the order of social development. With its unique development history, research objects, knowledge system and three-dimensional (museum, exhibits and audience) space construction, Museum ethnography in Kazakhstan has played a huge role in preserving the traditional nomadic culture and reviving the Kazakh spiritual civilization. In this study, through ethnographic field work in Kazakhstan from the perspective of anthropology "the other", the author conducted participatory observational analysis and research on the ethnographic collections and exhibitions of all museums in Almaty city. Then combined with the museum anthropological theories, holds that: as a kind of thinking and method, museum ethnography of Kazakhstan attaches great importance to systematic investigation and field work, which provides valuable reference path for the collection practice of the museum and is of great inspiration for the development and construction of the museum in Kazakhstan.

Key words: Museum, Anthropology, Museum ethnography, Field work, Cultural representation.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Уругмыл
Аспирант, Университет Внутренней Монголии,
Китай, г. Хух-Хото, e-mail: mongel@126.com

Музейная этнография и культурные ценности в Казахстане (на основе этнографических работ в Алматы)

На первый взгляд, музейная этнография может показаться коллекцией, изучением и экспонированием артефактов, в действительности это культурные ценности, отражающие культурное наследие исторических предков или особенность древних людей. Именно метод исследования музейной этнографии заключается в том, чтобы уделять равное внимание коллекциям и их классификации, он сочетает научные исследования и толкование экспонатов, а также выполняет функцию сохранения и отображения социальной истории и культуры, и выстроен по этапам общественного развития. Музейная этнография в Казахстане обладает уникальной историей, объектами исследований и системой знаний, его трехмерное пространство (музей, экспонаты и аудитория) сыграло огромную роль в сохранении традиционной кочевой культуры и возрождении казахской духовной цивилизации. В данном исследовании автор, опираясь на антропологическую теорию «о другом» (the other), провел этнографические полевые работы, используя совместный обсервационный анализ, исследование этнографических коллекций и всех выставок, а также музеев в Казахстанском городе Алматы. Затем, основываясь на сочетании антропологических теорий музея, полагает, что этнография музея Казахстана, как своего рода мышление и метод, придает важное значение систематическим исследованиям и полевым работам, что обеспечивает ценный ориентир для коллекционной практики музея и его работа очень полезна для развития и строительства музея.

Ключевые слова: музей, антропология, музейная этнография, полевая работа, культурные ценности.

Кіріспе

Музей мәдени мекеме ретінде әлеуметтік мәдениеттің нақтыланған және материалдандырылған тиімділігіне ие. Ал, пән ретінде антропология әлеуметтік мәдениетті зерттеу және жазу артықшылығына ие. Виктория дәуірінде (1840-1920 жж.), яғни репрезентативтілік жүйедегі мәдениетке деген жалпы ұмтылыс кезеңінде музейлер мен антропология бағыты бірбірімен тығыз байланысты дамыды. Осылайша әлемдік музей ісі аясында музейлік этнография бағыты қалыптасты. Яғни, музейлік этнография – мәдени антропология мен музейдің тығыз ынтымақтастығының жемісі деп айтуға болады.

Музейлік этнография, әлемдік ғылымда музейлік антропология немесе музей антропологиясы деп те аталады, бұл бағыт этнографиямен байланысты барлық музейлерде бар. Музейдегі этнография ғылымын дамыту этнографиялық коллекцияны кешенді, пәнаралық байланыста зерттеуді талап етеді. Музейлік этнография ғылымына музейлік затты зерттеуден бөлек, әдебиет, дала кезеңінде жинақталған және анықталған әртүрлі мәдени фактілердің ресурстары мен контексі, әлеуметтік мәдени танымның сөзсіз сипаттамасы, яғни ұлттық мәдениетті және әлеуметтік фактілерді және олардың құрылымын талдау, ұлттық қоғамның жұмыс істеу механизмін ашу жатады. Басқаша айтқанда, этнографиялық мәтіндер мен этнографиялық фильмдер сияқты, музейлік этнография белгілі бір мәдениетті (құбылысты) далалық зерттеуден кейін материалдандырылған көріністің бір түрі және «басқа» (“other”) мәдени нысандарды жинау және көрсету орны болып табылады.

Музейлік этнографияның маңызы

Француз антропологы Claude Levi-Strauss: «Музейлік антропологияның рөлі (музейлік этнография) далалық жұмыстардың жалғасы сияқты. Шынында, зерттеу нысандарымен байланыс – музей қызметкерлерінен далалық жұмыстарда кішіпейілділікті, қоғамдық ортада техникалық қызметті қоса көрсетуді талап етеді. Жинақтарды жүйелеу, жіктеу, бағалау және талдау, зерттеу нысанындағы экспонаттарға жоғары жауапкершілікті қалыптастырады. Мұралардың қолданыс аясын, маңыздылығын түсіну үшін осы құралдардың кейбірін жасауды үйрену және қолдану қажет болады, сондықтан да жергілікті тұрғындармен тікелей байланыс орнату маңызды. Ғылымдағы бұл әрекет, этнографиялық мұралардың өзіндік құрылымын ашады. Тіпті, олардың формасы, иісі сияқты өмірдегі, қолданыстағы қызметінің алыс фор-

маларын бейсаналық түрде біледі. Одан басқа, адамның талантын құрметтеудің әртүрлі көріністері – оның талғамы мен зеректілігін қайта-қайта сынап көретін мағынасыз болып көрінетін заттарға деген құрметті сезінбеу мүмкін емес еді. Сондықтан мұның бай және терең тәжірибесін бағаламауға болмайды» – дейді (Claude Levi-Strauss, 2006: 397-398).

Музейлік этнографияның ретке келуі заманауи адамзат танымының шежіресімен қатар жүрді, яғни эволюция теориясы, тарату теориясы және тарихи спецификат ертедегі адамдарда біртіндеп пайда болды, олар музейлік этнографияда экспонаттарды жинау, жіктеу және орналастыру өлшемдерін басқарды. Осылайша, музейлік этнография теориялардың, тұжырымдамалардың және ойлау бағыттарының көрмесіне айналады. Тарихи тұрғыдан алғанда, музейлік этнография дәуірі – бұл музейтану дәстүрінің жалғасы. Экспонаттарды көрсету реті тұрғысынан, музейлік этнография мен этнографиялық мәтін бірлесіп, ертедегі антропологиялық теориялардың зерттелуін, ашылуын және қайшылықтарын түсіндірді. Методология тұрғысынан музейлік этнографияның бірегей далалық жұмыстары, теориясы және пәнаралық перспективасы музей антропологиясының әдісіне айналады. Демек, музейлік этнография – бұл «басқасын» ұсынатын музей, мәдени мекемесі ғана емес, сонымен қатар бұл қазіргі музеология және антропологияның дағдарысын түсінудің, көрсету мен түзетудің әдіснамалық тәсілі. Арнайы классификация, дисплей және интерпретация, ойлау мен әдіс түрі ретінде қазіргі заманғы музейдің болашақтағы дамуы үшін тиімді болып табылады. Музейлік этнография дәуірінде антропологиялық теория мен музейдің көрме кеңістігі «басқаның» әлемін және адамзаттың өткен тарихын, қиялын бірге ұсынады (William Sturtevant, 1969: 619-633; Franz Boas, 1887: 485-486).

Музейлік этнография ғылымының қалыптасуы

Музей антропологиясы тарихы – бұл антропологияның пән ретінде және музей мәдени көрме мекемесі ретінде бір-біріне жақын және бір-біріне тәуелді болатын тарихы. Бұрын Еуропалық Ренессанс кезеңіндегі «құндылықтар кабинеті» (curiosity of cabinet) болған этнография музейі «алыстағы құпиялар» және «экзотикалық басқалар» көрмесін өткізетін орын болып табылған еді. Аристократия мен мәртебелі таптың мәдени мәртебесінің нышаны ретінде кабинеттің құрамдас бөлігі табиғат нысандары мен адам өмірінің мәдени өнімдерін қамтиды. Коллекторлар барлығын көрсетуге, табиғат пен адамзаттың шындығын және тарихын шектеулі кеңістікке шығуға тырысады, осылайша микрокосмостың абсолютті шеберлігі мен макрокосмостың символдық шеберлігін растайды.

XV ғасырдан бастап ақсүйектер мен әлеуметтік артықшылықты иемденген таптардың бағалы бұйымдар қоймасынан біртіндеп бөлініп шыққан «антропологиялық музей» мамандандыру сипатына ие болды. Бұл процесс теңіз жолдары дәуірінің географиялық ашылуларымен тығыз байланысты. Теңіз жолдарын игерудегі технологиясының керемет жетілдірілуі Еуропа елдері мен әлемнің арасындағы қашықтықты едәуір қысқартты. Соғыс, барлау және миссия қажеттіліктері үшін шетелде экзотикалық заттарды жинау сәнге айналды. Шетелдегі гетеромәдениет коллекцияларының тез өсуі нәтижесінде «антропологиялық музей» тәртібі және ғылыми қағидаттар ретінде ғылыми классификация әдісі қазынашылық жүйесінен бөлінді, тәуелсіз «экзотикалық мәдениет» зерттеу орнына айналды.

1837 жылы Нейдерландыдағы Лейден университеттік қаласында ашылған Мемлекеттік этнография музейі әлемдегі ең көне мамандандырылған этнография музейі болып саналады. Король Виллем I тапсырмасымен ғалымдар әлемнің әр елінен этнографиялық коллекция жинақтайды. 1935 жылы Нидерланды Ұлттық этнография музейі болып қайта құрылған бұл музейде қазіргі таңда 240 мыңнан астам мәдени құндылықтар сақталған. Алғашқы Ұлттық этнография музейі құрылғаннан кейін бірнеше онжылдықтың ішінде континенталды Еуропа елдері мұны «антропологияға» байланысты мәдени көрме институттарын құру үшін шаблон ретінде қолданды.

Осы негізде 1866 жылы АҚШ-та құрылған Peabody археология және этнология музейі қазіргі заманғы музей антропологиясы бағытын антропологияның мамандандырылған пәнімен одан әрі байланыстырады. Институттар мен пәндердің бірігуі «музей антропологиясы» дәуірінде басталды (1840-1920), оны кейбір ғалымдар «Антропологияның алғашқы дәуірі» (“The First Age of Anthropology”) деп те атады. Музейлер антропологияны жоғары оқу орындары сияқты дербес пән ретінде мойындамастан бұрын толық және тиімді жұмыс жағдайын жасады. Антропологиялық музейлер немесе

музейлік антропология бағыты қалыптасқан музейлер негізгі зерттеу материалдары жиналып, сұрыпталатын орын, зерттеуші таланттарды өсіруге арналған база және антропологиялық білімді шығару және тарату орталығы болып саналады (Fiona Cameron, Sarah Mengler, 2009: 189; Witcomb Andrea, 2003).

Қазақстандағы музей құрылымына көзқарас

Жас тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан 200 жылға жуық музейлердің даму тарихына ие. Қазақстандағы музейлердің құрылысы XIX ғасырда Ресей империясы кезінде басталып, XX ғасырда Кеңес Одағының құрамында дамыды. 1991 жылы тәуелсіз мемлекет болып жарияланғаннан кейін, Қазақстан музейінің негізгі міндеттің бірі – қазақ этнографиялық артефактілері мен дәстүрлі қазақ мәдениетін жинау, қалпына келтіру, көрсету және дамыту болды. Кәсіби мен беделді ғылыми-зерттеу институты және мәдени баяндау (cultural narrative) пәні ретінде, Қазақстандағы музейлер қазақтың ұлттық тарихын өзгертуде және ұлттық рухани өркениеттің жаңғыру стратегиясы аясында қазақтың дәстүрлі мәдениетін сипаттауда маңызды рөл атқарды.

Қазақстандағы ең алғашқы музей XIX ғасырда құрылды. 1830 жылы Орынбор губернаторы П. Сухтелен жергілікті халықтан этнографиямен байланысты заттарды жинауды ұйымдастырды. «Алғашқы жинақтарға жеке Сібір корпусы штабының бастығы генерал-майор Г. Броневский тарту еткен Қарқаралы округынен алынған ертедегі киім үлгілері, мүсіндер кірді. Музей жинақтарын Жәңгір ханның отбасы сыйлаған хан ұрпақтарының киімдері, сәукеле, жібек көйлектер, асыл тастармен безендірілген бархыт шапандары ерекше толықтырды. Осы жинақталған құнды жәдігерлердің негізінде 1831 жылы Орынбор губерниялық музейі ашылды» (Әлімбай, 2009: 13;Нурсан Әлімбай, 2018: 43; Амирова,2019; Картаева , 2005: 579).

XIX ғасырдың екінші жартысында құрылған музейлер: Орал музейі (1859), Семей музейі (1883), Жетісу музейі (1898). XX ғасырдың басында құрылған музейлер: Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі (1915), Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (1915), Көкшетау музейі (1920), Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі (1924), Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (1929), Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі (1932).

1830 жылы құрылған Орынбордан ашылған музейі 1929 жылы Алматы қаласына көшірілді. 1931 жылы Жетісу музейі коллекциясын қосып, негізінде ҚР Мемлекеттік орталық музейі болып құрылды. Бұл Азиядағы ең бай этнографиялық экспонаттары бар музей болып саналады. Сонымен қатар, Қазақстандағы ең ірі ғылыми-зерттеу мен білім-беру мекемесі және мәдени-реставрация орталығы. XX ғасырдың аяғында, Қазақстандағы музейлердің саны 139-ға жеткен (Абикенова, 2014; Кайназарова, 1995; Мұстапаева, 2011). Ал, 2019 жылғы мәлімет бойынша Қазақстандағы музейлердің саны 245-ке жеткен, коллекциялар мен көрмелерде 3,6 миллионнан астам экспонат бар.

Қазақстандағы музейлік этнография және экспонаттар танымы

Алматыдағы этнографиялық далалық жұмыс барысында автор 30-дан астам музейге барып, талдау жасаған (2020 жылдың сәуіріне дейін). Бұл музейлердің масштабы мен көрме мазмұнына сәйкес оларды келесідей жіктеуге болады:

Кешенді музейлер (ҚР Мемлекеттік Орталық музейі; Ә. Қастеев атындағы Мемлекеттік Өнер музейі; Алматы тарихы музейі; Ықылас атындағы музыкалық аспаптар музейі;)

Мемориалдық музейлер (Ахмет Байтұрсыновтың музей үйі; М.О. Әуезовтың ғылыми мәдени орталығы; Д.А. Қонаевтың мемориалдық музей үйі; Ә. Қастеевтің музей үйі; «Батыр Бабалар» мемориалы; Нұрғиса Тілендиевтің мемориалдық музей үйі; С. Мұқанов пен Ғ. Мүсіреповтің әдеби мемориалдық музей кешені; Ғазиза және Ахмет Жұбановтар мұраларын зерттеу орталығы).

Мекемелік музейлер (ҚР Ұлттық Банк музейі; Алматы қ., ІІД музейі; «Ғылым Ордасы» музейлері; Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ музейлері: ҚазҰУ тарихы музейі, Зоология музейі, Палеолит музейі, Фараби музейі, Археология музейі, Этнография музейі; Алматы қаласындағы ЖОО музейлері).

Кәсіптік музейлер (Спорттық және Олимпиадалық даңқ Республикалық музейі; ҚР Теміржол транспорты музейі; М. Әуезов атындағы драма театр музейі; ҚР Геологиялық музейі; Мультимедиялық дәстүрлі өнер орталығы; Қазақ Ұлттық Медицина академиясы музейі).

Алматы музейлеріндегі этнографиялық коллекциялар концептуалды, тақырыптық экспозициялық және сценариялық стильдерде көрсетілген, олардың мәдени маңызы экспонаттарды санаттау, түсіндіру және тұжырымдау процесінде ұсынылған. Музей кеңістігіндегі экспонаттардың мағынасын көрсету арқылы ол экспонаттардың түсінігі мен түсіндірмесін жаңғыртып, музей кеңістігінің ретін қалыптастырады. Атап айтқанда, бір жағынан, музейге келушілер экспонаттарға көз жүгірте отырып, мұралардың мәдени және тұрмыстағы қолданыстық маңызын түсінеді. Екінші жағынан, музейге келушілер өздерін экспонаттар ұсынған музей кеңістігіне орналастырады, ал музейге келушілер музей кеңістігін жасаушылардың бірі болады.

Алматыны мысалға ала отырып, Қазақстандағы музейлердің тұрақты көрме залдары мен көрсетілімдегі экспонаттар (exhibitsrepresentation) келесі сипаттамаларға ие:

1. Мемлекеттік билік пен Елбасының көрмесі. Тарихи өлкетану бағытындағы, әрі этнографиялық коллекция жинақталған музейлердің қай түріне қарамай, Қазақстанның мемлекеттік рәміздері, яғни мемлекеттік туы, елтаңбасы, мемлекеттік әнұраны, мемлекеттік биліктің рәміздері, Тұңғыш Президенттің портреті, мемлекеттік символдар «Барыс» бейнесі мен «Алтын адам» көрінісі бейнеленген. Бұл Қазақстанды толықтай мемлекеттік билік жүйесі мен тәуелсіз ұлттық мемлекет ретінде көрсетеді. ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Нұр Сұлтан қаласындағы Ұлттық музей, Алматы музейлер бірлестігі және т.б. ірі музейлер Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жаңа келбетті көрсету үшін арнайы көрме залдарын ашты.

2. Қазақтың дәстүрлі этнографиялық тұрақты көрмесі. Қазақстан музейлерінде қазақтың ұлттық дәстүрлі мәдениетін көрсету өте маңызды және мазмұнды болады. Ірі, кешенді музейлердің барлығында дерлік этнография залы, тұрақты көрме жұмыс істейді, көрменің негізгі мазмұны – көшпелі өндіріс тәсілдері және қазақ халқының дәстүрлі жергілікті танымы. Мысалы: киіз үй, тұрмыстық керек-жарақтар, тұрмыстық киізден жасалған бұйымдар мен тоқыма бұйымдары, ұлттық киімдер, зергерлік бұйымдар, ауыл шаруашылық және мал шаруашылығы өнімдерін өндіруге арналған құралдар, ер тоқымдар, ұлттық музыкалық аспаптар, дәстүрлі ойындар, халықтық білімдер, шаманизмге байланысты дәстүрлі емшілігі (бақсылық, сүйек, ветеринарлық) және т.б. Бұл экспонаттар негізінен теріден, киізден, ағаштан, сүйектен және алтын мен күмістен жасалған бұйымдардан тұрады.

Ал, кішігірім мемлекеттік мекемелердің, белгілі бір ұйымдардың музейлерінің параметрлерінде, қазақтың дәстүрлі этнографиялық бейнелері негізінен киіз үйдің шаңырағын безендіру, сонымен қатар көшпелі тұрмыстық бұйымдар, ұлттық киімдер мен зергерлік бұйымдар және басқа қазақ ұлттық дәстүрлі мәдениетін көрсететін экспонаттардан құралады және көрнекті жерлерде көрсетіледі.

3. Тұрақты тарихи көрмелер. Қазақстанда табылған археологиялық жәдігерлер мен суреттер көрмесі арқылы, музейге келушілерге палеонтология және антропологиялық эволюциясы, қазақ ұлтының эволюциясы, қазақ хандығының тарихы, түркі халықтарының тарихы туралы баяндайды. Мысалы, көптеген музейлерде 1969 жылы Есік өңірінде табылған «Алтын адам» мен жануарларға арналған әшекейлері қойылған. «Алтын адам» қазақ даласындағы көшпелі атабабалардың керемет металлургиялық өңдеу технологиясы мен бай рухани мәдениетін ұсынады. Сонымен қатар, Ежелгі Жібек жолы мен қазақ хандығының тарихы, сондай-ақ орта ғасырларда оңтүстік қазақтарға енгізілген исламның даму тарихы, ертедегі патшалардың кесенелері үлгісінде, ежелгі қала қирандыларының және араб жазбаларының нысандарында көрсетілген.

4. Елдегі басқа ұлттардың, диаспоралар мәдениетін және шетелдегі қазақ диаспорасын көрсету. Негізгі жергілікті халық қазақтан басқа, Қазақстан аумағында130-дан астам этникалық топ тұрады, олардың ішінде орыстар, украиндар, ұйғырлар, корейлер, татарлар, өзбектер, дұнғандар т.б. бар. Көптеген этникалық топтардың мәдениеттері, діндері және музыкалық стильдері бар, олар Қазақстанның түрлі-түсті мәдени байлығын жасайды. Қазіргі уақытта 4 миллионға жуық қазақтар Қазақстаннан тыс 40-тан астам елде таралған. Бұл шетелдегі қазақтар өздерінің дәстүрлі мәдениетін сақтайды. Көрменің бұл бөлімінде негізінен олардың көшіқон тарихы, өмір сүру тәсілдері, киім-кешектері көрсетілген.

5. Соғыс тарихын көрсету. Қазақ халқы ежелден-ақ бостандықты сүйетін, жауынгер және қайсар күрескер халық болған, тарихта көптеген соғыстар мен қысымдарды бастан кешті. Мысалы, XVII ғасырдағы жоңғар хандығымен соғыс, XIX ғасырдағы Ресей империясының отарлық шапқыншылығы, XX ғасырдағы сталиндік ұжымдастыру кезеңіндегі екі үлкен

ашаршылық, Екінші дүниежүзілік соғыс, 1986 жылғы желтоқсандағы саяси оқиғалар және т.б. Қазақ ұлтының және Қазақстанның тарихы бөлігінде, саяси қудалаудың тарихи көрме залы, соғыс және ұлттық тәуелсіздік туралы тарихи материалдар, соғыс қарулары мен суреттері қойылған. Сонымен бірге мемориалдық музейлер, бұрынғы резиденция музейі және ұлтазаттық қозғалыс жетекшілерінің өмір тарихын көрсету де маңызды нысан болып табылады.

Қорытынды

Музей мәдени мекемесі коллекцияларды жинау және көрсету үшін кеңістік орны ғана емес, сонымен қатар қоғамның құндылықтары мен жұмыс логикасын бейнелейтін қоғамның микрокосмосы болып табылады. Бір жағынан музей адамзат тарихының нақты дәлелдерін жинақтайды, осылайша адамзаттың өткен тарихын нақтылайды. Екінші жағынан, музей сонымен бірге қоғамның мәдени бағдары мен құндылығын қалайтындығын көрсетеді, содан кейін қоғамның даму тенденциясын болжайды.

Антрополог Franz Boas «егер этнографиялық нысандар өздері өндірілетін ортадан, олардың айналасындағы заттардан және оларды өндірушілерге әсер ететін құбылыстардан оқшауланған болса, олардың мәнін толық түсінуге болмайды» – дейді (Franz Boas, 1985: 79). Басқаша айтқанда, музей экспонаттары біртұтас заттың тұсаукесері емес, белгілі бір этникалық топтың «контексін» көбейту болып табылады. Егер «музейге кіру» бөліну сызығы ретінде қабылданса, этнографиялық заттардың қоғамдық өмірін екі кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең – музей заты ретінде кірмес бұрын этнографиялық ортада заттарды өндіру, айналымы және тұтынуы, олар нақты әлеуметтік қатынастарға қатысады; Екінші кезең – бұл этнографиялық заттарды олардың қалыптасуы мен айналымының әлеуметтік мәнін қалдырып, музей салған жаңа жүйеге жабық статикалық кеңістікке енеді. Яғни, екінші кезең – бастапқыда этнографиялық объектілердің әлеуметтік өмірін қиындату сияқты. Алайда, «контекс» көрме режимінде панораманы қалпына келтіру арқылы нысандар «модельденген» өмір сүру ортасына оралды және контекстуалдандыру процесін бастан өткереді. Яғни, бұл мағынаны қайта тағайындау процесі.

XX ғасырдың соңында антропологиялық теориялық көкжиекке қайта енген «мәдени тұтастық» пен заманауи «жаһандық интеграцияның» даму тенденциясы, диахроникалық, динамикалық және тік құрылымдардың тұтастығына көп көңіл бөлінеді. Қалалық мәдени ортадағы антропологиялық музейлер үшін «тірі күй» деген атпен түрлі көрме нысандары және коммерцияландырудың эрозиясы музейлерге көбірек қиындықтар туындатады. Ғылыми зерттеулер және саяси мен мәдени құндылықтарды бағалайтын әлеуметтік жауапкершілікті өз мойнына алып, этнографиялық нысандарды сақтау және бейнелеу жөніндегі музей мекемесін жүргізу қазіргі қазақ музейлерінде сөзсіз шешілетін мәселе болып табылады. Қазіргі заманғы қазақстандық музейлік этнография құрылысына қатысты келесідей өзекті мәселелер туындайды: музей мекемесінің бизнесін қалай дамыту, дәлірек айтсақ, этнографиялық экспонаттарды жинау, сақтау және көрсетуге жаңа көзқарастың керектігі; сонымен бірге ғылыми зерттеу мекемесі ретіндегі академиялық мәртебе мен беделді қалай арттыру керек; мемлекеттік саясатқа және әлеуметтік мәдениетке бағдарланған әлеуметтік жауапкершілікті арттыруға қатысты шешімдер қабылдауға болады.

Әдебиеттер

Stuart Hall. (2013). Representation Cultural Representation and Signifying Practices. 徐良陆兴华译. 商务印书馆. 7.

安琪. (2011). 表述异文化:人类学博物馆的民族志类型研究. 思想战线. 2.

吕济民. (1991). 苏联博物馆发展史略. 中国博物馆. 2.

马腾嶽. (2011). 迈向“民族博物馆”新纪元：台湾两座泰雅族博物馆的创置经验分析. 民族研究. 6.

尹凯. (2011). 重思民族志博物馆：历史、秩序与方法. 青海民族研究. 1.

Fiona Cameron. Sarah Mengler (2009). Complexity. Transdisciplinarity and Museum Collections Documentation: Emergent Metaphors for a Complex World. Journal of Material Culture. 14. 189.

Franz Boas (1887). The Occurrenceof Similar Inventions in Areas Widely Apart. Science. 485-486.

William Sturtevant (1969). Does Anthropology Need Mueums?In Natural History Collections Symposium. Proceedings of the Bioligical Society of Washington. 11. 619-633

Witcomb Andrea (2003). Re-imagining the Museum: Beyond the Mausoleum. Routledge: London

Абикенова С.М. (2014). Қазақстандағы мұражайлардың қалыптасуы. «Молодой ученый». 22 (61).

Нұрсан Әлімбай (2018). Ұлы даланың тарихи-мәдени келбеті. Алматы – Стамбул: Intellservice.

Нұрсан Әлімбай (2009). Отандық музейдің ғылыми-зерттеу институттық құрылым ретіндегі мәртебесі. Орталық музей еңбектері. 2 томдық. Алматы: Ғылым баспасы.

Мұстапаева Д.Ө. (2011). Қазақстандағы музей ісінің құрылуы. Туркестан.

Кайназарова А.Е. (1995). Музейное дело в Казахстане (1831-1925 годы), Алматы.

Картаева Т. (2005). Музей. Ұлттық Энциклопедия. 6 том. Алматы.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (2017). 5 томдық. Алматы: Адам Даму Интеграция.

References

Stuart Hall. (2013). Representation Cultural Representation and Signifying Practices. Xuliang Luxinghua translated. Shang Wu Yin Shu Guan. 7.

AnQi. (2011). Biao shu yi wen hua: ren lei xue bo wu guan de min zu zhi lei xing yanjiu. S ixiang zhan xian. 2.

Lvjimin. (1991). Su lian bo wu guan fa zhan shi lue. Zhong guo bo wu guan. 2.

Matengyue. (2011). Mai xiang “min zu bo wu guan”xin ji yuan: tai wan liang zuo tai ya zu bo wu guan de chuang zhi jing yan fen xi. Min zu yan jiu. 6.

Yinkai (2011). Chong si min zu zhi bo wu guan: li shi□zhi xu yu fang fa. Qing hai min zu yan jiu. 1.

Fiona Cameron. Sarah Mengler (2009). Complexity. Transdisciplinarity and Museum Collections Documentation: Emergent Metaphors for a Complex World. Journal of Material Culture. 14. 189.

Franz Boas (1887). The Occurrenceof Similar Inventions in Areas Widely Apart. Science. 485-486.

William Sturtevant (1969). Does Anthropology Need Mueums? In Natural History Collections Symposium. Proceedings of the Bioligical Society of Washington. 11.619-633.

Witcomb Andrea (2003). Re-imagining the Museum: Beyond the Mausoleum. Routledge: London.

Abikenova S.M. (2014). Kazakstandagy murazhaylardyn kalyptasuy [The formation of Kazakhstan museums]. «Molodoy uchenyy». 22 (61).

Nursan Alimbay (2018). Uly dalanyn tarikhi-madeni kelbeti [The historical and cultural appearance of the Great Steppe]. Almaty – Stambul: Intellservis.

Nursan Alimbay (2009). Otandyk muzeydin gylymi-zertteu institutyk kurylym retindegi martebesi [Status of the Central Museum as a research center]. Ortalyk muzey yenbekteri. 2 tomdyk. Almaty: Gylym baspasy.

Mustapayeva D.O. (2011). Kazakstandagy muzey isinin kuryluy [Museum building in Kazakhstan]. Turkestan.

Kaynazarova A.Ye. (1995). Muzeynoye delo v Kazakhstane (1831-1925 gody) [Museum business in Kazakhstan]. Almaty.

Kartayeva T. (2005). Muzey [Museum]. Ulttyk¸ Entsiklopediya. 6 tom. Almaty.

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrli zhyesi (2017). [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 1-5]. Enciklopediya. Almaty: Adam Damu Integrasiya.

IRSTI 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.08

O. Mukhatova[1], G. Tleubekova[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazakhstan, Almaty, e-mail: orazgul7@rambler.ru
[2]Candidate of Historical Sciences, Zhetysu State University after Ilyas Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: tleubekova@mail.ru

ENLIGHTENING ACTIVITIES OF THE TSARIST GOVERNMENT IN SEMIRECHYE IN THE EARLY XX TH CENTURY (According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration)

The article discusses the educational activities of the tsarist government in Semirechye in the early twentieth century. Conducting educational work by the Semirechensky Resettlement Directorate, the Semiresensk Regional Committee and the Special Council on documents No. 19 of the fund of the central state archive of the Republic of Kazakhstan. Based on these documents, the directions of the colonial policy of the pre-revolutionary tsarist government in Zhetysu are determined. The reflection of the colonial policy of the tsarist government in Zhetysu in the writings of officials S.N. Veletsky, A.P. Kuplast, A.V. Vasiliev, A.L. Tregubova, K.K. Palena. The views of representatives of the Kazakh intelligentsia A. Bukeikhanov, M. Dulatov, A. Baitursynov, M. Tynyshbaev about the consequences of spiritual colonization are revealed. Based on the documents of the foundation, the religious and educational work of the Russian Empire among the immigrants is stated. It will justify the allocation of land allotments and funds for the construction of schools and churches, the close attention of the Resettlement Department to conduct educational events.

Key words: The Russian Empire, the tsarist government, the Resettlement Administration, fund documents, educational work, schools, churches.

О. Мұхатова[1], Г. Тлеубекова[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: orazgul7@rambler.ru
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: tleubekova@mail.ru,

Патша үкіметінің Жетісудағы ХХ ғасырдың бас кезіндегі ағарту қызметі (Жетісу Қоныс аудару басқармасы меңгерушісінің қор құжаттары бойынша)

Мақалада патша үкіметінің ХХ ғасырдың бас кезіндегі Жетісудағы ағарту қызметі қарастырылады. Ағарту жұмыстарын Жетісу қоныс аудару басқармасының, Жетісу облыстық комитетінің және Арнайы кеңестің жүргізгендігі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі №19 қор құжаттары бойынша көрсетіледі. Осы құжаттардың негізінде төңкеріске дейінгі патша үкіметінің Жетісудағы отарлау саясатының бағыттары анықталады. Деректік сипаттағы патша өкіметі шенеуніктері С.Н. Велецкийдің, А.П. Купластың, А.В. Васильевтің, А.Л. Трегубовтың, К.К. Паленнің еңбектеріндегі Жетісу өлкесіндегі отарлау саясатының көрініс табуы талданады. Ұлт зиялылары Ә. Бөкейханның, М. Дулатовтың, А. Байтұрсыновтың, М. Тынышбаевтың еңбектеріндегі рухани отарлаудың саясатының зардаптары туралы көзқарастары ашылады. Ресей империясының өлкедегі қоныс аударушылар арасындағы діни және білім беру, тәрбие жұмыстары қор құжаттары бойынша баяндалады. Қоныс аудару басқармасының мектептер мен шіркеулер салуға жер телімдерін, қаржы бөлуі, ағарту шараларын үнемі басты назарда ұстап отырғандығы дәйектеледі.

Түйін сөздер: Ресей империясы, патша үкіметі, Қоныс аудару басқармасы, қор құжаттары, ағарту жұмысы, мектептер, шіркеулер.

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

О. Мухатова[1], Г. Тлеубекова[2]
[1]Доктор исторических наук, профессор, Казахстан, г. Алматы, e-mail: orazgul7@rambler.ru
[2]Кандидат исторических наук, доцент, Жетысуский государственный университет имени Илияса Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail:tleubekova@mail.ru

Просветительская деятельность царского правительства в Жетысу в начале XX века (по документам фонда заведущего Семиреченского Переселенческого управления)

В статье рассматривается просветительская деятельность царского правительства в Семиречье в начале XX века. Проведение просветительских работ Семиреченским Переселенческим управлением, Семиресенским областным комитетом и Специальным советом по документам №19 Фонда Центрального государственного архива Республики Казахстан. На основе этих документов определены направления колониальной политики дореволюционного царского правительства в Жетысу. Анализируется отражение колониальной политики царского правительства в Жетысу в трудах чиновников С.Н. Велецкого, А.П. Купласта, А.В. Васильева, А.Л. Трегубова, К.К. Палена. Раскрываются взгляды представителей казахской интеллигенции А. Букейханова, М. Дулатова, А. Байтурсынова, М. Тынышбаева о последствиях духовной колонизации. На основе документов фонда излагаются религиозные и образовательно-воспитательные работы Российской империи среди переселенцев.Обоснуется выделение земельных наделов и средств для строительства школ и церквей, пристальное внимание Переселенческого управления на проведение просветительских мероприятий.

Ключевые слова: Российская империя, царское правительство, Переселенческое управление, документы фонда, просветительская работа, школы, церкви.

Introduction

Enlightening activity has always played an important role in the formation and development of society and the state. Therefore, the study of the process of enlighteningwork of the Russian Empire in Semirechye in the early twentieth century. It has a peculiar value in the pre-revolutionary history of the region. Enlighteningactivities of the government in Semirechye were carried out with the help of several instances and institutions, such as: Semirechensk resettlement department, Semirechye regional committee, Special Council, etc.

In the late XIX – early XX centuries, the Russian Empire actively pursued a policy of resettlement in the Kazakh steppes. It spent a lot of work to improve the socio-economic situation of the resettled peasants. The 19 fund has been created in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan that contains documents reflecting the work carried out by the resettlement department of the Semirechensk region in the field of education. Based on these documents, it is possible to determine the direction of the policy of the pre-revolutionary government in Semirechye.

Materials and methods

The basis of the article was the documents of the head of the resettlement department of the Semirechensk region of the Main Directorate of Land Management and Agriculture (19th fund), which are stored in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The fund contains documents of state employees on the activities of the Semirechensk resettlement institution. Among them were: circulars, instructions, orders, magazines, protocols, reports, record, references, recommendations. The largest volume of sources in the fund is the reporting data and documents on personnel. All cases systematized in the fund are considered valuable sources of the pre-revolutionary period, and their significant part is the original.

The article is based on the use of general scientific and historical research methods. The method of analysis was used to disclose certain facts on the subject under study, the systematic method and the synthesis method were used to generalize the materials. Also, the use of statistical methods avoided descriptiveness and suggests an analytical approach to identifying and studying the main aspects and results of the educational work of the tsarist government in Semirechye.

The historical scientific research took into account the principles of historicism, objectivity and a social approach.

Discussion

The first works and informative publications related to resettlement management in Semirechye were published over the years of his work, that is,

at the beginning of the twentieth century. More precisely, the authors of these works, written from 1905 to 1918, were mainly officials of the tsarist government. They were not special scientific works, but were works of a reporting nature on the results of the work done, intended for the Main Migration Directorate. Proceedingsof S.N. Veletsky, who worked for 8 years as the head of the Semirechensk resettlement department, has a high historical value, since they were of a reporting nature. In his works "Semirechensk Region and its Colony" (Veletsky, 1916), "Note on the situation and needs of the resettlement business in the Semirechensky District by January 1, 1913" (Veletsky, 1913), statistical documents from the Semirechensky resettlement institution were used. Such an advantage of the author's works contributes to a deep determination of the essence and significance of the documents of the fund under consideration. In the work of an engineer Vasiliev "Semirechensk region as a colony and the role of the Chui valley in it" paid special attention to the issue of colonization of the Semirechensk region (Vasiliev, 1915). In 1912, authored by A.P. Kuplast was published a guide called "Semirechensk region" (Kuplast, 1912). This work provided general information about the Semirechensk region. In July 1909, by decision of the Main Migration Directorate, a deputy of the State Duma and a religious figure A.L. Trebugov. During the trip A.L. Tregubov visited Russian villages, Cossack villages and got acquainted with the life of the settlers. He held spiritual events to disseminate religious preaching and marriage of newlyweds. As a result, in 1910 his work "Migration in the Semipalatinsk and Semirechensk Regions" was published (Tregubov, 1910).

In 1908, the tsarist administration sent a senatorial audit to Turkestan Governor General under the leadership of K.K. Palena. During the audit, the activities of all state institutions in the region were checked, including the resettlement department of the Semirechensk region. As a result of work in 1910, audit materials were published. "Report on the audit of the Turkestan Territory, carried out at the highest command by Senator Hofmeister Count K.K. Palen "(Palen, 1910).

The work of Russian officials on colonial policy was published at the beginning of the twentieth century. These include a number of works by G. Gins. They are devoted to resettlement and the policy of colonization (Gins, 1913; Gins, 1912). The policy of the tsarist government on the colonization of Kazakh lands was noted in the articles of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century: A. Bukeikhanov (Kırbalasy, 1998), (Bokeykhanov, 1998), M. Tynyshpayev (Tynyshpayev, 2002), M.Dulatov (Azamat, 1995), A. Baitursynov (Baitursynov, 1995a), (Baitursynov, 1995b), which were published in national unofficial periodicals. Over the years of independence, a number of works have been published on the political history of the Kazakhs and the Russian Empire.

Historian M.K. Koigeldiev, carefully studying colonial policy in the Semirechye region, in his studies tried to cover its various aspects. In this regard, it is worth noting the monograph of the scientist "Russian power in Semirechye (19th century-1917)" (Koigeldiev, 1995) (Koigeldiev 2004). Some of the documents of the 19th fund regarding the resettlement policy of the tsarist government in Semirechye were analyzed in the work of the historian F.N. Miymanbaeva (Miymanbaeva, 2002).

From the English-language historiography, it is worth highlighting the work of the researcher A.Cherkasov, dedicated to the educational process in Russia 1894-1917. Based on actual and statistical data, the article analyzes the activities of the government in the field of education. The author was able to show the general picture of the dynamics of the development of primary education throughout the country (Cherkasov, 2011).

Results

The educational activities of the Russian Empire in this region began with the construction of schools and churches. Before the establishment of the resettlement administration in the Semirechensk region, the local administration was engaged in the construction of schools and churches in the region. And since 1905, under the leadership of the General Directorate of Agriculture and Land Management, the construction of schools and churches in resettlement areas was assigned to officials of the resettlement department. The resettlement administration carried out this matter, coordinating work with the local diocesan authorities and the central administration of the Holy Synod (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2706. P. 185). The opening of churches and parishes in the newly built villages increased the number of Russian peasants. In addition, such sites were valuable to walkers.

Since 1907, the Russian Empire began work on religious and educational activities. On August 31, 1907, a decree of the Synod was adopted. This circular was sent to the bishops of Turkestan, Tashkent and the Semirechensk resettlement region. According to the decree, numerous Muslims, Buddhists and the population of various sects in the

resettlement regions have a great influence on the Orthodox Russian peasants. As a result, the settlers move away from the churches. Therefore, it was noted about the need for urgent measures on this issue (CSA RKF. 19. Op. 1. D. 2706. P. 68).On January 18, 1908, by order of the Emperor in the region, a Special Council was created under the chairmanship of the Chief Prosecutor. The Council's task was to determine the financial resources allocated for religious needs in the resettlement areas. The first meeting of the Special Council was held on March 30, 1908 (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2706.P. 136). By decree of the emperor on March 7, 1908, in each region, special committees were to be created along with the commission. These committees were tasked with providing religious services to the migrants. According to the proposal of the Special Committee to the Turkestan Bishop Dmitry Synod, it was necessary to create a special regional committee in each region, since the Turkestan diocese consisted of five regions, and since one committee could not deal with all matters. This proposal was approved by the Synod on May 7, 1908, as a result of which the Semirechensk Regional Committee was created. The regional committee included the military governor of the Semirechensk region, the head of the regional state property department, the head of the Semirechensk resettlement district, and the regional engineer.

The first meeting of the Semirechensk Regional Committee took place on June 13, 1908, in which Turkestan Bishop Dmitry, military governor Lieutenant General Pokotilo, head of the Semirechensk resettlement region Veletsky, regional engineer Zenkov and clerk Bryzgalov (CSA RK F. 19. Op. 1. D 2706. P. 195). At the meeting, a report was heard by the head of the Semirechensk resettlement department S.N. Veletsky about the settlement of Russian immigrants in the Semirechensk region and the intended areas. The head of the Semirechensk resettlement region was instructed to prepare a map of the Semirechensk region indicating the resettlement villages specifically for the Committee. A schematic map of the Semirechensk region in 1909 was prepared in accordance with the above order (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2706. P. 156). Because the map indicated resettlement settlements created before 1910, and marked churches and parishes of Russian villages. In total, there were 62 churches and parishes in the counties in the region: Lepsy – 12, Kapal – 14, Zharkent – 5, Verny-12, Prezhevalsk -7, Pishpek -12. Until 1910, in the Semirechensk region, religious organizations for Russian immigrants were opened mainly in the Kapalsk district.

The meeting also considered the issue of sending special mobile churches to villages located far from the churches and recently built to fulfill the religious needs of the population. It should be noted that this issue was also discussed at a meeting of the Special Council chaired by the Chief Prosecutor General on March 7, 1908 (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2706. PP.133-134). Unmarried employees were appointed in the mobile churches and their annual salary was paid in double size.

At the regional committee, county committees were established to hold religious events for migrants. County committees were created in all county centers of the Semirechensk region. The instruction of the district committees consisted of five subparagraphs (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 2767. PP. 3-4). According to the decree, the permanent representatives of the district committee were the religious representative of the district, the head of the district, the head of the small district and local foresters. The Chairman of the Committee was appointed by the Regional Committee from among local religious representatives, but in some cases the head of the district was also appointed Chairman. According to the 4-subparagraph of the decree, the district committee considered all issues related to the religious and educational needs of the migrants. The committee compiled a list of settlements inhabited by Russian peasants, indicating the shares of land plots, noted the number of settlers and the distance between newly built villages and old villages with churches. And also controlled the implementation of the allocation of land, according to the decree in the newly built settlements for the construction of the church and school allocated 120 acres of land. The plan prepared by the county committee was sent to the Regional Committee for consideration. After the plan was approved, the local committee was engaged in its implementation (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 618. P. 1).

According to the Law of April 19, 1909, Rural communities under the leadership of the county committee were authorized to adopt a decree on the issuance of non-repayable loans and ownerless forests to the Great Synod and the resettlement administration for the construction of schools and churches, or to file an application on behalf of the residents. For example, on December 7, 1911, peasants from the village of Otradnoye in the Przhevalsky district decided at a village meeting on the need to allocate a loan of five thousand rubles for the construction of the church. In the decree it was written: "On December 7, 1911, we the undersigned peasants, migrants from the village of Otradny

Graf of the Palenky volost of the Przhevalsky district of the Semirechensk region, gathered at a rural gathering among 144 householders with the right to vote at the gathering of 96 people, we have the following judgment: to build a church in In our village for an amount of not more than 10,000 rubles, we unanimously sentenced: to ask the responsible authorities to apply for a loan from us for the general useful need of only 5,000 rubles, which we commit to in continuation-paying ten years, in equal installments at 500 rubles per year CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2767. P. 23). The peasants of the village of Otradnoye asked for half of the necessary 10,000 rubles for the construction of the church in the form of a loan, indicating that they would return this amount within ten years. The rural decision was confirmed by the seal of the headman. In laws on the opening of schools, villagers were obliged to provide heat and light for the school building and teacher's housing and to provide protection (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 126. L. 56; D. 2770. P. 15).

The district committee monthly published the decisions of the subordinate rural district and submitted it to the Regional Committee for consideration. In Decree No. 1 of the PrzhevalskyDistrict Committee of January 21, 1912, the statements of the villages of Otradnoye, Ozerno-Folbaumsky, Bogatyrsky, Valerianovsky and Mikhailovsky were considered and sent to the Supreme Committee (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2767. P. 45). If the village request requires funds for the construction of the church, this document is sent for consideration along with the Regional Committees and the Diocesan Committee.

The activities of the Turkestan Diocesan Committee for the construction of churches in the region are covered in the protocol documentation. The meetings of the Committee were chaired by the Bishop of Turkestan and Tashkent, Dmitry and the military governor of the Semirechensk region, the head of the Semirechensk resettlement department, the Diocesan controller, regional engineer, architect, religious figures, and the clerk of the committee participated in them. At a meeting of the Turkestan Diocesan Committee on January 23, 1912, the project of a church for resettlement villages was examined (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 2767. P. 250). The project was prepared by the regional architect S.K. Troparevsky and A. Bonch-Osmolovsky. At the meeting, the project was confirmed, and a decision was made to distribute the project to district committees. The project of the church was presented to rural communities, but according to which project the construction of the church will be carried out, the community decided.

S.K. Toparevsky and A. Bonch (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 2770. P. 15). The project shows the architectural appearance of the church, the scheme and parameters. The project was prepared on January 13, 1912 by regional architects S. Toparevsky and A.Bonch-Osmolovsky, hydraulic engineer A.Korneev, secretary A. Baimulov. This project of the church was approved at a meeting of the Turkestan Diocesan Committee on January 23, 1912.

It is worth noting that the archives store photographs of schools, churches and religious buildings of the Semirechensky region, built for the settlers. The 1916 report contained statistical data and photographs of schools, churches, religious dwellings opened in the Semirechensky district from 1904 to 1916. There are also photo documents of the construction of the church in the village of Alekseevka of Verny district, schools in the village of Kastek-Prudka, churches and schools of the villages of the Lepsinsk district – Pokotilovka, Pokrovskaya, Novo-Nadezhdinskaya (CSA RK. F.19. Op. 1. D. 618. PP 11-22). In principle, all schools and churches were similar to each other, since their buildings were single-story. It can be concluded that schools and churches in the region are built on the same project.

At meetings of the Turkestan Diocesan Committee, the Regional Committee approved the budget for the construction of schools and churches, prepared a plan for a specific year. In terms of the construction of churches and schools in the resettlement settlements, the funds allocated by the Holy Synod and the resettlement administration were indicated. This document was approved by the chief prosecutor and the head of the main department of agriculture and land management, and was certified by the signature of the head of the main resettlement department. According to the plan of 1912, from the funds of the Great Synod, 99 850 were allocated for new religious institutions, 31 125 homes of religious ministers, trips in the region – 4500, technical control – 16 800, mobile churches – about 21 000, construction of churches and schools – 433169 rubles. Of the resettlement management funds, 670483 were allocated for construction, 50,000 for 25 mobile churches, 12,000 for pastoral courses, and 35,000 rubles for future requests (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 2767. P. 58) In accordance with the law of April 19, 1909, funds for the needs of immigrants were allocated to rural communities in the form of loans or non-repayable funds. Fixed

loans for each region are presented in the plan in the form of a table. In the plan of 1912, 76 150 rubles were allocated in the Semirechensk region from the fund of the Great Synod, 59 200 from the resettlement department (CSA RK. F. 19. Op. 1. D.2767. PP. 50-61). From these data, it can be noted that the Great Synod allocated 16,950 rubles more than the resettlement administration.

Funds from the Great Synod and the resettlement administration were constantly allocated for the construction of schools and churches in resettlement villages. A special fund named after Emperor Alexander III also financed the construction of schools and churches on the outskirts of the Russian Empire. According to the above-mentioned Decree of the Emperor of August 31, 1907, 200 churches were built in Siberia and the Kyrgyz steppes at the expense of the fund of Tsar Alexander III (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 2706. P. 68). In March 7, 1907, the head of the Semirechensk resettlement region S.N.Veletsky sent a letter of recommendation to the Chancellery of the Emperor Alexander III Foundation in St. Petersburg (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 2706. P.4). According to S.N. Veletsky in the Pishpek uyezd from the management of the Cossack army was transferred to the resettlement fund 6th Chuy site. Since this site was located on the borders of the Syr Darya region and far from the Russian villages, he needed a separate church. Therefore, funds from the fund of Alexander III on an irrevocable basis were requested for the construction of a church and a school in the 6th Chuy settlement.

The head of the Semirechensk resettlement district, in a service document sent on November 24, 1907 to the Turkestan religious consistory, spoke about the need to request funds for the construction of schools and churches in new villages from the fund of Emperor Alexander III (CSA RK. F. 19. Op.1. D. 2706.P. 77).

Since 1909, the Tsarist administration began to pay more attention to educational work. The Ministry of Public Education and the General Directorate for Resettlement carried out activities related to the opening of primary specializedschools and schools. In this regard, at a meeting of the Special Council on January 10, 1909, the question of opening primary specializedschools and schools on the territory of Siberia and Kazakhstan was examined (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 126. PP. 3-4). The meeting was attended by the director of the department of public education S. Antsyferov, the head of the main resettlement department G. Glinka, clerk K. Denisov. G. Glinka in his report said that starting in 1908, the main resettlement administration and the Great Synod came to an agreement on the opening of parish schools. They pointed out that at that time, school activities needed to be organized in conjunction with the Ministry of Education. Considering this issue, the Council decided to create special regional commissions for organizing schools and schools in each region. The tasks of the regional commissions included identifying areas in need of opening schools and colleges, finding rental buildings for schools and colleges for the first time, and inviting teachers to planned educational institutions.

The regional commission has done a lot of work in the region. After the creation of the regional commission, financial problems in the construction of schools in the region began to be resolved faster (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 599. PP. 5-6). Only in 1915, loans and non-repayable funds were allocated for the construction of 6 schools in the small Verny district.

The first meeting of the Regional Commission in the Semirechensk region took place on March 4, 1910. The meeting was attended by the chairman, military governor of the Semirechensky region M.Folbaum and other members, the vice-governor of the Semirechensky region P. Ostashkin, the head of the Semirechensky resettlement department S.Veletsky, inspectors of public education schools P. Yakob, V. Svetlov, the adviser to the regional board of the Semirechye E Martov and the head of the small district Verny A. Golubev (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1981. P. 46). A. Golubev was appointed secretary of the commission.

According to the head of the Semirechensk resettlement department S. Veletsky, in small areas Pishpek and Verny there was a need to open schools urgently. In addition, the head made a report on the educational process in the Semirechensk region. One of the main issues raised during the meeting was related to the construction of schools. In particular, the need for the construction of the Ministry of Public Education or parish schools on the lands of immigrants was considered. For an organized solution of the issues of building schools and educational activities in the region, the commission decided to establish special construction committees in each district.

At a meeting of the regional commission on March 11, 1910, it was decided to build 20 school buildings in the districts of Verny, Pishpek, Przhevalsky, Zharkent and organize construction committees by the end of 1910 (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 126. P.83). The meetings of the regional committee mainly discussed issues related to education in the region and the construction of schools and colleges. This suggests that the resettlement management paid special attention to

educational activities, always kept under control the problems of education and training.

The instructions of the Ministry of Education sent to the Governor-General of Turkestan dated by November 1, 1912 present the tasks of the regional commission (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1981. P. 3). It should be noted that according to the instructions, the commission also included a representative of the religious department. Due to the lack of communication between the regional commissions and the Diocesan Committees, the Ministry of Public Education included a representative of a religious organization in the commission (CSA RK F. 19. Op. 1. D. 630. P. 61). From this we notice that religious organizations also participated in the educational process.

According to the order of the Ministry of Public Education, on June 22, 1909, the "Regulation on the provision of material assistance for the construction of schools" was approved (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1827. P. 3). According to the 4th article of the provision, the Ministry of Education was obliged to allocate half of the funds for the construction of schools in the form of an irrevocable loan. The amount of funds allocated by the Ministry of Education was reflected in the reporting documents.

On August 9, 1914, the military governor of the Semirechensk region prepared special instructions for the construction committees of the regional commission and district commissions. This instruction was printed in the printing house of Verny (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1075. PP. 24-35). The document was approved by the military governor of the Semirechensk region M. Folbaum. The instruction consists of 7 sections and 59 subparagraphs. It closely studied and examined in detail issues related to the authorities of the region and its administration, the construction of educational buildings, the funds allocated to them and their future.

In accordance with the "Instruction by the local construction committee established for the construction of school buildings in the resettlement villages of the Semirechensk region", the construction of school buildings was carried out by local construction committees. The Construction Committee consisted of a chairman – a local teacher or a priest, and members of the village elder or headman, 4-5 local residents. The decision on the selection of members of the building committees was approved by the County Commission and the Regional Committee.

As noted in subparagraph 13-14 of the Instructions, the construction and opening of schools of the Ministry of Public Education, the activities of construction committees in the district and in small areas were controlled by the county commission. The chairman of the commission was the inspector of the county public school, and the members were the head of the county, tax inspector, head of a small district, district overseer of parish schools, a local arborist (CSA RK. F. 19. Op. 1. D.1075. PP. 26) .

County commissions acted in accordance with the instructions. For example, at a meeting of the Przhevalsky district commission of April 10, 1915, questions were discussed about the construction of schools in the Przhevalsk district and the necessary funds for 1915-1916 (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1090. PP. 24-25). In this regard, in 1915 it was planned to build 5 schools in the villages of Barskauyn, Sokolovka, Tarkhan and in 1916 7 schools in the villages of Svetlaya-Polyana, Razdolnoye, Valeriyanovka, Rysok and Grigoryevka. Village statements and a loan statement regarding the construction of these schools were sent to the Regional Commission.

At a meeting of the Lepsin County Commission on October 20, 1915, the question of opening a Russian-native school was examined (CSA RK. F.19. Op. 1. D. 1079. PP. 18-19). In accordance with the decision of the rural community of Saratov, together with the districts of Makanshi-Sadyr and Makanchi-Kastek, to open a Russian-native school, they asked to allocate 3,000 rubles from the Ministry of Education and 3,000 rubles in the form of a loan from the resettlement department. It should be noted that the nomadic Kazakh volosts immediately paid 1,167 rubles 80 kopecks and obliged each house to provide assistance for 20 kopecks from 1916 until the end of school construction.

On May 20, 1916, by order of the head of the Semirechensky resettlement department, Burygin, the head of the land surveying department was given the task of distributing 3 tithes of land from free plots in the Kyrgyz department of the village of Tarhan of the Przhevalsky district to the school site (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 630. P .45). As indicated in the order, on behalf of the Kazakh residents of the village of Tarkhan, ZhakynbekAtakanov and DikembayAdilev made a request for the allocation of appropriate sites for the mosque and school. However, according to the aforementioned "Instructions by the local construction committee established for the construction of school buildings in resettlement villages of the Semirechensk region", 14 acres of land were allocated to school plots in the newly built villages along with the yard share. In the old settlements, 4.5 acres of land were allocated to the share of schools (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1075. PP. 25). Yard lands were school yards, research sites.

Table 1 – Information on the construction of parish schools and schools of the Ministry of Public Education in the Semirechensk region

Smallarea	ParishSchools					Schools of the Ministry of national enlightenment				
	Amount	Years of construction	Financialexpenses (inrubles)			Amount	Years of construction	Financialexpenses (inrubles)		
			Resettlement management	Holiest Synod	Publicfunds			Resettlement management	Holiest Synod	Publicfunds
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Verniy	8	1910-1913	1200	2000	5200	3	1912-1913	800	-	3600
Przewalski	7	1907-1913	-	-	public	-	-	-	-	-
Lepsinsk	4	1913-1914	2000	-	964	2	1914	1700	-	154
Pishpek	6	1906-1914	Allocatedto 2 schools	-	public	7	1904-1915	Allocated to1schools	-	public
Urjar	1	1912	-	-	public	-	-	-	-	-
Zharkent	1	1912	-	-	public	1	1913	-	-	public
Kapal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	**27**		**Indicatedamount 3200**	**2000**	**Indicatedamount 6164**	**13**		**Indicatedamount 2500**	**-**	**Indicatedamount 3754**

After the creation of the regional and district commissions from 1909-1910, school activities began to develop at an accelerated pace.

As can be seen from table 1, until 1915 in a small area of Kapal, the construction of a church, a parish school and a school of the Ministry of Education was not carried out. For 1906-1915, schools and churches were not built in Kapal (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 806. P. 108), since the number of Russian villages in Kapal was small and there was no need for construction. In accordance with the «Regulation on the provision of material assistance for the construction of schools» dated June 22, 1909, in the event of a lack of collected public funds for the construction of schools, there were not enough loans allocated from the fund for resettlement management (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 1827.P. 3).

Among the educational institutions opened in the Semirechensk region were agricultural schools. On November 27, 1913, the Main Directorate of Agriculture and Land Management approved the "General Statute of Agricultural Schools» (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 464. PP. 5-24). According to the charter, subordinate agricultural schools were opened with the permission of the Main Directorate of Agriculture and Land Management. There were control committees overseeing the activities of each school. In addition, there were agricultural and shepherd schools in the region. For example, at a meeting of the Verny City Council on February 28, 1912, the question of the opening of the Vernensk Agricultural School (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 354. LL. 3-4) was considered. The representative of the city administration noted that the training of special professionals in schools will affect the transition of the local population to a sedentary lifestyle. As a result of the meeting, it was decided to allocate places to the educational institution from free land plots by the State Public Administration.

The opening of the agricultural school was planned for early 1914. In November 1913, the governor of the Semirechensk region S.N. Veletsky requested the Governor-General of Turkestan to open a school at the beginning of the new year. He proposed to open agricultural courses if the above educational institution does not open (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 354. P. 35). Along with other subjects, special subjects were also taught at the school. The courses studied those disciplines that were related to the specialty. For example, the curriculum of 1910 of the agricultural school included only 17 subjects, of which special subjects were: "Geodesy", "Laws of land surveying", "Cosmography", "Surface of the earth and plants" (CSA RKRK. F. 19. Op 1. D. 354. PP. 39-62). In addition, in all educational institutions, the lesson «Religious studies» was mandatory.

The curriculum (CSA RK. F. 19. Op. 1. D. 480. PP. 7-50) specially designed for the VernenskGarden School had many special subjects, and they were mainly taught in grades 2-3. It should be noted that the subject "Accounting" was included in the program of the Vernensky school, in which they gave the necessary explanations regarding movable and immovable capital, receipts, bills. According to the programs reviewed, it can be noted that all the necessary disciplines were introduced in educational institutions. In addition, for the years 1913-1915. in the Semirechensk region several churches were built. The most complete statistics are presented in table 2.

As the author correctly summarized, at the turn of the 19th-20th centuries, i.e. In 1894–1917, primary education in Russia made significant progress (Cherkasov, 2011: 148). Here, in our opinion, one can note the special role of the Law of May 3, 1908 "On the leave of 6,900,000 rubles for the needs of primary education", which provided for the allocation of the indicated amount annually from January 1, 1908 according to the estimates of the Ministry of Education regular appropriations (Byzova 2013: 236). On the dynamic development of educational work throughout the country at the beginning of the twentieth century. the above facts and figures, which are given by the Seven Rivers, can also testify.

Table 2 – Information about the construction of churches and houses of worship in the Semirechensk region

Smallarea	ParishSchools					Schools of the Ministry of national enlightenment				
	Amount	Years of construction	Financialexpenses (inrubles)			Amount	Years of construction	Financialexpenses (inrubles)		
			Resettlement management	Holiest Synod	Publicfunds			Resettlement management	Holiest Synod	Publicfunds
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Verny	4	1913-1915	16500	16500	6800	6	1911-1915	500	-	3300
Przewalski	1	1915	-	-	8000	7	1911-1915	2000	-	public
Lepsinsk	2	1915	8000	3000	-	12	1910-1914	700	1300	12252
Pishpek	1	1915	-	5000	-	21	1908-1915	7500	-	17965
Urjar	1	1915	15000	-	1500	13	1911-1915	-	-	public
Zharkent	1	1915	-	5000	-	6	1913-1916	-	-	public
Kapal	-	-	-	-	-	6	1913-1914	-	-	3400
Total	**10**		**39500**	**29500**	**16300**	**71**		**10700**	**1300**	**Indicatedamount 33617**

Conclusion

Educational activity of the Russian Empire in Semirechye began with the construction of schools and churches. For example, in the years 1910-1914, 40 schools were built. The allocated funds amounted to 15618 rubles. Unfortunately, in the 19th fund there are no documents reflecting information about the students and their numbers. Also in the Territory, was opened an Agricultural School to teach improved farming, where specialists were trained. In the Semirechye region in the years 1913-1915 10 churches were built. For their construction, fixed assets in the amount of 39,500 rubles were allocated by the Resettlement Department. For the construction of schools spent mainly public funds. In 1908-1916 71 prayer houses were erected in the region, most of them were located in Pishpek small district. Prayer houses were also mainly funded by public funds. Thus, the tsarist government intensified its educational activities in this region.

References

Aleksander A. Cherkasov (2011). All-Russian Primary Education (1894–1917): Developmental Milestones // Social Evolution & History, Vol. 10. No. 2, September 2011. Pp. 138–149.

Alashuly. (1995). Zher maselesi [Land issue] // Ehnciklopediya «Ajqap». Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1995. pp. 83-85.

Bajtursynov A. (1995 a) Qazaq pajdasyndagy zherdialu turasyndagy nizamdar, bujryqtar [Nizams and orders for seizure of lands belonging to Kazakhs] // Ehnciklopediya «Ajqap». Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1995. pp. 76-79. Bajtursynov A. (1995b). Tagy da zherzhajynda [Once again about the land] // Ehnciklopediya «Ajqap». Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1995. pp. 58-61.

Bokejhanov A. (1998). Qazaq ham zher maselesi [The Kazakh and the land problem] // «Qazaq» gazeti. – Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1998. pp. 93-95.

Byzova O.M. (2013). Stroıtelstvo obe obrazovatelny hýchrejdenıı v Moskve v gody pervoı pıatıletkı [The construction of the educational institution in Moscow during the first five years] // Vestnık MGSÝ. №6. 2013. P. 236-243.

Vasil'ev V.A. (1915). Semirechenskaya oblast' kakkoloniyairol' v nejchujskojdoliny [Semirechye region as a colony and the role of Chui valley in it]. Petrograd, 1915. 278 p.

Veleckij S.N. (1913). Zapiska o polozhenii inuzhdahpereselencheskogodela v Semirechenskom raione k 1-mu yanvarya 1913 goda [A note on the situation and needs of the resettlement activities in the Semirechye district by January 1, 1913]. SPb., 1913. 109p.

Veleckij S.N. (1916). Semirechenskaya oblast' ieekoloniya. Itogirabot po kolonizaciiSemirech'ya za 8 let (1906-1913 gg.) [Semirechye region and its colony. The results of the works on the colonization of the Semirechie for 8 years (1906-1913)]. Sankt-Peterburg, 1916. 62 p.

Gins G. (1912). VoprosykolonizaciiAziatskojRossiiivystavka po pereselencheskomudelu [Issues of the Asian Russia colonization and resettlement activities exhibition]. Sankt-Peterburg, 1912. 58 p. Gins, 1913 – Gins G. Pereselenieikolonizaciya [Resettlement and colonization]. Vyp. 1. SPb., 1913. 48 p.

Kuplast A.P. (1912). Semirechenskaya oblast' [Semirechye region]. Poltava, 1912. 26 p.

Qojgeldiev M.Q. (1995). Alashqozgalysy [The Alash Movement]. Almaty: Sanat, 1995. 365 p.

Qojgeldiev M.Q. (2004). ZhetisudagyResejbiligi (XIX g.-1917 zh.) [The power of Russia in Dzhetysu (XIX-th century-1917)]. – Astana: Elorda, 2004. 216 p.

Qyrbalasy. (1998b). Tortinshi duma ham qazaq [The Fourth Duma and the Kazakh] // «Qazaq» gazeti. Almaty: «Qazaq ehnciklopediyasy» Bas redakciyasy, 1998. pp. 45-47.

Mijmanbaeva F.N. (2002). Russkiepereselency v Semirech'e v k. XIX – n. XX vv. [Russian migrants in Semirechye in XIX – early XX centuries]: Uchebnoeposobie po speckursu. Almaty, 2002. 50 p.

Palen K.K. (1910). Otchet po revizii Turkestanskogokraya, proizvedennoj po vysochajshemupoveleniyusenatoromgofmejstromgrafom K.K. Palenom [Report on the audit of the Turkestan Territory, made by the highest order by the senator of the Chamberlain Count K.K. Pahlen]. Kniga 1. Kraevoeupravlenie. SPb.: Senatskayatipografiya, 1910. 30 p.

Tregubov A.L. (1910). Pereselencheskoedelo v SemipalatinskojiSemirechenskojoblasti [Resettlement activities in the Semipalatinsk and Semirechye regions]. Sankt-Peterburg, 1910. 78 p.

Tynyshpaev M. (2002). Kirgizyiosvoboditel'noedvizhenie [Kirghizes and the liberation movement] // Tynyshpaev M. Istoriyakazahskogonaroda. Almaty: Sanat, 2002. pp. 20-28.

CGA RK – Central'nyj Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan].

IRSTI 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.09

R. Zharkynbayeva[1], A. Zhunisbayeva[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com
[2]Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: aida.zhunisbayeva16@gmail.com

WAR AND DEPORTATION: ON THE ISSUE OF RESETTLEMENT AND THE FATE OF KOREAN SETTLERS

In the example of a Korean ethnic group the article discusses the processes of deportation of people to Kazakhstan by analyzing the scope of archival documents. Our investigation is based on legal documents of the Soviet central and republican bodies of the party, documents of published collections and declassified archival documents extracted from the archives of Kazakhstan. The article contains the analyzing information of the documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK, Almaty) and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK, Almaty).

The purpose of this article is to study the issues of the deported nations to Central Asia, male and female experience of survival in an extreme circumstances, through the example of deported Koreans.

The study is examined the specific features of economical position, medical situation and social welfare of the population deported to Kazakhstan using the example of the Korean ethnic group. Article describes issues of the difficulties and problems faced by deported people during processes of relocation and special distribution that was held by policy of Soviet bodies and has led deaths, a catastrophic shortage of material resources, an insufficient industrial goods and food scarcity among Koreans. The social composition of deported people, questions in obtaining education and preserving the national language and culture are examined.

The socio-economic situation of the deported peoples was difficult, adaptation in the new environment, in the conditions of a catastrophic lack of resources, certainly tempered the spirit of the Korean people. The difficulties suffered by deported peoples in the first half of the 20th century will remain in the memory of many peoples of Kazakhstan and the countries of the former Soviet Union following decades.

Key words: Deportation, war, rear, Koreans, Kazakhstan, settlers, housing conditions, Korean, Soviet Koreans.

Р. Жарқынбаева[1], А. Жүнісбаева[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com
[2]Оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: aida.zhunisbayeva16@gmail.com

Соғыс және депортация: қоныс аудару және кәріс жер аударушыларының тағдыры туралы

Партияның орталық және республикалық органдарының нормативтік құжаттарына, Қазақстан мұрағаттарынан алынған құжаттар топтамалары мен жасырын жарияланған мұрағат құжаттарына сүйене отырып, мақалада халықтарды Қазақстанға депортациялау процестері кәріс этникалық тобының мысалында талқыланылды. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының (Алматы) (ҚР ОМА) және Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің (Алматы) (ҚР ПА) құжаттары зерделенді.

Бұл мақаланың мақсаты – кәрістердің жер аударуының мысал ретінде қолдана отырып, Қазақстанға жер аударылған халықтың жағдайын, экстрималды көшіру жағдайындағы ерлер мен әйелдердің өмір сүру тәжірибесін зерттеу.

Зерттеу барысында кәріс этникалық тобын мысал ретінде қолдана отырып, Қазақстанға жер аударылған халықтың материалдық-тұрмыстық, медициналық-санитарлық жағдайы мен әлеуметтік қауіпсіздігінің ерекшеліктері қарастырылды. Депортацияға ұшырағандардың әлеуметтік құрамы, білім алу және ұлттық тіл мен мәдениетті сақтау мәселелері қарастырылған.

Жер аударылған халықтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы өте қиын болды, жаңа ортаға бейімделу, ресурстардың апатты түрде жетіспеушілігі сияқты жағдайлардың барлығы корей халқының рухын көтерді. Жер аударылған халықтардың XX ғасырдың бірінші жартысында

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

шеккен қиындықтары мен зардаптары Қазақстанның және бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің көптеген халықтарының жадында ұзақ сақталады.

Түйін сөздер: депортация, соғыс, тыл, кәрістер, Қазақстан, жер аударушылар, тұрмыс жағдайы, кәріс тілі, депортацияланған кәрістер.

Р. Жаркынбаева[1], А. Жунисбаева[2]

[1]Доктор исторических наук, профессор. e-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com
[2]Преподаватель, e-mail: aida.zhunisbayeva16@gmail.com
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Война и депортация: к вопросу о расселении и судьбах корейских переселенцев

В статье на основе нормативно-правовых документов центральных и республиканских органов партии, опубликованных сборников документов и рассекреченных архивных документов, извлеченных из архивов Казахстана, рассмотрены процессы депортации народов в Казахстан на примере корейского этноса. В частности, были изучены документы Центрального Государственного Архива Республики Казахстан (г. Алматы) (ЦГА РК) и Архива Президента Республики Казахстан (г. Алматы) (АП РК).

Целью данной статьи является изучение положения депортированного в Казахстан населения, на примере депортации корейцев мужского и женского опыта выживания в экстремальной ситуации выселения.

В исследовании рассмотрены специфические особенности материально-бытового, медико-санитарного положения и социального обеспечения депортированного в Казахстан населения на примере корейского этноса. Проанализированы трудности и проблемы, с которыми столкнулись депортированные при размещении, обусловленные политикой государства, катастрофической нехваткой материальных ресурсов, дефицита продовольствия и промышленных товаров. Рассмотрены социальный состав переселенцев, проблемы в получении образования и сохранения национального языка и культуры.

Социально-экономическое положение депортированных народов было весьма сложным, адаптация в новой среде, в условиях катастрофической нехватки ресурсов безусловно закалили дух корейского народа. Потери и трудности, переносимые депортированными народами в первой половине 20 века, надолго останутся в памяти многих народов Казахстана и стран бывшего Советского Союза.

Ключевые слова: депортация, война, тыл, корейцы, Казахстан, переселенцы, жилищные условия, корейский язык, депортированные корейцы.

Introduction

The “human dimension” of Stalin’s repressions of deportations is a new page in social history research that has not yet become the subject of a separate, comprehensive study. Despite the fact that deported processes as a whole are widely covered by researchers, at least in the context of victimization, the gender aspects of deportations, adaptation practices to new living conditions have not become the subject of a special study.

The difficulties experienced by entire nations as a result of Stalin’s totalitarian policy in the first half of the twentieth century have not been covered in Soviet historiography for a long time. Forced resettlement of entire nations occurs in the pre-war years. Koreans of the Far East were relocated by Soviet authorities in order to prevent “Japanese espionage”, therefore they were forced to leave their homes as soon as possible and transferred to Central Asia without any idea of what to wait from the future.

Sources and Methods

The article is based on the data of legal documents of the Soviet central and republican bodies of the party, documents of published collections and declassified archival documents extracted from the archives of Kazakhstan. Private documents of Koreans in the funds of Central State Archive (TsGA RK, Almaty), in particular letters and statements reflecting the socio-economic situation of the deported Korean women and Korean men, their relationships and interactions with government bodies. Memorandums of party bodies show social and economic situation of the forced settlers, as well as an interethnic relation with the local population, deposited in the funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK, Almaty).

These sources have a significant value in reflecting Kazakhstan' and Korean history.

Degree of knowledge. Studies of Kazakhstan' scientists Kim German Nikolaevich and Kan Georgii Vasilyevich, based on a wide range of archival sources, their works relate the issues of deported Koreans and deserve special attention. The aspects of resettlement deported Koreans to rural areas, difficulties in accessing medical care and employment problems are covered.

A great contribution to the study of the problem deported Koreans to Central Asia was made by Jon K. Chang (Chang, 2016), the study is based on oral historical data, in particular, on the basis of the recollections of a large number of eyewitnesses of the described events. The questions of transferring Koreans as "administrative exiles" to Central Asia is discussed intensively by Jonathan Otto Pohl, reflecting the legal aspects of "Russian-Koreans" in the USSR in 1937-1945 (Jonathan, 2018).

Dissertations on the problem of deportation of Koreans to Kazakhstan were defended by several historians as Yarochkina E.V., Amanova A.S. and An R.K. They reveal the socio-cultural development and economic situation of the deported Koreans to Northern Kazakhstan, and the issues of Koreans in Semirechye (in Southern Kazakhstan). On the topic of interethnic marriages between Koreans and other nationalities in Kazakhstan in the 30-90s of XX century was written a dissertation by Em N.B.

The methodological basis of the study is a dialectical understanding of the historical process, which makes it possible to consider the features of the deportation of Koreans inextricably linked with the specifics of a totalitarian state.

The principles of objectivity and scientificness allow us to analyze the level of reliability and value of information about various aspects of the social, economic and cultural life of deported Koreans.

Domestic aspects of deportation

In the first half of the 20th century, in connection with the Soviet departmental policy, whole peoples were forcibly resettled to Central Asia: Poles, Germans, Koreans, Crimean Tatars, Armenians, Bulgarians, Greeks, Kalmyks, North Caucasian peoples (Kydyralina, 2000: 17). As a result of the deportation policy, according to the 1939 population census, the ethnic composition of the population has changed significantly: 40.2% of Russians, 38% of Kazakhs, 10.8% of Ukrainians, 1.7% of Uzbeks, 1.6% of Koreans, 1.6% Tatars, 1.5% of Germans, 0.6% of Uyghurs, 0.5% of Belarusians, etc. (Amanova, 2005: 27). According to the census for 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 1999 (Amanova, 2005: 31.32) and 2009 (Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, 2009: 21), the proportion of Koreans from the total population of Kazakhstan was 1.6-0.7%, thereby varying from about 74.000 to 100.000 people. How accurate the data compiled as a result of censuses of the twentieth century is unknown. It can be led by reasons of high mortality rate and re-registration because of internal displacement of Koreans. According to the Report of the head of the OLTP of the Ministry of Health of the NKVD of the Kazakh SSR Shkele dated February 1-2, 1938 *"On the arrangement of Korean settlers, the contingent of settlers and their resettlement"* (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 7. Pp. 25-32). As a result of the first stage of the resettlement of Koreans from the Far East to the territory of the Kazakh SSR were deported 98,454 people. The main distribution area for Koreans-isettlers was Alma-Ata, Kzyl-Orda and Karaganda regions, with a large predominance of the rural population (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 698. S. 21. F. 45.). It is worth remembering that the places of resettlement of most Koreans were in not developed and not inhabited places, and some of them were relocated into existed kolkhozes, which indicates the problems of housing, employment and food provision.

It is necessary to distinguish two stages of the resettlement of Koreans: the first stage is the resettlement from the Far Eastern Territory to Kazakhstan in the autumn of 1937 and the second stage is the resettlement of 60% of Koreans within the territory of Kazakhstan in the spring of 1938 (Kan, 1995: 4-5). The forced resettlement of Koreans in Central Asia began with the release of Decree No. 1428-326ss of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks *"On the eviction of the Korean population from the border regions of the Far Eastern Territory"* dated August 21, 1937 and Decree No. 1647-377ss of the Council of People's Commissars of the USSR *"On the eviction of Koreans from the territory of the Far Eastern Territory*" dated September 28, 1937 (Collection of documents, 2014: 158-159, 168).

What is the role of these documents, and what are the results of their implementation? First of all, it is necessary to mention that these are one of the fundamental documents regulating the process of deportation of the Korean people from the territory of the Soviet Far East to Central Asia. These Decrees regulate the resettlement processes, appointment and

work of executive bodies in charge of resettlement policy realization and the terms of execution of deportation, including issues of spatial distribution and rights of Korean settlers.

The first paragraph of the Decree (August 21, 1937) assumed the resettlement of Koreans in the regions of Southern Kazakhstan, in particular to the areas of the Aral Sea and Balkhash, however with the beginning of the arrival of the first echelons in the territory of the Kazakh SSR (end of September), it was decided to carry out the invasion almost throughout the country, with the exception of border areas.

According to the second Decree, the following placement areas were established as follows: Aktobe and Karaganda cities, West and South Kazakhstan and in the Guryev district (also in Western Kazakhstan). If the first Decree regulates the eviction of Koreans only from the border areas of the Far Eastern Territory to Central Asia, the second one establishes the eviction of the remaining Koreans from all over the region Soviet Far East.

The third paragraph of this document allowed settlers to take property, household equipment, and livestock with them, but de facto Koreans only took the first necessities – clothes and a minimum of food. They left behind all their cattle and received exchange receipts (inventories) instead, with a hope to get them back after arriving in the new area. Upon their arrival at the places of resettlement, the processes of returning livestock and agricultural products were strongly delayed, partially paid or not paid at all. According to statistics from Jon K. Chang, based on a survey of eyewitnesses, only 8 out of 60 respondents received reimbursement (Chang, 2016: 155).

Why Koreans could not be able to receive their reimbursement? It is not because of lack funding and agricultural products as a compensation (except crops that did not cultivate in Kazakhstan). There were cases with lack of unified form of documents, moreover some people did not have any confirmations about their possessions. The aforesaid data were released on the reviewing documents of the Dzhusalinsky resettlement (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 7. Pp. 22, 67), that show the fact of the absence of unified form of official documents as a problem of getting clear information about types of crops, livestock and their quantities that had to be return. The report "On the inspection of the economic position of settlers (Koreans, Kurds, Armenians, Turks) for 1938" (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1987. S. 1. F. 10. Pp. 11, 274) confirms the fact of late payments and the absence of certain types of crops, instead of which Koreans received equivalent and/or more valuable types of crops. In addition, the official documents revealed in archive confirmed the availability of funds in the state banks of the country, transferred by the People's Commissariat of Finance to pay compensations for deported people. The money was not issued locally for several reasons: confusion in calculating the total amount, lack of accurate information, difficulties in converting a number of crops to cash, lack of local reception centers, etc. (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 7. Pp. 23, 67).

Additionally, goods and equipment, Koreans also left behind hunting weapons and supplies in large numbers. All seized weapons were sent to different regions of Kazakhstan, and deteriorated in time as a result of a lack of supervision and a small number of return statements from owners. (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 9. Pp. 227, 232). It is also worth noting that only smoothbore hunts, except for rifled hunters, carbines and small-caliber rifles, were subject to return (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 16. Pp. 421, 490).

The problems of preserving national culture

Despite the fact that the main population, according to official archival documents, was collective farmers and an illiterate population, all sectors of the Far Eastern Territory' society were expelled. In the Directive "On the Relocation of the Korean Population to Kazakhstan" dated September 29, 1937 the following was noted: "Koreans of Communists and Komsomol members living and working in the region, as well as Korean intelligency (teachers, agronomists, doctors) – to relocate all of them on a common basis along with the rest of the Korean population" (Collection of documents, 2014: 170).

Among 98,454 deported Koreans, 11% of them had higher education, 37% were workers in fishing and agricultural kolkhozes. In addition, the fund of the Resettlement Department of the NKVD of the KSSR presented an official list of Korean students dated December 25, 1937 for obtaining passports with the aim of being able to get an education at the Kazakh State Medical Institute (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 16. p.267).

Out of 17 students of different courses, 14 were natives of the city of Khabarovsk, by origin represented of working class, peasants and

kolkhozes. Most of them came to study in Alma-Ata from other cities of Kazakhstan and even Uzbekistan. The age range of students varied from 18 to 26 years, including 6 females and 11 males. 65% of students were not party members, which implies less political commitment among students. A significant amount of statements from Koreans to regional Resettlement Departments and the NKVD of the KSSR were revealed in the archival funds related deportation policy. Correspondence and statements regarding education confirm the fact of higher education among deported peoples and the willing to get an education. However, there were cases of prohibition. Deported people could not leave their place of resettlement and were forbidden to study abroad, in some cases even to Alma-Ata (one of the vibrant cities in Kazakhstan). That is confirmed by refusals of Korean students' applications with a request to transfer them to the universities of Moscow, Leningrad, Tomsk, etc. The chief of the Resettlement Department of the NKVD of the KSSR (Shernev) and the inspector (Zakharov) reported that the relocation of settlers with the reason to study in Alma-Ata is impossible according to the instructions of the NKVD of the USSR (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 16. Pp. 290, 490), and at the same time, there were documents whose decisions had opposite solutions. In general, receiving an education within the territory of the Kazakh SSR was officially permitted (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 8. p. 286), but there was found the statement of student reflecting the facts of possibility of making local decision by authorities in KazSSR' regions.

Confusion in the field of education by Koreans existed whether because of ignorance or intentional infringement of the rights of deported Koreans. An interesting situation is reflected in the letter of a student of a music school – Khan Olga Alexandrovna. (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 16. p. 139). In her statement, the girl was perplexed by the situation that, being a student with excellent academic performance, she was faced with the fact that at the 3rd year she was denied the possibility of continuing her studies, justifying this with the status of a migrant who "can't live and study in a regime city". In response to this statement, the head of the resettlement department of the NKVD of the USSR sends a letter to the head of the South Kazakhstan region of the NKVD department, indicating to Khan Olga about the right to continue her studies, and finding out the person who put the ban on the words of the resettlement herself. This letter confirms the existence of discrimination against deported peoples on the ground, including in the educational sphere.

But not all Koreans developed in such a successful way. For example, in his memoirs S. Yugay writes: "... My cousin Hwan Ivan was expelled in mid-1941 from the Institute of Steel to them. I. Stalin (they were expelled from universities as children of deportees). He was considered the best performing student of the university. Subsequently, he volunteered to participate in the war against Nazi Germany, wounded near the city of Vyborg, died in 1942 in a hospital in Leningrad. Ivan was buried at Piskarevsky cemetery. Brother Boris was expelled from the second year of flight school in the city of Arkhangelsk. He returned in 1942, and immediately he was sent to work, to the mine near Tula" (Namrueva , 2010: 39).

In the process of evicting the Korean population, equipment was exported from Korean schools, reading houses, libraries: books in Korean, visual aids with Korean text (Collection of documents, 2014: 171). Moreover, by the beginning of 1938, the number of Korean children enrolled in school was 14,327 people (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 7. p. 32). By that time, schools, pedagogical institutes were relocated from the DCK, with him a teacher institute and a pedagogical workers' faculty, and a pedagogical school (technical school). Despite the seemingly begun opportunities to determine their national identity through the development of culture and the preservation of the mother tongue, by November 1937 a decision was made to reduce the number of students in educational institutions by liquidating the teacher's institute, reducing the total number of students in the pedagogical institute from 1300 to 800 man.

One of the urgent problems of educational institutions was the issue of providing premises and housing for both students and teachers. Due to the acute shortage of dormitories at the Korean Pedagogical Institute of Kzyl-Orda, a conflict arose between the director of the institute and the chairman of the Regional Committee of the CP (b) K (AP RK. F. 725. S. 3. F. 220. Pp. 1-2) .

A more serious event in the educational sphere was the publication of Resolution No. 353 of April 13, 1938, "On the Reorganization of National Schools." According to the decree, the goal was to eliminate all national schools, which was called "reorganization" into usual type of Soviet schools with the Kazakh and Russian languages of instruction. Despite the fact that some of them were gradually liquidated, the total number of schools

at the time of the reorganization was 118 (Em, 2004: 33). Despite this, some schools still taught Korean as a separate discipline. In December 1939, decisions were adopted "On Korean Literature" and "On the Withdrawal of Korean Literature from the Bookselling Network and Libraries," which resulted in the destruction of more than 120 thousand copies of books and more than 17 thousand textbooks on the Korean language. A flagrant fact has been the destruction of historically valuable Korean books relating to 17,18,19 century editions. This event took place at the Kzyl-Orda Pedagogical Institute, which was located in Vladivostok before moving to Kzyl-Orda. Valuable historical books of the pre-revolutionary period were received from the Far Eastern State University, and subsequently, by the institute' director a comrade Rybkin's instructions, they were destroyed. All Korean library books were subject to liquidation. Expression of discontent from Korean students threatened with imprisonment. The coverage of this barbarism was a letter to comrade N.S. Khrushchev (Central Committee of the CPSU), signed by six members of the CPSU (Kim Sergey, Kim M.T., Yan Manchun, Ohai Hencher, Kang Senmun, Shin Thiabon) in December 1957 (Kim, Men, 1995: 245-249).

Based on the data of the memos, we see that in the process of closing schools there is a gradual loss of the teaching staff of Korean immigrants. Some Korean teachers who speak Russian and have secondary or higher pedagogical education continued their work in schools with Russian as the language of instruction. In case of poor knowledge of the Russian language and the identification of a desire to learn it, Korean teachers were further provided with employment. The rest were dismissed from work (Central Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1490. S. 1. F. 16. p. 86).

In the middle of the twentieth century, there was a tendency to gradually lose the importance of knowledge of the native language, which was due to the lack of prospects for its study and use in the future. According to the census, Korean men switched to the Russian language of instruction faster than the female half. The frequent use of language as an interethnic one was characteristic of men in connection with their professional production and socio-political activities (Kim, Men, 1995: 219).

There were cases of non-payment of salaries to teachers for a long time, as a result of which there was an outflow of educational specialists to other jobs, often not requiring qualifications. After analyzing the content of the applications of Koreans-immigrants, the second most frequent request after searching for relatives and reuniting with them, were requests for transfer to a particular area where they can provide work in their specialty. The desire to work in other areas of Kazakhstan was due to the lack of jobs in the specialties in the places of their resettlement.

Koreans at the front and rear

During the war, Soviet Koreans resettled on far-fetched accusations tried to get to the front and selflessly worked in the rear and contributed to the victory, like other nations. It was probably difficult to find a branch of the national economy in which they would not work. One of the most famous rice farmers of the Soviet Union, Kim Man Sam worked on the "Avangard" kolhoze in the Chiyli district of Kzyl-Orda region. Korean women, like all Kazakhstan' women, also selflessly worked in the rear, in all spheres of the national economy. We can also note the master of production, Makat Khan Tatyana, who, fulfilled the oil production work plan by 115-125% during the front month (AP RK. F.708; S.7/1, F.924. Pp. 2-3 tr, 2 tr.). In a letter to Stalin the leadership of the Republic among the "best people of Kazakhstan, who have made their savings in the defence of the Motherland" noted Koreans:

Khan Leonti-Chairman of the kolkhoz "Giant", Chilik district (150 thousand rubles);

Shin Hyun-Mun – Chairman of the kolkhoz "far East", Karatal area (120 thousand roubles);

Khan Montir-Chairman of the kolkhoz "OSO", Karatal district (115 thousand rubles);

Kim Man Sam farmer of the cooperative "Avangard", Chiliyskogo area (105 thousand roubles) (AP RK. F.708; S.7/1, F.178. Pp. 7-10).

It is noteworthy that the chairman of the kolkhoze for the Northern Lighthouse in the Sredne-Chirchik district of the Tashkent region S. G. Tsoi gave one million rubles of his savings for the construction of the aircraft. Soon, a plane built at the expense of S.G. Choi, flew to the "North Lighthouse" kolkhoze in gratitude (Namrueva, 2010: 40). At the same time, the attitude towards the Koreans during the war years was ambiguous. For example, some people evacuated to Kazakhstan noted that: "... you can hear such "greetings" and "caresses" from those people who were expelled from the Far East, and now healthy men have settled in warm places and are ruining the rest of the population, taking care of their personal health" (AP RK. F.725; Op.4, d.412, l.124).

With the outbreak of World War II, the prohibition on conscripting Koreans for military service continued, it was only allowed to mobilize them to the labor army. But Korean youth sought

to get to the front. “Patriotic feelings were high,” it was reported in a secret report to the NKVD of the USSR in August 1943, “this was confirmed by numerous statements submitted by Korean youth to the military registration and enlistment offices asking them to be enlisted in the army ... Refusal to appeal to the Red Army undoubtedly led to discouragement and displeasure ... Dissatisfaction with this action was manifested sharply among Communists and Komsomol members of Korean nationality ... In the end, this was regarded as an infringement of the legitimate rights and interests of Koreans, as distrust of them on the part of the Soviet government” (Song, 2015: 205) .

For example, S. Yugay, as a Komsomol member of the 1940s, asked for the front. In 1943, a 17-year-old young man was called up by the district military enlistment office of Kzyl-Orda. The Military Commissariat prepares conscripts for dispatch to the artillery regiment. At the end of November, they were loaded into freight cars, there were about 200 Koreans of 17-18 years old mobilized from all over Kazakhstan and Central Asia. Instead of the promised artillery, and later tank regiments, they were brought to the Far North in the labor army. They had to serve and work at the USSR’s first oil mine in the system of the People’s Commissariat of Internal Affairs. The rest of guys worked at the logging and in other places. Half-starved, dressed in pea jackets, they swelled from hunger and cold. Labor and living conditions were difficult. They lived in barracks, slept on bunk beds. It was probably difficult to find a sector of the national economy in which they would not work, and this is a special section of the history of Soviet Koreans (Namrueva , 2010: 39).

Despite all the restrictions and obstacles, as noted by Song Zh.G., Koreans went to the front in different ways: they wrote letters to I. Stalin personally, fled from the labor army, changed their surname and nationality (in those years the peasants did not have passports), mixed marriages took the names of wives and husbands, etc. Thanks to the publication of the book “Soviet Koreans on the Fronts of the Great Patriotic War, 1941-1945”, published by a team of authors (D.V. Shin, B.D. Pak, V.V. Tsoi), the names of 372 Koreans war veterans were revealed. 195 of them died and went missing, and only 127 returned alive. The fate of the rest remains unknown. 13 among them are Korean women. It is noteworthy that all these women were called up from Moscow, Leningrad, Ordzhonikidze, etc., which means that Koreans who were outside the resettlement territory (Kazakhstan, Central Asian Republics) had the opportunity to go to the front. The Koreans, who appeared at the beginning of the war in Kazakhstan and Central Asia, had no rights serving in the Soviet military (Song, 2015: 206, 211), but had been conscripted into the labor army.

Conclusions

As a result of researching documents of official bodies of the Soviet government and letters of settlers, issues of the territorial distribution of deportees, their employment, status and the right to education and use of their native language were examined. Forced resettlement in freight cars or cattle wagons in the wasteland, to places with undeveloped infrastructure and industry, was caused by a shortage of labor resources, with the aim of developing agricultural crops and industrial development in Central Asia. The status of an “unreliable” people, the accusation of Japanese espionage is the official version of the resettlement policy of the Soviet bodies towards the Korean people.

Settlers, in most cases, lived in half dugouts and sheds and were exposed to many diseases, because of unsanitary conditions and the lack of the proper amount of medicines and medical staff. Resolving housing issues took a long time, the lack of premises of educational institutions (schools and universities), student dormitories, the poor condition of teachers’ apartments, which caused conflicts and complaints, are reflected in archival documents and convey the complete picture of their economic position. In terms of education and culture, the deported Koreans began to experience significant problems since September 1938. In compliance with the directives of the highest authorities, all schools with the national language of instruction were completely liquidated. The main reason for such reforms was the “threat of anti-Soviet sentiment”. The destruction of Korean books and teaching aids led to a large gap in the development of Korean culture among settlers, and was one of the reasons for the decrease in the number of Koreans who speak in their native language.

The socio-economic situation of the deported peoples was difficult, adaptation in the new environment, in the conditions of a catastrophic lack of resources, certainly tempered the spirit of the Korean people. The difficulties suffered by deported peoples in the first half of the 20th century will remain in the memory of many peoples of Kazakhstan and the countries of the former Soviet Union next following decades.

References

Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike. (2009). Itogi Natsional'noy perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Analiticheskiy otchet. [Agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. (2009). The results of the 2009 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Analytical report]. p. 21

Amanova A.S. (2005). Sotsial'no-kul'turnoye razvitiye diaspor Severo-Vostochnogo Kazakhstana v 1937-2005 gg. (na materialakh Pavlodarskoy oblasti). [Socio-cultural development of the diasporas of North-East Kazakhstan in 1937-2005 (based on materials from Pavlodar region)]. Pp. 27. 31, 33.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F. 1490, S. 1, F.8, p. 286.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F. 1490, S. 1, F.16, Pp. 86, 139, 267, 290, 421.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F. 1490, S.1, F.7, p. 22, 23, 25-32.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F. 1987, S.1, F.10, p. 11.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F. 698, S.21, F. 45.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, F.1490, S.1, F.9, p. 227.

Em N.B. (2004). Mezhnatsional'nyye braki koreytsev Kazakhstana v 30-90-ye gody KHKH veka (Istoriko-demograficheskiy aspekt). [Interethnic marriages of the Koreans of Kazakhstan in the 30-90s of the twentieth century (Historical and demographic aspect)]. Almaty, p. 33.

Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan. 1935-1939 gg. Sbornik dokumentov. [From the history of deportations. Kazakhstan. 1935-1939 Collection of documents]. (2014). Almaty Lem. Pp. 158-159, 168, 170, 171.

Jon K. Chang. (2016). Burnt by the Sun: The Koreans of the Russian Far East.

Jonathan Otto POHL. (2018). Cultural, Spatial, and Legal Displacement of the Korean Diaspora in the USSR: 1937-1945.

Kan G.V. (1995). Istoriya koreytsev Kazakhstana. [History of the Koreans of Kazakhstan]. Almaty Gylym . p. 4-5.

Kim G.N., Men D.V. (1995). Istoriya i kul'tura koreytsev Kazakhstana. [The history and culture of the Koreans of Kazakhstan]. Almaty IHL "Print". P. 219, 245-249.

Kydyralina J.U. (2000). Spetspereselentsy i trudarmeytsy v Zapadnom Kazakhstane (1937-1957). [Special migrants and labor soldiers in Western Kazakhstan (1937-1957)]. Almaty p. 17.

Namrueva L.V. Sovetskiye koreytsy na fronte i v tylu v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. [Soviet Koreans at the front and in the rear during the Great Patriotic War] // Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanitarian Studies of the Russian Academy of Sciences 2010, No.1. Pp. 37-40, 39.

Song J.G. Koreyanki v gody Velikoy Otechestvennoy voyny./ Zhenshchiny i zhenskoye dvizheniye za mir bez voyn i voyennykh konfliktov (K 70letiyu Pobedy v Velikoy Otechestvennoy voyne). [Koreans during the Great Patriotic War./ Women and the women's movement for a world without wars and military conflicts (On the occasion of the 70th anniversary of Victory in the Great Patriotic War)]: [Text]: Materials of the Eighth International Scientific Conference of RAIZHI and IEA RAS, October 8–11, 2015, Stary Oskol. – M. – Stary Oskol: IEA RAS, STI NITU " MISiS ", 2015. T. 1. – 230 p. – P. 205.

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, F. 725. S. 3. F. 220. Pp.1-2.

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, F.708; S.7/1, F.178. Pp. 7-10

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, F.708. S.7/1. F. 924. p. 2-3 tr.-p.2 tr.

The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, F.725. S. 4, F. 412, p.124

* *The article is written in the framework of the research project on the grant of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) No. AR 05133556.*

IRSTI 03.91.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.10

T. Mukhazhanova[1], G. Sabdenova[2], D. Baigunakov[3]

[1]Candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: tolkynm3010@gmail.com
[2]candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: gulmiras2801@gmail.com
[3]Doctor of historical sciences, associate professor, e-mail: dosbol_bs@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

SOME HISTORIOGRAPHIC PROBLEMS OF THE HUNGARIAN HISTORY (in the context of Turkic ethnic culture)

The study of the ethnic history of the Hungarian people is one of the actualis suesin historicalscience. The ancient history ofthe formation of the Hungarian people as an ethnos is undoubtedly interesting for nomadic civilization and settled nations. Their distinctive difference from other European nations is in their deeply rooted ethnic history. If we lookin addition at the proto-Hungarian language formed 1 millennium BC, then Hungarian's historical origin dates back to 2,500 BC. Nonetheless the first true written sources appear in the IX century. The close connection of this ethnos, called Magyars in general history, with the nomadic Kypchaks required difficult turning points in historiography. If we look at the history of Magyars before the IX century, we see that they need to be considered from the point of view of a single nomadic civilization. However, historical data on the western part of the Hungarians who settled on the banks of the Danube and Tissa were preserved only in Western chronicles. And the historical data on eastern hordes were found in Arab and Persian sources. However, until the present time, a large amount of data related to Hungary is composed of Western data.

Key words: Hungarian, Magyars, Kypchaks, ethnogenesis, historiography.

Т. Мухажанова[1], Г. Сабденова[2], Д. Байгунаков[3]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: tolkynm3010@gmail.com
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: gulmiras2801@gmail.com
[3]Тарих ғылымдарының докторы, доцент, e-mail: dosbol_bs@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Мажарлар тарихының кейбір тарихнамалық мәселелері (этникалық мәдениетіндегі түркілік контекст)

Мажар халқының этникалық тарихын зерттеу тарих ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мажарлардың этнос ретінде қалыптасу барысындағы ежелгі тарихы көшпелі өркениет пен отырықшы халықтар үшінде қызықты екені сөзсіз. Олардың көптеген еуропалық халықтардан ерекшелігі оның этникалық тарихының тереңде жатқандығында. Егер б.э.д., I мыңжылдықта қалыптасқан протомажарлық тілді қосымша қарайтын болсақ, онда мажарлардың тарихи шығу тегі б.э.д., 2,5 жылдықтан бастау алады. Бұған қарамастан мажарлар туралы алғашқы шынайы жазба деректер тек IX ғасырларда ғана пайда бола бастады. Жалпы тарих сахнасына мажарлар деген атпен шыққан бұл этностың көшпелі қыпшақтармен байланысының тығыз болуы тарихнамалық мәселелерде күрделі бетбұрыстарды қажет етті. IX ғасырға дейінгі мажарлардың тарихын қарастыратын болсақ, олардың біртұтас көшпелі өркениеті тұрғысынан қарастырылуы қажеттігін байқаймыз. Алайда, Дунай мен Тисса жағалауына қоныстанған мажарлардың батыс бөлігі үшін тарихи деректер тек батыстық хроникаларда сақталған. Ал, сол кездегі шығыста қалған ордалардың деректері араб, парсы деректерінен көрініс тауып отыр. Дегенмен қазіргі күнге дейін мажарларға байланысты үлкен бір тобын батыстық деректер құрастырып отыр.

Түйін сөздер: мажар, мадияр, қыпшақтар, этногенез, тарихнама.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Т. Мухажанова[1], Г. Сабденова[2], Д. Байгунаков[3]
[1]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: tolkynm3010@gmail.com
[2]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: gulmiras2801@gmail.com
[3]Доктор исторических наук, доцент, e-mail: dosbol_bs@mail.ru
Казахский накциональный университет им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы

Некоторые историографические проблемы венгерской истории (тюркский контекст в этнической культуре)

Изучение этнической истории венгерского народа является одним из актуальных вопросов исторической науки. Древняя история формирования венгерского народа как этноса, несомненно, интересна для кочевой цивилизации и оседлых народов. Их отличие от многих европейских стран заключается в их глубоко укоренившейся этнической истории. Если мы посмотрим в дополнение к прото-венгерскому языку, сформированному в I тысячелетии до нашей эры, то венгерское историческое происхождение восходит к 2500 году до нашей эры. Тем не менее первые подлинные письменные источники появляются почти в IX веке. Тесная связь этого этноса, называемого в общей истории мадьярами, с кочевыми кыпчаками требовала трудных переломных моментов в историографии. Если мы посмотрим на историю мадьяров до IX века, то увидим, что их нужно рассматривать с точки зрения единой кочевой цивилизации. Однако исторические сведения о западной части венгров, обосновавшихся на берегах Дуная и Тиссы, сохранились только в западных хрониках. А исторические данные о восточных полчищах были найдены в арабских и персидских источниках. Однако до настоящего времени большая группа данных, относящихся к Венгрии, состоит из западных данных.

Ключевые слова: мадьяры, венгры, кыпчаки, этногенез, историография.

Itroduction

Hungarians have a special place in the national historiography. Because the original territory of the Hungarians, their historical homeland is connected with Kazakhstan and neighboring regions. Some scientists believed that Hungarians appeared in the Urals, others in Western Siberia, some scientists called other places. Different specialists (historians, ethnographers, linguists, philologists, orientalists, etc.) still cannot give an unambiguous answer to different questions about the history of Hungarians (Laszlo, 1978; Bevezetes a magyar ostortenet kutatasasnak forrasaiba I: 2.: 1988). The history of the Hungarians, especially the early history, is still insufficiently studied. This shows the relevance of this study.

Since the XIX century several Hungarian scientific expeditions were sent to Russia. They were led by true enthusiasts. Members of the expedition and connoisseurs, fans of the history of the Hungarians studied various topics. Among them were J. Ernei, A. Reguli, I. Horvat, I. Diarfash, B.Munkachi, E. Zici, B. Posta, J.Janko and others (Rona-Tas, 1995; Veres, 1997). Especially in Russian historiography, the theory of kinship between Magyars and Polovtsians is still widely used. This theory was put forward at one time – I.Diarfash. This theory is not currently a success in academic circles, but nevertheless it and other works have shown interest among Russian scientists. It should be noted here, that the works of J.E. Fisher, G.F.Miller, V.N. Tatishchev, N.M. Karamzin, K.Grot and others. Of course, these studies were far from historical reality in their scope, but nevertheless they laid the foundation for the study of the history of the Hungarians (Deer Jozsef, 1993; Balint, 2006).

Archaeological works have increased since the second half of the twentieth century. Interest in the theme of Hungarian history has increased. Various specialists have joined the research. Finno-Ugric researches, study of ethnogenesis of Turkic peoples (Bashkirs, etc.) also gave an impulse to research of Proto Hungarian history. Later there were interesting works of some scientists, such as N.A. Mazhitov, G.I. Matveeva, V.A. Ivanov, V.P. Shusharin and others.

For our part, we want to analyze some points in the history of the Hungarians. Especially we want to analyze various aspects of ethnogenesis and ethnic history of Hungarians in the Soviet and Kazakh historical science. Therefore the purpose of our article is to conduct a brief historiographical review of the above mentioned problem of Hungarian history. It comes only from the desire to study this problem as fully as possible.

Methodology

First of all, the article uses a comparative-historical method, which allows to consider the essence of the phenomenon under study by their similari-

ties. As a theoretical and methodological basis of research are works of foreign and domestic historians whose heritage differs multidimensionality and depth of studying of separate questions of Hungarian history. The research is based on the problem chronological principle, assuming the necessity of gradual disclosure of the investigated problem on the basis of the analysis of a wide source base. As the principle of historicism which considers the historiographical phenomenon in time space, assuming studying of any phenomenon in dynamics is widely used. In striving for scientific analysis of the subject of the article, researchers followed the requirements of objectivity, systematic approach and critical analysis of sources. In addition to them, such methods were used as – historical-cultural, historical-genetic and historical-functional; integration, based on the interrelation of sciences, contributing to the solution of problems and allowed to reveal the way of life and history of Hungarians. In this way, the interdisciplinary approach is based on the article.

Main problems

The study of the ethnic history of the Hungarian people is one of the actualissues in historical science. The ancient history of formation of the Hungarian people as an ethnos is undoubtedly interesting for nomadic civilization and settled nations. Their distinctive difference from many European nations is in their deeply rooted ethnic history. If we look in addition at the proto-Hungarian language formed 1 millennium BC, then Hungarian's historical origin dates back to 2,500 BC. Nonetheless the first true written sources appear in nearly IX century.

The close connection of this ethnos, called Magyars in general history, with nomadic Kypchaks required difficult turning points in historiography. If we look at the history of the Magyars before the IX century, we see that they need to be considered from the point of view of a single nomadic civilization. However, historical data on the western part of the Hungarians who settled on the banks of the Danube and Tissa were preserved only in Western chronicles. And the historical data on eastern hordes were found in Arab and Persian sources. However, until the present day, a large amount of data related to Hungary is composed of Western data.

We refer to the Beretin annals as the first information source about the Hungarians. The Beretin annals tell that in 862, an unknown people called Ungras made several attacks on German lands. A large number of researchers connect those Ungras with Hungarians (Magyars). The Hungarian ethnonym is accociated with the word "onogur" in Western European languages and also comes to be known as ungri, hungrian, ungarn, venr. It appears that this ethnonym originated in the XVI century under the influence of the Russian Polish language.In the Middle Ages, the Russian name of Hungarians was Ugra, and sometimes Yugra.It is well-known that this comes from the onogur ethnonym. And these people were considered by the annals as an unknown nation of that time.In Western European data there was a "ungra" ethnonymeven before IX century. There were Hungarians (797-800), Hungaers, Hungaer, Huner (761), Ungarus (731-736), Unergus (IX centuries) in the Western chapel books since the 8th century. However, these Ungras and Khungars were regarded as descendants of the Onogorians who settled in the Carpathian Basin in the 7thcentury. These migratory trends were found in Chronographs written in VII-VIII centuries by Feofan Ispovednikov (Чичуров, 1980: 219).

One of the ancient sources associated with the Hungarianorigin is found in the Chronicle of Georgia, X century.In this book, it is said that the Hungarians were nomadic, and that they were allies with the Bulgarians and fought against the Byzantines. In addition, the relocation of the Hungarians to the Danube in 813 was linked to the command of the Bulgarian khan Krum. Later, when they wanted to return the Turks, ugras and unnos did not allow them to come back (Дьени, 2012: 106-111).

The records show that the history of the Hungarians is cluttered. At this point, we think it is necessary to consider additional data to look at the true history of the ethnos. One of these sources is archaeological evidence. At present, it is possible to notice that the archeological data is very promising.If there will be further data on the history of the ancient Hungarians in the future, it will be from sources of archaeological findings. In the 1990s, a scientific dispute, led by historian Dyloi Krishto, appeared in Hungary. According to him, the archaeological data is of high importance for assessing the origin of the Hungarians. However, according to some Hungarian archaeologists, material and cultural values can not reflect the ethnic appearance of the people. That is, archaeological evidence can only be proven if there are other additional data available regarding the ethnic problem of nation.

Turkic context in ethnic culture

In the XVIII-XIX centuries and in the early twentieth century, ethnographic science was used to explore ethnic history in Hungary. However, these

initiatives have shown that the tradition of oral history of the people cannot deepen the history of the ancient Hungarian people. According to this it was proven that ethnic culture, clothing and the system of food originated in late 18th and early 19th centuries (Краткая история Венгрии, 1991: 11-12). In other words, it is not possible to solve the problem of the national culture of the Hungarian population in the XVIII-XIX centurieswith material data.It does not report the culture and mythology of the IX-X century Hungarians.

However, we, sharing this skepticism, can not remain in one-sided thoughts that oral traditions could not give the essence of national culture. For example, the Ob-Ogret nations (Mansi and Huntsman), which are closely related to the Macharians, have preserved incredible archaisms (Народы Западной Сибири, 2005: 179-181; Головнев, 1998: 138-140). Over the past decade, Dusemil's efforts have been reinforcing for the restoration of oral mythology.These steps have an interesting effect (Айвенхальд, Петрухин, Хелимский, 1982: 162-192). That is why ethnography and folklore are the base of studying ancient culture and ethnic history.

The main source of the study of the history of ancient Hungarians is language. The lack of other data leads to this conclusion. However, language education is not justified by the lack of other data. G.Gadamer and M.Fuko explains that language is not just a cultural phenomenon characterizing the true image of the world, but a system that triggers thinking (Гадамер, 1988: 452). The formation of a personal language shows the formation of an ethnos. That is, there is a separate language in the ethnos. Language is a channel that objectificatesspiritual culture. We believe that we should not abandon the language context in studying the history of ancient Hungarians. In this context, it is not right to look for nationalism, formed in the nineteenth century among the Hungarians, in IX century ancient Magyars culture. We consider it inndisputable that all ethnicity attributes can be expressed in language.

The most controversial issue in the Hungarian science is the ethnic origin of the Hungarian people, and this issue is quite politicized and subjected to ideology. However, in order to find out, we need to look at the historiographical issue.

According to Jan Asmann, history is a memory art.As history is preserved, the structure of the elite remains the same (Ассман, 2004: 25, 30, 77-79). These findings are directly related to the historiography of ancient Hungarian history.

A well-known Hungarian historian, Turkologist Ishevan Vashari, correctly pointed out that "starting from the time of the first written medieval annals, the Hungarians did not know anything except they came fromthe East".

Three main Hungarian texts from the middle ages have reached us – The Hungarian Gest Anonymous (Master P.), The Simon Kesay Chronicle and the Composite Chronicle of the XIV century.

The oldest of these is the Hungarian Gest Anonymous text written in the late XII and early XIII centuries. It is described as a romantic story about the "occupation of the homeland". It is also clear that the military images have been falsified.This is because other historical figures of that period are not reflected in the report. On the contrary, the story depicts the image of people who are not found anywhere else. The Anonymous Hungarian writer tried to use antique tradition in describing the ancient history of the Magyars. There are lots of the description of Scythia, but this tradition is of no value to the problem under consideration (Дьени, 2012: 106-111). Only in the case of the Hungarian oral sources is there some slight truth. Hungarian historian and Iranist, Janos Kharmat, draws attention to the fact that two homelands of the Hungarian are spoken of: in the first tradition, the Scythia (Sea of Azov) coast, and the second one is the Middle Stream of the Volga River in Chapter 7. He thinks that the Magyars had come to the Volga after leaving Scythia. Then he shows Suzdal. This story may also be historic, since it is reasonable to state that one of the Hungarian homelandsmight be on the Volga.

It seems that Master P. knew of the fact that Hungarian tribes remained in the East. They are called "dentumogher" and "moger". The part "dentu" of the word, which corresponds to the ethnonym of Magyar, is still a matter of controversy. Also the wedding of Udek, father of leader Alosh, to the daughter of skythian lord EuneydelEmesh in 819, clarifies the birth of Alosh in 820 and moreoverclarifies the fact that Hungarians did not move from the ScythianSteppe (from the Volga and Ural region) at the beginning of the ninth century AD. It also determines that migration to Carpathia has not yet started.

According to our findings the Hungariansappear in the steppe zone in about AD 830. In general, the anonymous stories are full of imaginary characters, but little is known about the history of the ancient Magyars. However, Gesta Anonymous plays a great role in the historiography of the Hungarian past (Дьени, 2012: 106-111).

Simon Kesay, palace priest of Hungarian King Laslo IV, is author of the Hungarian Chronicles. This work dates back to 1282-1285. He was in a po-

sition to explain the origin of the Hungarian population in relation to the Huns. This approach does not exist inGesthe Anonymous. The anonymous author, Master P. only comments on the fact that the arpad tribe had ties with Attila. Kesay says that the homeland of ancient Hungarians is located in the Persian lands, where the Hungarian people still live. However, it seems that Kesay has become confused when showing the Persian border. Because he probably referred to the Hungarians in the Caucasus. There is information in the Constantine Bagryanorodnyi work about Caucasian Hungarians (Константин Багрянародный, 1991: 161).

In his work he periodically gives a legend about "sacred deer".This deer takes two men, Hunor and Mogor (the ancestors of Huns and Magyar) from Meotidasto the "desert". They met with the daughters of lord Belar and married them, and later married the daughters of the Dula, lord of alans.Thus Huns and Magyars became strong nations. The controversyabout this information has still not been finished. Does the sacred deer legend arise from Hungarian or Western traditions (Прокопий из Кесари, 1950: 384-387). Sacred deer stories are found in the Jordanian sources about Huns. Kezai was familiar with the Jordanian work. As a result, the sacred deer legend of the Hungarians is attached to the Magyars as a result of cultural exchanges. The same myths are found in the culture of Huns, Utrigurs and Kutrigurs. Only the parts of the legend related to the ethnogenesis of the Magyars are valuable. That is, the names of personalities such as Hunor, Mogor, Belar, Dulo correspond to ethnos groups: Mogor – Magyar, Hunor – Onogur, Belar – Bulgar. In deed, these individuals represent the ethnogenesis components of Magyars. According to linguists, until the ninth century whenMagyars moved to their current homeland, they had a lot of such words.

At this point it is interesting to see the name of Dulo. The reason is that this name appears in other sources.In the Hellenic Russian chronicles (in the XV century), the names of the Turkic-Bulgar princes were preserved. It citesthe name of Prince Avtiohol, from the tribe of Dulo.That is, Dulo can really have been a historic person. According to Kezai, Dulo is a leader of Alans. This can be explained by the close relationship between the Alans and the Huns.

Kezai describes the history of the Huns and connects them with the Carpathian Basin as a residential area. The main purpose of this is to show that the Hungarian people have claims to the Carpathian Basin. If the Hungarians' ancestors were Huns, the settlement of the IX century was a second migration.

According to the early XX century Hungarian ethnographer Dul Shebestzhen, the problem of the appearance of the Huns in Hungarian legends is the tradition of Avars. Because, there were Avars in the Carpathian lands before the Magyars. And the Magyars took from the Avars the story about Hunnic roots. Of course, the explanation is not in the Avars. What about the Onogurs who came from the east, and lived in the Carpathians before the Magyars?

Kezaishows the inequalities in the social structure of the Hungarian society in his chronicle. He notes in his work that nobles are descendants of the Scythian tribes and peasants are descendants of slaves and offenders.Such an ideology had a great impact on the historiography of the Magyars. His thesis, namely the connection of the Magyars to the Huns and the attitude to the common peoplehave been preserved in science so far.

The Chronicles of the XIV century describe the ancient history of the Hungarians. It links their statehood with the year 677. It coincides with the time when the Onogurs came to the Carpathian basin.

The Onogurhistoric tradition, nevertheless, enters the historical traditions of the Hungarians, and is considered as Ugric and Hungarian. The connection between Hungarians and Onogurs was closely linked to the nameMagyar. The Onogurtribes associated their ancient history with the Carpathians and remembered that Attila was their first lord. Such tendencies were preserved in the traditions and insights of the Sekey tribes living in the western part of Hungary.

In 1235, the Otto and Julian expedition, which was designed to clarify the history of the ancient Magyars, actually found eastern Hungarians. The first group was located in the Caucasus, and the next group was located near the Volga.The discoveries of this expedition became sensational news in Europe. In Hungarian historiography, the ancient homeland of the Hungarians began to be called Bashkortostan. Oriental expeditions have completely changed ancient Hungarian history.Greater Hungaryfrom the ancient sources of Meotidia period, is now found in the Middle Volga (Матузова, 1979: 201-202).

The Russian data on the study of ancient Magyarhistory are of paramount importance, and their main idea is the problem of Yugra and Ugra.It should be noted that in the Russian data, Hungary is Ugriya, the Hungarians are Ugrians, and the Uralian Mansi is represented by the Yugria.Sometimes, the terms "Ugra" and "Yugra" are also changed. Many studies are dedicated to the origin of the name "Ugra". However, the fact that the data stored in ancient Rus is expressed as Ugra shows Yugra is understood by their knowledge of the Magyars and Mansi's kin-

ship. It proves the Ugorian origin of Hungarians (Vernadsky, 1948: 83-86). These ideas were not neglected by researchers. One of them is the famous Polish historian Maciej Miechowita (1457-1523), who, using the Russian data, concludes thatthe origin of Hungarian is Yugrian. The languages of the Magyars and Yugrianshave been identified as one (Аннинский, 1936: 13-18).

Austrian diplomat Sigismund von Herbersteinin in his "Notes on Muscovite Affairs" written in 1549, supports the opinion of Miechowita and notes the Yugrian origin of Hungarians, and the similarities of their languages (Герберштейн, 1988:163).

With the influence of these authors and the development of science in the eighteenth century, it was proven in Western Europe and Russia that Hungarians came from the Ural Mountains and were related to the Finno-Ugric peoples. The following scholars have accepted this conclusion: George Stirlnhallm, Oloph Rudbeck, Leibniz, J.G.Eckhart, Stralenberg, V.N. Tatischev, J.G.Gerder, M.D.Chulkov, P.S.Pallas and others (Загребин, 2014: 5-8).

In Hungarian historiography, the question of the connection of the Magyars to the Huns changed direction under the influence of medieval Hungarian authors. In the XVI-XVII centuries among Hungarian Protestant thinkers there was a tendency to link the Hungarians to eastern peoples, including the Jews. In the XVI-XVIII centuries Hungarian orientalists compared the Hungarian language to Turkish, Persian, Arabic, Armenian, Hebrew, Syriac and other eastern languages.

For example, Dierd Comaramire lattes Hungarian to eastern languages and has shown it to be a relative of Hebrew. Meanwhile, Pal Pereslii identified the Hungarian language as the Hebrew language of the Babylonian period. Also, Gyordier Kalmar linked the Hungarian language with the Jewish, Armenian, Persian and Turkish languages (Осипенко, 2010: 119-125).

In 1882, the Hungarian Turcologist Wambery's work entitled "The Prose Mojaryar" was published. The author confirmed that the Hungarian language belonged to the Finno-Ugric group of languages. However, science also states that the Magyars had left the Caspian coast (Дьени, 2012: 107-110). After this conclusion, there were also theories that connected the Magyars with the Babylonian origin. At the moment, there were some politicized ideological theories, for example, connecting the origin of Hungarian people with the European archaeological culture of Abashev. There were a number of scientific findings on the connection of Hungarian with the ancient Eastern civilization, the Caspian-Aralhomelandand others (Борецкий-Бергфелд, 1908: 38). Different theories based on the ancient history and background of the Hungarian population have survived to this day. In some cases, Hungary's kinship with the Finno-Ugric peoples was regarded as an insult to the nation. On the other hand, the Hungarian people had a strong potential to communicate with the Turkic peoples. Thus, data and studies relating to the ancient history and origin of Hungarian language are of different character.

The reareal son umerous studies on the history of the Hungarianand Kipchak connection in the field of national history. It is worth mentioning the works of researchers including B.Komekov, S.Akhunzhanov, K.Zhumagulov, T.Mukazhanova, A.Kushkumbayev.

The main focus of these studies is the relationship between the Kipchaks and the Hungarians. In Komekov's research alinguistic analysis of the Kazakh and Magyar languages' shows similarities (Kumekov, 2019). Also, Akynzhanov's book "Kipchaks in the Middle Ages of Kazakhstan" describes the political history and social structure of the Kipchaks in the Middle Ages, using data of both Arabic and Persian sources.This paper also mentions the Kipchaks who moved to the Volga and Carpathia (Ахынжанов, 1995: 171). The book of K.Zhumagulov and T.Mukazhanova's is called "The Turkic World in Europe: The History of Avar (VI-VIII century)" (Жұмағұлов, Мұхажанова, 2015). This paper analyzes the history of the tribal union of the Avars, which ruled throughout Europe before the Magyars and Kushkumbayev's research article analyzes the data of Eastern Magyars in the Ulus of Jochi (Кушкумбаев, 2018: 127-134). Generally, in the future, this issue requires a holistic and objective study of Western, Arab and Persian data.

It should be noted that Konyr Mandoki is widely popular in the Kazakh society. His name is found in many media outlets. It is called the "Golden bridge" between Hungarians and Kazakhs. Some researchers believe that Hungarians and Kazakhs have the same genetic roots, they lived on the territory of Kazakhstan, their life is the same as the Kipchaks and the like. In various sites (e-history.kz, abai.kz, etc.) and the media widely reflect the history of the Hungarians, madiyars, etc. Many associate them with the Kipchaks. All of them in the future must pass a historiographical analysis, which will reflect the real real history of Madiyars.

Conclusion

The conducted brief historiographical review shows that, despite a significant number of the works published on the studied problem, there are still no Kazakh fundamental works on the ethnogenesis and ethnic history of the Protohugarians and Hungarians. This work only partially fills this gap. Our research is intended only to systematize the available materials.

Many Russian researchers have tried to cover the history of the Hungarian people in depth and detail. But the carried out research is fragmented. Because there was no systematic work. There is a large time space between research works. But it should be noted that the study of the history of Hungarians begins with the XVIII century and has its own history.

The historical sources available to the authors allowed us, in our opinion, to get a fairly complete picture of the state of research on the problem of Protohungarians and Hungarians.

The authors tried to apply the scientific developments of the modern Russian and Kazakh historians in this field to their study as effectively as possible. Despite some shortcomings (lack of knowledge of the language, etc.), they tried to partially consider the problem of the Hungarians in the available materials, especially on the history of the Kipchaks. Representatives of various societies (Finno-Ugric society, Kipchak Studies, etc.) made a significant contribution to the study of the ethnic culture of Hungarians. In the future, Kazakhstan should develop the study of Hungarian history, as well as Finno-Ugric research in ethnographic, archaeological, anthropological, and linguistic areas.

Әдебиеттер

Айвенхальд А.Ю., Петрухин В.Я., Хелимский Е.А. (1982). К реконструкций мифологических представлений финно-угорских народов. Балто-славянские исследования 1981. Москва. С.162-192.

Аннинский С.А. (1936). Введение. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. Москва, Ленинград. С.13-18.

Ассман Я. (2004). Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва. С.25-79

Ахынжанов С.М. (1995). Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Ғылым. 296 с.

Борецкий-Бергфелд Н. (1908). История Венгрии: средние века и новое время. – Санкт-Петербург: Типография Акционерного Общества «Брокгауз-Ефрон». 209 с.

Гадамер Г.Г. (1988). Истина и метод: основы философской герменевтики. Москва: Прогресс. 704 с.

Герберштейн С. (1988). Записки о Московии. (Rerum moscovitarum commentarii). Москва: МГУ. 429 с.

Головнев А.В. (1998). Югра и Самоядь. Сибирь в панораме тысячелетий: материалы международного симпозиума. Т.2. Новосибирск. С.133-144.

Дьени Г. (2012). Историографические заметки о древней истории мадьяр. Уральский Вестник. № 4. С.106-111.

Жұмағұлов Қ.Т., Мұхажанова Т.Н. (2015). Еуропадағы түркі әлемі: авар тарихы (VI-VIII ғ.). Алматы: Қазақ университеті. 147 б.

Константин Багрянародный. (1991). Об управлении империей. Москва: Наука. С. 161.

Краткая история Венгрии. (1991). Москва: Наука. 608 с.

Кумеков Б.Е. (2019). Казахи и венгры: общие исторические корни // www.eco-invest.hu (сайтты қараған уақыты: 19.03.2019).

Кушкумбаев А.К. (2018). Источники о восточных мадьярах в Улусе Джучи. Археология Евразийских степей. Материалы IV Международного симпозиума. 15-19 октября 2018 г. № 6. Казань-Болгар.

Матузова В.И. (1979). Английские средневековые источники IX-XIII вв. Москва: Наука. 268 с.

Народы Западной Сибири. (2005). Ханты. Манси. Селькупы. Ненцы. Энцы. Нганасаны. Кеты. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН. 805 с.

Осипенко О.С. (2010). Тема прародины венгеров в трудах востоковедов второй половины XIX-XX вв. Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. Т.152. Кн.3. Ч.1. С.119-125.

Прокопий из Кесари. (1950). Война с готами. Москва: Издательство Академии наук СССР. 519 с.

Загребин А.Е. (2014). Этнографическое финно-угороведение в России: динамика научных идей и знаний. Труды Карельского научного центра РАН. №3. С.3-8

Чичуров И.С. (1980). Византийские исторические сочинения «Хронография» Феофана и «Бревиарий» Никифора. Москва: Наука. 216 с.

Balint Cs. (2006). Az ethnosz a kora kozepkorban. Sz. № 2. C.281-347

Bevezetes a magyar ostortenet kutatasasnak forrasaiba I: 2. (1988). Budapest: Tankonyvkiado. 328 c.

Veres P. (1997). A honfoglalo magyarok eletmodjanak vitatott kordesei. Honfoglalas es neprajz. Budapest. 1997. 148 c.

Vernadsky G. (1948). Kievan Russia. New Haven. Conn.: Yale University Press. 412 p.

Deer Jozsef. (1993). Pogany magyarsag kereszteny magyarsag. Budapest: Holnap Kiado. 272 c.

Laszlo Gy. (1978). A «kettos honfoglalas». Budapest. Magvet Kiado. 215 c.
Rona-Tas A. (1995). A magyarsag korai tortenete. Szeged. 329 c.

References

Ayvenkhal'd A.YU., Petrukhin V.YA., Khelimskiy Ye.A. (1982). K rekonstruktsiy mifologicheskikh predstavleniy finno-ugorskikh narodov [On reconstructions of mythological representations of Finno-Ugric peoples]. Balto-slavyanskiye issledovaniya 1981 [Balto-Slavic studies 1981]. Moskva. P.162-192.

Anninskiy S.A. (1936). Vvedeniye. Matvey Mekhovskiy. Traktat o dvukh Sarmatiyakh [Introduction. Matvey Mehovsky. A treatise on two Sarmatians]. Moskva, Leningrad. P.13-18.

Assman YA. (2004). Kul'turnaya pamyat'. Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti [Cultural memory. Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moskva. P.25-79

Akhynzhanov S.M. (1995). Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Ġylym. 296 p.

Boretskiy-Bergfeld N. (1908). Istoriya Vengrii: sredniye veka i novoye vremya [History of Hungary: the Middle Ages and the new time]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Aktsionernogo Obshchestva "Brokgauz-Yefron". 209 p.

Gadamer G.G. (1988). Istina i metod: osnovy filosofskoy germenevtiki [Truth and method: fundamentals of philosophical hermeneutics]. Moskva: Progress. 704 p.

Gerbershteyn S. (1988). Zapiski o Moskovii. (Rerum moscovitarum commentarii) [Notes on Muscovy]. Moskva: MGU. 429 s.

Golovnev A.V. (1998). Yugra i Samoyad'. Sibir' v panorame tysyacheletiy: materialy mezhdunarodnogo simpoziuma [Ugra and Samoyad. Siberia in the panorama of the millennia: proceedings of the international symposium]. T.2. Novosibirsk. P.133-144.

D'yeni G. (2012). Istoricheskiye zametki o drevney istorii mad'yar [Historiographic notes on the ancient history of the Magyars]. Ural'skiy Vestnik. № 4. P.106-111.

ZHumagulov K.T., Mukhazhanova T.N. (2015). Yeuropadaġy tүrkí әlemí: avar tarikhy (VI-VIII ġ.) [The Turkic World in Europe: The History of Avar (VI-VIII г.)]. Almaty: Kazak universitetí. 156 b.

Konstantin Bagryanarodnyy. (1991). Ob upravlenii imperiyey [About managing an empire]. Moskva: Nauka. P.161.

Kratkaya istoriya Vengrii [A Brief History of Hungary]. (1991). Moskva: Nauka. 608 p.

Kumekov B.Ye. (2019). Kazakhi i vengry: obshchiye istoricheskiye korni [Kazakhs and Hungarians: common historical roots] www.eco-invest.hu (saytty karaġan uakyty: 19.03.2019.).

Kushkumbayev A.K. (2018). Istochniki o vostochnykh mad'yarakh v Uluse Dzhuchi. Arkheologiya Yevraziyskikh stepey. Materialy IV Mezhdunarodnogo simpoziuma [Sources of Oriental Magyars in the Juchi Ulus.Archeology of the Eurasian Steppes. Materials of the IV International Symposium. Kazan-Bolgar, October 15-19, 2018]. 15-19 oktyabrya 2018 g. № 6. Kazan-Bolgar.

Matuzova V.I. (1979). Angliyskiye srednevekovyye istochniki IX-XIII vv [English medieval sources of the 9th-13th centuries]. Moskva: Nauka. 268 p.

Narody Zapadnoy Sibiri. (2005). Khanty. Mansi. Sel'kupy. Nentsy. Entsy. Nganasany. Kety [The peoples of Western Siberia. Khanty. Mansi. Selkups. Nenets. Enets. Nganasans. Kets]. Moskva: Institut etnologii i antropologii RAN. 805 p.

Osipenko O.S. (2010). Tema prarodiny vengerov v trudkh vostokovedov vtoroy poloviny XIX-XX vv. [The theme of the ancestral home of the Hungarians in the works of Orientalists of the second half of the XIX-XX centuries]. Uchenyye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki. T.152. Kn.3. CH.1. P.119-125.

Prokopiy iz Kesari. (1950). Voyna s gotami [The war with the Goths]. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 519 p.

Zagrebin A.Ye. (2014). Etnograficheskoye finno-ugorovedeniye v Rossii: dinamika nauchnykh idey i znaniy [Ethnographic Finno-Ugric studies in Russia: dynamics of scientific ideas and knowledge. Proceedings of the Karelian scientific center of the Russian Academy of Sciences]. Trudy Karel'skogo nauchnogo tsentra RAN. №3. P.3-8

Chichurov I.S. (1980). Vizantiyskiye istoricheskiye sochineniya «Khronografiya» Feofana i «Breviariy» Nikifora [The Byzantine historical works "The Chronography" of Theophanes and the "Breviary" of Nicephorus]. Moskva: Nauka. 216 p.

Balint Cs. (2006). Az ethnosz a kora kozepkorban. Szezi. № 2. P.281-347

Bevezetes magyar ostortenet kutatasasnak forrasayba I: 2. (1988). Budapesht: Tankonyvkiado. 328 s.

Veres P. (1997). Onfoglalo mag'yarok eletmodzhanak vitatott kordesey. Honfoglalas es neprajz. Budapesht. 1997. 148 s.

Vernadskiy G. (1948). Kiyevskaya Rus'. Novyy ray. Conn .: Izdatel'stvo Yyel'skogo universiteta. 412 s.

Olen' Yozhef. (1993). Pogany mag'yarsag kereshteny magyarsag. Budapesht: Kholnap Kiado. 272 s.

Laslo Gi. (1978). «Ketos Khonfoglalas'». Budapesht. Magvet Kiado. 215 v. Rona-Tas A. (1995). Madzharsag Koray Tortente. Seged. 329 s.

IRSTI 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.11

E. Aidarkhanova

Assistant Professor-Researcher. Almaty Management University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com

THE IMPORTANCE OF ENERGY COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION (EAEU)

Problems and perspectives for the development of energy relations between Kazakhstan and Russia are becoming relevant in the context of reforming the Kazakhstani economy and globalization of the world economy, which dictate the growing interdependence and interaction of national economies. The character of the emerging new system of global and regional world order is especially pronounced in the Eurasian region, which has become important and dynamic from a geopolitical and economic point of view. The geopolitical situation around this region is characterized by a combination and clash of national interests of the main centers of the world economy and policy, such as USA, EU, Russia and China.

The purpose of the article is to analyze the bilateral relations of the EAEU member countries – Russia and Kazakhstan in the energy sector in the new geopolitical conditions. In accordance with the goal, the following tasks were set: to reveal the specific features and imperatives of energy cooperation between countries; identify the reasons for the interest of Russia and Kazakhstan in the integration interaction in the field of energy policy, identify priority areas for the development of energy interaction.

Key words: energy security in the EAEU, Kazakhstan-Russia Relations, Eurasian Region.

Э. Айдарханова

Аға оқытушы-зерттеуші, Алматы Менеджмент Университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде Қазақстан мен Ресей арасындағы энергетикалық серіктестіктің маңызы

Қазақстан мен Ресей арасындағы энергетикалық қарым-қатынастардың проблемалары мен перспективалары ұлттық экономикалардың тығыз байланысының қарқынды өсуін талап ететін қазақстандық экономиканы реформалау мен әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында өзекті мәселелердің қатарын толықтырып отыр. Әлемдік тәртіптің жаһандық және аймақтық жаңа жүйесі, әсіресе, геосаяси және экономикалық көзқарас тұрғысынан алғанда динамикалық маңызға ие болып отырған еуразиялық аймақта айқын аңғарылуда. Аталмыш аймақ аясындағы геосаяси жағдайлар әлемдік экономика мен саясаттың АҚШ, ЕО, Ресей, Қытай тәрізді негізгі орталықтарының ұлттық қызығушылықтарының тоғысуы және қақтығысымен сипатталады.

Мақаланың мақсатына ЕАЭО-ның мүше-мемлекеттері Ресей мен Қазақстанның жаңа геосаяси жағдайда энергетика саласындағы екіжақты қарым-қатынасын сараптау жатады. Қойылып отырған мақсаттың негізінде мақала барысында келесі міндеттерді жүзеге асыру жүктеледі: мемлекеттер арасында энергетикалық серіктестіктің ерекшеліктері мен императивтерін айқындау; мемлекеттердің энергетикалық саясат саласында интеграциялық ықпалдасуға қызығушылығын анықтау; энергетикалық дамудың серпінді бағыттарын анықтау.

Түйін сөздер: ЕАЭО-ның энергетикалық қауіпсіздігі, Қазақстан-Ресей қарым-қатынасы, еуразиялық аймақ.

Э. Айдарханова

Старший преподаватель-исследователь, Алматы Менеджмент Университет,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: elvira_aidarkhanova@yahoo.com

Значение энергетического сотрудничества между Казахстаном и Россией в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС)

Проблемы и перспективы развития энергетических отношений между Казахстаном и Россией становятся актуальными в контексте реформирования казахстанской экономики и глобализации мировой экономики, что диктует растущую взаимозависимость и взаимодействие национальных

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

экономик. Характер новой системы глобального и регионального миропорядка особенно ярко выражен в евразийском регионе, который стал важным и динамичным с геополитической и экономической точек зрения. Геополитическая ситуация вокруг этого региона характеризуется сочетанием и столкновением национальных интересов основных центров мировой экономики и политики, таких как США, ЕС, Россия и Китай.

Целью данной статьи является анализ двусторонних отношений стран-членов ЕАЭС – России и Казахстана в сфере энергетики в новых геополитических условиях. В соответствии с поставленной целью статьи были поставлены следующие задачи: выявить особенности и императивы энергетического сотрудничества между странами; выявить причины заинтересованности стран в интеграционном взаимодействии в области энергетической политики, определить приоритетные направления энергетического развития.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, отношения между Казахстаном и Россией, Евразийское пространство.

Introduction

An analysis of the mechanisms for the interaction between the two countries requires a systematic review of the processes of evolution of relations between Russia and Kazakhstan in the energy sector, identification of problem areas, and determination of the main directions of development. Based on this, in the research process, comparative and systematic methods of analysis were used.

Using the comparative method made it possible to compare the main reasons for interest in the energy partnership and energy integration of Russia and Kazakhstan. Using the systematic method allowed us to analyze the energy interaction between Russia and Kazakhstan within the framework of the EAEU, as well as to identify the activities, the implementation of which is necessary for the success of energy cooperation between Kazakhstan and Russia.

Issues of the development of integration and energy security are widely covered in foreign and domestic scientific literature. Current development of energy partnership between Russian-Kazakhstan is considered in the studies of Russian specialists A.A. Sokolov (Соколов, 2011: 18), V.I. Tsai, R.E. Sagindikov (Цай, Сагиндиков, 2015). Some of Western scholars such as Jeffrey Mankoff (Mankoff, 2009: 60), and Ariel Cohen (Cohen, 2005: 40) in their analytical articles consider issues of Eurasian energy security.

A special place in the consideration of energy security issues in Kazakhstan and Russia is occupied by the work of researchers from Kazakhstan such as G. Movkebaeva (Мовкебаева, 2016: 109-115), F. Kukeyeva (Кукеева, 2014: 27-33), K. Baizakova (Baizakova, 2010). The articles of these authors are devoted to issues on energy policy of Kazakhstan and Russia, and to questions on the formation of energy security in the EAEU.

The studies of B. Balass (Balassa, 1962: 113-134) D. Mitrani (Mitrani, 1975), E. Haas (Haas, 1957: 641), B. Rosamund (Rosamond, 2000: 232) L. Lindberg (Lindberg, 1963) provide a theoretical analysis of international and regional economic integration. Separately, the works of E.Yu. Vinokurov and A. Libman (Винокуров, Либман, 2012), these authors consider issues related to Eurasian continental integration. Questions of the regional integration theory and practice in the Eurasian space were raised in the works of such researchers as Zh.Ibrashev (Ибрашев, 2014), V. Savin (Савин, 2006). Today, such authors as N. Kulbatyrov, A.Tulepbekova (Кулбатыров, Тулепбекова, 2014: 64-79), A. Esdauletova (Есдаулетова, 2008) are actively involved in energy cooperation in the Eurasian space and in the further energy cooperation between Russia and Kazakhstan.

Discussion

Since the beginning of the 1990s, when Kazakhstan gained its independence, the country began to conduct active work within the framework of regional integration associations. Due to its geographical location, historical development and economic structure, priority is given to projects that have a Eurasian dimension. Integration in the Eurasian space is not only one of the priority areas of Kazakhstan's foreign policy, it also bears a long-term and strategic character in the country's economic development. It should be noted that Kazakhstan is the actual initiator of the process of Eurasian integration. The integration of countries into the Unified Economic Community essentially combined the post-Soviet vector of integration with Western and Eastern vectors. It is worth noting that in the framework of the concept of integration, European and post-Soviet integration models were not considered as mutually exclusive. The Eurasian Economic Union may well become the largest regional economic project, which in the future, as it develops and deepens integration, as

well as new member states expand and engage, can not only influence global economic and political processes, but also change the global architecture. Such assumptions are based on several important reasons:

Firstly, the EAEU countries together possess enormous natural and human resources;

Secondly, the Union countries occupy a unique transcontinental geographical position between the EU and the Asia-Pacific region, which enhances the EAEU's global competitiveness and allows the creation of transport and logistics routes of both regional and global importance and thus accumulate large-scale trade flows between Europe and Asia.

Thirdly, as you know, it is in Eurasia today that a new pole of economic activity is forming, which in the future will become the engine and source of world development (https://clck.ru/MLU3d. ЕАЭС может стать таким же крупным как ЕС или НАФТА. 4.06.2014).

The global future of the Eurasian Economic Union is also supported by the ambitiousness and courage inherent in the leaders of the united countries, along with balanced pragmatism. All this happens against the background of the openness of the EAEU for cooperation with other states of the world.

As for Kazakhstan, the country plays a key role for the EAEU. The economy of Kazakhstan continues to grow dynamically over the past three decades, and in terms of GDP per capita, Kazakhstan is among the fifty most developed countries in the world. For example, the volume of Gross Domestic Product in Kazakhstan grew to 171 USD billion in 2019. The maximum volume reached 237 USD billion, and the minimum 16.87 USD billion (https://clck.ru/MLU4K. ВВП в Казахстане. 2019). (See below):

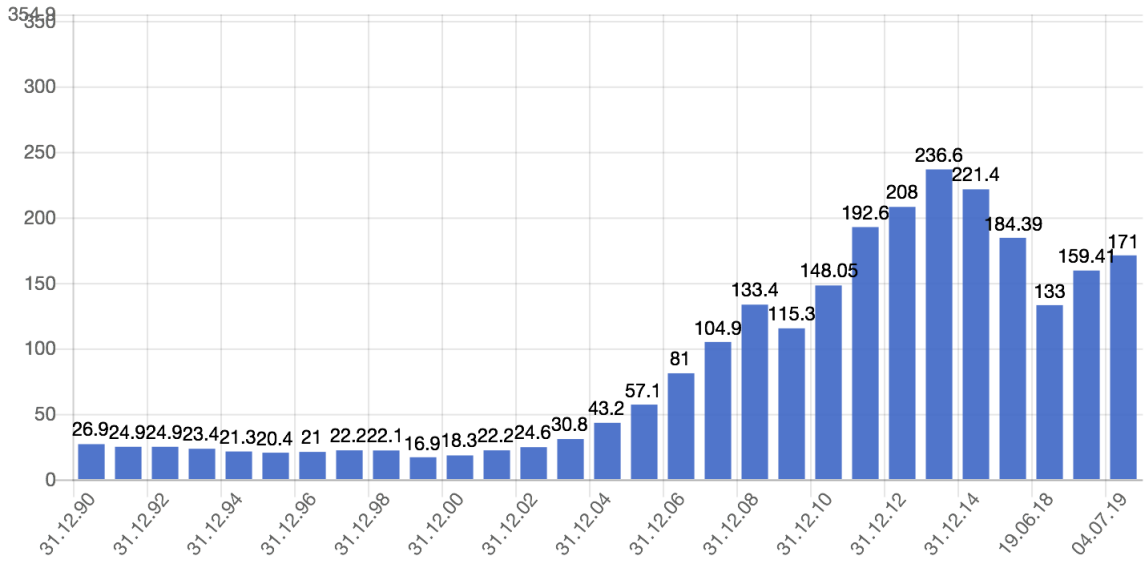

Figure

At the same time, about 25% of Kazakhstan's GDP, half of national income and almost 70% of exports are in the energy sector. The country continues to develop as an energy power, relying mainly on the oil and mining industries.

According to Forbes, the country ranks seventh in the world in terms of proven oil reserves. At the current rate of consumption, the availability of proven reserves reaches, according to various sources, from 70 to 90 years. The confirmed hydrocarbon reserves, both on land and on the shelf, are estimated at 5.5 billion tons (https://forbes.kz/stats/ostatochnyie_yavleniya. Сколько триллионов долларов хранит природная кладовая Казахстана. 2011). The Kashagan field in the north of the Caspian with recoverable reserves, according to an initial estimate of 1.67 billion tons of liquid hydrocarbons, was called the most significant event in world practice over the past 30 years.

Kazakhstan accounts for more than 2% of the world's oil reserves, that is, 30 billion barrels. To date, more than 200 deposits have been discovered

in the country. The forecasted oil resources of the country can potentially reach about 100 billion barrels (Сафинов, 2016: 55).

After gaining independence, Kazakhstan found itself on the path to choosing several options for the development of its mining industry. The first option was the complete nationalization of the country's resources, the second – the creation of joint partner enterprises and the conclusion of agreements on the sharing of extracted products with foreign investors. The energy partnership between the countries began during the Soviet Union, respectively, after gaining independence, Russia became one of the first countries that showed interest in developing Kazakhstan's rich deposits. At present, Russia continues to be a key foreign economic partner of Kazakhstan.

In the energy sector, relations between Kazakhstan and Russia can be viewed through the prism of transit-transport interdependence:

From 1991 to 2006, Russia was a de facto monopolist in the transportation of Kazakhstani hydrocarbons;

From 2006 to the present, Kazakhstan has got alternative transport routes and its dependence on Russia has significantly decreased.

Despite a slight decrease in the dynamics of mutual trade in 2019 compared to 2018, the strategic nature of bilateral economic cooperation remains both in industry and in interregional contexts. According to the data for January-November 2019, Russia ranks 1st in terms of trade (with a share of 19.9%) and imports in the Republic of Kazakhstan (with a share of 35.8%) and 3rd place in terms of export (with a share 9.4%) of Kazakhstani products (https://clck.ru/MLU3x. Казахстанско-российские отношения в торгово-экономической сфере. 2019).

Currently, cooperation between Russia and the Republic of Kazakhstan in the energy field is being activated, which is an important tool for the development of energy strategies of these states and the realization of the potential of economic and energy development of countries in the context of the development of integration processes in Eurasia.

Results

The governments of Russia and Kazakhstan are undertaking a lot to form and develop a common energy market, which would strengthen the positions of Kazakhstan and Russia as exporters of oil and gas in the context of their influence on world oil prices.

The creation of energy integration between Kazakhstan and Russia is complicated by the fact that investments in the development of oil and gas fields in these countries are less financially attractive compared to other regions of the world. Russia's natural gas resources are located in remote areas, on the continental shelf of the Arctic Ocean or in the underdeveloped regions of Siberia, where production costs are significantly higher compared to most other oil and gas exporting countries. Kazakhstan and Russia are located on the periphery of the global hydrocarbon transportation network, while the world's largest gas producers are located on ocean coastlines that facilitate transportation to large oil and gas consumers. The situation, in addition, is complicated by the fragmentation of the regional economic space in Central Asia, which increases transport costs. Hydrocarbons, mainly natural gas and oil, account for more than two-thirds of the fuel and energy balance and are mainly used to generate electricity. Under these conditions, the implementation of the goal of increasing hydrocarbon exports and being one of the largest hydrocarbon exporters in the world market becomes problematic, especially in the long term.

The conditions for the integration of oil and gas complexes of Russia with Kazakhstan are: collective work on oil and gas production, transportation and processing of energy resources; harmonization of positions regarding importing countries; joint efforts to attract investment; creation and implementation of financing mechanisms for joint investment projects in the energy sector; joint work on innovation, on the conduct of scientific and technical research, training; joint efforts to ensure direct access to traditional and new markets for oil, oil products and gas.

The dynamics of the Russian-Kazakh interaction in the energy sector as a whole is unambiguously characterized as positive, however, with this assessment, special attention should be paid to the prospect of developing the most strategically important hydrocarbon component. The "Kazakhstan-2050 Strategy: a new political course of the established state" states that "the oil and gas complex of Kazakhstan is a locomotive for the entire economy", and Kazakhstan, in turn, is "one of the key elements of global energy security". At the same time, the process of ousting Russia from this sector of Kazakhstan continues, which poses a threat not only to Russia's interests, but also to developing a unified strategy in the fuel and energy field within the framework of Eurasian integration (Шапкин, 2016: 1-11). There is a fact that Kazakhstan has no natural access to world markets, and Russia and Kazakhstan

have the longest land border in the world. This fact increases the importance of the partnership between the two countries in the oil and gas sector. This cooperation in the field of energy transportation in the western direction can and should be complemented by the development of new strategic routes in the direction of the East Asia region, primarily China.

Until recently, all the agreements between Russia and Kazakhstan in the energy sector remained on paper and were not implemented due to disagreement between the parties in the price of gas purchased by Russia. However, at a meeting in the Sochi residence of the President of Russia in 2006, everything was finally agreed on the most pressing issues of energy cooperation between the countries.

Starting in 2020, Kazakhstan plans to dramatically increase gas production and invites Russia to take part in its projects. We are talking about the production of about 40 billion cubic meters of gas in the new fields of Kazakhstan – Imashevsky (proved reserves – 128.7 billion cubic meters of gas and 20 million tons of gas condensate) and Central on the shelf of the Caspian Sea (forecasted reserves – 2 trillion cubic meters). In both fields, production will be organized under production sharing agreements (Шапкин, 2017: 221-222).

Today, the presence of Russian investors in the primary sector of Kazakhstan's energy economy is still insufficient. Integration in the oil and gas industry is undoubtedly a promising area and could be the decisive key in the integration processes. The integration strategy is that Russia and Kazakhstan are the two largest producers of oil and gas in the region. Nevertheless, the expansion of integration based on the energy factor faces a number of serious problems that may complicate the implementation of a clear export orientation in Russia and Kazakhstan. The hydrocarbon resources and export potential of Russia and Kazakhstan are relatively small against the background of long-term demand for oil and gas in the world economy.

According to British Petroleum, the oil resources of Russia and Kazakhstan make up about 7% of the total world resources, with regard to the situation with natural gas, the production potential is almost the same. The export potential of natural gas in the Middle East is much higher than in Russia and Central Asia. The reality is that the hydrocarbon resources of Russia and Central Asian countries are of more strategic importance for these countries and their partners in the post-Soviet space than for the global energy market.

Cooperation between Russia and Kazakhstan in the oil and gas market is most effective in the framework of project-investment cooperation – the development of promising oil and gas fields, since it is the basis for institutional and economic implementation in the world market. Cooperation in the field of processing and sale of hydrocarbons is less effective, which is affected by the low competitiveness of hydrocarbon markets, while its technological manifestation is the underdevelopment of oil refining. This entails an inefficient use of government spending in this sector, a lag in the nomenclature and quality of products from the world level (Иканова, 2011: 55-57).

The development of cooperation between Kazakhstan and Russia in the energy sector is due to the need to deepen the integration of energy markets by overcoming the unevenness of energy resources, establishing a mutually beneficial energy dialogue and optimizing the emerging infrastructure and investing in this industry.

In May 2019, as part of the meeting of the Supreme Eurasian Economic Council, the heads of state signed an international agreement on the formation of a common EAEU electricity market. Currently, the stages of the formation of the common electric energy market of the EAEU member states have been identified, the Framework for Cooperation in the field of the peaceful use of atomic energy has been approved, and a forecast for the production and consumption of energy resources has been developed as a tool for coordinating energy policy.

The formation of common energy markets will improve the safety and reliability of the operation of the fuel and energy complexes of the EAEU member states, create conditions for increasing the provision of the population with energy resources and a more favorable environment for investing in energy facilities.

In order to make better use of the total energy potential and optimize interstate energy supply, Kazakhstan and Russia will annually develop and coordinate indicative (forecast) balances of gas, oil and oil products as authorized EAEU member countries. In addition, the EAEU begins to form common energy markets and pursue a coordinated transport policy (https://clck.ru/MLU3C. В ЕАЭС начинается формирование общих рынков энергоресурсов и проведение скоординированной транспортной политики. 12.03.2015).

Under the common markets for oil, gas and oil products of the Eurasian Common Economic Space we mean the totality of trade and economic relations of economic entities of the EAEU member countries in the field of production, transportation and

delivery, processing and marketing of oil, gas and oil products in the territories of the EAEU member countries, defined by legal and the contractual base of the Customs Union within the framework of the Eurasian Economic Community and the Common Economic Space, which are necessary for the participating countries to satisfy general needs for them.

The EAEU provides Russian investors with access to Kazakhstan's energy resources, thereby increasing the demand for Russia's transit services in a broad direction. In parallel with this, the level of competition between Kazakh and Russian enterprises will gradually decrease, and countries will have the opportunity to coordinate their efforts in the global energy market.

Conclusion

Integration projects initiated by Kazakhstan set long-term goals. Kazakhstani businessmen are especially interested in new opportunities to receive cheap energy resources, solve transit problems, and have free and unlimited access to the Russian market. In this regard, an urgent problem in the structure of a functioning and developing EAEU is the focus on the export of raw materials and energy resources to foreign markets and the low share of mutual trade in equipment and technologies. Based on this, it is important to note that regional energy integration requires structured cooperation between Kazakhstan and Russia in the energy sector, which can reduce to some extent the problems associated with the difference in energy potentials of the two countries. Cooperation within the EAEU will allow them to jointly solve common topical problems, such as: coordination of long-term energy strategies; development of common mechanisms for implementing energy policies; development and implementation of collective energy security measures; development of coordinated positions and actions in the global energy market (formation of general energy diplomacy); development of transit infrastructure, transport, communications.

Әдебиеттер

В ЕАЭС начинается формирование общих рынков энергоресурсов и проведение скоординированной транспортной политики. 2015. https://clck.ru/MLU3C. Date: 01.03.2020.

Винокуров Е., Либман А. (2012). Евразийская континентальная интеграция: монография. Санкт-Петербург: ЦИИ ЕАБР.

ЕАЭС может стать таким же крупным как ЕС или НАФТА. https://clck.ru/MLU3d. Date: 4.06.2014.

Есдаулетова А. (2008). Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан. Санкт-Петербург: Политическая экспертиза. № 3.

Ибрашев Ж., Уразаева Ф. (2014). Идея стала реальностью. Материалы научной конференции. Алматы.

Иканова А. (2011). Современное состояние Казахстанско-Российского нефтегазового сотрудничества. Вестник КазНУ. Алматы.

Казахстанско-российские отношения в торгово-экономической сфере. 2019. https://clck.ru/MLU3x. Date: 01.03.2020.

Кукеева Ф., Раимова Г. (2014). Концепция внешней политики РК: сотрудничество с США. Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. Вып. 66. № 2. С. 27-33.

Кулбатыров Н., Тулепбекова. А. (2014). Энергетический аспект Евразийской интеграции. Санкт-Петербург: Научный журнал «Евразийская экономическая интеграция». Вып.1. С. 64-79.

Мовкебаева Г. (2016). ЕАЭС-ШОС-ЭПВШП на пути энергетического сотрудничества. Сборник мататериалов междунардной научно-практической конференции. Алматы. С. 109-115.

Последние данные по ВВП в Казахстане. 2019. https://clck.ru/MLU4K Date: 01.03.2020.

Руденко С. (2011). Сколько триллионов долларов хранит природная кладовая Казахстана // Forbes Kazahstan.

Савин В. (2006). Единое энергетическое пространство России, Казахстана и Беларуси. Москва: ВНИИВС.

Сафинов К., (2016). Казахстан в энергетической интеграции ЕАЭС: перспективы, риски, возможности. Москва: РУДН.

Соколов А. (2011). Российско-казахстанский топливо-энергетический комплекс: современное состояние и перспективы развития в аспекте трансграничного сотрудничества. Вестник ОГУ. Вып. 135. № 16.

Цай В., Сагиндиков Р. (2015). Исторический опыт развития российско-казахстанского геоэнергетического комплекса. Вестник РУДН. № 4.

Шапкин М. (2016). Энергетическое сотрудничество России и Казахстана в новых геополитических реалиях. Мировая политика. № 2. С. 1-11.

Шапкин М. (2017). Тенденции и перспективы российско-казахстанского сотрудничества в современных политических условиях. Москва: Диссертация. С. 252.

Baizakova K. (2010). Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan. American Foreign Policy Interests. Vol. 32. № 2.

Balassa B. (1962). The Theory of Economic Integration. London: Georgi Alien and Unwin. pp. 113-134.

Cohen A. (2005). Kazakhstan: Russian Oil in Kazakhstan (Russian Foreign Energy Policy). p. 40.

Haas E. (1957). The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces. London: Contemporary European Politics and Society. p. 641.

Leon N Lindberg. (1963). The Political Dynamics of European Economic Integration. Stanford California: Stanford University Press.

Mankoff J. (2009). Eurasian Energy Security. Council on Foreign Relations Press. Council Special Report. № 43. pp. 60.

Mitrani D. (1975). The Functional Theory of Politics. London: Martin Robertson.

Rosamond B. (2000). Theories of European Integration. London. 232 p.

References

Baizakova K. (2010). Energy Security Issues in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan. American Foreign Policy Interests. Vol. 32. № 2.

Balassa B. (1962). The Theory of Economic Integration. London: Georgi Alien and Unwin. pp. 113-134.

Cohen A. (2005). Kazakhstan: Russian Oil in Kazakhstan (Russian Foreign Energy Policy). p. 40.

EAES mozhet stat' takim zhe krupnym kak ES ili NAFTA [The EAEU may Become as Large as the EU or NAFTA]. June 4, 2014. https://clck.ru/MLU3d.

Esdauletova A. (2008). Energeticheskaya bezopasnost': Evropeiskii Soiuz, Rossiya i Kazahstan [Energy Security: European Union, Russia and Kazakhstan]. Political Expertise. Vol. 4. pp. № 3. 140-150.

Haas E. (1957). The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces. London: Contemporary European Politics and Society. p. 641.

Ibrashev Zh, Urazayeva Ph. (2015). Ideia stala real'nost'u. [The Idea Became a Reality]. Almaty.

Ikanova A. (2011). Sovremennoie sostoyanie kazakhstansko-rossiyskogo nefte-gazovogo sotrudnichestva [Current State of Kazakh-Russian Oil and Gas Cooperation]. Almaty: KazNU Bulletin. International Relations and International Law Series. pp. 55-57.

Kazahstansko-rossiiskie otnosheniya v torgovo-ekonomicheskoi sphere [Kazakhstan-Russian Relations in the Trade-Economic Sphere]. Embassy of the Republic of Kazakhstan in Russian Federation. (2019). https://clck.ru/MLU3x. Date: 01.03.2020.

Kukeyeva F, Raimova G. (2014). Konceptsiia vneshnei politiki RK: sotrudnichestvo s SShA [The Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan: Cooperation with the USA]. Almaty: KazNU Bulletin. International Relations and International Law Series. Vol. 66. №2. pp. 27-33.

Kulbatyrov N, Tulepbekova A. (2014). Energeticheskii aspekt Evraziiskoi integracii [The Energy Aspect of Eurasian Integration]. Saint Petersburg: Eurasian Economic Integration Journal. № 1. pp. 64-79.

Leon N Lindberg. (1963). The Political Dynamics of European Economic Integration. Stanford California: Stanford University Press.

Mankoff J. (2009). Eurasian Energy Security. Council on Foreign Relations Press. Council Special Report. № 43. pp. 60.

Mitrani D. (1975). The Functional Theory of Politics. London: Martin Robertson.

Movkebaeva G. (2016). EAES-ShOS-EPVShP na puti energeticheskogo sotrudnichestva [EAEU-SCO-SREB on the Path of Energy Cooperation]. Almaty: The Collection of Materials of the International Scientific-Practical Conference. pp. 109-115.

Poslednie dannye po VVP v Kazahstane [Recent GDP Data in Kazakhstan]. (2019). https://clck.ru/MLU4K. Date: 01.03.2020.

Rosamond B. (2000). Theories of European Integration. London. p. 232.

Rudenko C, Vorotilov A. (2011). Skol'ko trillionov dollarov hranit prirodnaya kladovaia Kazahstana [How many Trillions of Dollars are Stored by the Natural Pantry of Kazakhstan]. Forbes Kazakhstan. № 1.

Safinov K. (2016). Kazahstan v energeticheskoi integratsii EAES: perspektivy, riski, vozmojnosti [Kazakhstan in the Energy Integration of the EAEU: Prospects, Risks, Opportunities]. Moscow: The National University of Oil and Gas "Gubkin University" is a University.

Savin V. (2006). Edinoe energeticheskoe prostranstvo Rossii, Kazahstana i Belarusi [Unified energy space of Russia, Kazakhstan and Belarus]. All Union Scientific Research Institute of Veterinary Sanitation. Moscow.

Shapkin M. (2016). Energeticheskoe sotrudnichestvo Rossii i Kazahstana v novyh geopoliticheskih realiyah [Energy Cooperation between Russia and Kazakhstan in New Geopolitical Realities]. World Politics Journal. № 2. pp. 1-11.

Shapkin M. (2017). Tendencii i perspektivy rossiisko-kazahstanskogo sotrudnichestva v sovremennyh politicheskih usloviyah [Tendencies and Prospects of Russian-Kazakh Cooperation in Modern Political Conditions]. Moscow: The Dissertation for the Degree of Candidate of Political Sciences. p. 252.

Sokolov A. (2011). Rossiisko-kazahstanskii toplivo-energeticheskii kompleks: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya v aspekte transgranichnogo sotrudnichestva [Russian-Kazakhstani Fuel and Energy Complex: Current Status and Development Prospects in the Aspect of Cross-border Cooperation]. Bulletin of the Orenburg State University. Vol. 135. № 16.

Tsai V, Sagindikov R. (2015). Istoricheskii opyt razvitiya rossiisko-kazahstanskogo geoenergeticheskogo kompleksa [Historical Experience in the Development of the Russian-Kazakhstan Geo-Energy Complex]. Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series History. № 4.

V EAES nachinaetsya formirovanie obschih rynkov energoresursov i provedenie skoordinirovannoi transportnoi politiki [The EAEU begins the Formation of Common Energy Markets and a Coordinated Transport Policy]. March 12, 2015. https://clck.ru/MLU3C. Date 01.05.2020.

Vinokurov E., Libman A. (2012). Evraziiskaya kontinental'naya integratsiya [Eurasian Continental Integration]. Saint Petersburg: The EDB Centre for Integration Studies.

IRSTI 03.01.17 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.12

A. Azmukhanova[1], D. Aitmagambetov[1]

[1]Candidate of Historical Sciences, Ass.Professor, e-mail: aiaz67@mail.ru
[2]Candidate of Historical Sciences, e-mail: dumanad@mail.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

KAZAKHSTAN-EUROPEAN CULTURAL CONTACTS

This article analyzes the humanitarian ties between Kazakhstan and European states, including Germany, Great Britain, and France. After having independence, our Republic conducts its ownpolicy with different countries of the international community, contributing to the integration of the cultural space of the peoples of different regions. The relevance of this article is determined by the need to study the cultural processes between the Republic of Kazakhstan and the EU, aimed at cooperation in this sphere, the preservation of cultural heritage and the maintenance of the necessary level of intercultural communication. The dialogue of cultures is constantly improving, acquiring new forms and content. Culture plays a unifying role through concerts, theatrical performances and decades throw which leads to the rapprochement of peoples. A "living bridge" between citizens of the Republic of Kazakhstan and the EU is actively operating, forming a solid basis for promoting cultural and humanitarian ties. Days of culture of Kazakhstan in different countries, decades of cinema, various festivals are held.

Key words: Kazakhstan, European Union, cultural programs, festivals,language policy.

А. Азмұханова[1], Д. Айтмағамбетов[2]

[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, ассоц. профессор, e-mail: aiaz67@mail.ru
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: dumanad@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақстан-еуропалық мәдени байланыстар

Бұл мақалада Қазақстан мен Еуропалық мемлекеттер, соның ішінде Германия, Ұлыбритания, Франция арасындағы гуманитарлық байланыстар талдауға алынады. Тәуелсіздік алғаннан кейін біздің Республикамыз әртүрлі аумақ халықтарының мәдени кеңістікке интеграциялануына ықпал ететін халықаралық қоғамдастықтың көптеген елдерімен өзінің дербес саясатын жүргізіп келеді. Мақаланың өзектілігі осы саладағы ынтымақтастыққа, мәдени мұраны сақтауға және мәдениетаралық коммуникацияның қажетті деңгейін қолдауға бағытталған ҚР мен ЕО арасындағы мәдени процестерді зерттеу қажеттілігінен туындап отыр. Мәдениет диалогы үнемі жетілдіріліп, жаңа формалар мен мазмұнға ие болады. Мәдениет халықтардың жақындасуына жол беретін көптеген өнер шаралары, соның ішінде концерттер, театрлық қойылымдар мен онкүндік декадалар арқылы біріктіруші рөл атқарады. Мәдени-гуманитарлық байланыстарды ілгерілету үшін берік негіз қалыптастыратын ҚР мен ЕО азаматтары арасында «жанды көпір» белсенді жұмыс істейді. Көптеген елдерде өтетін Қазақстанның Мәдениет күндері, кино декадасы, түрлі фестивальдар да осының айғағы. Мұрағат және деректік дәлелдерді негізге ала отырып, салыстырмалы-саяси талдау және сипаттау әдістеріне сүйеніп Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы мәдени салалар бойынша ынтымақтастық процестер жүйеленді және Еуропа мен әлемде болып жатқан интеграциялық және ғаламдық өзгерістер контексінде жаңа бағыттарға басымдылық жасалды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Еуропалық Одақ, мәдени бағдарламалар, фестивальдар, тіл саясаты.

А. Азмуханова[1], Д. Айтмагамбетов[2]

[1]Кандидат исторических наук, ассоц. профессор, e-mail: aiaz67@mail.ru
[2]Кандидат исторических наук, доцента, e-mail: dumanad@mail.ru
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Казахстанско-европейские культурные контакты

В данной статье анализируются гуманитарные связи между Казахстаном и европейскими государствами, в том числе с Германией, Великобританией, Францией. С обретением независимости наша Республика проводит свою самостоятельную политику со многими странами международного сообщества, способствующую интеграции культурного пространства народов разных регионов. Актуальность настоящей статьи обуславливается необходимостью изучения

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

культурных процессов между РК и ЕС, направленных на сотрудничество в этой сфере, сохранение культурного наследия и поддержание необходимого уровня межкультурной коммуникации. Диалог культур постоянно совершенствуется, обретает новые формы и содержание. Культура выполняет объединительную роль через концерты, театральные постановки и декады, через которые лежит путь к сближению народов. Активно действует «живой мост» между гражданами РК и ЕС, формирующий прочную основу для продвижения культурно-гуманитарных связей. Проводятся Дни культуры Казахстана в разных странах, декады кино, различные фестивали. На основе архивных и достоверных источников, используя методы сравнительно-политического анализа и описания, рассмотрен процесс сотрудничества Казахстана с Европейским Союзом в культурной сфере в тесной взаимосвязи с развитием партнерских отношений между Казахстаном и ЕС и в контексте происходящих в Европе и мире интеграционных и глобализационных изменений.

Ключевые слова: Казахстан, Европейский Союз, культурные программы, фестивали, языковая политика.

Introduction

It is difficult to imagine the modern relations between states without a culture that is considered an integral and full-fledged part of the foreign policy strategy of a particular state. In this regard, Kazakhstan and the European Union are pursuing an active humanitarian policy, taking into account the events taking place in the system of international relations. The evidence of this policy is – the Agreement between the Republic of Kazakhstan and the EU, signed in December 2015.

Cultural ties are an important area of diplomatic activity in many states, also including Kazakhstan and the EU. The actors of the international community use cultural diplomacy to promote their cultural heritage and national achievements.

The majority of Kazakhstan-European cultural projects is initiated on a bilateral basis and promotes mutual understanding between nations. Kazakhstan and the EU support modern cultural creativity, take into account traditions and customs, hold festivals, initiate youth programs and develop inter-civilizational dialogue.

The relevance of this topic is due to the need to study the cultures of the peoples of Europe in order to understand their traditions, customs and values. The aim of the work is to analyze the events in the cultural sphere of Kazakhstan and the EU.

Today, integration issues occupy a key place on the basis of fundamental international cultural ties. in this regard, the ideology underlying the processes of civilization and globalization, historical concepts and ideas related to cultural integration, as well as features in the system of public views are of great importance. Thanks to such cultural ties, the experience of Kazakhstan and the European Union's policy in the cultural sphere reveal the importance of spiritual integration of the world in the process of globalization.

Methods of research

This article uses a historical method that allows to analyze the cultural processes between Kazakhstan and the EU for more than twenty-five years. It is also used to study and interpret texts of primary sources, monographs, archival documents, scientific articles, as well as the presentation of historical events.

The comparative method is to analyze the cultural processes taking place in Kazakhstan and individual EU countries. These processes have both general directions and distinctive ones, which in each country have their own characteristics. For example, Germany is interested in creating German cultural centers in Kazakhstan. France is actively promoting the French language and culture through the organization Francophonie. Other EU countries have ties with Kazakhstan, based on national traditions.

The main principles of the study are historicism, systematic, analysis of facts and events. At the same time, a chronological method has been applied, showing the dynamics of cultural phenomena over two decades. Cultural policy is formed in each state in its own way, but the idea of mutual contacts in the modern world is common to all.

Literature Review

Kazakhstani studies on the issue of relationships between the EU and Kazakhstan are important sources for the study of relations, including the humanitarian sphere.

One of the priorities in external policy of the modern country is cooperation in the cultural sphere which is directed on the cooperation between nations (David Clarke, 2016:148).

Isaev K.D., Irishev B., Gubaidullina M.Sh., Chebotarev A.E., Kurmanguzhin R.S. and others generally cover relations between Kazakhstan and the EU.

In the article of Abdullin D. "Features of the Socio-Cultural and Geopolitical Development of the Northern Europe Region", the main stages of the formation and creation of the Northern Union are analyzed related to the changed geopolitical conditions. Along with other issues, the author focuses on the problem of security and military cooperation. A separate issue before the eight of the Nordic countries and the Baltics is the possible collapse of the European Union, and here the Northern Union is the reserve option. For the Nordic countries, this is beneficial because their financial sector is very closely linked to the Baltic economy, where about 4 billion euros are located, not taking into account the public debts.

Kazakhstan's relations with Germany have been studied by B. Nussupov since the moment of gaining independence. A strong political dialogue has been established, trade and economic relations are actively developing, cultural and humanitarian cooperation is being strengthened. In recent years, mutual visits of governmental, parliamentary, interparty and economic delegations, representatives of scientific and expert circles, creative intellectuals have increased noticeably. This, in our opinion, is evidence of the increased interest of our countries to each other. The economic component of our cooperation is a priority link within the whole range of bilateral relations.

In the article of M. Koishibayev analyzes the formation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan in Astana and the adoption of the Concept of Cultural Policy in 2014. The National Museum of the Republic of Kazakhstan cooperates with the largest museums of the near and far abroad countries. In the collections and expositions of the museums in Kazakhstan there are about 3.6 million cultural values. On average, more than 7,000 exhibitions, 11,000 lectures, and more than 190,000 excursions are held annually. Attendance of the state museums of the Republic of Kazakhstan in the past year amounted to about 5 million people.

The cultural contacts between Kazakhstan and France are indicated in the article by Baikushikova G.S. and Balaubayeva B.M. The authors presented a panorama of cultural events between the two countries: musical evenings, presentation of books, weeks of French culture, cross-season culture, festivals and exhibitions. One of the instruments of cultural diplomacy is the "French Alliance", the main purpose of which is the study of the French language, culture and traditions of the V Republic.

Among the English-speaking authors, we note Olcott M.B., L. Hoffmann, M. Gumppenberg, K. Salani and others.

Dave O'Brain conditionally identifies three main fields of practice of British cultural policy, namely: the field of art, high culture or "outstanding excellence" (excellence), the priest of sociocultural inclusion (inclusion), the field of economy (economy). According to the scientist, "British cultural policy arose from three areas of" use "of culture by the central government."(O'Brien, 2014a:166).

On the other hand, Jim Mc Guigan calls the modern British cultural policy "neoliberal", which is characterized by the following features of its transformation:

– there is an increase in the share of commercial culture financing;

– structures within the framework of corporate social responsibility or sponsorship;

– management activities of state and public cultural institutions acquire the features of business management;

– there is a shift in cultural policy priorities from aesthetic to economic and social goals in the framework of competitiveness development and regeneration ."(O'Brien, 2014b:166)..

Contacts between Kazakhstan and Germany have historical roots; with the acquisition of independence of Kazakhstan they acquired a new format .

The main focus of cooperation are German language courses, seminars, festivals, holidays. On September 26-27, Almaty hosted the II Republican Festival of Contemporary Artistic Works of German Youth "Ugend". The festival was attended by 130 people from 8 regions of Kazakhstan and German regions of Russia. The purpose of the festival – along with the folk and classical genre -is to develop contemporary art among German youth.

Main directions of Kazakh-German cultural relations

The practice of holding regional celebrations of language and culture, competitions, festivals, and religious holidays was continued. Karaganda Cultural Center held a youth competition "Erfolg", Semipalatinsk – a festival of theater, Pavlodar and Akmola – children's festivals of language and culture, North – Kazakhstan society – a regional festival of German folk art, Aktyubinsk – a competition of creative youth, South Kazakhstan and Taldy-Kurgan – Days of language and culture, in which 2500 people took part. Cultural centers and societies in collaboration with the Lutheran, Catholic, and New Apostolic churches regularly held

religious holidays – Weinachten, Ostern, Pfingsten, Muttergag, Eritedinckfest, and others.

In the German House held 7 exhibitions of professional and amateur artists. The exhibition of the works of artists Karlag was supposed to be held at the end of 1998. in Bishkek. During regional and regional holidays and festivals, about 20 exhibitions of children's drawings and fakes were held.

In 1998, the fourth enrollment into the German groups of the Rudny Music College for the choral conducting specialty and the Pavlodar Music College for the specialty instrumental performance was carried out.

17 students were enrolled in the German group in the State Institute of Theater and Cinema. T. Zhurgenova specialty "actor of dramatic theater and cinema" and the Kazakh State University of 14 students in the specialty "journalist". The main problem of teaching students in educational institutions was the teaching of the German language, since the required number of hours in the German language, textbooks and textbooks was missing.

In October, the regular Republican seminar for music teachers of children's Sunday schools was held.

On October 9-11 1998, in Almaty, with the financial support of the German Embassy in Kazakhstan, the International Scientific and Practical Conference "German Culture of Kazakhstan" was held.

The work carried out by the Council of Germans in Kazakhstan in the field of culture has shown that it is necessary to expand and develop the forms of such events.(AP RK, 1998: 130-133).

At the beginning of 1998, 18 regional, 11 urban and about 40 district and rural national-cultural formations of the Germans, about 60 amateur art groups, 1,500 evening and Sunday German language courses, 3 professional educational institutions with in-depth study of the German language operated in the republic.

A partnership is developing between the Almaty State Institute of Postgraduate Medical Education (ASIPME) of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan and the Medical Faculty of the Technical University of Munich for the organization of joint scientific research and educational programs. For the purpose of integrating advanced technologies and training medical personnel, conducting joint research and improving educational standards, a center for sharing experience has been established on the basis of the ASIPME (http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31286161#pos=1;-148).

In 1991 Shymkent established a regional German cultural center. The field of activity was not limited to Shymkent, but also Aksukent, Kentau, Lenger, Sary-Agash were covered. Since 1996, there have been twelve German study groups in Shymkent and eight in branches, where, according to approved programs, the native language was studied by the German-speaking population of the region. In addition to educational programs, circles and clubs of interest have been created: vocal, dance, folk art, women's, meeting centers for elderly people – Senienorclub, Hoffnung youth club. In addition to organizing their cultural leisure activities (singing, dancing, participating in citywide events), young people took an active part in work descents, patronage care for older people, sports events, and recreation in camps with a parallel study of German and Kazakh languages. In 2003, the "Multifunctional meeting center for the psychological and professional adaptation of German youth" was created. To the general work of the club were added seminars and trainings in psychology.

In Germany, performed the Kazakh State Academic Orchestra of Folk Instruments.Kurmangazy, the National Opera and Ballet Theater. K. Baiseitova, the German Drama Theater of Almaty, was held a week of Kazakh cinema. Within the framework of the "Kazakh Library" project, works by M.Auezov, O. Suleimenov, G. Belger, A. Nurpeisov, A.Kekilbayev and T. Ahtanov were presented in German.

On February 4, 2015, the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan held a meeting of Acting Chairman of the Committee for the Development of Languages and Socio-Political Work of the Ministry of Culture and Sports of Kazakhstan K. Asylov with the representative of the Federal Government of the Federal Republic of Germany, a Bundestag deputy Hartmut Koshik and a member of the Committee on Migration and integration deputy Heinrich Zertik. The press service of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan reports. This meeting was a continuation of the fruitful work of the 12th meeting of the Kazakh-German intergovernmental commission on ethnic Germans living in Kazakhstan held in November 2014 in Berlin.

Cultural cooperation of Kazakhstan with Great Britain and France

Kazakhstan has also established contacts with Great Britain in different spheres. Great interest from the British public caused a documentary film about modern Kazakhstan, director ValdemarJunushek. The exhibition "Magic Pencil" was held in several

cities of Kazakhstan, where works of famous British artists illustrating children's books were presented.

United Kingdom at the beginning of the XXI century faced with the task of rethinking the new socio-cultural reality. The degree of the ethno-linguistic diversity of modern Great Britain can be judged by the following indicator: 546 thousand people consider Polish as their native language, 273 thousand people speak Punjabi, 269 thousand Urdu language, 221 thousand Bengali, 213 thousand Gujarati, including dialects) – 207 thousand, Arabic – 157 thousand, French – 147 thousand, Portuguese – 133 thousand, Spanish – 120 thousand, Tamil language – 101 thousand people.

The above statistics show how important it is to recognize the fact that the ethno-demographic and socio-cultural image of Great Britain has changed. The complication of the ethno-religious composition of the population is associated with the need to study this region in the light of modern realities. Immigrants became part of the cultural landscape of the United Kingdom, transforming the British community itself (Boldyreva, 2014: 116-123).

The dynamic development of the network practices of cultural policy to a large extent determined the specifics of British social and scientific reflection. In 2000-2010 Policy culture research is expanding in such subject areas as: cultural consumption. cultural participation and inclusion, multiculturalism or "cultural diversity", the management theory of cultural institutions, the creative economy, cultural development and regeneration of the city. Thus, covering almost all aspects of culture in its broadest sense (Romashko, 2016: 67-71).

Kazakhstan and France have a many years of relations in the cultural sphere. January 23-25, 1998 in the city of Montreux, the days of Kazakhstan culture were held, where French viewers familiarized themselves with Kazakh applied art, visited an exhibition of photographs about Kazakh traditions shot by J. Monnier, and a French film about falconry. Work was also done to celebrate the 100th anniversary of K. Satpayev and the 1,500th anniversary of Turkestan, contacts with the Kazakh diaspora in France were developed, the project of director Guy Darbois was helped to create a joint historical feature film "Blood and Sweat" by A. Nurpeisov, meetings were held with political scientists of the National Center for Scientific Research of France and the French Institute of International Relations, specializing in Kazakhstan and Central Asia(AP RK, 1998: 5).

For the first time in the history of bilateral relations in 2013-2014 Cross-cultural Seasons were held in Kazakhstan and France, during which the peoples of the two countries became acquainted with the rich cultural heritage and high level of modern art. In general, Kazakhstani artists began to perform regularly from the stages of famous theaters and concert halls in Paris and other French cities. So, on July 9-11, 2015, in Almaty, the musical evenings of Almaty were organized with the participation of the SazgenSaza ensemble and a symphony orchestra under the direction of M. Bisengaliyev. An ethno-aul has been established on the shores of the Mediterranean Sea, which has attracted increased attention of the local population and tourists.

On September 22, 2015, in the framework of the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, a presentation of B.Gabdullin's book "The Great Nomads" took place, which tells about a six-century history of the formation of Kazakh statehood.

On the eve of the official visit of President N.Nazarbayev to Paris (November 4-6, 2015), samples of state orders and medals of the Republic of Kazakhstan were transferred to the National Museum of the Legion of Honor of France.

Communication with the community of ethnic Kazakhs living in France is maintained on an ongoing basis. Held joint cultural and sporting events. On May 18-19, 2013, the Small Kurultay of European Kazakhs was held in Paris.

Each year, France produces more than 200 films, if you add documentaries and short films, this figure reaches 250. In Europe, France is the number one country to support national cinema through financial injections, which are provided for by the relevant laws. In 1949, the National Film Institute was established; national cinema, as well as the non-governmental organization Unifrance, which promotes French cinema in the world. Outside France, 140 million were sold to French films in 2012 The hotels in the foreign box office collected 875 million euro (Kryukova, 2014: 83-94).

The international organization of the Francophonie is engaged in the promotion of French. On March 20, 2013, about 700 representatives from different countries gathered in Paris for the first World Forum of Women of the French-speaking countries, speaking for the observance of the fundamental rights of women, guarantees of access to schooling, gender equality and full participation in politics.

International cultural exchanges of Kazakhstan with other European countries

From 7 to 14 March 1999, in the canton of Friborg (Friborg, Bulle, Dudingen), a panorama of Ka-

zakhstan cinema was held as part of the International Film Festival as a cultural and economic presentation of the Republic of Kazakhstan in Switzerland.

The official opening of the panorama, which took place on March 9 in one of the central cinemas of Friborg, was attended by about 400 people, mainly representatives of the federal bodies of Switzerland, the government of the canton of Friborg, the diplomatic corps, the Swiss media, as well as cultural and art figures, local viewers. The evening was opened with a welcoming speech by Jean-Paul Ryutimann, President of the FriborgInternational Film Festival, who reported on the federal status of the film festival. Then the floor was given to the Charge d'Affaires of the Republic of Kazakhstan in the Swiss Confederation, who gave a brief report on the history of the formation and development of the independence of the Republic of Kazakhstan, on its economic opportunities, people and national culture. It was also said about the state and future prospects for the development of bilateral relations between Kazakhstan and Switzerland. After the report, a short film about the Republic of Kazakhstan, prepared for the Davos World Economic Forum, was offered to the attention of guests and spectators. This film was shown from a large screen and became the best story about the Republic of Kazakhstan.

After the film was shown, the director of the FriborgIFF, Marcial Knebel, briefly spoke about the past and present of Kazakhstani cinema and, in particular, emphasized the highly developed traditions of the national culture of Kazakhstan as a whole. Next was shown the film director A. Karakulov "Pigeon ringer".

All these events were attended by the President of the State Council and the Minister of Culture, Education and Science of the canton of Friborg Augustin Mashre, who, expressing his admiration for the skill of Kazakhstani directors, offered to discuss the possibility of organizing participation in 2000 among Kazakhstani folk groups in the annual International Festival of Folklore Songs and dance in Friborg. (AP RK, 1998: 21-22).

On November 4, 2014, as part of a world tour for the first time in Belgium (Antwerp), the State Opera and Ballet Theater "Astana Opera" performed, in which 190 Kazakhstani artists took part.

On May 7, 2015 in Brussels, the Kazakh violinist G. Zharova took part in the Queen Elizabeth International Violin Competition.

On the initiative of the Austrian Foreign Ministry in 1997 The Austrian Library was opened at the Kazakh State University of International Relations and World Languages (Almaty), with more than 4,000 books. On May 8, 1997, the official jubilee opening dedicated to the 200th anniversary of F. Schubert and the 100th anniversary of M. Auezov took place, including the children's choir of the music and choir school No. 1 of Almaty "Koktem". From 12 to 26 May 1997, the exhibition "Robert Kabas and the Austrian Graphics" was held at the Central State Museum of Art in Almaty.

In October 2009 in Vienna, the book of the President of Kazakhstan N.Nazarbayev "Kazakhstan Way" (KasachstansWeg) was published in German. The publication in 2010 of the 2010 Book of Remembrance of Kazakhstanis who died in Austria and the inauguration of a memorial plaque on the territory of the Mauthausen concentration camp were timed to coincide with the 65th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War. In May 2013, the Days of Culture of Kazakhstan were held in Austria, which ended with a big concert of Kazakhstani performers at the Vienna Concerthouse. In November 2013, the Astana Opera director T. Mukhamedzhanov met with the head of the Vienna State Opera D. Mayer in Vienna, during which cooperation between the two opera houses for the period 2014-2016 was discussed. In September 2014, the Astana Ballet premiered at the Museums Quartier, a museum complex in Vienna.

Since the beginning of 2015, the Embassy of the Republic of Kazakhstan has been implementing the project "Pearls of Kazakhstan" at the expense of sponsorship, which provides for the holding of concerts of Kazakhstani musicians in Austria, as well as a number of other cultural events. This project is continued in 2016 as part of the celebration of the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan.

From June 21 to June 26, 1998 VicoEquense (Italy) hosted the International Festival of Traditional Musical Art (ASTA), which was attended by the Sazgen folklore ensemble of the Almaty Regional Philharmonic Society, which won the grand prix. The best soloist was Kairzhan Zholdybaev, who conquered the public by performing Neapolitan songs. Perfectly met by the viewer B. Samidenova.

April 25 – July 26, 1998 in the city of Mantua (Italy) the exhibition "The Golden Man: the steppe culture of Kazakhstan from the Bronze Age to the era of great migrations" was held. 560 exhibits, many of which were first shown outside of Kazakhstan, were placed in the halls of the ancient historical palace Palazzo Te on an area of 1200 sq. M. The exhibition was visited by more than 65 thousand people who appreciated the art of unknown geniuses of the past.

From November 12 to November 20, 1998 in Rome, under the patronage of the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Cultural Heritage of Italy, 21 international competition "Valentino Bucca Award in Rome" was held. The competition was attended by A. Batyrov (12 years old) and M.Salzhanov (9 years old) from Karaganda, who took the 1st place. M. Salzhanovwas awarded the special prize of AdalbertoSpado. The contestants performed works by Bartók, Debussy, Bucca and others. (AP RK, 1998: 154).

In order to intensify bilateral cooperation in the field of culture, international festivals were held with the participation of Kazakhstani and Italian cinematographers, which took place in both Kazakhstan and Italy. One of the brightest events was held in December 2002. – Days of Kazakhstani cinema in Italy, where such films as "Kazakhstan History", "The Death of Otrar", "Zhylama", "Aksuat", "The Life Description of a Young Accordionist" were presented.

In November 2006, the XXIV International Film Festival was held in Turin, where the film "Duniyezharyk (Traveling Clerk Notes)", directed by J. Zhetiruov, was presented. nostalgic view of the past "; second place in the nomination "Best Screenplay" (Jury of the Holden Prize film school).

Graduates of the wind instrument quintet of the Kazakh State Philharmonic Society named after. Zhambyl (Marseille, February 6 – 14, 2005).

On July 18-26, 2008, the VII International Film Festival was held in Bergamo, where the films Jackal and Window were sent for selection. August 27 – September 6, the 65th Venice International Film Festival took place, to which the film "Together with Father" by D. Salamat was directed. The III Rome International Film Festival is dynamically developing, for which the films "Kelin", "Farewell, Gulsary" are recommended.

In 2013, a cooperation agreement was concluded between the University of Bologna and the Kazakhstan University of International Business (UIB).

In March 2013, the Days of Culture of Kazakhstan in Italy "Kazakhstan – the sky of my childhood" were held. The Days of Culture program was very rich and included Days of Kazakhstani cinema and meetings with famous actors and directors, a photo exhibition, an exhibition of handicraft art and national costumes, presentations of books about the culture and life of the Kazakh people, concerts of the symphonic orchestra and folk instruments orchestra of the Kazakh National University of Arts. The performances of Kazakhstani orchestral groups were held in the best concert halls in Italy, such as Milanese Dal Verme, Florentine Verdi, Alfieri of Turin and the world-famous Roman stage – the Auditorium, the total girth of which amounted to more than 3 thousand spectators. The Kazakhstan Embassy in Rome conducts consistent and focused work on interaction with various film festivals, cultural centers and foundations in Italy, including the Roman Film Festival Asiatfilmmediale, LevanteInternational (LIFF), the association Arte e Spettacolo), Pergolesi Spontino Cultural Foundation, etc. The leading Kazakhstani opera singers improve their skills in the La Scala Theater. Cooperation at the intercollegiate level is successfully developing.

In 2014, agreements were concluded between the Kazakh National Academy of Arts. T.Zhurgeneva and the National Academy of Dramatic Arts. Silvio D'Amico and the Academy of Fine Arts of Florence, as well as the Medical Institute of Astana and the University of Rome "La Sapienza" on student exchanges.

The beginning of the new millennium was characterized by the appearance of a pleiad of popular science journals, which are a kind of paper analogs of TV shows of the same name (Macchinadel Tempo, Quark, Explora). Interestingly, although the popular science segment does not constitute the most prominent share in the print media system of Italy as a whole, one of its representatives, Focus, in the 2000s consistently occupied and continues to occupy one of the leading places in distribution among all monthly magazines. Despite the difficult situation in which Italian science was located at the end of the first decade of the 21st century. interest in scientific knowledge from the Italian society is preserved. The roots of the popularization of science in Italy go back centuries, however, as in other European countries, as a separate genre of literature, and later, journalism, it began to take shape in the XVII-XVIII centuries. This time was marked by the appearance of encyclopedias, the development of almanacs, the strengthening of literary and scientific journals (Ovchinnikova, 2014: 48-62).

On October 10, 1997, an exhibition of Spanish artists opened in the Central Museum of the Republic of Kazakhstan, on October 25, a week of Spanish cinema.

The interaction between educational institutions of the two countries is developing. There are agreements on cooperation and exchange of students between KazNPU them. Abay and Complutense University (Madrid), Kazakh National University. Al-Farabi with the University of Cadiz and the

University of Granada, ENU im.N.Gumilyov and the University of San Pablo.

In 2014, representatives of the Nexos Association, with financial support from the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, shot a Kazakh-Spanish documentary film about Spaniards Karlug prisoners "Forgotten in Karaganda", which in 2015 became the best documentary film at five world film festivals.

There is a regular exchange of cultural events (concerts, days of cinema and culture, exhibitions, etc.).

In March 2015, in the Eurasian National University named after LN Gumilyov opened the Center for the Spanish language.Rui Gonzalez de Clavijo.

Kazakhstan and Hungary have close historical ties, since the descendants of the Kypchaks live in Hungary. During the meeting in November 2007 with representatives of the "Union of Kypchaks of Hungary" (member of the World Association of Kazakhs), the head of our state was elected honorary leader of the Hungarian Kypchaks.

In April 1993, an exhibition of a Hungarian photographer and journalist KunkovachLaslo "Kipchaks in Hungary" was exhibited in Almaty, in May-June 1994. in Szolnok – an exhibition of Kazakhstan artists. In May 1994 Hungarian entomologists Fabian Gyorgy and RetezorImre conducted a series of scientific observations in Kazakhstan. In March 1996 In connection with the 1100th anniversary of the Hungarian people finding their homeland, the Hungarian Embassy in Almaty held an exhibition of the artist Vasarely Victor, a week of Hungarian cinema. Days of Kazakh culture, devoted to the 100th anniversary of M. Auezov, were held in Hungary.

On December 14, 1995 in Budapest, a working plan for cooperation between the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Culture and Education of the Republic of Hungary was signed. This work plan was designed for three years, that is, until the end of 1998. Under this agreement, the Kazakh side annually sent up to eight people to Hungary for full education, and the Hungarian to us – up to five people for 5-10 months of Kazakh language education. ethnography and culture. By the end of 1997, 26 students from Kazakhstan studied at Hungarian universities. Thus, scientists, university professors and students take an active part in scientific and educational events held in Kazakhstan and Hungary. Close contacts have been established between research institutes and higher educational institutions of the two countries. Kazakh and Hungarian scientists continue to show mutual interest in the study of common historical roots. In this regard, joint archaeological work was carried out to clarify the history of the settlement of the Kypchaks in Hungary and the Magyars in Kazakhstan. In general, the prospects for the development of relations in the field of education are becoming ever wider every year. (Sarybaev, 2010a: 25-28).

In August 2014, a Kazakh delegation led by the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan A. Mukhamediuly took part in the 3rd Kurultai of the Turan peoples. As part of the official visit of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan K.Massimov to Hungary in 2014, Astana was opened and a monument to Abai was erected.

Cultural and humanitarian cooperation between the Czech Republic and Kazakhstan is actively developing. A variety of creative teams from Kazakhstan regularly participate in various events in the Czech Republic, such as International Children's Festival "Prague Constellation – World. Creation. Friendship ", the annual Festival of contemporary films of the CIS countries, etc. In the Czech Republic, there was created under the auspices of the Embassy of the Republic of Kazakhstan

Association of Kazakhstan students "Tarlan", which holds various events. Cultural and educational events organized in both countries are taking place: international festival of theater, film, music and folklore, exhibition of folk art, photo exhibitions, international Olympiad in mathematics, computer science, physics and chemistry.

The Czech public got acquainted with a lot of Kazakhstan creative teams. Thus, at the film festivals Karlovarsky, Phoebiofest and Zlata Prague, the works of Kazakhstani cinematographers were repeatedly noted. In the concert halls of Prague concerts of our musicians are regularly held. Within the framework of the international humanitarian exchange, Kazakhstani children's choral groups successfully performed at the international festival Prague Christmas, as well as the festival of children's art in the cities of Prague and the Greenhouse, held under the auspices of the JS Group. Works of artists of the Academy. T. Zhurgenev was awarded the first prizes of the III International Art Exhibition "Saxon Plain Eir."

At the famous Karlovy Vary Film Festival, which celebrated its 40th anniversary in 2005, the works of two Kazakhstani cinematographers – "Anshy" by SerikAprimov and "The Stormy River, the Serene Sea" by Marat Saruly were also presented for the

first time. At the 13th PebiofestInternational Film Festival, which took place in March 2006 in Prague, for the first time in its history, three Kazakhstani films were presented. In the summer of 2007, a joint art exhibition of 13 Asian countries with embassies in the Czech Republic was held in Prague. The exhibition of Kazakhstan includes works by artists from the Almaty gallery "Oy", a copy of the "Golden Man", archaeological finds of the Bronze Age. (Sarybaev, 2011b: 53-58).

In April 1994, the Days of the Czech Economy exhibition was held in Almaty and in November a group of representatives of the Czech business community visited. On June 6-10, 1995, a regular exhibition devoted to the "Days of the Czech Economy in Kazakhstan" was held in Almaty. In connection with the exhibition in Kazakhstan, the Czech delegation was headed by the Deputy Minister of Industry and Trade of the Czech Republic, M.Somol. On September 3-6, 1996, within the framework of the international exhibition Karkara-96, a presentation of the exposition of goods from the Czech Republic was held. Kazakhstan consumers were offered consumer goods, automotive equipment, metallurgical and pharmaceutical products, foodstuffs, and printing products. The exhibition was attended by the automobile concern Skoda, Barum Continental (production of various types of cars), Hanoi and Quadrotrade (sanitary products), Chokolodovna (confectionery), Dios Trading (production of steel seamless pipes and metal structures), Technoplast (packaging materials), "R.I.A.S" and "U.T.C" (consumer goods).

In May 1996, the Embassy of the Ch.R. in Almaty took part in the celebration of the International Museum Day, organized on the initiative of the Ministry of Culture and the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. As part of the cultural cooperation, on May 27-June 3, 1997, the Week of Czech Cinema was held in Almaty, organized by the Czech Embassy with the assistance of the Union of Cinematographers of Kazakhstan. In June 1997, the Aigul ethnographic ensemble of the Kazakh State Women's Pedagogical Institute took part in the international festival of folklore art groups in UetynadLavem.

In September 2011, the Days of Kazakhstan Cinema were held in Prague, in June 2012, a film festival was held in the CIS countries, within which were

The best works of "Kazakhfilm" are presented. October 24, 2012, in the framework of the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the Chechen Republic, a Memorandum of Cooperation was signed between the East Kazakhstan State University. Amanzholov and Charles University, which provides for the creation by the parties in Ust-Kamenogorsk of a Regional Research Institute for Demography, Migration and Synology.

On November 4, 2013, a solemn gala concert was held in Prague with the participation of Kazakh opera singer N.Usenbayeva. All fees from the concert were sent for the treatment of children with cancer. On November 29, 2013, a classical chamber music concert was held by the State Orchestra of the Kazakhstan Camerata Kazakhstan. In July 2015, in the cities of Prague and Plzen, the youth chamber choir "Türksoy" performed. In September 2015, the Days of Culture of the People of the Republic of Kazakhstan in the Czech Republic, organized by the Kazakh cultural center "Elim-ai", were held.

The days of Bulgaria in Kazakhstan were held in 1992. The cultural program was presented by the famous Bulgarian singer Biser Kirov, the winner of the international folklore festivals, the Zdravets ensemble, the trio of the Biserov sisters. In the State Museum of Arts named after A.Kasteev, Almaty residents and guests of the capital had the opportunity to get acquainted with modern Bulgarian artistic graphics, the exhibition featured 89 paintings of 30 famous Bulgarian artists.

In April 1994, the Days of Culture of the Republic of Bulgaria took place in Almaty, within the framework of which the Kazakh-Bulgarian business forum was also held.

As part of the Days of Bulgaria, in order to participate in the Bulgarian-Kazakh business forum in Almaty, 20 representatives from banks, enterprises, and private firms in the production and trade of the textile, food, pharmaceutical, tobacco, chemical industry, transport and communications, ferrous and non-ferrous metallurgy, tires, electrical goods, glass, ceramics, cosmetics, leather, building materials. 59 organizations took part in the business forum (ministries, enterprises, banks, stock companies, firms), besides 28 joint-stock companies and private firms not only from Almaty, but also from other regions of the republic. In total, 48 people participated in the Days of Bulgaria from the Bulgarian side (NA RK, 1998: 6).

On March 18, 2015, the Office of the Kazakh language and the study of the history and culture of Kazakhstan, the leadership of the Diplomatic Mission and the Rector of the Sofia University I. Ilchev signed a Memorandum of Understanding between the Diplomatic Mission of the Republic of

Kazakhstan in the Republic of Bulgaria and Sofia University of St. Clement of Ohrid.

During the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan to Romania on September 21, 1998, an Agreement was concluded between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of Romania on cultural cooperation.

In June 2004, the Days of Kazakh cinema were held in Bucharest, Romanian artistes participated in the Asia Dauysa international festival. In 2007, the exhibitions "Art and Romanian Spirituality" were organized in Astana, Karaganda and Almaty (about 100 works of eminent representatives of Romanian art). The events were dedicated to the 15th anniversary of the diplomatic relations between Kazakhstan and Romania.

On July 11, 2012, Karaganda State University and the Romanian Institute of Languages signed a protocol on cooperation in the field of higher education and culture. The parties agreed on the creation of mutually beneficial areas in the development of educational and cultural levels, the exchange of information and experience in the higher education system. Romanian national-cultural societies successfully operate in Kazakhstan: "Stephen the Great" (Almaty), "Dacia" (Karaganda) and "Bukovina" (Pavlodar). On their basis, Romanian language courses are regularly held, as well as various cultural events. An agreement was reached on the opening of the Center of Kazakh culture, language and history at the University Babes-Bolyai in Romania (Cluj-Napoca).

Since September 2015, a preschool institution has been opened in Bucharest with teaching in the Kazakh language for children of citizens of the Republic of Kazakhstan and Romania. In November 2015, in Bucharest, one of the largest festivals of Kazakh cinema in Europe was held, organized with the assistance of the Kazakhfilm film studio. Sh.Aimanova and the Union of Cinematographers of Romania. During the event, 9 film productions of famous Kazakhstani film directors were shown. Kazakh musicians annually take part in the festival of classical music named after George Enescu in Bucharest. On December 5, 2015, the Kazakhstan violinist ArmanMurzagaliyev performed with the orchestra Princess Margaret.

In 2017, 36 motion pictures were presented, including 12 feature films, 17 documentaries, 5 debut films and 2 animated films. Among them are such large-scale projects as "Amre", "Shygirau", "Baluan Sholag", "Kinomekhanik", animation films "Kyltegin", "Manzbalak", documentary films "Altyn Emel", "Kazakh Renaissance", the cycle "Big Country – big family «(5 units) and others.

In 2017, more than 27 Kazakhstani paintings presented Kazakhstan at 43 prestigious international festivals and film shows of the international level, in which 24 awards and prizes were won.

For the first time in 2017, large-scale digitization of film collections of past years was carried out – 11 thousand copies of film documents (films, newsreels of various genres), the originals of which are in the Republic of Kazakhstan, were translated into electronic format.

Thus, cultural relations between the Republic of Kazakhstan and the European Union have a positive dynamic.

Conclusion

The culture of the peoples of the world unites people, traditions and rituals, helps people understand each other better. Kazakhstan is a multinational country, the Kazakhs warmly received the Caucasian peoples during the Great Patriotic War, illegally evicted from their historic homeland.

The interest of the western public is caused by Kazakhstani films presented at international film festivals. Memorandums and agreements in the field of the humanitarian environment help to prepare specialists of the international plan. The days of Kazakhstan culture in European countries acquaint Europeans with the unique nomadic and steppe culture of the Kazakhs, new trends in musical art, and original performance of national kyuis and songs.

Kazakhstani singers, artists, sportsmen represent their country at international competitions. Eastern European states have also actively established relations with Kazakhstan: strong contacts in education and culture have been established, joint archaeological expeditions, cinema weeks, photo exhibitions are being held. Creative teams take part in many events.

Kazakhstan since 1992 became a member of UNESCO. A national commission of RK for UNESCO has been established. RK has signed a number of agreements and conventions on the author's plan, the protection of cultural property, the protection of cultural heritage, etc.

Литература

Архив Президента Республики Казахстан (АП РК).Фонд.75Н. Опись.1. Дело.4258. Лист.154.

АП РК. Ф. 75Н. Оп.6. Д. 5008. Л.21-22.

АП РК. Ф. 75Н. Оп.1. Д. 4274. Л. 5.

АП РК. Ф.75-Н.Оп.1. Д.4228.ЛЛ.130-133.

Болдырева О.В. (2014). Великобритания и вызовы современности: к вопросу о национальной общности в Соединенном Королевстве // Вестник Московского университета Серия 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация. №1, С. 116-123.

Boonstra J. (2011) The EU's Interests in Central Asia: Integrating Energy, Security and Values into Coherent Policy. EDC2020. No.9. 22 p.

David Clarke. (2016) Theorising the role of cultural products in cultural diplomacy from a Cultural Studies perspective // International Journal jf Cultural Policy. Volume 22. Issue 2. P. 147-163.

Джим Макгиган. (2016). Неолиберальная Культура, Нью-Йорк. 248 с.

Дэйв О'Брайен. (2014) Культурная политика: управление, ценность и современность в творческой сфере. Лондон. 166 с.

Казахстан и Германия заинтересованы в углублении сотрудничества в сфере здравоохранения. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31286161#pos=1;-148.

Дата: 12.11.2012

Kemp W. (2010) The Astana Summit: A Triumph of Common Sense. / Security and Human Rights/. no. 4. P. 259-264.

Крюкова О.А.(2014). Французский кинематограф в пространстве повседневности. //Вестник Московского университета. Серия 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация. № 2. С.83-94.

Кузмин Е.И., Фирсов В.Р. (2012) Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры: Сборник материалов/ Составители: Издательство Либерея. 240 с.

Национальный Архив РК. Ф.270 Оп.1Д.12.Л.6.

Овчинникова О.М. (2014). Эволюция научно-популярных журналов в Италии // Вестник Московского университета Серия 10. Журналистика. №2, С. 48-62.

Ромашко Т.В. (2016) Зарождение исследований культурной политики в Великобритании // Вопросы культурологии. №5. С.67-71.

Crawford G. (2008) EU human rights and democracy promotion in Central Asia: From Lofty principles to Lowly self-interests / Perspectives on European Politics and Society. Vol. 9, Issue 2, P. 172-191.

Сарыбаев М.С. (2010). Сотрудничество Казахстана и Венгрии в сфере образования и науки. // Казахстан-Спектр. №1. С.25-28

Сарыбаев М.С. (2011). Некоторые аспекты сотрудничества Казахстана с Чехией и Словакией в гуманитарной сфере.// Вестник КазНУим.Аль-Фараби, Серия Международные отношения и международное право. № 3-4. С.53-58.

References

Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK)]. Fund. 75N. Inventory. 1. Case 4258. Sheet. 154.

AP RK. F. 75N. Inv.6. C. 5008. Sh. 21-22.

AP RK. F. 75N. Inv.1. C. 4274. Sh. 5.

AP RK. F.75-N. Inv.1. C. 4228. Sh. 130-133.

Boldyreva O.V. (2014). Velikobritaniia i vyzovy sovremennosti: k voprosu o natsionalnoi obnosti v Soedinennom Korolevstve [Great Britain and the challenges of our time: on the issue of national community in the United Kingdom]// Bulletin of Moscow University Series 19, Linguistics and intercultural communication. №1, pp. 116-123.

Boonstra J. (2011) The EU's Interests in Central Asia: Integrating Energy, Security and Values into Coherent Policy. EDC2020. No.9. 22 p.

David Clarke. (2016) Theorising the role of cultural products in cultural diplomacy from a Cultural Studies perspective // International Journal jf Cultural Policy. Volume 22. Issue 2. P. 147-163.

Djim Makgigan/ (2016). Neoliberalnaia Kultura. [Neoliberal Culture]. New York. 248 p.

Deiv O'Braien. (2014). Kulturnaia politika: upravlenie, tsennost i sovremennost v tvorcheskoi sfere. [Cultural policy: management, value and modernity in the creative sphere]. London. 166 p.

Kazakhstan i Germania zainteresovany v uglublenii sotrudnichestva v sfere zdravoohranenia. [Kazakhstan and Germany are interested in deepening cooperation in the healthcare sector] http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31286161#pos=1;-148 Date 12.11.2012

Kemp W. (2010) The Astana Summit: A Triumph of Common Sense. / Security and Human Rights/. no. 4. P. 259-564.

Kriukova O.A. (2014) Frantsuzskii kinematograf v prostranstve povsednevnosti. [French cinema in the space of everyday life]. \\ Bulletin of Moscow University. Series 19, Linguistics and Intercultural Communication. //№ 2. pp. 83-94.

Kuzmin E.I., Firsov V.R. (2012) Kulturnay politika v Evrope: vybor strategii I orientiry: [Cultural Policy in Europe: Choosing a Strategy and Orientation: Proceedings]. Compilers: Publisher Liberia. 240 p.

Natsionalnyi Arhiv RK. [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.270. Inv.1. C.12. Sh.6.

Ovchinnikova O.M. (2014). Evoliutsiia nauchno-populiarnyh jurnalov v Italii [Evolution of popular science magazines in Italy]. // Bulletin of the Moscow University. Series 10. Journalism. No. 2, Pp. 48-62.

Romashko T.V. (2016). Zarojdenie issledovanii kulturnoi politiki v Velikobritanii. [Origin of cultural policy research in great Britain] // Questions of cultural studies. No. 5. Pp. 67-71.

Crawford G. (2008) EU human rights and democracy promotion in Central Asia: From Lofty principles to Lowly self-interests / Perspectives on European Politics and Society. Vol. 9, Issue 2, P. 172-191.

Sarybaev M.S. (2010). Sotrudnichestvo Kazahstana i Vengrii v sfere obrazovaniia i nauki.[Cooperation of Kazakhstan and Hungary in the field of education and science] // Kazakhstan-Spektrum. №1. pp. 25-28.

Sarybaev M.S. (2011). Nekotorye aspekty sotrudnichestva Kazahstana s Chehieii Slovakiei v gumanitarnoi sfere. [Some aspects of cooperation of Kazakhstan with the Czech Republic and Slovakia in the humanitarian sphere]// Bulletin of the KazNU Al-Farabi Kazakh national University, Series in International relations and international law. № 3-4. pp.53-58.

IRSTI 03.20.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.13

D. Abnassyrov

PhD student of Al-Farabi Kazakh National University,
Lecturer at the International University of Information Technology,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

THE MEANING OF THE WORD «KAZAKH» IN FOREIGN SOURCES

What is the origin of the word "Kazakh" and what does it mean? Researchers differ on this point. In the article, the author focuses on the meaning of the term "Kazakh" in medieval sources and its meaning. The word "Kazakh" is also analyzed in a number of studies based on the works of foreign researchers. The Kazakh word is presented in the domestic historiography as a double word, a term born from the combination of two words, and according to foreign researchers, it is expressed in the form of a noun derived from a verb. The Kazakh word is represented in the sense of "Kazakhness", robbery. Some German scholars have suggested that the word "Kazakh" has been used since the 15th century to refer to even the aristocracy. In this article, the author focuses on the concept of "freedom-loving, independent person" rather than the term "Kazakh" as "fugitive, homeless." He also suggested that the term "Kazakh" should be more accurately defined as "struggle for the future, the struggle to strengthen the unity of the people" than "robbery, piracy." Because, according to the author, almost all historical figures and historical figures who followed the path of "Kazakhness", gradually became the founders of a new state.

Key words: kazakh, kazakhness, campaign, power, robbery, state

Д. Абнасыров

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

Шетел дереккөздеріндегі «қазақ» сөзінің мәні

«Қазақ» сөзінің шығуы қай кезеңнен бастау алады және қандай мағына береді? Бұл пікірге қатысты зерттеушілер пікірі сан алуан. Мақалада автор «қазақ» терминінің орта ғасырлық деректерде қандай мағынада айтылғаны және оны оның қандай мәнде қолданылғанына тоқталады. «Қазақ» сөзіне қатысты сонымен қатар шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне сүйеніп, бірқатар зерттеулердегі аталмыш терминнің зерттелуіне сараптама жасалынады. Қазақ сөзі Отандық тарихнамада қосарланған сөз, яғни екі сөздің бірігуінен дүниеге келген термин ретінде ұсынса, ал шетел зерттеушілерінің пікірінше етістіктен туындаған зат есім түрінде баяндалған. Қазақ сөзі «қазақшылық», яғни тонаушылық мағынасында ұсынылған. Ал кейбір неміс зерттеушілері XV ғасырдан бастап «қазақ» сөзі тіпті ақсүйектерге, яғни хан тұқымдарына қатысты қолданылған деген болжамда айтқан. Автор өз мақаласында, «қазақ» терминіне «қашқын, қаңғыбас» дегенге қарағанда, «еркіндік сүйгіш, тәуелсіз адам» деген ұғымға тоқталған. Сондай-ақ «қазақ» терминіне «тонаушылық, қарақшылық» дегеннен гөрі, «келешек үшін күрес, халық бірлігін нығайту жолындағы күрес» деген анықтама нақтырақ болады деген пікір ұсынады. Себебі, автор пікірінше «қазақшылық» жолын жүріп өткен тарихи қайраткерлер мен тарихи тұлғалардың барлығы дерлік, жүре келе жаңа бір мемлекеттің негізін салушыларға айналған болатын.

Түйін сөздер: қазақ, қазақшылық, жорық, билік, тонаушылық, мемлекет.

Д. Абнасыров

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Лектор Международного университета информационных технологий,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: daniyar.abnassyrov@mail.ru

Значение слова «казах» в зарубежных источниках

Каково происхождение слова «казах» и что оно означает? Исследователи расходятся во мнениях по этому вопросу. В статье автор акцентирует внимание на значении термина «казах» в средневековых источниках и его значении. Термин «казах» также анализируется в ряде исследований, основанных на трудах зарубежных исследователей. В отечественной

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

историографии слово «казах» определяется как сложное, то есть этот термин, является сочетанием двух слов. По мнению зарубежных исследователей, оно выражается в форме существительного, образованного от глагола. Слово «казах» представлено в значении «казаковать», то есть грабить. Некоторые немецкие ученые предполагают, что термин «казах» использовалось еще в XV веке для обозначения аристократов или ханов. В своей статье автор акцентирует внимание на понятии «свободолюбивый, независимый человек», а не на термине «казах» как «беглец, бездомный». Он также предложил, чтобы термин «казах» был более точно определен как «борьба за будущее, борьба за укрепление единства народа», чем «грабеж, пиратство». Потому что, по мнению автора, почти все исторические деятели и исторические личности, которые шли по пути «казачества», постепенно становились основателями нового государства.

Ключевые слова: казах, казачество, поход, власть, грабеж, государство.

Introduction

In the 15th century, the Kazakh word appeared in the oral literature of many Turkic-speaking peoples in the Kipchak steppes and became widespread in the sense of a political vagrant or border pirate.

Modern turkologists and historians offer their definitions of Kazakh and Kazakh terms. Barthold defines the Kazakh ethnonym as «a free and independent person, a wanderer, an adventurer» or «a person who was separated from his state, tribe or country and had to renounce them for a certain period of time.» Barthold also notes that the meaning of the Kazakh word has a broader meaning in Russian than in Turkic languages. It means «a person who has no family or property, even if he does not lead a piracy or homeless life» (Barthold, 1968:363). In the work of Vasily Vasilyevich Radlov, the ethnonym "Kazakh" is defined as "a free, independent man, an adventurer, a savage" (Radlov, 1963:535). Gerhard Dörfer, who studied the term "Kazakh" used in Turkish and Persian works, described it as "a bandit, a vagabond, who roamed freely without obeying any ruler" (Doerfer, 1963:462).

In the works of orientalists

Ahmed Zeki Walidi Togan, a Turkologist, gives a more precise definition of the word "Kazakh" in his work "Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi" [Today's Turkestan and its recent history]. In the work of a scientist «O vakte kadar «Kazak» adı, ekseriya siyasi bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesiz (boydak) halde ve bazan da aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve sahralara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarıda dolaşan sergüzeştçilere; Türk kavimlerinde ergenlik çağma eriştiğinde erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarmak gibi adetlere göre ve yahut alelade eşkıyalık maksadıyla elinden ayrılanlara itlak olunmuştur» (Zeki Velidi Togan, 1981:37)

The word "Kazakh" appears in some Tatar sources in the form of a compound verb "Kazakh chikmak" or "be Kazakh". Ottoman scholars Khalil Inaljik and Victor Ostapchuk defined this phrase. Researchers also noted the importance of this political activity in the Turkic nomadic society. Khalil Inaljik called it an "attempt to take advantage of an opportunity to defeat his opponents and regain power." (Inalcık, 1980:452) Victor Ostapchuk describes the word "Kazakh" as "people or groups dissatisfied with the rule of law" and "Kazakh Chikmak" as an attempt to leave the country and go out with their partners in order to improve their lives materially and politically (Ostapchuk, 1982:109)

Some German scholars have also studied the meaning and significance of the word "Kazakh". In her article "Kasakentum, eine soziolo-gisch-philologische Studie", Annemarie von Gabain agrees with Barthold and Zeki Validi Togan's conclusions about the word "Kazakh", suggesting that the word "Kazakh" has been used for the aristocracy since the XV century. According to Annemarie von Gabain, the political goal of the Kazakhs was to secede from the state, individually or with their supporters, to wander the steppes without the support of their country or tribe, to conquer new lands and establish power. Annemarie von Gabain also notes that among the political figures who passed the path of "Kazakhness" were Zhanibek Khan, Kerey Khan, Amir Temir, Babur and Muhammad Shiban Khan (Gabain,1979:161). Another German scholar of Central Asian history, Wolfgang Holzwart, studied the Turkic data of the 16th century and gave a full definition of the word "Kazakhness". According to the scientist, "Kazakhness" is a way of life that is constantly on the move. This is different from the order of cyclical grazing, ie war or looting. In particular, Holzwart is a period when the heir, without obeying the political order of the word "Kazakh", strengthens his leadership talent and ability through looting, guerrilla warfare, and gathers loyal friends and supporters. The word "Kazakh" is defined as a

member of a gang involved in robbery and robbery (Holzwarth, 2002:150)

Stephen Frederick Dale refers to the word "Kazakh" as "political vagrant" and to the word "Kazakhness" as "the way they walked in order to regain their lost power or in the struggle for inheritance and power," as Babur did (Dale, 2018:99). In Maria Eva Subtelni, the word "Kazakh" is defined as "a bandit, a robber, a vagabond, a guerrilla warrior," and the word "Kazakh" is often referred to as "a young heir to the throne during the invasion, or forced to flee due to social or political circumstances." The last candidates for the khan's succession (Subtelny, 2007:29).

In Central Asian sources

The word "Kazakh" first appears in the Central Asian sources in the "Zafer nama" by Sharaf ad-Din Ali Yazdi. The chapter on Amir Timur's fourth invasion of Moghulstan reads, "Amir Timur's son Omar-Sheikh was abandoned by a whole military unit led by Qamar ad-Din and sided with the Mongols. This group was called "hazāra-i qazāq", meaning the divided thousand" (Urinboyev, 1972:157).

In general, scholars of Central Asian history use the word "Kazakh" to mean "pirate" or "vagrant." One of such authors is Utemis Haji, who wrote the history of Jochi Ulus in his work "Chingiz Nama". This work was written in the Turkic-Chagatai language in Khorezm in 1550. Chingiz Nama gives a lot of information about the Kazakh years of Toktamys Khan. According to oral tradition in the Kipchak steppe, Toktamys sought political asylum under Amir Temir when the ruler of the Jochi Ulus, Urus Khan Toktamys, killed the sultan's father. Utemis Haji Toktamys also describes the actions of the sultan in the summer of the following year:

"In short, Sultan Toktamys started a Kazakh campaign and marched against Urus Khan ..." (*al-qiṣṣa Toḫtamïš Oġlan qazaqlap yürüp Ḫānnïng elidin yïlqï sürär erdilär vä el čapar erdi...*) (Kamalov, 2009:155).

It is understandable that Utemis Haji used the word "Kazakh" in the sense of the word "pirate" here, after Toktamysh launched a campaign of plundering the nomadic tribes of Urus Khan and began to act Kazakh (qazaqlap yür-) (Lee, 2017:40). The historian of the Iron Dynasty Muin ad-Din Natanzi in his work Muntahab at-Tauarikh-i Muini writes about the Kazakh life of Jafar Berdi, the son of Toktamys Khan (*dar ān navāhī dar ṣūrat-i qāzāqī mī-gardad*) (Lee, 2017:41). He could also strengthen Jafar Berdi's political power by attracting new supporters: "Jafar Berdi, the son of Toktamys Khan, was joined by many groups of people, bandits and Kazakhs, and he too ascended the throne." (jam'ī az mardum va aubāsh va qāzāq biJabbār-Birdī bin Tūqtāmish payvasta-and va ū nīz quvvatī paydā karda-ast) (Lee, 2017:44).

The most famous of the sultans of the Temir dynasty, who followed the Kazakh way of life before coming to power, and the last ruler of this dynasty who ruled Khorasan, was Sultan Hussein Baikara (1469-70 and 1470-1506). Among the various Central Asian sources there is information about his Kazakh days. For example, Muizz al-Ansab fi Shajarat al-Ansab, a chronicle of Genghis Khan and the Timur Dynasty, published in Persian between 1426 and 1427 and written until the last days of the Timur Dynasty, is described in the section on Hussein Sultan Baikara " Ayam-i-Cossacks "or" Kazakh days " (Kubo, 1997:22).

Kamal ad-Din Abd ra-Razzak Samarkandi's "Matla-i sa'dain wa-mayma-i-bahrain", written in Persian about the history of the Iron Dynasty in 1304-1470, tells about the Kazakh days of Sultan Hussein Baykara:

"Sultan-Hussein, who was a Kazakh in the Kipchak steppes, went on a campaign to Khorezm, and the emirs and generals who were in the region at that time could not resist even his individual campaigns." (Mīrzā Sulṭān-Ḥusain ki дар Шараф-и Дашт-и Кипчак муддати qazāq būd darīn vilā bi-jānib-i khvārazm'azīmat nimūd va umarā va sardārān ki darīn ṭaraf būdand yik ḥamla tāb-i muqāvimat-i ū nayāvardand) (Smarkandi, 1941:265).

This story is narrated in Mu'in ad-Din Muhammad Isfizari's Rauzat al-Jannat fi ausaf-i madinat al-Hirat:

When Sultan Hussein, a "Kazakh" in the Kipchak steppes, marched on Khorezm, local emirs and commanders were unable to repel his attacks (Mīrzā Sulṭān-Ḥusain ki dar Dasht-i Qipchāqqatrāq mī-gasht, darīn furṣat bi-khvārazm āmada, sardārān va gardan-kishān-i īn navāḥi tāb-i ḥamla-i maukib-i ū nayāvardand) (Smarkandi, 1941:201).

Information about the Kazakh days of Sultan Hussein Baikara can be found in the history of Uzbekistan. Kamal ad-Din Ali Binai's work in Persian, Shaibani Nama, states: "Murza Sultan Hussein became a 'Kazakh' and marched to the border areas." (*Sulṭān-Ḥusain Mīrzā qazāq shoda bar aṭrāf-i mamālik-i tākht mī-āvard*). Abdullah bin Muhammad bin Ali Nasr, in his Chagatai-Turkish book Zubdat al-Asar, which deals with general historical events up to 1525, states: "He was a fugitive in the border areas for about 12 years and

did Kazakhness." (*nečä muddatlar qazaq yosunluq on iki yïl ol navāhīda qazaq yürür*) (Lee, 2017:213).

Sultan-Hussein Baykara's Kazakh days are mentioned in two other Turkic sources written during the Chagatai dynasty. Alisher Navoi (1441-1501), who served Sultan Hussein Baikara in Herat, in his work Majalis al-nafa'is, described his hostile campaigns and said that "he did a Kazakhness." In his memoirs, Zahir ad-Din Muhammad Babur, a relative of Sultan Hussein Baykara, also gives information about the Kazakh days of Sultan Hussein. (*Qazaqlïqlarda bir martaba Gurgān suyïnï üzdürüp kečip birpāra Özbägnï yaḫšï bastï*) (Ganiyeva, 1961:439)

Zahir ad-Din Muhammad Babur, one of the most famous rulers of the Timur Dynasty, lived through the days of Kazakhness before coming to power and founding the Timur Dynasty in India. In "Babyr Nama" Babur uses the word "Kazakh" to describe the difficult period he went through. For example, about his wedding, which took place in 1500-1501, before the conquest of Samarkand, he says: "Later, one day, when I was Kazakh, she came to me in Khujand and we got married." (*Songra qazaqlïqlarda Ḫujandqa keldi. Alïpedim*) Babur also says of the events that followed the capture of Kabul in 1504-1505: "I joined them when I was going through my Kazakh days, and I divided some of the young soldiers who were with me in difficult times with my commanders and feudal lords." (*Özümbilä qazaqlïqlardabilä bolupkelgänbeglärgä vä yigitlärgä baʿżïsïġakentvä tuyuldekberildi*) (Beveridge, 2017:213)

Babur also uses the word "Kazakh" in his autobiography to describe "robberies". For example, he says, "In the winter of that year, some soldiers who could not march with us asked permission to go to Andijan." *Ušbu qïš sipāhīlardïn baʿżïsï bizing bilä qazaqlïqlarda yürüy almay Andijānġabarmaqqa ruḫṣat tilädilär*) (Beveridge, 2017:215). Babur also said that "some Mongols left us in Osh and went on a raid on the outskirts of Andijan." (*bir nečä Moġul Ošdïnbizdin ayrïlïp qazaqlïqqa Andijānnïng girdiġä kelgän egändürlär*) (Beveridge, 2017:216).

Babur also used the word "Kazakh" to describe brave young men. For example, the Mongol scholar Tolun-Hajji, who was his trusted companion, is described as a "brave, young Kazakh" (ʿajab mardāna va qazaq yigit). Elsewhere, Tolun Haji's troops are called "Kazakh guys" "qazaq yigitlär" (Beveridge, 2017:217).

The word "Kazakhness" used by Babur, Sultan Hussein Baykara, and other Central Asian political refugees is also found in the work of Abu Talib al-Husseini, who translated Amir Temir's Persian-language work Malfuzāt-i Tīmūrī into Turkish. Written in the 16th century, the author states, "When Amir Temir's army was attacked by the powerful army of his former ally, Amir Hussein, he had three plans. The first plan is to follow the path of Kazakhness, the second is to attack Amir Hussein's army from captivity, and the third plan is to leave the country. Here the author uses the word "Kazakh" in the following sense: "I should not sit still and engage in robbery and rob everyone who is caught. That's why I have to follow the path of "Kazakhness". From the author's words, it is clear that Kazakh actions were different from military campaigns and political emigration. Another important fact is the life experience of Amir Temir al-Husayn, who, as a result of social and political difficulties, fell into the path of "Kazakhness" and was forced to lead a fugitive, homeless or pirate lifestyle (Stewart, 2016:86)

Abu Talib al-Husseini repeatedly uses the word "Kazakh style" in the sense of guerrilla warfare and looting. For example, when Amir Temir met with his ally Amir Hussein and a much stronger Mongol army, Timur tried to escape from the big battle and divide his army. However, according to Abu Talib al-Husseini, Amir Hussein opposed this, saying, "Do not divide the army, but move forward and strike at the enemy." Amir Hussein told Amir Temir, who was trying to persuade him to do the right thing, "We should not fight them like this. He suggested that they be beaten "in the Kazakh style." At that time, Temir received a request from the residents of Samarkand, which was under siege by the Mongols. This is stated in the work:

"However, first I have to decide whether to immediately liberate Samarkand, thereby saving the property, life and conscience of Muslims, or to conduct night raids on the Moguls in the Kazakh style and to plunder the surrounding areas." I was thinking. " As it is known, Amir Temir entered Samarkand after hearing that the Mongols had contracted plague and became very weak. Therefore, you do not need to use any of the above options. In his subsequent campaign against Amir Hussein, Temir said he acted in a Kazakh style: "My opinion was immediately supported by the brave and courageous soldiers, but Ali Yusuri and my emirs will win if we first strengthen Bukhara and then defeat the enemy in a" Kazakh style. " After this agreement, I left three hundred "Kazakhs" in Bukhara and went against the enemy. When we reached their camp, we captured several horses and camels. Then I distributed them to my people ... " (Tarih-i Rashidi, 2015:87).

Weiss Khan (1418-1421 and 1425-1429) was one of the Central Asian rulers who followed the Kazakh way of life and became a fugitive and a bandit until he came to power and became the ruler of the Mongols. Weiss Khan is the maternal grandfather of Babur.

Muhammad Haidar Dulati's book "Tarih-i Rashidi" written in 1546 states that at a young age Weiss Khan became a Kazakh due to the difficult situation between him and his cousin, the Khan of Moghul Sher-Muhammad:

"When Weiss Khan came of age, he lived in the palace of his brother Sher-Muhammad Khan. Dissatisfied with being in the shadow of his brother, he left the country and embarked on the path of "Kazakhness" (*Sulṭān VaisKhān…chūn bi ḥadd-i tamyīz resīd dar javār-i ʿamm ki Shīr-Muḥammad Khān bāshad, būd. ān būdan ū-rā girān āmad. az vay mufāriqat nimūd va bi-rasm-i qazāqī bar aṭrāf bar-āmad*) (Tarih-i Rashidi, 2015:90)

Mohammad Haidar Dulati in his work "Every famous and ambitious young man of Moghulstan joined him" (*dar ulūs-i mughūl harjavānī ki mashhūr būd va dāʿīyamand, pīsh-i ū mī-raft*). At that time, these "Kazakhs" "traveled in the border areas of Sher-Muhammad" in the "Kazakh style" "(*bi- rasm-i qazāqī dar ḥudūd va ḥavāshī-i Shīr-Muḥammad Khānmī-gasht*). Mohammad Haidar Dulati goes on to say, "Weiss Khan did not stop the looting until Sher Mohammad Khan (with his own death) died and came to power." (Bi-al-jumla hamchunīn dāʾim dastburd vafāt kard. khāniyat bā Vais Khān qarār yāft). [19, 87 б.] It should be noted that the act of "Kazakhness" can be used as an effective tool to stay out of political power, to form a new army for the persecuted, and even to rise above their rivals. Sultan Said Khan (1514-1533) was one of the Mongol khans who, like Weiss Khan, followed the path of Kazakhness. According to Muhammad Haidar Dulati, Sultan Said Khan, after losing the battle with his brother Mansur Sultan, decided to embark on the path of "Kazakhness" in Moghulstan: "After defeat on the battlefield, Sultan Said Khan decided to engage in Kazakhness in Moghulstan." (*Sulṭān Saʿīd Khān chūn az jang-gāh bar-āmad va khvud-rā qarār dād ki darMughūlistān qazāqī karda bi-sar barad*). However, Sultan Said Khan was unable to carry out his plan and was replaced by his mother's brother, Babur, in Kabul. Therefore, it can be seen that Mohammad Haidar Dulati distinguishes the "Kazakh" way of life from a simple attempt to escape. In Central Asia, "Kazakhness" was used on the basis of the lifestyle of a free man or a nomad living in foreign lands (Tarih-i Rashidi, 2015:112)

Muhammad Shaibani Khan was another representative of the Temir Dynasty, who conquered Mauerennahr and Khorasan in the first decade of the XVI century and experienced the period of "Kazakhness" in Central Asia. Kamal ad-Din Binoi's "Shaibani Namas" (History of Muhammad Shaibani Khan) and "Tauari-i Guzida-yi-Nusrat-Namada" (History of Genghisids before the formation of the Shaibani Uzbeks) tell about the history of Muhammad Shaibani Khan and his supporters. – provides detailed information about the days of "Kazakhness", when they attacked other ethnic groups in order to gain food, when necessary, sought refuge from powerful rulers and took refuge in the steppes of Maurennahr and Kipchak. Shaibani Nama, published in Persian, describes only the Buddhist days of Muhammad Shaibani Khan without the use of the word "Kazakh" or "Kazakhness", while Tauarikh-i Guzida-yi Nusrat-Nama, written in the Chagatai-Turkic language, describes Muhammad Shaibani Khan as a Kazakh. indicated. According to this information, Muhammad Shaibani Khan and his troops "were together in many looting and robbery days in the Kazakh days and were not separated from each other at all" (bu qazaqlïqda köp gardišlarda ayrïlmaġanturur). Also, in "Tauarikh-i guzida-yi nusrat-nama", describing their path, Muhammad Shaibani called the khan and his companions Kazakhs (qazaqlar) (Berezin, 1851:273).

In the above-mentioned works, the days of "Kazakhness" of Abulkhair khan (1428-1468), the grandfather of Muhammad Shaibani khan, are also mentioned. Kamal ad-Din Binoi begins the "Shaibani nama" with the heroes and emirs who were with him in the days of Kazakhness and were loyal to him (Berezin, 1851:275). During the Kazakh days, his trusted emirs, who were with Abulkhair, were superior to the emirs who joined him from all sides after the conquest of the state. (jam'ī dīgar az umarā-yi khān-i buzurg ki ba'd az fatḥ-i mamālik az aṭrāf āmada-and). Another important point is that Kamal ad-Din Binoi presents the khan's Kazakh days as an integral part of the formation of the Uzbek state (dynasty), based on the fact that "most of the rulers sacrificed their lives to enthrone him" during the Kazakh days. (jamāʿatī umarā ki dar zamān-i qazāqīki jān sipārīhā karda-and va sabab-i daulat-i khānī shuda-and), and "the above-mentioned group was loyal to Abulkhair during his difficult times and helped him to conquer the country (īn jamāʿat ki sābiqanzikr yāft, dar zamān-i qazāqī vafādārī nimūda-and va mamālik gushūda-and) (Akramov, 1967:16).

The Tauarikh-i Guzida-i-Nusrat-nama also tells about the days when Abulkhair fought shoulder to shoulder with him when he was a Kazakh, his amirs who were with him and his companions who came after him and became the governor. As it is written in "Shaibani nama" "Abulkhair's Kazakh allies took a sword in his difficult days and allowed the khan to come to power"(*qazaqlïqda qïlïč basïp…sabab-i bu ḫānlar bular turur taqï davlat birqarār bolġanda*).[21, 18 б.] Thus, the history of nomadic Uzbeks in the early 16th century gave political significance to the days of Kazakhism experienced by Abulkhair and his trusted companions, he also described it as a step towards the formation of the Abulkhair state, and in the above-mentioned Temir Dynasty, he tried to describe the word "Kazakh" on the basis of simple raids or looting.

In post-Mongolian Central Asia, the socio-political phenomenon of the Kazakh word was not used only in connection with the activities of individual leaders and their supporters. According to Kamal ad-Din Abd ar-Razzak Samarkandi, nomadic Uzbeks from the Kipchak steppes raided, demanding, robbing the territory of the Temir Dynasty. "On some days, part of the nomadic Uzbek troops were Kazakhs and plundered the territory of Mazanderan." (*gāhī jamʿīazlashkar-iUzbakqazāqshudabi-vilāyat-iMāzandarānmī-āmadandvaharjā dast- andāzī kardabāz-mīraftand*). In some places, Samarkandi also called these pirates "Uzbek-Kazakh" (Uzbak-iqazāq) (Akramov, 1967:19)

In Tarih-i Rashidi, Mohammad Haidar Dulati explains how the word "Kazakh" was applied to nomadic Uzbeks who separated from the Abulkhair dynasty. They were called Kazakhs and this name was given to them "(*chūn īshān avval az ān mardum-i bisyār gurīkhta judā shudand va muddatī bī sāmān va sargardān mī-būdand īshān-rā qazāq guftand īn laqab bidīshān muqarrar shud)* (Tarih-i Rashidi, 2015:87).

On the other hand, Mahmud Ibn Wali explains another reason why the separated people became "Kazakhs". He said that the nomadic Uzbeks, led by Kerei Khan and Zhanibek Sultan, who had separated from Abulkhair Khan and went to a foreign country and were the commanders of looters near the border, said: "When they first came to Moghulistan, they plundered Kalmyk and Kyrgyz tribes. The name "Kazakh" was used for a group of robbers in the border areas » (*chūn dar ibtidā-yi vuṣūl bi-Mughūlistān rūzgār bi-tākht va tārāj-i aqvām-iQalīmāq va Qirghīz mīguzarānīdand va dar ḥavāshī-i mamālik bi-gurg-rubāyī mashghūl būdand ism-i qazāq bar ān ṭāyifa iṭlāq yāft*) (Tarih-i Rashidi, 2015:89).

In conclusion, the ethnonym "Kazakh" is found in many historical sources and was widely used in the XV century. Data and research give different opinions and conclusions about this ethnonym. In our opinion, the term "Kazakh" is more accurately defined as "freedom-loving, independent" than "fugitive, homeless." Also, the definition of the term "Kazakh" is more precise than "robbery, piracy", "struggle for the future, the struggle to strengthen the unity of the people." This is because almost all the historical figures and historical figures who followed the path of "Kazakhness", gradually became the founders of a new state. For example, Abulkhair Khan founded the "Nomadic Uzbek" state, and Babur formed the Babur dynasty in India. Khans Kerey and Zhanibek followed the path of Kazakhness and founded the "Kazakh Khanate". Based on these historical foundations, we can fully say that "Kazakhness" is not an act of looting, but a school of life that strengthens the sultans in the process of founding a new state and strengthening the unity of the nation.

References

Annemarie von Gabain (1979) "Kasakentum, einesoziologisch-philologische Studie."

Barthold V.V. Sochineniya. 5 volume. (1968) podgotovil k izdaniyu Klyashtornyi S.G. [Works 5 volume, prepared for publication Klyashtorny S.G.] Moskva: Nauka,

Radlov V.V. (1963) Opyt slovarya turskih narechii. 2 tom [The experience of the dictionary of Turkic dialects 2 volume], Moskva.

Gerhard Doerfer, (1963) Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen-und Timuridenzeit, 4 volume. (Wiesbaden: Franz Steiner).

A. Zeki Velidi (1981) Togan, Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. İstanbul.

Halil Inalcık (1980) "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I," Harvard Ukrainian Studies 4-5.

Victor Ostapchuk (1982) "The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: New Sources for the History of the Black Sea Basin" Harvard Ukrainian Studies 6.

Wolfgang Holzwarth (2002) “Nomads and sedentary in Turkī sources (narrative sources from the early sixteenth century)” Orient wissenschaftliche Hefte 4.

Stephen F. Dale (2018) The Garden of the Eight Paradises.

Subtelny Maria E. (2007) Timurids in Transition.

Urinboyev A. (1972) Sharaf ad-Din ali Iyazdi «Zafar name» Tashkent.

Iliyas Kamalov Ötemis (2009) Haji, Çingiz-Name.

Joo Yup-Lee (2017) «Qazaqlïq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs» Boston.

Kazuyuki Kubo (1997) ed., «Shaybānī-nāma by MullāBināʾī, Kamāl al-DīnʿAlī,” in A Synthetical Study on Central Asian Culture in the Turco-Islamic Period» Kyoto.

Kemal ad-Din Abd Razak Samarkandi (1941) “Maṭlaʿ-i saʿdain va majmaʿ-i baḥrain,” sbornik materialov otnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. 2 volume, izvlechenie iz persidskih sochinenii, perev. i izd. Tizengauzen V.G. Moskva i Leningrad: Izd-vo AN SSSR.

Ganieva S. (1961) «Alisher Navoi. Mazholisunnaphiya» Tashkent: Uzbekiston SSR Akademiya nauk.

Beveridge A.S. (2017) Babur, Bābur-nāma.

Charles Stewart (2016) Abu Talib al-Husaini, The Mulfuzat Timury.

Muhammed Haidar Dulati (2015) Tarih-i Rashidi.

Berezin I.N. (1851) Shaibani-name, Kazan.

Akramov A.M. (1967) Tauarih-i guzidai Nusrat name, Tashkent: Akademiya Nauk.

ҒТАМР 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.14

Қ. Жұмағұлов[1], Е. Қартабаева[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: erke_66@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық унмиверситеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ РӨЛІ

Ислам дінінің әлемдік дамудағы, соның ішінде, модернизациялық үдерістер тарихындағы орны мен рөлі аса бір өзекті мәселелердің қатарына жатады. Бұл ең алдымен, қазіргі таңда әлемде орын алып отырған жаһандану және интеграция үрдістерімен байланысты. Өйткені ислам өркениеті әлемдік дамудың балама жолдарын ұсынатын күштердің бірі болып табылады. Сондай-ақ Қазақстан қоғамында жүріп жатқан рухани жаңғыру үдерісі де мәселені зерттеудің өзектілігін арттыра түседі. Ислам, әлемдік дін ретінде терең модернизациялық үдерістерді бірнеше рет бастан кешірді, қазіргі таңда да осындай үдерістер жүріп жатыр. Қазіргі таңдағы исламдағы модернизация үдерісін жақсы түсінуіміз үшін өткен тарихтағы осындай үдерістер тарихын зерттеудің, себеп-салдарлы байланыстарын анықтаудың маңызы зор. Мақалада XIX-XX ғасырлар межесінде орын алған жәдидшілдік қозғалыстың қазақ қоғамындағы өзіндік ерекшеліктері, оның ірі өкілдерінің қызметіне талдау жасалады. Сонымен бірге, мұсылман елдеріндегі діншілдіктің тұрақты болуының тарихи алғышарттарын анықтауға ұмтылыстар жасалған.

Мақала жазудағы басты мақсат – ислам дінінің қазақ халқының тарихи дамуындағы орны мен рөліне талдау жасай отырып, бұл діннің қазіргі таңдағы модернизациялық процестерге тигізіп отырған ықпалын анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: ислам, модернизация, дәстүр, жәдидшілдік, реформа.

K. Zhumagulov[1], E. Kartabayeva[2]

[1]Doctor of Historical Sciences, Professor, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]Candidate of historical sciences, associate professor, e-mail: erke_66@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The role of Islam in modernization processes in Kazakhstan

The place and role of Islam in world history, including in modernization processes, are among the most pressing problems. This is primarily due to the processes of globalization and integration taking place in the world, as Islamic civilization offers alternative ways of world development. In addition, the process of spiritual modernization carried out in Kazakhstani society also increases the relevance of the study of this problem. Islam, as a world religion, has repeatedly experienced deep modernization processes, and similar processes are currently taking place. At present, in order for us to well understand the process of modernization in Islam, it is important to study the history of such processes in the past, to determine their cause-effect relationships. The article discusses the features of the Jadidid movement in Kazakh society at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, analyzes the activities of major representatives of this movement. At the same time, an attempt is made to identify the prerequisites for the stability of religious beliefs in Muslim countries.

The purpose of this article is to analyze the place and role of the Islamic religion in the history of the Kazakh people, to determine the influence of this religion on modern modernization processes.

Key words: Islam, modernization, traditions, Jadidism, reform, movement.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

К. Жумагулов[1], Е. Картабаева[2]
[1]Доктор исторических наук, профессор, e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz
[2]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: erke_66@mail.ru
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Роль ислама в модернизационных процессах в Казахстане

Место и роль ислама в мировой истории, в том числе, в модернизационных процессах, относятся к числу наиболее актуальных проблем. Это связано, прежде всего, с происходящими в мире процессами глобализации и интеграции, так как исламская цивилизация предлагает альтернативные пути мирового развития. Кроме того, процесс духовной модернизации, проводимый в казахстанском обществе, также повышает актуальность исследования данной проблемы. Ислам, как мировая религия, неоднократно пережил глубокие модернизационные процессы, и в настоящее время происходят подобные процессы. В настоящее время для того, чтобы мы хорошо понимали процесс модернизации в исламе, важно изучить историю таких процессов в прошлом, определить их причинно-следственные связи. В статье рассматриваются особенности джадидидского движения в казахском обществе на рубеже XIX-XX века, анализируется деятельность крупных представителей этого движения. Вместе с тем делается попытка выявить предпосылки устойчивости религиозных представлений в мусульманских странах.

Цель написания статьи – на основе анализа места и роли исламской религии в истории казахского народа определить влияние этой религии на современные модернизационные процессы.

Ключевые слова: ислам, модернизация, традиции, джадидизм, реформа, движение.

Кіріспе

XXI ғасыр бүкіл әлем елдері үшін өзіндік түбегейлі өзгерістермен басталып отыр. Мыңжылдықтар және ғасырлардың ауысумен ерекшеленіп отырған уақыттың өзі де мұндай өзгерістердің орын алуын қажет еткендей. Өзгерістер бүкіл жер шарын, барлық халықтарды, елдер мен мемлекеттерді, сол мемлекеттердің қоғамдық өмірінің барлық салаларын түгелдей қамтып отыр. Өзгерістер, әсіресе дін саласында ерекше көрініс табуда. Дін саласындағы өзгерістердің сипатын анықтауда әлі де болса ғалымдар арасында бірауызды пікір жоқ. Питер Бергер бастаған бірқатар Батыс зерттеушілері бұл өзгерістердің мәнін сипаттай отырып, жаңа мыңжылдықтың басынан басталып отырған кезеңге десекуляризация немесе контрсекуляризация кезеңі деген баға береді (Berger, 2016: 39). Бұл көзқарастың оппоненттері, керісінше, демократиялық жолмен дамып отырған қоғамдарда ультрасекуляризация кезеңі басталды деп тұжырымдайды. Оның мәні «діни және оған негізделген саяси универсумды өзімен бірге ала кеткен қандай да бір трансценденттілік туралы ұжымдық түсініктердің дағдарысы орын алып отырған секуляризацияның жаңа кезеңі» дегенге саяды (Schnapper, 2002: 117).

Бұл мәселеде, жоғарыда айтылған екі тұжырымдамадан бөлек, үшінші концепция да орын алады, ол Юрген Хабермас және оны жақтаушылардың көзқарастары негізінде қалыптасқан «постсекулярлық кезең» туралы концепция (Кырлежев, 2004; Кырлежев 2013; Тернер, 2012; Узланер , 2013.). Концепцияның мәні қоғамдық дамудың кері кетпей, алға қарай дамуын, атап айтқанда секуляризациядан десекуляризацияға қайта оралу емес, алға қарай даму, секулярлықтан кейінгі кезеңге өту, бұл кезеңде секулярлықтан да, діншілдіктен де арылу орын алады. Бұл концепцияларға байланысты ой тұжырымдайтын болсақ, аталған концепциялардың алғашқысы мұсылман елдеріне қатысты, ал соңғылары дамыған Батыс қоғамдарының діни дамуына қатысты тұжырымдамалар деп қарастыруға болады.

Зерттеудің методологиялық негізі

Зерттеудің методологиялық негізі тарихилық және объективтілік ұстанымдары болып табылады. Тарихилық ұстанымы модернизациялық қозғалыстардың тарихи алғышарттарын анықтап, оның себеп-салдарлы байланыстарына, нәтижелеріне талдау жасауға, бұл нәтижелерге ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Объективтілік ұстанымы қозғалыстың сипатын ашып, салдарлары мен нәтижелеріне баға беруге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ғылымилық, нақты-салыстырмалы тал-

дау, тарихи-салыстырмалы талдау, мәселелік-хронологиялық әдістері қолданыс тапты.

Мұсылман елдеріндегі діншілдіктің алғышарттары

Мұсылман елдеріндегі діншілдіктің тұрақтылығын немен түсіндіруге болады? Біздің ойымызша, бұл жағдайдың бірқатар факторларын көрсетуге болады. Ең алдымен, мәселе ислам дінінің рухани-моральдық, саяси-әлеуметтік әлеуетінің қуаттылығында деп ойлаймыз. Ислам діні тек рухани саламен ғана шектелмей, қоғамдық өмірдің барлық салаларын реттейтіні белгілі, сондықтан да ол әрбір мұсылманның күнделікті өмірімен біте қайнасып кеткен. Сонымен бірге, ислам діні жеткілікті түрдегі иілгіштікпен ерекшеленеді, онда христиан діниндегідей ортодоксия және ересь деген қатыпсемген түсініктер жоқ. Ислам дінінде, басынан бастап-ақ әр түрлі идеялық-философиялық бағыттар, құқықтық мектептер бейбіт қатар өмір сүріп келді. Оның үстіне, ортағасырлық христиан шіркеуіндей, ғылым-білімнің дамуына жол бермеген, еркін ойға шектеу қойған кертартпа діни мекеменің болмауы, Батыс Еуропадағыдай радикалды түрдегі реформациялық қозғалыстың жүруіне, оның салдары ретінде түбегейлі секуляризация процесінің орын алуына алып келмеді. Сонымен бірге, қазіргі таңда қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану мен вестернизация үдерісі де Шығыс елдерінің өз ұлттық бетбейнесін сақтап қалу жолындағы күресінде ислам дінін қорғаушы қалқан ретінде ұстануына итермелеп отыр.

Исламның өміршеңдігінің тағы бір себебін, мұсылман елдерінің барлығының дерлік жаңа дәуірден бастап Батыс елдерінің отары немесе жартылай отарына айналуымен байланыстыруға болды, осы уақыттан бастап, ислам отар елдердің метрополияға қарсы идеологиялық қаруы рөлін атқара бастады (Frank, 2001; Crews, 2006). Осы орайда, XIX ғасырдың ортасында қазақ қоғамында Ресей отаршылдығына қарсы қарулы бас көтерулердің нәтиже бермегендігі белгілі болған кезде, халықтың алдыңғы қатарлы көшбасшылары күрестің рухани жолдарын іздестіргендігі ойға оралады. Осы тарихи жағдайлар белгілі жазушы Қ. Жұмаділдің «Прометей алауы» атты романында жақсы суреттелген. Аягөз уезінің атақты биі Ақтайлақтың, сол кездегі қазақ қоғамының жағдайына дұрыс баға бере отырып, бірден-бір дұрыс шешімге келгендігі, яғни қазақ жерінің Ресей отарына айналып қалуы жағдайында, енді тек халықтың ділін, рухын сақтап қалу қамын жеуден басқа амал қалмағандығына көзі жете отырып, осы мақсатпен, Түркістан жерінен сол кездегі халықтың діни элитасы болған қожалардың бір қауымын алдыртқандығы шынайы суреттелген (Жұмаділ, 2002). Дәл осы діни-рухани тәрбиенің жемісі – XIX-XX ғғ. межесіндегі қазақ қоғамдық ойындағы ірі серпіліс, атап айтқанда қоғамдық өмірді, соның ішінде әсіресе білім беру саласын жаңартуға ұмтылған жәдидшілдік қозғалысының өріс алуы, оның кейінірек тәуелсіздік жолындағы Алаш қозғалысына ұласуы болды. Жәдидшілдер де, Алаш көсемдері де өз рухани ұстанымдары бойынша нағыз мұсылмандар еді, олар Еуропа өркениетінің жетістіктерін мойындай отырып, сонымен бірге, оны мұсылмандық дүниетаным арқылы қабылдауға тырысты, олар исламның XX ғ. ғылыми ашылымдарына қайшы келмейтіндігін, керісінше бұл ашылымдарға ислам ғылымының негізінде қол жеткізілгендігін көрсетуге тырысты. Жәдидшілдік қозғалысының негізін қалаушы Исмаил Гаспралы «Мұсылмандық өркениет» атты мақаласында былай деп жазды: «Зерттеулер ислам өркениеттің негізінде тұрғандығын көрсетеді және Құранда бұл қатынаста көп айтылған. ...Мұсылмандар ғылымға, еңбекке барынша ден қойып, өркениет қалыптастырды, бұл өркениет көне өркениеттің толықтай құлауынан жаңа өркениеттің пайда болуына дейін әлемге жарық беріп тұрды және соңғының пайда болу көзі болды. Осылайша, мұсылмандар еуропалық ғылым мен білімге бөтен еместігіне көз жеткіземіз» (Гаспринский, 2010).

Ислам діні және XIX-XX ғғ. тоғысындағы қазақ қоғамындағы модернизациялық қозғалыс

Жәдидшілдік қозғалысының Қазақстандағы ірі өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы болғаны белгілі. Ол халық арасында исламның дұрыс түсінігін насихаттауда көп еңбек сіңірді. Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты», «Үш анық» атты діни-философиялық шығармаларында исламның өркениетке, ғылымға қайшы келмейтіндігі анағұрлым жоғары деңгейде негізделген (Құдайберді, 2007: 215-299). Аталмыш шығармалар автордың аса жоғары философиялық ізденістерін, батыс философтарының ең соңғы еңбектерімен таныстығын, Құранды терең білетіндігін көрсетеді. Өзінің негізгі міндетін Шәкәрім исламның негізгі қағидаларын жүйелеу,

оны мектептерде қазақ тілінде оқыту және өз бетінше оқып білу үшін түсінікті әрі ыңғайлы ету деп білді. «Мұсылмандық шарты» атты еңбегін жазу себебін Шәкәрімнің өзі былай түсіндіреді: «Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан есітіп білген шығарсыздар. Олай болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман-ғибадат турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазаққа оқуға оңай болып, әрі оларға пайда әрі өзіме сауап болар ма екен деп, үміт еттім» (Құдайберді, 2007: 215). Кітаптың үлкен бөлігі шариғаттың негізгі қағидаларын түсіндіруге арналған. Шәкәрім, іс жүзінде Құранның негізгі мәтінін қазақ тіліне алғашқы аударушылардың бірі болды. Оған дейінгі мұсылман авторлары мұсылман дінтанушылары шығармаларынан үзік-үзік қана келтіріп отыратын болған, сондықтан қазақ оқырманының Құран туралы түсінігі өте бұлыңғыр, білімі өте таяз болды. Шәкәрім исламның негізгі қағидаларын түсіндіріп қана қоймайды, ол дүмше-молдалардың исламды дұрыс түсіндірмей отырғандығын айыптап, олардың надандығын сынға алды. Ол оқырмандарды өзінің артынан еруге, яғни шынайы имандылыққа ден қоюға шақырады, оның түсінігінде шынайы сенім, яғни имандылық әрбір адамның жеке күш салуы, амалдары арқылы, соның ішінде, ғылым-білімге ден қоюы арқылы іске асады. Кітапта, сондай-ақ, сол дәуірдегі еуропалық философиялық ойды сынға алуға ерекше орын берілген. Әсіресе, Огюст Конттың ойларын сынға ала отырып, ол логикалық әдістер мен рационалды ой негізінде исламды материализм мен атеизмнен қорғауға тырысады. Шынайы, көзі ашық мұсылман ретінде, Шәкәрім өз заманының көкейкесті, өзекті мәселелеріне Құраннан жауап іздейді және мұндай жауаптарды тауып, Құран аяттарымен оқырманның көзін жеткізе біледі.

Жәдидшілдіктің қазақ даласындағы келесі ірі өкілі Мәшhүр Жүсіп Көпейұлы өзінің 1890 жылы «Дала уәләятының газетінің» алтыншы және жетінші сандарында жарияланған «Баянауылдан» атты мақаласында дін мен ғылымның кереғарлығы туралы, ислам дінінің білім алуды, әсіресе әйелдердің білім алуын шектейтіндігі жөніндегі үстірт пікірлерді теріске шығарады. Мал жиюдан басқа өнерге құлықсыздық таныта бастаған қазақты мұсылманша болсын, орысша болсын, ғылым үйренуге шақырып, аталмыш мақалада былай деп жазады: «Мал жиып бай болуды ойлама. Ғылым үйреніп, білгіш болуды талап қыл. Неге десең, ғылым – пайғамбардан қалған мұра. Мал қарау – байдан қалған мұра. Малды кісінің дүшпаны көп болады, ғылымды кісінің досы көп болады. Мал жұмсай бастасаң, таусыла бастайды, ғылым жұмсай бастасаң, артылып, үсті-үстіне көбейе береді... Мал біткен кісі мұрнын көтеріп, тәкаппарлық қыла бастайды. Ғылымды болған кісілер өзін өзі төменшікке алып, кішік көңіл болады» (Көпейұлы, 2008: 329).

Қазақ ойшылдары, сол дәуірдегі барлық мұсылмандық Шығыс ойшылдары тәрізді, исламның ғылымға қайшы келмейтіндігін дәлелдей отырып, сонымен бірге ислам, XX ғасырдың қайшылықты құбылыстары жағдайында, тұлғаның гуманистік негіздерін сақтайтындықтан, әлеуметтік маңызға да ие екендігін көрсетуге тырысты. XX ғасырдың ең озық әлеуметтік идеялары – социализм мен коммунизмді де, жәдидшілдер, тек исламның негізгі қағидаларының қайталануы немесе дамуы деп қарастырды. Мысалы, 1906 жылы жәдидшілдердің «Уақыт» газетінде жарияланған «Ислам және социализм» атты мақалада: «Біз, мұсылмандар өз сенімімізді ұстана отырып, социализмнің біздің ортамызға енуінен еш зиян көрмейтіндігімізді жақсы білеміз, өйткені, исламның негізі болып табылатын теңдік пен бауырмалдық, ар-ождан мен қайырымдылық социализмге де тән. Бұдан көретініміз, ислам негіздері социализм мен демократизм негіздерімен сәйкес келеді» (Асанова, 2013). Шариғат бойынша, байлар кедейлерге өз мүлкінің 2 %-ын, ал барлық мүлік иелері астықтың 10%-ын беруге міндетті болуы, байлар мен кедейлер арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік және экономикалық жағынан шариғатта дұрыс жолға қойылғандығын көрсетеді.

Осы кезде метрополияның діні – православиеге қарсы тұратын дін ретінде қарастырылған ислам дініне, ұлттық сананың қорғаушысы ретінде ерекше маңыз берілгендігі Алаш қозғалысы өкілдерінің шығармаларынан да көрініс табады. Мұны М. Дулатұлының мына бір өлең жолдарынан анық байқауға болады:

Әуелі үйренетін бір ғылымың,
Өзіннің мұсылманша дін ғылымың.
Шарттарын исламның кәміл білсең,
Ахиреттік азық берер шын ғылымың
(Дулатов, 1991: 153).

Алаш ардақтысы Мағжан Жұмабаев өзінің «Бес қымбат» деген жырында сол кездегі қазақ қоғамындағы иманның маңызын былайша сипаттайды:

«Ең әуел керек нәрсе – иман» – деген,
«Ақырет істеріне (ишларына) инан!» – деген!
«Құдай кешірер!» – дегенмен, іс бітпейді,
«Иман шартын білмесе, есен (ибан)» – деген
(Жұмабаев, 2005: 256).

Сонымен, XIX-XX ғғ. тоғысында қазақ қоғамында, халықтың санасында ислам діні терең тамыр жайып, ұлттық сананың идеялық негізіне айналды. Осы тұста XIX-XX ғғ. тоғысында қазақ халқының санасында серпіліс туғызып, оның ұлт-азаттық күресінің негізгі идеологиясына айналған ислам дінінің халқымыздың тарихындағы орны, оның тарихи қалыптасып, дамуындағы ерекшеліктеріне қысқаша тоқталып кеткен жөн. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша, түркі халықтары арасында VIII ғ. аяғынан тарала бастаған ислам діні, негізінен, ортодоксалды формада емес, сопылық түрінде таралды. Оның ерекшелігі – исламның қағидалары түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен синтезге түсе отырып, өзіндік бір синкретті, симбиоздық дін қалыптасты. Түркі халықтары, соның ішінде, әсіресе қазақтар ортодоксалды исламның кейбір қасаң қағидаларын қабылдамады, исламның сыртқы формасын, яғни шарттарын қатаң түрде ұстанбады, оның есесіне, исламның ішкі, рухани мәнін жақсы игерді, яғни исламды, ең алдымен имандылық деп түсінді. Бұл жағдай халықтың діннің идеологиялық, институционалдық шырмауынан азат болуына ықпал етті. Қазақстанға отаршылдықпен келген орыс үкіметі осы жағдайды зерттеп білгеннен кейін, халықтың арасына формальды, интитуционалдық исламды енгізуге күш салды, ондағы мақсаты – дінді идеология ретінде пайдалана отырып, халықтың санасын отарлау, өз уысында мықтап ұстау болатын. Сондықтан да қазақ даласына өз үстемдігін орната бастаған алғашқы кезеңде Ресей үкіметі қазақ даласында мешіт-медреселерді көптеп салуға күш салды. Далалық генерал-губернаторға жазылған бір хатта былай деп көрсетілді: «Біздің далада үстемдік етуіміздің бастапқы кезеңінде саяси мүдделер олардың сеніміне қол сұқпауымызды талап етті. Бұл себеп, өз жағымызға хандарды, сұлтандарды, жалпы даланың ықпалды адамдарын тартумен бірге, бастапқы кезде исламға толық төзімділік көрсетіп қана қоймай, тіпті қамқорлық көрсетуімізге алып келді» (Асанова, 2013).

Осы мақсатты көздей отырып, Екатерина II тұсында Орынбор, Верхнеуральск, Троицк, Петропавловск бекіністеріндегі әскери шептердің бойында және тікелей қазақ билеушілерінің ордаларында уақытша және тұрақты мешіттер салына бастаған болатын. II Екатерина 1788 жылғы 22 қыркүйек Жарлығымен Ресейде ислам дінін заңдастырды (Садвокасова, 2005: 147). Далаға молдалар ағылып келе бастады. Әсіресе Бөкей ордасында Жәңгір хан тұсында Қазан молдалары өте көп болды. Бұл жағдай XIX ғасырдың аяғына дейін жалғасты. Осы уақытқа қарай қазақтар арасынан отарлық аппараттың айтарлықтай көпсанды және білікті шенеуніктер отряды қалыптасқан болатын, қазақ қоғамының ең жоғарғы топтарының үлкен бөлігі Ресей үкіметіне адал қызмет ете бастады. Енді Ресей, қазақ даласында өз билігін нығайтуда ешқандай идеологиялық бүркеншекті қажет етпеді.

Осы жағдайларға байланысты XX ғасырдың басынан бастап исламға қамқорлық көрсету Ресей мүддесіне барынша қайшы келе бастады. Ендігі жерде Ресей мұсылман дінбасыларын қудалауға, діни мекемелердің ашылуына шек қоюға, жалпы өлкедегі исламдану үдерісіне қатаң түрдегі бақылау орнату саясатына көшті. Мысалы, мешіттердің жанынан ашылған мектептерді орыс шенеуніктері өз бақылауында ұстады, ондағы ұстаздарды да орыс шенеуніктері таңдады. Бұған қоса, мұсылман мектептерінің ұстаздарына қатысты мынадай ережелер қатаң түрде басшылыққа алынуға тиіс болды: молдалар, әкімшілік ұсынған талапкерлер арасынан сайлануға тиіс. Олар міндетті түрде орыс училищесінде үшсыныптық курс бітіруге тиіс. Қала молдаларына қазақ ауылдарына баруға, Түркістан, Бұхара, Меккеге баруға тыйым салынды. Түркістан генерал-губернаторы С. Духовский 1899 жылдың 26 қазанында императорға жазған баяндама хатында, «...ислам біздің дінімізге ғана емес, бүкіл біздің мәдениетімізге қарсы дұшпандық кодекс» – деп көрсетті (Сабитов, 1950: 42). Томск және Семей епископының генерал-губернаторға 1893 жылдың 7 қаңтарында жазған хаты бұл пиғылды одан да айқын көрсетеді, бұл хатта ол Қазақстанда ислам дінін насихаттауға тыйым салынуын, оның орнына православиені кеңінен уағыздауды қатты өтініп сұрайды. Осыған байланысты ол, жаңа мешіттер мен мектептердің ашылуына жол бермеу, бар мектептерді орыс мектептері мен шіркеулерімен ығыстырып шығару жөнінде кеңес береді (ЦГА РК: Лл. 1-7), яғни бір сөзбен айтқанда, қазақ

халқын орыстандыру және шоқындыру туралы сөз болып тұрғаны айқын.

Алайда, орыс үкіметі тарапынан орын алған осындай шектеулерге қарамастан, Қазақстанда діни өмір айтарлықтай жандана түсті. Өйткені ислам, жоғарыда айтып кеткеніміздей, орыстандыру саясатына идеялық қарсы тұрудың өзіндік ұранына айналған болатын. Бір ғана Омбының өзінде 1910 жылы 500-ден аса қазақ Меккеге қажылыққа баруға арнайы рұқсат қағазын алған. Құранды басып шығару жаппай сипатқа ие болды. Қазақ байларының қаражатына мектептер мен медреселер көптеп салынып жатты. Н. Сабитовтың жұмысында көрсетілген статистикалық мәліметтерге сенсек, 1895 жылы Жетісу өлкесінде 64 мектеп пен медресе болып, онда 1 251 адам оқыған, ал 1897 жылы 88 мектепте 12 835 оқушы оқыған. Сыр-Дария облысында 1892 жылы 1487 мектеп пен 35 медресе, ал 1895 жылы – 2 409 мектеп, 37 медресе, оларда 28 898 оқушы оқыған.Торғай облысында 1894 жылы 59 мектеп пен медреседе 457 оқушы оқыған болса, 1911 жылы – 103 мектеп пен медреседе 1400 оқушы оқыған. Ақмола облысында 1896 жылы 13 мектеп пен медреседе 547 оқушы, ал 1907 жылы 15 мектеп пен медреседе 970 оқушы оқыған (Сабитов, 1950: 42). XX ғасырдың басында қазақ даласындағы мектеп-медреселердің дені оқытудың жаңа әдісін қолданды. 1913 жылы бүкіл Түркістан өлкесінде жәдидшілдік бағыттағы 92 мектеп-медреселер қызмет еткен. Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулуәлиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. Қарғалыдағы «Әмирия» медресесінде 1912 жылы 150-ден артық бала дәріс алды (Садвокасова, 2005: 311).

Жергілікті оқу орындарынан бөлек, қазақ жастары мұсылман білімінің орталықтары болып табылатын Еділ бойы және Орта Азия оқу орындарынан білім алып отырды. Батыс және Солтүстік қазақтарының арасында Қазандағы Мұхамедия, Уфадағы Ғалия, Орынбордағы Хусайния медреселері ықпалды болды. Ал Оңтүстік қазақтарының арасында атақты Бұхара медресесі аса жоғары беделге ие болды.

Ислам дінінің қазіргі модернизациялық процестердегі рөлі

Сонымен, ислам діні қазақ халқының тарихында, әсіресе оның бетбұрысты кезеңдерінде маңызды рөл атқарып, ұлтымыздың салт-санасын айқындап, болашағына бағыт-бағдар берген идеологиялық қару рөлін атқарып келген екен. Қазіргі таңда да, халқымыз сондай маңызды, бетбұрысты кезеңді бастан кешіріп отыр. 300 жыл Ресейдің отарында болған еліміз, өз тәуелсіздігін жариялап, егеменді ел ретінде етек-жеңін жиып, әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылу бағытында алғашқы қадамдарын жасап жатқаны белгілі. Дәл осы түбегейлі бетбұрысты кезеңде ислам дінінің қоғамдағы атқарар рөлі, көтерер салмағы қандай болмақ?

Жалпы, қазіргі таңда ислам діні төңірегіндегі жағдай біздің еліміз ғана емес, бүкіл әлем жұртшылығын алаңдатып отырған, күрмеуі қиын, түйіткілді мәселеге айналып отыр. Әлем елдерінің тыныштығын кетіріп отырған ең басты мәселелер, негізінен, ислам дінімен байланысты орын алуда. Терроризм, экстремизм, радикализм, фанатизм сөздері ислам дінімен байланысты тұрақты тіркестерге айналғалы қашан. Атауының өзі бүкіл адамзатқа бейбітшілік тілеуді («ислам» сөзі араб тілінен «бейбітшілік болсын» деген мағына береді) білдіретін, ғасырлар бойы бейбітшілік діні болып келген исламның, қазіргі таңда нағыз соғысқұмар, төзімсіз дінге айналып кетуі қалай? Бұл сұрақ қазіргі таңда бүкіл әлем жұртшылығының, қарапайым адамдардан бастап, саясаткерлер, сондай-ақ ғалымдар арасында да қызу талқыланып отырған, аса күрделі мәселе болып табылады. Әсіресе ғалымдар арасында аталмыш мәселе төңірегінде көптеген ізденістер жасалып, дүркін-дүркін дөңгелек үстелдер, пікір-таластар өткізілуде (Круглый стол, 2017: 265-300; Саетов, 2012: 55-58). Бұл ізденістер мен дөңгелек үстелдердің қорытындыларына талдау жасағанда, исламтанушы ғалымдардың көпшілігі исламдағы күннен-күнге көбейіп жатқан жаңа бағыттардың орын алуын (соның ішінде, әсіресе, салафизм бағытының исламның алтын ғасыры болған ерте ислам қағидаларын берік ұстану арқылы кезіндегі Халифат сияқты мықты, гүлденген мемлекет құруға ұмтылуы) өзіндік бір реформациялық қозғалыс, яғни исламды модернизациялау арқылы мұсылман елдерінің артта қалушылығын жойып, алдыңғы қатарлы, дамыған елдер қатарына қосылу ниетінен туындап отырған ізденістері деген ортақ пікірге келетіндігіне көз жеткіземіз.

Сонымен бірге, саясаттанушы ғалымдардың бірқатары бұл жағдайды табиғи ресурстарға бай Таяу Шығыстың мұсылман елдерін, исламда жаңа бағыттар ойлап табу негізінде бөлшектеу

арқылы уысында ұстап отыруға бағытталған («бөлшекте де билей бер» қағидасы) Батыстың «жаңа отаршылдық (неоколониализм)» саясатының салдары деп қарастырады.

Қалай болғанда да, Таяу Шығыстың мұсылман елдерінде болып жатқан бұл келеңсіз жағдайлар Орталық Азия елдеріне, соның ішінде Қазақстанға да өз әсерін тигізуде. Осы орайда, Қазақстан қоғамындағы ислам дінінің қазіргі таңдағы жағдайына қысқаша талдау жасап көрейік. Қылышынан қан тамған жауынгерлік атеизм саясатымен бірге Кеңес мемлекеті құрдымға кетіп, дәстүрлі дінімізді қайтарып алғанымызға 30 жылдай уақыт өткеніне қарамастан, 70 жыл дінсіз болған кезеңнің зардаптары қоғамымызға әлі күнге дейін өз зиянын тигізіп отыр. Діни сауатсыздығымыздың орнын толтыру үшін мұсылман орталықтарынан алған біліміміз, тәуелсіздік алған алғашқы жылдардағы мемлекетіміз ұстанған дін саласындағы либералдық саясатты пайдаланып, ислам орталықтарынан әр түрлі бағыттардың еніп кетуі халқымыз ғасырлар бойы ұстанып келген ханафиттік ислам дәстүрлеріне жат қағидалардың халықтың санасына сынамалап енуіне алып келді. Қазіргі таңда Таяу Шығыс елдеріндегі ислам бағыттарының бәрі Қазақстанда бар десек артық айтпаймыз. Бұл өте қауіпті жағдай, өйткені ол онсыз да аз халқымызды сан топтарға бөліп, бөлшектенуіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Осы қауіпті кеш болса да түсінген билік, соңғы уақытта діндегі деструктивті топтармен күрестің әр түрлі жолдарын қарастырып, бұл жұмысты қолға ала бастағаны қуантады. Ең алдымен, 2017-2020 жж. арналған дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы қабылданып, онда деструктивті діни ағымдармен күрестің нақты жолдары көрсетілді. Осы тұжырымдамада көрсетілген міндеттерді шешу бағытында бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды, атап айтқанда, 2017 ж. қалалық әкімшіліктер жанынан Дін істері басқармасы құрылып, деструктивті ағымдармен күресті жүйелі түрде жүргізуге бел шешіп кірісті. Мысалы, Алматы қаласы әкімдігі жанындағы дін істері жөніндегі басқарманың бастамасымен 2016 ж. құрылған «Шаңырақ» атты діни кеңес беру, алдын алу және оңалту орталығы (басшысы – тарих ғылымдарының кандидаты Мадияров Мирхат) деструктивті ағымдармен күресті жүйелі түрде жолға қойып отыр. Орталық халық арасында діни сауат ашу дәрістерін ұйымдастырумен бірге, деструктивті ағым өкілдерімен жеке жұмыс жүргізу жолдарын да қолға алып, теріс ағымға кіріп кеткен жастардың бірқатарының райынан қайтуына ықпал еткен (Жат ағымдар торына кімдер түседі? Интернет-ресурс).

Сонымен бірге, 2017 ж. ашылған Республикалық имамдардың білімін жетілдіру ислам институтының ашылуы да маңызды қадам болды. Осы бағытта жүріп жатқан нақты іс-шаралардың қатарында, 2019 жылдың қарашасында Алматы қаласының дін істері жөніндегі басқармасы ұйымдастыруымен, Алматы қаласы мешіттерінің имамдары мен наиб-имамдары арасындағы қазақ халқының тарихы мен дәстүрлері бойынша өткізілген «Елтаным» байқауын ерекше атап өтуге болады.

Аталмыш бағыттағы жұмыста халық арасында исламның дұрыс түсінігін насихаттаумен айналысып жүрген жекелеген тұлғалардың қызметі де аса маңызды болып табылады. Солардың қатарында, теологтар мен дінтанушылар – Қ. Жолдыбай, Ә. Сманов, А. Қуанышбаевтармен бірге ислам дінін Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп сынды ғұламалардың көзқарастары негізінде насихаттаумен айналысып жүрген ғалым, филология ғылымдарының кандидаты Омар Жалелдің қызметі ерекше назар аудартады. Ол өзінің еңбектерінде, сұхбаттары мен семинар-тренингтерінде қазіргі қоғамымызда орын алып отырған көкейкесті мәселелерді, соның ішінде, отбасын сақтау, бала тәрбиесі, халықтың дәстүрлі құндылықтарын қалпына келтіру (тектілік мәселесі, жақсы мен жаман ұғымдары және т.б.) мәселелерін көтеріп, бұл мәселелерді ислами құндылықтар, яғни имандылық тәрбиесі негізінде шешуді ұсынады. Алайда, ол дінді ұстанудағы шектеулі, тар көзқарастардан бас тартып, дінді Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіптер деңгейінде, дін мен ғылымды ұштастыра түсінуге шақырады.

Қорытынды

Сонымен, мақалада қарастырылған мәселелерге қысқаша қорытынды жасайтын болсақ, біріншіден, қазіргі таңда ислам дінінде орын алып жатқан керағар жағдайлар ислам елдерінің модернизация жасауға деген ұмтылыстарының көрінісі деген Ресейдің исламтанушы ғалымдарының көзқарасымен келісеміз.

Сонымен бірге, мақалада ислам дінінің өміршеңдігінің бірқатар тарихи-объективті себептері көрсетілді, атап айтқанда: 1) ислам дінінің рухани-моральдық, саяси-әлеуметтік әлеуетінің әлі де қуаттылығы; 2)

ислам дінінің жеткілікті түрдегі иілгіштікпен ерекшеленуі, бұл дінде христиан діниндегідей ортодоксия және ересь деген қатып-семген түсініктердің жоқтығы; 3) ортағасырлық христиан шіркеуіндей, ғылым-білімнің дамуына жол бермеген, еркін ойға шектеу қойған кертартпа діни мекеменің болмауы, мұның өзі Батыс Еуропадағыдай радикалды түрдегі реформациялық қозғалыстың жүруіне, ал оның салдары ретінде түбегейлі секуляризация процесінің орын алуына алып келмеді; 4) жаңа дәуірден бастап Батыс елдерінің отары немесе жартылай отарына айналған мұсылман елдерінің исламды отар елдердің метрополияға қарсы идеологиялық қаруы ретінде пайдалануы; 5) қазіргі таңда қарқынды түрде жүріп жатқан жаһандану мен вестернизация жағдайында Шығыс елдерінің өз ұлттық бет-бейнесін сақтап қалу жолында ислам дінін қорғаушы қалқан ретінде ұстануы. Мақалада, сондай-ақ XIX-XX ғғ. тоғысындағы модернизациялық қозғалыстардағы исламның орны талданып, халқымыздың тарихындағы ислам дінінің атқарған позитивті рөлі анықталды. Сонымен бірге қазіргі Қазақстан қоғамындағы рухани жаңғыру процесіндегі ислам дінінің орны мен рөлі қарастырылып, исламның дұрыс түсінігін қалыптастыруда және оны халыққа насихаттауда атқарылып жатқан іс-шаралардың маңыздылығы анықталды.

Әдебиеттер

Berger, Peter L. (2016). «The good of religious pluralism: Peter L. Berger outlines four benefits of pluralism». First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life. 262 p.

Schnapper D. (2002). La démocratie providentielle. Essai sur l'égalité contemporaine. Paris: Gallimard, 336 p.

Кырлежев А. Постсекулярная эпоха. Континент. 2004. № 120. URL: magazines.russ.ru/continent/2004/120/kyr16.html/;

Кырлежев А. Секуляризм и постсекуляризм в России и в мире. Отечественные записки. 2013. № 1. URL: www.strana-oz.ru/2013/1/sekulyarizm-i-postsekulyarizm-v-rossii-i-v-mire/; Тернер Б. Религия в постсекулярном обществе. Б. Тернер. Государство, религия, церковь. 2012. № 2. С. 21–51; Узланер Д. Картография постсекулярного / Отечественные записки. 2013. № 1. URL: www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiyapostsekulyarnogo/ (қаралған күні: 10.01.2020)

Frank, A. (2001) Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District & the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Leiden: Brill. 351 p.

Crews, R. (2006) For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press. 463 p.

Жұмаділ Қ. (2002). Прометей алауы. Роман және әңгімелер. Алматы: «Атамұра». 352 б.

Гаспринский И. (2010). Мусульманская цивилизация // Газета «Переводчик-ерджиман». 1884 г. – 17 июня, № 22. https://islam.in.ua/ru/islamovedenie/musulmanskaya-civilizaciya (қаралған күні: 14.01.2020)

Құдайберді Ш. (2007). Шығармалары. II том. – Алматы. – 624 б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2008). Баянауылдан / Шығармалары. 13 том. Павлодар: «Эко» ҒӨФ. 385 б.

Асанова С.А. (2013). Ислам в духовной культуре Казахстана начала XX века. 23 Августа 2013 3848 0 https://e-history.kz/ru/contents/view/islam_v_duhovnoi_kulture_kazahstana_nachala_hh_veka__904 (қаралған күні: 14.01.2020)

Дулатов М. (1991). Шығармалар жинағы. Алматы. 153 б.

ЦГА РК. Ф. 64. Оп 1. Д. 3155. Лл. 1-7

Садвокасова З.Т. (2005). Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II пол. XIX – нач. XX вв.). Алматы. 277 с.

Сабитов Н. (1950). Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата. 342 с.

Круглый стол. (2017). «Что происходит в современном исламском мире: попытка концептуализации» (Ирина Стародубровская, Орхан Джемаль, Эмиль Паин, Василий Кузнецов, Дмитрий Узланер, Ахмет Ярлыкапов) // Государств. Религия. Церковь в России и за рубежом. Москва. № 3 (35) С. 265-300; Саетов И. Модернизация, реформа, секуляризм и ислам: дискуссия о терминах. Минбар. 1(8)/2012. – С. 55-58.

Жат ағымдар торына кімдер түседі? Шаңырақ орталығының жетекшісі М. Мадияровпен сұхбат. http://www.matritca.kz/news/48901-zhat-aymdar-toryna-kmder-tsed.html (15.01.2020)

References

Berger, Peter L. (2016). «The good of religious pluralism: Peter L. Berger outlines four benefits of pluralism». First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life. 262 p.

Schnapper D. (2002). La démocratie providentielle. Essai sur l'égalité contemporaine. Paris: Gallimard. 336 p.

Kyrlezhev A. Postsekuljarnaja epoha (Postsecular era). Kontinent. 2004. № 120. URL: magazines.russ.ru/continent/2004/120/kyr16.html/; Kyrlezhev A. Sekuljarism I postsekuljarism v Rossii I v mire. A.Kyrlezhev (Secularism and post-secularism in Russia and in the world). Oteshestvennye zapiski. 2013. № 1. URL: www.strana-oz. ru/2013/1/sekulyarizm-i-postsekulyarizm-v-rossii-i-v-mire; Terner B. Religja v postsekuljarnom obshestve. B. Terner. Gosudarstvo, religia, cerkov. 2012. № 2. C. 21–51; Uzlaner D.

Kartografja postsekuljarnogo. D. Uzlaner. Oteshestvennye zapiski. 2013. № 1. URL: www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiyapost-sekulyarnogo/ (10.01.2020)

Frank, A. (2001) Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District & the Kazakh Inner Horde, 1780–1910. Leiden: Brill. 351 p.

Crews, R. (2006) For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. Harvard University Press. . 463 p.

Zhumadil Q. (2002). Prometey alauy (Prometheus Flame). – Almaty: «Atamura». 352 p.

Gasprinsky I. (2010). Muslim civilization. Newspaper "Translator-Terjiman." 1884 – June 17, № 22. https://islam.in.ua/ru/islamovedenie/musulmanskaya-civilizaciya (14.01.2020)

Kudaiberdy Sh. (2007). Shygarmalary (Artworks). Tom II. – Almaty. – 624 p.

Zhumabayev M. (2005). Zhan sozi: Olender men dastandar (The word of the soul: poems and poems). – Almaty: Raritet. – 256p.

Mashhur Zhusyp Kopeiuly (2008). Bajanauyldan / Shygarmalary (From Bayanaul/Artworks). Tom 13. – Pawlodar: «Eko». – 385 p.

Asanova S.A. (2013). Islam v duhovnoi culture Kazahstana nashala XX veka (Islam in the spiritual culture of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century). August 23, 2013. 3848 0 https://e-history.kz/ru/contents/view/islam_v_duhovnoi_kulture_kazahstana_nachala_hh_veka__904 (14.01.2020)

Dulatov M. Shygarmalar zhinagy (Collection of works) 1991. – 153 p.

Central State Archive. Fund. 64. Inventory 1. D. 3155. sh. 1-7

Sadvakasova Z.T. (2005). The spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (II half of XIX – beginning of XX centuries). – Almaty. – 277 p.

Sabitov N. (1950). Mekteby i medrese u kazakhov (Mektebahs and madrassas among Kazakhs). – Alma-Ata. – 342 p.

Krugly stol (2017). «Chto proishodit v sovremennom islamskom mire: popytka konceptualizacii» Round table: "What is happening in the modern Islamic world: an attempt to conceptualize". (Irina Starodubrovskaya, Orhan Cemal, Emil Pain, Vasily Kuznetsov, Dmitry Uzlaner, Akhmet Yarlykapov). Gosudarstvo, religia, cerkov. – Moscow. – № 3 (35) – P. 265-300; Saetov I. Modernzacja, reforma, sekuljarism I islam: diskussia o terminah. Minbar. 1(8)/2012. – P. 55-58.

Zhat agymdar toryna kimder tusedi? (Who gets into the cage?) Head of Shanyraq Center Interview with Madiyarov. http://www.matritca.kz/news/48901-zhat-aymdar-toryna-kmder-tsed.html (15.01.2020)

ҒТАМР 03.20.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.15

Б. Кәрібаев

Профессор, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bereket.bk64@gmail.com

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНЕН ҚАЛҒАН ТАРИХИ МӘТЕЛДЕР МЕН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ: МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Автор мақаласында Алтын Орда дәуірі кезінде жекелеген хандардың жүргізген саясаты мен іс-әрекеттеріне байланысты ел аузында сақталып қалған тарихи сөздер мен сөйлемдердің пайда болуы тарихын, мәні мен мазмұнын түсіндіруге тырысады. Солар арқылы жалпы Алтын Орта тарихының кейбір көмескі тұстарына тереңірек үңіліп, олардың қырларына ғылыми тұрғыда түсіндірмелер береді. «Дін Өзбектен қалған», «Нар мойыны Бердібекте кесілді» деген тарихи сөздердің пайда болуы мен мазмұнын түсіндіру арқылы XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда билеушілерінің ислам дініне көзқарастары мен Батый әулеті өкілдерінің тақ үшін жүргізген күрестерін көрсетуге тырысады. Мүмкіндігінше, әрбір билеушіге қысқаша тарихи баға беріледі. Батый ханнан Өзбек ханға дейінгі әрбір Сарай билеушісінің ислам дініне көзқарастары, Сарай тағын иелену жолындағы қанды күрестер нақты араб, парсы және түрік тілдерінде жазылған жазба деректер мәліметтеріне негізделіп қарастырылады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, ислам, Батый, Берке хан, Тоқта хан, Өзбек хан, тақ, Жәнібек хан, Бердібек хан.

B. Karibayev

Doctor of Historical Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Historical proverbs and phrases of the Golden Horde era: meaning and content

In the article, the author tries to explain the history, meaning and content of the appearance of historical words and phrases that have been preserved thanks to the policies and actions of individual khans during the Golden Horde. Through them, he delves into some obscure aspects of the history of the Golden Horde as a whole and gives scientific explanations for these aspects. Explaining the origin and content of the historical words "Religion remained from Uzbek", "The neck of the Nara (camel) was cut in Berdibek," the author tries to show the views of the rulers of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries on Islam and the struggle for the throne of representatives of the Batu dynasty.

Whenever possible, each ruler is given a brief historical assessment. The views of every palace ruler from Batu Khan to Uzbek Khan on Islam, the bloody struggle for the throne are examined on the basis of written sources in Arabic, Persian and Turkish.

Key words: Altyn Orda, Islam, Baty, Berke Khan, Tokta Khan, Uzbek Khan, throne, Zhanibek Khan, Berdibek Khan.

Б. Карибаев

Доктор исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bereket.bk64@gmail.com

Исторические пословицы и фразы эпохи Золотой Орды: значение и содержание

В статье автор пытается объяснить историю, значение и содержание появления исторических слов и фраз, которые сохранились благодаря политике и действиям отдельных ханов во время Золотой Орды. Через них он углубляется в некоторые неясные аспекты истории Золотой орды в целом и дает научные объяснения этих аспектов. Объясняя происхождение и содержание исторических слов «Религия осталась от Узбека», «Шея Нара (верблюда) была разрезана в Бердибеке», автор пытается показать взгляды правителей Золотой Орды в XIII-XIV веках на ислам

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

и борьбу за престол представителей династии Батыя. По возможности каждому правителю дается краткая историческая оценка. Взгляды каждого дворцового правителя от Бату-хана до Узбек хана на ислам, кровопролитная борьба за престол рассматриваются на основании письменных источников на арабском, персидском и турецком языках.

Ключевые слова: Алтын Орда, Ислам, Батый, Берке хан, Токта хан, Узбек хан, трон, Жанибек хан, Бердибек хан.

Кіріспе

XIII-XV ғасырларда Еуразия құрлығының басым бөлігінде, шығысы Ертіс өзенінен батыста Дунай өзеніне дейінгі орасан зор аумақта өмір сүрген Алтын Орда секілді алып империяның тарихы екі ғасырға жуық уақыт бойы тек арнайы зерттеуші мамандардың айналысып келген тақырыбы болса, соңғы жылдары алып империяның мерекелік датасына байланысты оған деген қоғам тарапынан қызығушылықтар арта түсіп, тақырыптың өзектілігін одан сайын арттырып отыр. Алтын Орданың тарихнамасы өте кең ауқымды қамтиды, әсіресе саяси тарихы, қоғамдық қатынастары, сыртқы қатынастары, әкімшілік-басқару жүйесі, жекелеген хандары мен маңызды оқиғалары, археологиясы, мәдениеті мен әдебиеті және тағы басқа мәселелері жөнінде мамандардың арнайы зерттеу еңбектері бар.

Дегенменде, әлі де болса, бұл көлемді тақырыптың зерттелмей жатқан қырлары мен тұстары жетерлік. Сондай қырларға Алтын Орда дәуіріндегі жекелеген хандардың өміріне, жүргізген саясатына, маңызды оқиғаларға қатысты жергілікті тұрғындар арасында пайда болып, жазба деректер немесе ауыз әдебиеті арқылы бүгінге дейін жетіп отырған тарихи сөз тіркестері жатады. Бұл тарихи сөз тіркестері жергілікті халықтың сол оқиғаға немесе тарихи тұлғаның болмысына қатысты көзқарасын, соларға қатысты халықтың бағасын көрсетсе керек. Біз оларды талдау арқылы сол замандағы оқиғаларды, тарихи тұлғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндіктер ала аламыз. Сол себепті де осы мақаламызда Алтын Орда дәуірінде нақты тарихи тұлғаларға, маңызды оқиғаларға қатысты пайда болған бірнеше тарихи сөз тіркестеріне тоқталып, олардың шығу себептері мен мазмұндарына тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Жалпы түрік халықтарының тарихында, оның ішінде қазақ халқының тарихында әр ғасырдағы белгілі бір оқиғалар мен тарихи тұлғаларға қатысты сақталған тарихи сөз тіркестері бар. Мысалы, XX ғасырдың 20-шы жылдардың соңы мен 30-шы жылдар басындағы елімізде жүргізілген аграрлық реформа мен соның салдарлары туралы «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген сөйлемнен кеңестік биліктің бұл реформаны қалай жүзеге асырғанын көрсек, «Зар заман» деген сөз тіркесінен XIX ғасырдағы отарлық саясатқа қатысты қазақ халқының мұң-зары анық сезіліп тұр. Ал «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» деген сөз тіркесі XVIII ғасырдың 20-шы жылдарындағы жоңғар шапқыншылығының қазақ халқы үшін қандай ауыр болғандығын көз алдымызға елестетеді. Ал араб-парсы халықтары ортағасырларда аса маңызды оқиғаларды, танымал тарихи тұлғаларға қатысты болған оқиғаларды «абжад» арқылы беретіндігі белгілі. Ол дегеніміз – біріншіден, сан арқылы оқиғаның болған жылы көрсетілсе, екіншіден, сан арқылы берілген сөзден не сөз тіркесінен оқиғаның қысқаша мазмұны мен мәнін беру болған.

Енді біз төменде алдыңғы бетте айтып өткеніміздей, Алтын Орда дәуірінде пайда болған тарихи сөз тіркестерінің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, алтынордалық дәуірдің тарихына қатысты жазба деректер мен ауыз әдебиетіндегі материалдардың мәліметтері арқылы олардың пайда болуы мен мән-мағынасын түсіндіріп көрелік.

«Дін Өзбектен қалды» деген сөз

Алтын Орда дәуірінен ауыз әдебиеті арқылы күні бүгінге дейін жеткен тарихи сөз тіркестерінің біріне – **«Дін Өзбектен қалды»** деген сөз жатады. Бұл тарихи сөз тіркесін алғаш рет ел аузынан жазып алып, кітап бетіне түсірген Ш. Құдайбердіұлы болды (Құдайбердіұлы 1991:22). Қазіргі таңда бұл тарихи сөздің пайда болу тарихы мен мағынасын кейбіреулер жете білмегендіктен, қате түсініктерге барып жүр. Бұл тарихи сөз тіркесі – XIV ғасырдың бірінші жартысында, нақтырақ айтсақ, 1312-1342 жылдары Алтын Ордада хан болып, ислам дінін мемлекеттің ресми діні етіп жариялаған Батыйдың ұрпағы, Тоғырыл ұлы Өзбек ханның діни саясатына қатысты айтылып отыр. Осы жөнінде тереңірек тоқталайық.

Алдын ала ескерте кетеріміз, ислам дінінің Қазақстан мен Орта Азия аумағына тарала бастауы Алтын Орда заманынан жарты мың жыл бұрын, нақтырақ айтсақ, VIII ғасырдың екінші онжылдығының орталарынан басталады. XIII ғасырға дейін аталған аумақтағы тұрғындардың бәрі дерлік мұсылмандар болып саналды. Тек қана жаулап алу мен Ұлыстардың құрылуы кезінде Моңғолия аумағынан келген түрік және моңғол тілдес тайпалар, Шыңғыс хан ұрпақтары исламнан өзге дінде болатын. Төменде біз, Алтын Орда хандары мен Сарайдағы әмір, бектердің исламға көзқарастары мен саясаттарының қалай жүргізгендігін, Өзбек хан бастаған мұсылмандық топтың жеңісі туралы қарастырамыз.

Өзбек ханның Алтын Ордада исламды ресми дін етіп жариялауы бірден бола қойған жоқ. Оның өзіндік тарихы бар. Көп жағдайда дін болсын, басқа да өзгерістердің ел ішінде таралуына биліктегі тұлғалардың шешуші роль атқаратындығы белгілі жайт. Алтын Орданың негізін қалаған Батый ханнан Өзбек ханға дейінгі 70-80 жылдай уақыт ішінде Жошы Ұлысы аумағындағы жергілікті тұрғындар мен билеуші әулеттің өкілдері арасында, сондай-ақ әлеуметтік топтың әртүрлі жіктелістері арасында дін мәселесінде еркіндік сақталғаны белгілі. Ал жекелеген хандар өздері мұсылмандықты қабылдап, исламның таралуына ықпал жасайды.

XIII ғасырдың ортасынан XIV ғасырдың ортасына дейін Алтын Ордаға Мысыр елінен келген ресми елшілердің, саудагерлердің, саяхатшылардың жазбаларында осы уақыт ішіндегі Сарайдағы хандардың ислам дініне қатысты ұстанымдары мен көзқарастары жақсы баяндалады. Батый ханның қай дінге болса да еркіндік бергені белгілі. Ал оның орнына келген Берке ханның мұсылманшылығы жөнінде жазба дерек мәліметтері мен XVI ғасырда қағазға түскен ауыз әдебиетінің материалдарында жақсы баяндалады. Парсы тарихшысы Жүзжанидың (1193 ж.т.) мәліметтерінде Берке хан дүниеге келісімен әкесі нәрестенің кіндігін мұсылман әйелге кестіріп, мұсылман әйелдің сүтін емізгендігін айтады (Из «Насировых разрядов» 1941:16). Осы сарындағы әңгімені XVI ғасырда Өтеміс қажы «Шыңғыс-наме» кітабында баяндап, «оның туа сала мұсылман болғандығын» жазады (Утемиш-хаджи 1992:96). Ал Египет тарихшысы Эннувейри (1279-1333) Берке ханның мұсылмандығы туралы былай деп жазады: «...Бұл Берке мұсылман болды және оның діншілдігі керемет болатын. Ол мұсылмандық дәстүрді енгізді, дін басыларына құрмет көрсетіп, оларды өзіне жақын тартты, оларды жанында ұстап, дос болды, мемлекетте мешіттер мен мектептер салдырды. Ол Шыңғыс хан ұрпақтары арасында исламды алғашқы болып қабылдады... Ол мұсылман болған кезде оның халқының көп бөлігі исламды қабылдады» (Из энциклопедий Эннувейри 1884:151). Осылайша, 1256-1266 жылдары он жыл билікте болған Берке хан Алтын Ордада ислам дінінің кең таралуына жол ашып береді. Одан кейінгі кезеңде Алтын Орданың Моңғол империясынан заңды түрде бөлініп, жеке дербес мемлекет ретінде өмір сүруі ислам дінінің одан әрі таралуына еш зиянын тигізе қоймады.

Берке ханнан кейін Алтын Орда тағын иеленгендер: Батыйдың немересі, Тоғанның (Тұқан) ұлы Менгу Темір ханның (1266-1282), Менгу Темірдің інісі Тұда Мөңке ханның (1282-1287), Менгу Темірдің ұлы Тұла Бұқаның (1287-1292) және Менгу Темірдің тағы бір ұлы Тоқта ханның (Тоқтай, Тоқтаға) (1292-1312) тұстарында әр ханның исламға көзқарасы мен ұстанымы, сондай-ақ Алтын Орданың Египетпен саяси және экономикалық қарым-қатынастарының екі жақ тарапынан да өте қарқынды жүруі Жошы ұлысы аумағында ислам дінінің тереңдеуі мен жайыла түсуіне зор ықпалын тигізеді. Берке ханнан кейін 16 жыл Сарай тағында отырған Меңгу Темір ханның исламды қабылдағанын ешбір араб дерегінің мәліметі жазбайды. Бір дерек мәліметінде ол тіпті қайтыс болған бір сұлтанның жесірін оның ұлына үйлендірмек болғандығы айтылады (Из летописи Рукнеддина Бейбарса 1884: 103). Бұл жағдай әрине, оның мұсылман болмағандығын көрсетсе керек. Ал ол қайтыс болғаннан кейін Сарай тағын иеленген інісі Тұда Мөңке ханның исламды қабылдағанын және өзіне Египет сұлтанынан мұсылманша есім сұрағанын араб авторлары баяндайды (Из биографии султана… 1884: 68; Из энциклопедий Эннувейри 1884: 165). Тіпті, оның мемлекеттің маңызды істерінен бас тартып, сопылық жолға түскені жөнінде айтылады (Из летописи Рукнеддина Бейбарса 1884: 105-106). Ал 4-5 жыл билеуші болған Тұла Бұқа ханның ислам дініне қатысы жөнінде ешбір дерек мәліметі ақпар бермейді.

Тоқта ханның ислам дініне қатыстылығы туралы қарама-қайшылықты мәліметтер бар. Бір деректе оны дінсіз болды, бұттар мен жұлдыздарға табынды, ламаларды жақын тартты, әртүрлі дінді ұстағандардың ішінде мұсылмандарға ерекше құрмет көрсетті делінеді (Из летописи Шейха Эльбирзали 1884: 174; Из летописи Эддзебехи 1884: 206; Летописи Ибнкесира 1884:

277). Ал басқа бір араб дерегінде Тоқтай хан мұсылман болды делінеді (Из сочинения Эльмуфаддаля 1884: 196). Жоғарыда келтірген дерек мәліметтеріне талдаулар жасай келе, біз соңғы дерек мәліметінің ауылы ақиқаттан алыс жатыр деп санаймыз.

Осы жерде біз қарастырып отырған мәселеге тікелей қатысы бар мынадай бір қызықты дерек мәліметін айта кетуіміз керек. Ол деректе: «Оның (Тоқта ханның – *Б.К.*) бір ұлы болды, одан артық келістіні ешкім көрген емес; ол мұсылман болды, түсінбесе де Құран оқығандарды тыңдауды жақсы көретін, әкесінен соң таққа келісімен исламнан басқа ешбір дінді бұл елде қалдырмаймын», – деп ойлайтын. Бірақ ол әкесінен бұрын қайтыс болды», – делінеді (Из летописи Шейха Эльбирзали 1884:174]. Ибнхальдун бойынша Тоқта ханның ұлының аты – Ильбасар, ал қайтыс болған жылы – 1319/1310 жыл делінген (Из истории Ибнхальдуна 1884: 384). Бұл дерек мәліметінен Алтын Орданың астанасында Батый ханнан тараған билеуші әулет өкілдері мен оның жақын туыстары арасында, бүкіл Жошының 14 ұлынан тараған сұлтандар арасында, сондай-ақ мемлекеттік қызметтегі әмірлер мен бектер арасында ислам дінінен басқа өзге де діндерді – шамандықты, бақсылықты, тәңіршілдікті, бұтқа табынушылықты ұстанушылардың бар болғанын көреміз. Және де олардың исламнан басқа өзге діндер мен діни сенімдерді ұстанып қана қоймай, өздерінің діни сенімдері негіз болған белгілі бір саяси күштерге ие болғанын байқаймыз. Сонымен бірге дерек мәліметтерінде айтылғандай, жаңа бір ханның таққа отыруы билеуші әулеттің өзге діни бағыттағы өкілдері мен олардың жақтастарының күштеп өлтірілуінің басты себептерінің біріне жатса керек. Тоқта хан ұлы Ильбасардың билікке келмей жатып-ақ, исламнан басқа өзге діннің бәрін елден қуатындығы туралы өз ойларын өзгелерге білдіріп қоюы оның әкесінен екі жыл ерте қайтыс болуына алып келуі де мүмкін.

Дегенменде, Ильбасар жүзеге асыра алмаған идеяны Тоқта ханнан кейін Сарай тағын иеленген Өзбек хан жүзеге асырады. Ол Ильбасардың жіберген қателігін қайталамау үшін билікке келісімен алғашқы қадамдарын басқаша бастайды.

Өзбек хан туралы араб, парсы, түрік тілдеріндегі деректердің бәрі ол жөнінде тек жағымды мәліметтер береді. Ол мәліметтерді жүйелесек, алдыменен Өзбек ханның шығу тегі, сырт келбеті, жеке қасиеттері, билікке келу, діншілдігі және мемлекет басқаруы мен Алтын Ордада жүргізген ішкі-сыртқы саясаты деп шартты түрде топтастыруға болады. Біз бұл жерде «Дін Өзбектен қалды» деген тарихи сөздің пайда болуы мен мазмұнын түсіндіру үшін барлық мәліметтерге тоқталмай, тек өзімізге керектілеріне ғана талдаулар жасаймыз.

Өзбек ханның шығу тегін барлық авторлар бірдей былайша көрсетеді: Шыңғыс хан, одан Жошы хан, одан Батый хан, одан Тоған (Тұқан), одан Меңгу Темір хан, одан Тоғырыл, ал одан Өзбек хан. Араб авторлары Өзбек ханды былайша суреттейді: «...Бұл жас жігіт өте келбетті де келісті, өте ақылды, тамаша мінезді, исламды жақсы ұстанған және батыл, ержүрек болатын» (Из летописи Шейха Эльбирзали 1884: 174; Из сочинения Эльмуфаддаля 1884: 197; Из летописи Эддзебехи 1884: 206). Оның билікке келуі оңай болған жоқ. Тоқтай хан қайтыс болғаннан кейін Батый ұрпақтары ішінде тақты иеленуге үміттенгендер саны жетерлік еді. Сондай-ақ хан сарайы маңындағы әртүрлі лауазымдағы бектер мен әмірлердің дін мәселесіне келгенде Өзбекке ішкі наразылықтары қатты болатын. Ол жөнінде дерек мәліметі былай деп баяндайды: «... Әмірлердің Өзбекке жау болуына мынадай жағдай себеп болды. Өзбек үнемі олардан дінге сенуді және ислам дінін қабылдауды талап етіп отырды, оларды соған итермеледі. Ал әмірлер болса оған былай жауап беретін: «Сен бізден бағыну мен тәуелді болуды талап ет, ал біздің қандай сеніміміз бен қай дінге кіретінімізде шаруаң болмасын. Біз қалайша Шыңғыс ханның заңы мен жарғысынан бас тартып, арабтардың дініне өтеміз». Өзбек өз дегенінде тұрып алды, ал әмірлер болса, оған қарсы жау болып, теріс айналды, оның көзін жоюға тырысты» (Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141). Көріп отырғанымыздай, XIV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың билеуші тобы мен мемлекеттік биліктің жоғары деңгейіндегі адамдар арасында дін мәселесі бойынша біржақты ұстаным болмай, көпжақтылыққа негізделген әртүрлі топтар болып, көп жағдайда тақты иеленуде олар жан-жаққа бұрып отырады. Олардың пікірлері туралы: «Әмірлер мен нояндар хандық билік мәселесінде дауласа бастады», – деп жазады дерек мәліметі. (Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141).

Мұсылмандық топқа қарсы болғандардың ішінде әмір Құтлық Темір деген кісі «Патшалық Тоқтайдың ұлына тиесілі, бірақ алдымен Өзбекті тұтқындау керек, өйткені ол біздің жауымыз, сосын ғана Тоқтайдың ұлын отырғызуға болады, – дейді. Әмірлер осындай ұйғарыммен келіседі»

(Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141).

Өзбек те Сарайда жалғыз болмаған, оның діни ұстанымы мен бағытын қолдайтындар бірлесе отыра астыртын қимылға көшеді. Тоқтай ханның тұсында мемлекеттегі барлық істерді басқаратын, яғни беклербек лауазымындағы тағы бір Құтлық Темір деген әмір Сарайда мұсылмандық топты басқарған секілді. Тоқта ханның қазасынан кейін әр топ өз адамдарын таққа отырғызу үшін әрекеттерге көшкен кезде, Әмір Құтлық Темір Тоқта ханның үлкен хатындарының бірі, бұрынғы Тоғырылдың әйелімен бірлесе отыра қимылдап, таққа Өзбекті отырғызу қажет деп шешеді. «Шыңғыс-намеде» бұл әйелдің есімі – Байалин-келін делініп, Өзбектің анасы деп айтылады (Утемиш-хаджи. 1992: 102). Араб тарихшысы Ибндукмактың (1308-1388) мәліметі бойынша әмір Құтлық Темір Өзбекті таққа отырғызбай тұрып, одан болашақта исламды қолдайтындығы туралы уәдесін алады (Из «Истории Хайдера Рази» 1941: 323). Осылайша, Тоқта ханнан кейін Алтын Ордадағы тақ мұрагері жөнінде бір-біріне қарама-қарсы екі топ пайда болып, әр топ өз адамын отырғызу үшін ашық күреске шыға бастайды.

Өзбек өзін қолдайтын топтың көмегі арқасында өзіне қарсы ұйымдастырылған қастандықтан аман құтылып шығады. Тез арада әскерін жиып, қарсы топты жеңіліске ұшыратады да, тақты иеленеді (Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141). Сөйтіп, Өзбек хан өте күрделі және шиелініскен қиын жағдайда жақтастарының көмегімен Алтын Орда тағын иеленеді.

Таққа отырысымен Өзбек хан алдыменен өзіне қарсы болған топты қырғынға ұшыратады. Дерек мәліметіне жүгінсек, Тоқта ханның тағы бір ұлы мен оның жанындағы 120 Шыңғыс хан әулетінің өкілдері өлтірілген екен (Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141). Хайдер Рази болса, Өзбек хан Тоқта ханның 2 ұлын және жошылық 20 сұлтанды өлтірді деп жазады (ІИз «Истории Хайдера Рази» 1941: 213). Өтеміс қажының дерегінде Өзбек хан Жошының он жеті ұлынан тараған ұрпақтарды жиып, оларды Исатай мен Алатай есімді қият тайпасының бектеріне бөліп берді делінеді (Утемиш-хаджи 1992: 105). Қалай болса да, Өзбек хан билікке келісімен ең бірінші болып, өзіне қарсы болған саяси топты, яғни Алтын Ордада исламның таралуына қарсы, мұсылмандықты қолдамайтын күштерден құралған саяси топты тас-талқан етіп жеңіліске ұшыратады. Кезінде осындай ойлары болған Тоқта ханның ұлы Ильбасар таққа келмей жатып, қайтыс болған еді. Ал Өзбек хан болса, Ильбасардың қателігіне бой алдырмай, тақты иеленгеннен кейін барып, исламның Алтын Ордада орнығуына кедергі жасап отырған күштерді талқандайды да, исламның орнығуына толық жол ашады.

Енді Өзбек ханның исламды Алтын Ордада жеңіске жеткізу жолындағы күресіне тоқталайық.

Өзбек хан уәдесінде тұрып, билікке келісімен Сарайда үлкен мешіт салдырады және әр жұма сайын намазға барып тұрады. Оның бұл әрекетіне түрік тайпаларының бір бөлігі қарсы болып, Өзбек ханды тақтан тайдырмақ болады. Билігін нығайтып алғаннан кейін Өзбек хан тағы да өзіне қарсы топтың екі жетекшісін және оларды қолдаушы бірнеше әмірлерді өлім жазасына кеседі (Из летописи Ибндукмака 1884: 323). Осылайша, Өзбек хан Алтын Ордада исламды басқа діндерге қарағанда жоғары көтеру жолында алғашқы екі қадамдарын сәтті жүргізеді. Алғашқы қадамы – бұрынғы діни сенімдерінен айырылғысы келмеген шыңғыстық ұрпақтардың қарсылығын жеңу болса, екінші сәтті қадамына – исламға қарсы кейбір түрік тайпалары басшыларының кедергілерін жою жатты. Сөйтіп, дін басыларының исламды еркін уағыздауына кең жол ашылады.

Дерек мәліметтерінде Өзбек ханның билікке келгеннен кейін 8 жыл өткенде исламды қабылдағандығы туралы айтылады (Из «Родословия тюрков» 1941: 206). Біз бұл жерде дерек мәліметіне сын көзбен қарай келе, Өзбектің исламды қабылдаған жылы туралы ондағы мәліметті қате берілген деп санаймыз. Өйткені бұған дейінгі араб және парсы тілдеріндегі дерек мәліметтерінің бәрі дерлік Өзбек ханды тақты иеленгенге дейін мұсылман болғандығын жазған болатын. Дегенменде, билікке келгеннен кейінгі 8 жыл ішінде Өзбек хан Сарай қаласында және бүкіл Алтын Ордада үлкен жетістіктерге қол жеткізеді. Шыңғыс ұрпақтары мен түркілік этнотоптар басшыларының саяси және діни мәселе бойынша қарсылықтары толығымен жеңіліс табады, сол арқылы орталық атқарушы билікті нығайтады. Өзбек ханның толық жеңісімен ислам бағытындағы күштер де толық үстемдікке жетеді. Енді тек оны заңдастыру ғана қалады.

Өзбек хан 8 жылдан кейін, хижра бойынша 720 жылы, (12.II.1320-30.I.1321) түрікше тауық жылы сол дәуірдегі шейхтар мен мұсылмандардың шейхы, қасиетті Зеңгі-Ата

(Зеңгі Баба) мен ең жоғары титулдары бар, адасқандарға дұрыс жол көрсетуші, сейдтердің жетекшісі Сейіт-Атаның басшылығымен мұсылман болады. Қасиетті Сейт-Ата оған Сұлтан-Мұхаммед Өзбек хан деп жаңа мұсылман есімін береді. Сонымен сол күні халықтың көп бөлігі мұсылман болады (Из «Родословия тюрков» 1941: 206). Осындай өте маңызды оқиғаға жергілікті халық арасында зор беделі бар әрі тарихи тұлға, әрі рухани көсемдердің қатысуы халық санасы мен жадында мәңгі сақталып қалады. Сол кезден бастап ислам діні Алтын Орданың негізгі және басты дініне айналып, халықтың басым бөлігі мұсылмандықты қабылдайды (Istvan Vasary. 2009: 103). Тарихшы Хайдер Разидың жазуынша «...Хижраның 722 жылы (20.I.1322- 9.I.1323) оның (Өзбек ханның – *Б.К.*) қарсыластары қалмады. Одан кейін Жошы ұлысы Өзбек ұлысы деп аталады» (Из «Истории Хайдера Рази» 1941: 213).

Жалпы, Алтын Орда тарихымен айналысқан маман-тарихшылардың пікірінше Өзбек хан тұсында Алтын Орда өзінің ең шырқау биігіне көтерілген. Біз де олармен қосыла отыра, Өзбек хан тұсындағы Алтын Орданың қандай биікке көтерілгенін 1304-1377 жылдары өмір сүрген араб саяхатшысы Ибнбатутаның дерегімен көрсетуді жөн көріп отырмыз. Ол былай деп жазады: «Ол (Өзбек хан. – *Б.К.*) әлемдегі ең қуатты және құдіретті жеті патшаның бірі болды», – десе (Описания путешествий Ибнбатуты 1884: 290), әрі хан, әрі тарихшы Әбілғазы Өзбек ханның тарихи рөліне: «Елдің ұлыс-ұлысын исламға кіргізді, халықтың дәулеті артты. Одан соң барша Жошы елі өзбек елі атанды», – деп баға береді (Әбілғазы 1991: 116).

Осылайша, ойларымызды түйіндей келе, Өзбек ханның тұсында Алтын Ордада ислам дінінің толығымен жеңіске жетіп, ислам туының желбіреуі сол дәуірдің аса маңызды оқиғаларының біріне айналады. Уақыт өте келе бұл оқиға аңызданып, атадан балаға, ғасырдан ғасырға жалғасып кетеді. Сөйтіп, Өзбек хан тұсында Алтын Ордада ислам діні ең негізгі дінге айналып, халықтың бәрі мұсылман болды деген ойды, халық: «Дін Өзбектен қалды» деген бір сөзбен айтатын болған. «Дін Өзбектен қалды» деген тарихи сөйлемнің пайда болуы мен мазмұны осындай.

«Нар мойыны Бердібекте кесілді»

Алтын Орда тарихына қатысы бар келесі ескерткіштің біріне – «Нар мойыны Бердібекте кесілді» деген тарихи мәтел жатады. Хронологиялық жағынан алғанда мазмұнына Алтын Орда тарихының бір ғасырдан астам уақытын сидырған бұл тарихи ескерткіш алғаш рет XVII ғасырдағы Хиуа ханы, әрі тарихшысы Әбілғазы ханның еңбегінде кездеседі (Әбілғазы1991: 117). Тарихи мәтелдің қысқаша анықтамасы: «Жошы ұлысы мен Алтын Орда тағында болған Батый хан және оның ұрпақтарының билігі Бердібек ханмен аяқталды» дегенді білдіреді. Енді осы тарихи ескерткішке айналған сөйлемнің мазмұнымен танысып көрелік.

Ресми түрде Батый ханның Жошы ұлысына билікке келген жылы – 1227 жыл, ал Батый хан әулетінің соңғы өкілі Бердібек ханның қастықпен өлтірілген жылы – 1359 жыл. Әулет билігінің Алтын Ордада Берке ханның (1256-1266) он жылдық билігімен қоса есептегенде ұзақтығы 132 жылды құрайды екен. Ал Алтын Орданың туы құлаған жылға 1502 жылдың жататыны белгілі. Осы даталарды негізге ала отыра Жошы ұлысы мен Алтын Ордада билік еткен Жошы ұрпақтарының мерзімі 278 жыл болса, оның жартысына жуығы, яғни 132 жылы Батый әулетіне тиесілі екен. Ал қалған 146 жылы Жошының қалған ұлдарының ұрпақтарына жатады.

Енді «Нар мойыны Бердібек хан тұсында кесілді» деген тарихи сөздің мазмұнына назар аударсақ.

132 жыл ішінде Батыйдың інісі Беркені қоса есептегенде 12 хан ресми түрде билікте болып, тақта отырған екен. Олардың ішінде Батыйдың ұлдары – Сартақ пен Ұлақшының және Өзбек ханның ұлы Тыныбек ханның билік ғұмыры өте қысқа болғандықтан, сол заманның тарихшыларының өздері олар туралы мәліметтерді жазба тарихқа енгізе қоймаған.

Батый ханнан кейінгі Алтын Орда хандарының тарихында тақты иелену үшін ашық және жасырын түрде аяусыз күрестер жүргенін жазба дерек мәліметтері баяндайды. Осы аяусыз күрестің алғашқы құрбаны Батый ханның ұлы Сартақ болды. Араб, парсы және түрік тілдеріндегі жазба деректерде Сартақтың кенеттен қайтыс болғандығы жөнінде тек айтылып қана өтілсе, армян деректері өлтірушінің кім екендігін ашық баяндайды. Авторы белгісіз, Себастаци қаласының тұрғыны, тарихшы Себастаци деген атпен белгілі армян тарихшысы өзінің «Жылнамасында» өзіне дейінгі армян тарихшыларының мәліметтеріне сүйеніп, XIY ғасырға дейінгі көптеген оқиғаларды баяндай келе, 1256 жылғы Батыйдың мұрагері Сартақтың

өліміне тікелей кінәлілер деп, сол кездің өзінде исламды қабылдап үлгірген Берке мен Беркежарды (деректерде Беркечаллин делінеді) атап көрсетеді (Из «Летописи» Себастаци 1962: 27). Сөйтіп, Батый ханның ұлы Сартақ Сарайдағы тақ үшін күрестің алғашқы құрбаны болып есептеледі. Сартақтың қазасынан кейін Батый ханның Тоған атты ұлының әйелі Борақшын хатын Ордадағы өзінің зор беделін пайдаланып, өз ұлы Тұда Менгуді билікке әкелмек болады да, Ирандағы Төленің ұлы Құлағудан көмек сұрайды. Оның астыртын әрекеті ашылып қалып, сол үшін ол тақ үшін күрестің екінші құрбанына айналады (Из энциклопедий Эннувейри 1884: 150-151). Одан кейін Батый ханның туған інісі Берке хан Сарай тағын он жыл, Тоғанның ұлы Менгу Темір хан 16 жыл, оның інісі Тұда Менгу 5 жыл тақ иесі болады.

1290 жылдан бастап Сарай тағы үшін Менгу Темір хан ұлдары арасында күрес жүріп, ол күрес Жошы ханның сол жылдардағы ең беделді ұрпағы, жалғыз көзді Ноғайдың белсене араласуымен өтеді. 1292 жылы Менгу Темірдің бір ұлы Тоқта хан Ноғайдың көмегімен бауыры Тұлабұқадан тақты тартып алып, оның және тағы бес бауырының қанын төгеді де, жеке дара билікке келеді (Из энциклопедий Эннувейри 1884: 155). Ал басқа бір дерек мәліметінде оның тақтан үміткер барлық сұлтандарды өлтіріп, таққа келгенін және шексіз билікке ие болғандығы баяндалады (Из «Летописи» Себастаци 1961: 100). Өтеміс қажы дерегінде Тоқта ханның өз туыстарын өлтіруі туралы мынадай мәліметтер айтылады: «Ол өзі қайтыс болғаннан кейін ұлы Эль-Басармен (Ильбасар) тақ үшін ешкім таласпас үшін туыстары мен ұрпақтарын қырды» (Утемиш-хаджи 1992: 102). Ал 1300 жылы Тоқта хан Ноғаймен күресіп, оны жеңеді де, «ұзаққа созылған «Ноғай бұлғағына» нүкте қояды (Из энциклопедий Эннувейри 1884: 159-160).

Қарап отырсақ, Батый хан ұрпақтары Алтын Орда тағын иелену үшін және оны ұрпағына мұра етіп қалдыру үшін небір аяусыз қатыгездіктерге барып отырған екен. Тоқта ханнан кейін билікке келген Өзбек хан да бұл үрдісті одан әрі жалғастырады.

Алдыңғы беттердің бірінде айтып өткеніміздей, 1312 жылы Өзбек хан таққа отырысымен Тоқта ханның бір ұлы мен оның жанындағы 120 Шыңғыс хан әулетінің өкілдерін өлтірсе (Из «Продолжения Сборника летописей» 1941: 141), басқа бір деректе Тоқта ханның 2 ұлы мен 20 сұлтанды о дүниеге аттандырады (Из «Истории Шейх-Увейса» 1941: 213). Өзбек ханның Алтын Ордадағы билігі 30 жылға созылып, сол жылдары мемлекеттің қандай деңгейге жеткенін жоғарыда айтып өттік.

Өзбек ханның үш ұлы – Тінібек, Жәнібек және Хызырбек болған. 1342 жылы Өзбек хан қайтыс болып, орнына үлкен ұлы Тінібек отырады. Жәнібек пен Хызырбек оған қарсы бас көтеріп, жеңіске жетеді де, оны өлтіреді және көп ұзамай сол жылы Жәнібек інісін де ағасының соңынан жібереді (Из «Истории Шейх-Увейса» 1941: 101). Туған бауырларын өлтіріп, 15 жыл хан болған Жәнібек ханның өзі 1357 жылы 22 шілдеде ұлы Бердібектің қолымен о дүниеге аттандырылады (Из «Истории Хайдера Рази» 1941: 214). Тарихта «әкесін өлтіріп таққа келгендерді «Жүзі Қара хан» деп атайтыны белгілі (Таварих-и гузида-йи… 1969: 37; Бахр ал-асрар 1969: 350). Бердібек хан да сондай атаққа лайықты тұлға деп санаймыз. Сөйтіп, таққұмар Бердібек хан қанды жолмен арманына жетеді.

Осылайша, алдыңғы беттердегі қысқаша шолудан көргеніміздей, Берке ханнан Бердібек ханға дейінгі Алтын Орда хандарының бәрі дерлік билік үшін бауырлары мен туыстарының сүйегін аттап өтіп, тақты иеленген екен. Тақ үшін күресте сарай әмірлері, ханның әйелдері, жергілікті тайпа бектері және әртүрлі топтар өз мүдделері үшін аса зор белсенділіктер танытады. Ал Бердібек ханның екі жылдық билігі тұсында өз туыстарына жасаған қатыгездіктері өзіне дейінгі хандардың бәрінің әрекеттерінен асып кетеді. Сол туралы төменде тереңірек қарастыралық.

1357 жылы 22 шілдеде бірден Алтын Орда тағының иесі болған Бердібек хан ең алдымен, болашақта өзіне қауіп төндірер туыстарын қырудан бастайды. Тарихшы Әбілғазы Бердібек ханның адами қасиеттері туралы: «Бердібек хан өте залым және пасық, іші қара адам еді», – деп жаза келе, «Аға-інісі, барлық туыстарынан ешкім қалдырмай, бәрін өлтірді», – деп мәлімет қалдырады (Әбілғазы 1991: 117). Оның өз бауырларын қалай өлтіргендігін «Ескендірдің анонимі» дерегінің авторы былайша баяндайды: «Ол (Бердібек) өзіне барлық сұлтандарды шақырып, бәрін бір сәтте өлтірді. Өзінің 8 айлық інісін Тайдұлла бегім қолына алып келіп, нәрестенің жанын қия гөр деп жалынып сұрағанда, Бердібек оның қолынан сәбиді алып, жерге ұрып өлтіреді» (Из «Анонима Искендира» 1941: 129). Ал Өтеміс қажының еңбегінде Бердібек ханның өз туыстарына жасаған жауыздығы төмендегідей баян-

далады: «Бұл Бердібек хан өте ақылсыз және мейірімсіз болды. Ол өз ұлдары мен жақын туыстарын хандыққа таласады деп өлтірді. Жұрттың айтуынша, қаңлы Төлебай (Туғлы бай, Тулубай) деген саны да көп, әрі күшті туыстары бар адам болыпты. Ол ханның аталығы екен. Ол не айтса да хан орындап отырыпты». Одан әрі Төлебайдың Самай атты ұлы болып, оның әрі батыр, әрі мерген болғандығы, Жәнібек хан заманында оның қарақшы болып, хан жарлығымен өлтірілгендігі айтылады. «Төлебай ұлының кегін қайтару мақсатында Бердібек ханға мынадай кеңес беріп, оны сендіреді. «Сен қазір жассың. Қазір сенен туылған ұлдар сенімен қатар есейеді. Сен күн сайын қартайған сайын, олар ержете бастайды. Қартайған кезіңде олар сенімен тақ үшін таласып, тақты тартып алады. Сол себепті сен қазірден бастап оларды өлтіре бер». Сөйтіп бұл залым оны тыңдап, өз ұлдарын өлтірді» (Утемиш-хаджи 1992: 108). «Сол кезде Өзбек ханның әйелі, Жәнібек ханның анасы – өте беделді Тайтұғлы бегімнің көзі тірі еді. Сайын ханның (Батый хан. – *Б.К.*) ұрпақтарынан ешкім қалмаған кезде бегім: «Енді хандық пен жұрт Шайбан ұрпақтарының қолына өтеді», – деген екен» (Утемиш-хаджи 1992: 108-109). Орыс жылнамаларының мәліметтерінде Бердібек хан өзінің 12 бауырын өлтірді деп айтылады (Полное собрание русских летописей 1885: 229). Бердібек ханның билігі екі жылға созылып, ақыры ол аталығы Төлебай және басқа да әмірлермен қоса Сарай әмірлерінің қастандығының нәтижесінде қаза табады (Полное собрание русских летописей 1885: 230-231).

Тағы да Әбілғазыға жүгінсек мынадай мәліметтерді кездестіреміз: «Бұл пәниден өзі (Бердібек ханды айтып отыр. – *Б.К.*) өтпейтіндей көрінді. Ақыры патшалығы ұзаққа бармады, екі жылдан кейін 762 жылы опат тапты. Сайын хан әулеті Бердібекпен аяқталды. Өзбек ішінде, «Нар мойыны Бердібекте кесілді» деген мысал бар. Бұдан соң Жошы ханның өзге балаларының әулеті патшалық құрды» (Утемиш-хаджи 1992: 117).

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда айтқанымыздай, Бердібек ханның тақ үшін таластардағы қатыгездігі өзіне дейінгі барлық хандардан асып түседі. Бердібек ханға дейінгі Алтын Орда билеушілері тақ үшін таластарда ағаінілерін, немере туыстарын қырса, билікте ұзақ отырғысы келген Бердібек хан екі жыл ішінде туыстарымен бірге өз ұлдарын да аямаған. Соның нәтижесінде 1359 жылы Батый хан әулетінен ер адам қалмайды. Тайтұғлы бегімнің айтқан сөзі дәл келіп, Бердібектен соң Алтын Ордадағы хан тағы Батый әулетінің қолынан кетіп, Жошы ханның басқа ұлдарының ұрпақтарына ауысады. Бердібек ханның өлтірілуімен Алтын Орда тарихында келесі кезең басталып, тарихта оны «Ұлы дүрбелең» жылдары деп атайды.

Әдебиеттер

Әбілғазы (1991). Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі. 208 бет (Халық қазынасы).

Бахр ал-асрар фи манакиб ал ахйар.(1969) //Материалы по истории Казахских ханств XV – XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. Алма-Ата, Наука.

Из «Анонима Искендира» (1941). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из биографии султана Эльмеликь-Эльмансура Калавуна (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из летописи Ибнкесира (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из истории Ибнхальдуна (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из «Истории Шейх-Увейса» // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из «Истории Хайдера Рази» (1941). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из летописи Ибндукмака (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург..

Из летописи Рукнеддина Бейбарса (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из «Летописи» Себастаци (1962). Мына кітапта: Армянские источики о монголах. –Москва.

Из летописи Шейха Эльбирзали (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из летописи Эддзебехи (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из «Насировых разрядов» Джузджани (1941). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из «Продолжения Сборника летописей» (1941). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из «Родословия тюрков» (1941). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, Москва-Ленинград.

Из сочинения Эльмуфаддаля (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Из энциклопедий Эннувейри (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Құдайбердіұлы Ш. (1991). Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі.- Алматы: Қазақстан; Сана. – 80 бет.

Описания путешествий Ибнбатуты (1884). // В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Санкт-Петербург.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею (1885). Т. 10. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью Санкт-Петербург.

Таварих-и гузида –йи нусрат-наме (1969) // Материалы по истории Казахских ханств XV – XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. Алма-Ата, Наука.

Утемиш-хаджи (1992). Чингиз-наме. / Факсимиле, перевод, транцкрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х.Абусеитовой. – Алма-Ата: Ғылым, – 296 с.

Istvan Vasary (2009). The Camdridge history of Inner Asia. The Chinggisid Age. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden. Cambridge university press. 488 p.

References

Abilgazy. Turik shezhiresi (1991). [Turkish chronicles]. Almaty. Ana tili. 208 p.

Bahr al-asrar fi manakib al ahiar (1969). [Bahr al-asrar fi manakib al ahyar. Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV – XVIII centuries. (Extracts from Persian and Turkish essays). Compilers: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin]. Alma-Ata. Nauka.

Iz «Anonima Iskendira» (1941). [From «Anonymous Alexander». V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Moscow-Leningrad.

Iz biografii sultana Elmelik-Elmansura Kalavuna (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz ensiklopedi Ennuveiri (1884). [From the Encyclopedias of Ennuveri. V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz istorii Ibnhalduna (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz «Istorii Haidera Razi» (1941). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Moscow-Leningrad.

Iz letopisi Eddzebehi (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz letopisi Ibndukmaka (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Letopisi Ibnkesira (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz letopisi Rukneddina Beibarsa (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz «Letopisi» Sebastasi (1962). [From the Chronicles of Sebastian. In this book: Armenian sources about the Mongols]. Moscow.

Iz letopisi Sheiha Elbirzali (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Iz «Istorii Sheih-Uveisa» (1941). [From the History of Sheikh Uweis. V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Moscow-Leningrad.

Iz «Nasırovyh razriadov» Zhuzjani (1941). [From «Nasirov categories» Juzjani. V.G. Tizenhausen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Moscow-Leningrad. T. II.

Iz «Prodolzhenia Sbornika letopisei» (1941). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T. II. Moscow-Leningrad.

Iz «Rodoslovia turkov» (1941). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.II. Moscow-Leningrad.

Iz sochinenia Elmufaddalia (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Kudaiberdiuly Sh. (1991). Turik, Kyrgyz ham khandar shezhiresi [Chronicles of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and khans]. Almaty: Kazakhstan. 80 p.

Opisania puteshestvi Ibn batuty (1884). [V.G. Tizengauzen. Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. T.I. Sankt-Peterburg.

Polnoe sobranie ruskih letopisei, izdannoe po vysochaishemu povelenıu Arheograficheskoiu kommissieiu (1885). [Complete collection of Russian chronicles, published by the Highest Order of the Archaeological Commission. Chronicle collection, named after the Patriarch or Nikonov chronicle]. T.10. Sankt-Peterburg.

Tavarih-i guzida –ii nusrat-name (1969). [Tavarikh-i guzida-yi nusrat-name. Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV – XVIII centuries. (Extracts from Persian and Turkish essays). Compilers: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin]. Alma-Ata.

Utemish-haji.Chingiz-name (1992). [Utemish Haji. Genghis Name. Facsimile, translation, transcription, textological notes, study by V.P. Yudin. Comments and indexes of M.Kh. Abuseitova]. Alma-Ata. 296 p.

Istvan Vasary (2009). The Camdridge history of Inner Asia. The Chinggisid Age. Edited by Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden. Cambridge university press. 488 p.

МРНТИ 03.22.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.16

А. Алтаев[1], Г. Айдарбекова[2]

[1]Доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: altaev1@mail.ru
[2]Кандидат исторических наук, и.о. доцента, Южно-Казахстанская медицинская академия, Казахстан, г. Шымкент, e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ЦЕЛОМ И ГОРОДСКОГО В ЧАСТНОСТИ

В статье рассматривается динамика изменения численности населения Казахстана в 2000-е годы, когда демографическая ситуация в стране относительно стабилизировалась. Показано, что в исследуемый период произошел общий рост численности населения страны, полное восстановление после демографических потерь 90-х годов XX века. В отношении численности областей установлено, что большинство из них относятся к группе с растущим населением. Это южные и западные области. Небольшой рост населения в Карагандинской, Восточно-Казахстанской, Акмолинской и Павлодарской областях к 2018 году сменился снижением. А Северо-Казахстанская область продолжает демонстрировать негативный тренд уменьшения численности жителей.

Особое внимание в статье уделено изучению на основе статистических данных процессов урбанизации и динамики изменения численности городского населения. Стоит отметить, что страна является одним из государств с умеренным уровнем урбанизации. Выделяются самые маленькие и наиболее урбанизированные районы Республики Казахстан.

На сегодняшний день население трех городов – Алматы, Астаны и недавно приобретшего республиканский статус Шымкента составляет более трети всех городских жителей Казахстана. Только за 2010-2017 гг. численность жителей городов Астаны увеличилась в 1,6 раза, Шымкента – в 1,5 раза и Алматы – в 1,3 раза. При этом численность населения Шымкента на 1 июня 2018 года превысила миллион, составив 1 002 291 человек. В совокупности на сегодняшний день население трех мегаполисов Казахстана достигает 3 834 861 чел., или 36,8 % от общей численности горожан в стране.

Ключевые слова: численность населения, перепись населения, миграционный отток, естественный прирост, нация, урбанизациия, городское население.

Altayev[1], G. Aidarbekova[2]

[1]Prof., Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: altaev1@mail.ru
[2]K.h.s., acting associate professor South Kazakhstan Medical Academy, Kazakhstan, Shymkent, e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

The dynamics of the population of Kazakhstan in general and of urban population in particular

The article discusses the dynamics of changes in the population of Kazakhstan in the 2000s, when the demography in the country has relatively stabilized. It is shown that during the study period there was a general increase in the population of the country, which was fully recovered from the demographic losses of the 90s of the XX century. Regarding the number of regions, it was found that most of them belong to the group with a growing population. These are southern and western regions. A small population growth in the Karaganda, East Kazakhstan, Akmola and Pavlodar regions by 2018 changed to decline. And the North Kazakhstan region continues to show a negative trend of decreasing population.

In the article particular attention is paid to the study on the basis of statistical data of the processes of urbanization and the dynamics of changes in the urban population. It should be noted that the country is among the states with a moderate level of urbanization. The smallest and most urbanized areas of the Republic of Kazakhstan are distinguished. Today, the population of three cities – Almaty, Astana and Shymkent, which recently acquired the republican status, makes up more than a third of all urban residents of Kazakhstan. Only during 2010-2017 the number of urban residents in Astana increased by 1.6 times, in Shymkent – by 1.5 times and in Almaty – by 1.3 times. At the same time, the population of Shymkent as of June 1, 2018 exceeded one million, amounting to 1,002,291 people. In total, today

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

the population of three megacities of Kazakhstan reaches 3,834,861 people or 36.8% of the total urban population in the country.

Key words: population size, censuses, migration outflow, natural growth, urbanization, urban population,.

А. Алтаев[1], Г. Айдарбекова[2]

[1]Тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: altaev1@mail.ru

[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Оңтүстік-Қазақстан медицина академиясы, Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: Aydarbekova_70@mail.ru

Жалпы алғанда Қазақстан халқының және әсіресе қалалық халқы санының динамикасы

Мақалада елдегі демография салыстырмалы түрде тұрақтанған 2000 жылдардағы Қазақстан популяциясының өзгеру динамикасы туралы айтылады. Зерттеу кезеңінде XX ғасырдың 90-жылдарындағы демографиялық шығындардан толықтай қалпына келтірілген ел халқының жалпы өсімі байқалған. Аймақтардың санына келетін болсақ, олардың көпшілігі өсіп келе жатқан топқа жататындығы анықталды. Бұл оңтүстік және батыс аймақтар. Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстарында 2018 жылға халықтың аз өсуі төмендеуімен ауыстырылды. Солтүстік Қазақстан облысында халық санының төмендеуінің теріс үрдісі байқалады. Урбанизация процестері және қала халқының өзгеру динамикасы туралы статистикалық мәліметтер негізінде зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Айта кету керек, бұл ел урбанизацияның орташа деңгейі бар елдердің бірі. Қазақстан Республикасының ең кішкентай және урбанизацияланған аудандары ерекшеленеді.

Бүгінгі таңда үш қаланың – Алматы, Астана қалаларының және Шымкенттің жақында республикалық мәртебесін алған халықтың саны Қазақстанның барлық қалалық тұрғындарының үштен бір бөлігін құрайды. Тек 2010-2017 жж. Астана тұрғындарының саны 1,6 есеге, Шымкентте – 1,5 есе және Алматыда – 1,3 есе өсті. Сонымен қатар, Шымкент қаласының халқы 2018 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша 1 миллион 292 адамды құрады. Бүгінгі таңда Қазақстанның үш мегаполисінің халқы 3 834 861 адамға жетеді, немесе елдегі жалпы қала халқының 36,8% құрайды.

Түйін сөздер: халықтың саны, халық санағы, көші-қон ағымы, табиғи өсім, урбанизация, қала халқының үлесі.

Введение

В последние десятилетия все страны мира переживают период мощных демографических изменений. В целом в мире происходит быстрый рост численности населения, но одни государства теряют его, а другие – увеличивают. Сегодня демографические угрозы стали одними из главных глобальных вызовов и проведение эффективной демографической политики является крайне актуальным для обеспечения национальной безопасности страны. Население является источником и целью развития любого социального государства, от его численности и качественной структуры зависит успешность страны. Казахстан, относящийся к довольно малочисленным странам, для решения задач модернизации и вхождения в число 30-ти наиболее развитых государств мира должен обеспечить динамичное воспроизводство населения.

В конце XX – начале XXI века население Казахстана прошло через ряд этапов количественных изменений. В 90-х годах численность населения резко сократилась в связи с двумя определяющими факторами – значительными масштабами миграционного оттока и серьезным сокращением естественного прироста. К 2000 году численность страны по сравнению с 1991 г. уменьшилась на 1904 тыс. человек, или на 11,3 %. На следующем этапе масштабы сокращения значительно снизились и стабилизировались. Примерно с 2005 года и по настоящее время происходит рост численности, который в 2013 году превысил показатели 1991 года. В настоящее время поставлена цель увеличить численность населения до 20 млн. человек, что, судя по темпам его роста, вполне достижимая задача. После переписи 2009 года увеличение численности населения Казахстана только за год составило 221 тыс., в последующие годы темпы роста повысились. Сегодня в преддверии новой переписи крайне важно проследить динамику роста численности населения в 2009-2018 гг.

В XX1 веке происходит повышение роли городов не только в социально-экономическом и культурно-образовательном, но и демографи-

ческом развитии стран. Изменение системы расселения в пользу города стало значимой характеристикой и составляющей экономической динамики большинства государств мира, и особенно Казахстана. Благодаря городам, концентрирующим промышленное, инновационное развитие, создаются импульсы для окружающих их территорий.

Материалы и методы

Историческая демография занимается изучением истории воспроизводства населения. Численность населения является одним из ключевых показателей исторической демографии. В связи с этим изучение его динамики в 2009-2018 гг. в настоящем исследовании будет осуществлено на основе методов исторической демографии, среди которых: метод анализа переписи, статистические, табличные и графоаналитические методы.

Результаты и их обсуждение

Как известно, именно перепись населения составляет основу национальной статистики и является одним из наиболее важных источников сведений о демографической и социальной ситуации в стране. Организация Объединенных Наций рекомендует проведение переписи раз в 10 лет для обеспечения лучшего учета, что становится постоянной практикой в большинстве государств мира. Республика Казахстан придерживается рекомендаций ООН.

В истории независимого Казахстана были проведены две национальные переписи населения – в 1999 и в 2009 годах. На ноябрь 2019 года запланировано проведение третьей переписи.

О важности демографического потенциала для страны свидетельствует выделение Законом РК «О национальной безопасности РК» среди основных угроз национальной безопасности: «ухудшение демографической ситуации и здоровья населения, в том числе резкое снижение рождаемости, повышение смертности; неконтролируемые миграционные процессы» (Закон РК «О национальной безопасности РК»). Президент РК Н.А. Назарбаев в Стратегии «Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства» выделил десять глобальных вызовов XXI века, среди которых одним из ключевых он назвал «глобальный демографический дисбаланс». Казахстан также сталкивается с этим вызовом, но страна имеет большие возможности сохранить и нарастить свой человеческий потенциал. Глава государства отметил: «Мы – молодая нация. Средний возраст в нашей стране составляет 35 лет. Это дает нам огромную возможность сохранить наш человеческий потенциал и правильно позиционировать себя в мире. И сегодня у нас есть хорошая база для движения вперед» (Послание Президента РК «Стратегия «Казахстан-2050»).

Согласно Счетчику ООН, численность населения Казахстана в конце 2018 года будет составлять 18 608 079 человек. По численности населения РК занимает 64 место среди стран мира, а по плотности – 184 место, всего 6,7 чел. на квадратный километр. В 90-х годах масштабы демографических потерь в Казахстане стали угрожать национальной безопасности страны, появились признаки депопуляции населения. Главными причинами явились ухудшение экономической и социальной ситуации. Первая Казахстанская перепись 1999 года зафиксировала сокращение численности населения по сравнению с последней Всесоюзной переписью 1989 года до 14 953 тыс. чел., или на 7,7 %. (Краткие итоги переписи населения 1999 года в РК. – 210 с.). После переписи наметился некоторый рост числа жителей страны, который в начале XXI века в результате роста рождаемости и положительного сальдо миграции превратился в устойчивую тенденцию. По результатам Национальной переписи 2009 года численность населения составила 16 009 597 человек, увеличившись за межпереписной период на 1 028 316 чел. %. (Итоги переписи населения РК 2009 года – 458 с.) Прирост по сравнению с 1999 г. составил 6,9%, то есть, почти перекрыл сокращение населения в 1989-1999 гг.

В связи с проведением реформ во всех сферах жизнедеятельности, приведших к улучшению экономического положения, в начале 2000-х годов в Казахстане появились новые демографические тенденции, характеризующиеся ростом численности населения. После 2009 года темпы этого процесса ускорились. Постараемся определить, как сейчас развивается процесс, каковы современные тенденции и какие перспективы демографического развития ожидают страну в будущем.

Таблица 1 – Изменение численности населения Казахстана в 2009-2017 годах (на начало года, тысяч человек) (Итоги переписи населения Республики Казахстан 2009 года; Стат. сб., 2015. – 260 с.)

	Численность населения	Общий прирост	
		Абс.	В %
2009	15 982	411	2,6
2010	16 203	221	1,4
2011	16 440	237	1,44
2012	16 673	233	1,4
2013	16 910	237	1,4
2014	17 208	298	1,7
2015	17 418	210	1,2
2016	17 670	252	1,4
2017	17 918	500	2,8
2018	18 157	239	1,3

С 2009 года тенденция увеличения численности населения продолжает укрепляться. В 2015 году оно составило 17 418 тыс. человек, превысив максимальную численность населения Казахстана, зафиксированную в 1993 году. На начало 2018 года по сравнению с 2009 годом прирост составил 2175 тыс. чел. Следовательно, стране удалось не только компенсировать потери 90-х годов, но и дать общий рост численности населения. С 2009 по 2018 гг. среднегодовой прирост населения составил 2,4 %. Наибольший показатель погодового прироста наблюдался в 2017 и 2009 гг., 2,8 и 2,6 %, соответственно. А наименьший – в 2015 и 2018 гг. – 1,2 и 1,3 %. В целом за 2009-2017 гг. прирост населения превысил 12,6 %.

В 2013 г. численность населения в Казахстане увеличилась с 15 982 до 16 910 тыс. чел., или на 928 тыс. В 2018 году по сравнению с 2013 г. прирост был еще выше – с 16910 до 18157 тыс. (1 247 тыс.). Судя по тренду, к 2020 году прирост может составить минимум 1 700, максимум 1900 тыс. чел., что даже в первом варианте позволяет увеличить численность населения до прогнозируемых 20 млн. чел., а в перспективе еще выше.

В большинстве областей также происходила положительная динамика роста численности населения. Данные в разрезе областей приведены в табл. 2.

Общая численность населения Казахстана выросла с 15 982, 4 тыс. в 2009 г. до 18157,3 тыс. чел. на 01.01.2018 г., или на 2 174,9 тыс. чел. – почти на 12 %.

На 01.01.2018 года наибольшая численность населения имеется в Южно-Казахстанской (2929,2), Алматинской (2017,3) и Восточно-Казахстанской (1383,7) областях. Население Алматы превысило 1800 тыс.чел. и по размерам занимает третье место после Алматинской области. Астана заняла в рейтинге 7 место (1030,6), расположившись после Жамбылской (1117,2) области.

Таблица 2 – Население Казахстана и его областей в 2009-2018 гг. (на начало года, тыс.человек) (Численность населения РК (чел. на начало года 2000-2018). (Электронный ресурс)

	2009	2013	2015	2016	2018
Казахстан	15 982, 4	16 673,1	17 416, 7	17669,9	18157,3
Акмолинская	738, 8	731,3	736, 5	744,4	738,9
Актюбинская	756,7	786,3	822, 6	834,8	857,7
Алматинская	1 804,0	1 908,7	1 922, 8	1947,6	2017,3
Атырауская	509,1	542,9	581,4	594,5	620,7
Западно-Казахстанская	598,3	612,5	630,1	636,9	646,9

Продолжение таблицы 2

	2009	2013	2015	2016	2018
Жамбылская	1 020,8	1 055,8	1 098,5	1110,8	1117,2
Карагандинская	1 341,2	1 357, 9	1 378,1	1384,8	1380,5
Костанайская	886,3	879,6	881,6	883,8	875,6
Кызылординская	677,7	712,9	753,0	765,1	783,2
Мангистауская	482,6	545,8	606,8	626,8	660,3
Южно-Казахстанская	2 462,8	2 621,5	2 787,9	2 840,9	2929,2
Павлодарская	742 276	747 167	755 793	758,6	754,9
Северо-Казахстанская	597,5	583,8	571,8	569,6	558,6
Восточно-Казахстанская	1396,9	1395,1	1395,5	1396,0	1383,7
Астана	605 254	742 868	852 803	872,6	1030,6
Алматы	1 361 877	1 449 366	1 641 444	1702,8	1802,0

Общая численность населения Казахстана выросла с 15 982, 4 тыс. в 2009 г. до 18157,3 тыс. чел. на 01.01.2018 г., или на 2 174,9 тыс. чел. – почти на 12 %.

На 01.01.2018 года наибольшая численность населения имеется в Южно-Казахстанской (2929,2), Алматинской (2017,3) и Восточно-Казахстанской (1383,7) областях. Население Алматы превысило 1800 тыс.чел. и по размерам занимает третье место после Алматинской области. Астана заняла в рейтинге 7 место (1030,6), расположившись после Жамбылской (1117,2) области.

Графически изменения в численности населения РК за 2009, 2013 и 2018 гг. представлены на рисунке 1.

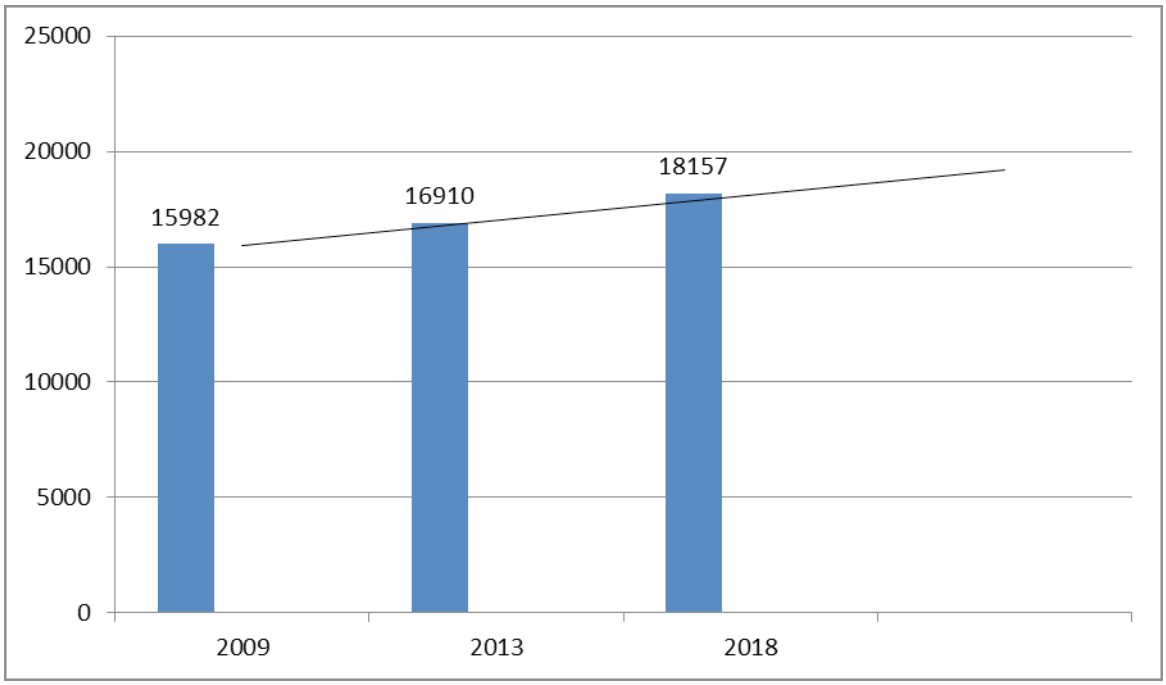

Рисунок 1 – Численность населения РК в 2009, 2013 и 2018 гг.

Что касается динамики численности населения по областям и городам Астана и Алматы, то выделяются три группы с растущим, нестабильным и сокращающимся населением. В первой группе – Актюбинская, Алматинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Жамбылская, Кызылординская, Мангистауская, Южно-Казахстанская области, города Астана и Алматы. Ко второй группе можно отнести Акмолинскую, Костанайскую, Павлодарскую, Карагандинскую области, в которых до 2016 г. происходил небольшой рост, к 2018 г. сменившийся уменьшением. Восточно-Казахстанская область в 2009-2012 гг. показывала небольшое сокращение, в 2015-2016 гг. она продемонстрировала незначительный рост, к 2018 г. вновь произошло снижение численности. К третьей группе относится Северо-Казахстанская область, где сокращение населения превратилось в тенденцию. С 2009 г. по 01.01.2018 г. численность жителей в ней уменьшилась с 597,5 до 558,6 тыс. чел., или на 38,9 тыс., что составляет 6,5 %.

В региональном разрезе Южный Казахстан является самым населенным и многочисленным, на начало 2018 года число его жителей составило 6846,9 тыс. чел. В Северном Казахстане проживало 2 928,0 тыс. чел., в Западном – 2 785,6 тыс., в Восточном – 1383,7 тыс. и в Центральном – 1380,5 тыс. чел. В процентном соотношении численность населения Южного Казахстана достигает почти 38 % от общей численности и происходит ее рост.

В XX1 веке происходит повышение роли городов в социально-экономическом и культурно-образовательном развитии стран. Изменение системы расселения в пользу города стало значимой характеристикой и составляющей экономической динамики большинства государств мира. Благодаря городам, концентрирующим промышленное, инновационное развитие, создаются импульсы для окружающих их территорий.

Урбанизация во всем мире набирает темпы, в настоящее время более половины населения планеты проживает в городах. По прогнозу Организации Объединенных Наций к 2025 г. горожане составят более 61% населения мира.

Между тем существует значительный дисбаланс по уровню урбанизации по различным странам мира. Так, Гонконг, Сингапур, Науру и Монако являются государствами со 100 % уровнем урбанизации. Высок этот показатель во Франции, Великобритании и Германии. Среди стран СНГ передовые позиции занимают Беларусь, Россия, Украина, Армения. Приближается к группе лидеров и Казахстан.

Существует тесная зависимость урбанизации со многими экономическими и политическими процессами. Р. Адамс считает наличие городов непременным признаком государства. (Adams R. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.). Л.Е. Гринин и А.В. Коротаев также указывают на прямую взаимосвязь между урбанизацией и эволюцией государственности (Коротаев А.В., Гринин Л.Е., 2007, С. 3-44).

Весьма значительным для развития урбанизации является экономический фактор, наиболее развитые государства с постиндустриальной экономикой являются и более урбанизированными, доля городского населения в них превышает 80 и более процентов.

Активно проводящиеся в Казахстане процессы индустриально-инновационного развития и модернизации, имеющие цель вхождения в число 30-ти высокоразвитых государств мира, значительно актуализируют роль городов в национальной экономике (Концепция от 17 января 2014 года №732).

В Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана говорится о необходимости обеспечить динамичное развитие инфраструктурной триады – агломераций, транспорта, энергетики.

Первыми современными урбанистическими центрами Казахстана должны стать Астана, Алматы, Шымкент и Актобе. Главой государства даны конкретные поручения Правительству – разработать проекты стратегий формирования агломераций в городах Астана и Алматы на период до 2030 года (Послание Президента РК «Казахстанский путь – 2050», 17 января 2014 г.).

Уже в июне 2018 года население Шымкента превысило миллион человек и Президент Н.А.Назарбаев подписал Указ о придании Шымкенту республиканского статуса, город становится семнадцатой административной единицей Республики Казахстан (Указ Президента РК, 19.06.2018).

Как известно, главный показатель – уровень урбанизации измеряется долей городского населения в численности всего населения. Согласно статье 3 Закона Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» города подразделяются следующим образом:

– города республиканского значения, к которым относятся населенные пункты, имею-

щие особое государственное значение или имеющие численность населения более одного миллиона человек;

– города областного значения, к которым относятся населенные пункты, являющиеся крупными экономическими и культурными центрами, имеющие развитую производственную и социальную инфраструктуру и численность более 50 тысяч человек;

– города районного значения, к которым относятся населенные пункты, на территории которых имеются промышленные предприятия, коммунальное хозяйство, государственный жилищный фонд, развитая сеть учебных и культурно-просветительных, лечебных и торговых объектов, с численностью населения не менее 10 тысяч человек (Закон РК «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» на 03.07.2013 г.).

В 2018 году в Казахстане насчитывается 87 городов, из них три города республиканского подчинения – Алматы, Астана и Шымкент, 40 городов областного подчинения, 44 города районного значения. Рассмотрим динамику численности городского населения в Казахстане в период с начала 2000 по начало 2018 года.

Таблица 3 – Численность городского населения в Казахстане (чел. на начало года) (Численность городского населения РК Дата доступа: 07.10.2018)

	Численность городского населения	Прирост/убыль в абс. цифрах	В %
2000	8 397 566		
2001	8 413 399	15 833	0,188
2002	8 429 331	15932	0,189
2003	8 457 152	27 821	0,329
2004	8 518 242	61 090	0,717
2005	8 614 651	96 409	1,119
2006	8 696 520	81 869	0,941
2007	8 833 249	136 729	1,548
2008	8 265 935	- 567 314	- 6,683
2009	8 662 919	396 984	4,583
2010	8 819 620	156 701	1,338
2011	8 973 922	154 302	1,72
2012	9 127 543	153 621	1,683
2013	9 277 871	150 328	1,62
2014	9 433 575	155 704	1,65
2015	9 837 025	403 450	4,1
2016	10 035 577	198 552	1,98
2017	10 250 102	214 525	2,092
2018	10 423 569	173 467	1,664

В целом динамика численности городского населения показывала положительный рост в диапазоне от 0,188 – минимальный показатель – до 4,583 % – максимальный показатель. Лишь в 2008 году произошло снижение численности горожан на 567 314 чел., или 6,7 %. Но уже в следующем 2009 году вновь возобновился рост, по сравнению с 2008 г. число городских жителей увеличилось на 396 984 человека, показав максимальный размер прироста за весь рассматриваемый период. На 01.01.2018 г. численность городского населения составила 10 423 569 чел., что на 2 026 003 больше, чем в 2000 году. За этот период прирост горожан составил 19,4 %.

В 2000 году уровень урбанизации в Казахстане составил 56,4 %, а на начало 2018 года – 57,4%. Рост совсем небольшой, поскольку общий рост численности населения значительно

опережал темпы роста горожан. На рис. 2 графически представлены изменения уровня урбанизации в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг.

Как видим, происходили заметные колебания в уровне урбанизации в Казахстане, если в 2000-2005 гг. прирост составил 0,8 пункта, то к 2010 г., напротив, наблюдалось снижение на 2,8 пункта, к 2015 г. – снижение сменилось ростом на 2,1 пункта, продолжившееся к 2018 году, когда показатель урбанизации поднялся до 57,4 %. В уровне урбанизации и численности городского населения по областям имеются серьезные различия. Сравним данные за 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 годы.

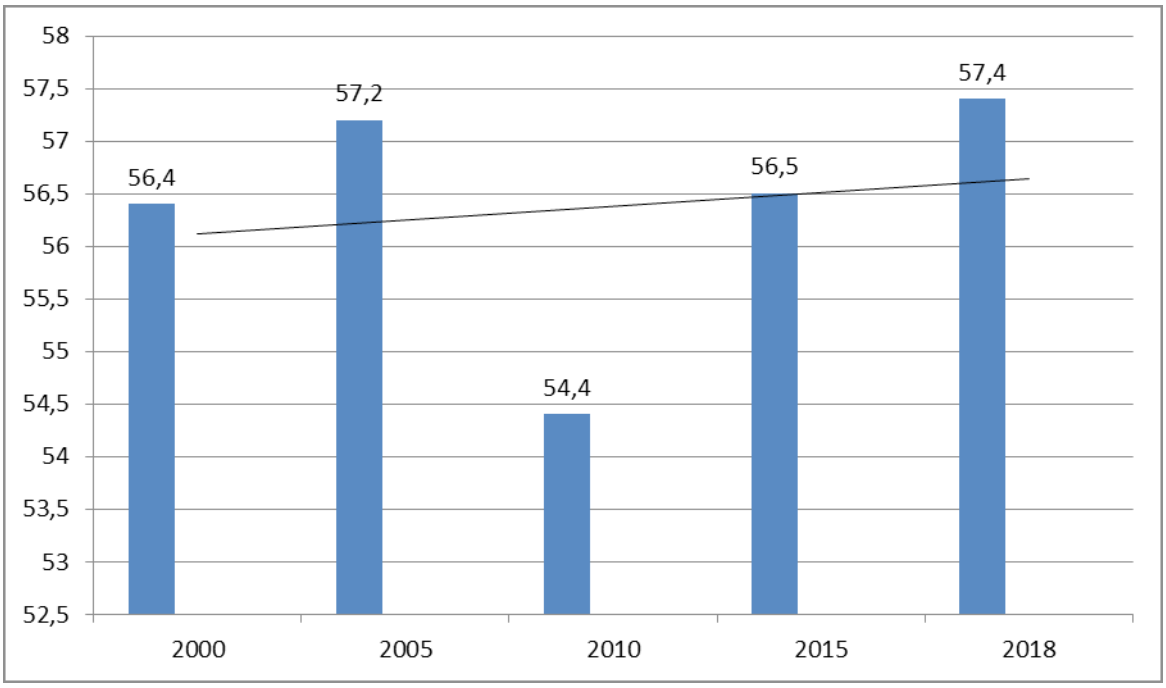

Рисунок 2 – Динамика изменения уровня урбанизации в РК в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (в %)) (Численность городского населения РК. Дата доступа: 07.10.2018)

Таблица 4 – Численность городского населения по областям Казахстан в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (чел. на начало года) (Численность городского населения РК. Дата доступа: 07.10.2018)

	2000	2005	2010	2015	2018
Казахстан	8 397 566	8 614 651	8 819 620	9 837 025	10 423 569
Акмолинская	367 684	352 204	342 340	347 353	348 685
Актюбинская	373 225	374 775	465 370	510 608	545 312
Алматинская	462 726	473 978	431 646	465 755	464 453
Атырауская	256 340	261 702	247 283	274 324	296 902
Западно-Казахстанская	247 271	262 518	283 677	312 408	333 263
Жамбылская	448 066	447 406	420 278	442 690	443 896
Карагандинская	1 143 378	1 116 456	1 048 067	1 088 185	1 099 146
Костанайская	532 140	498 630	441 264	460 358	472 807
Кызылординская	361 538	364 248	290 488	324 986	346 193
Мангистауская	246 891	274 628	269 442	268 107	269 243
Южно-Казахстанская	786 214	880 663	988 720	1 247 244	1 341 014

Продолжение таблицы 4

	2000	2005	2010	2015	2018
Павлодарская	501 062	487 817	508 777	529 959	533 477
Северо-Казахстанская	270 265	227 440	238 032	243 231	250 850
Восточно-Казахстанская	889 337	853 366	804 474	827 570	845 758
Астана	380 990	529 335	649 152	852 803	1 030 577
Алматы	1 130 439	1 209 485	1 390 610	1 641 444	1 801 993

По динамике изменения численности городского населения области Казахстана можно разделить на три группы – 1 группа с устойчивым ростом, 2 – с волатильной динамикой и 3 – с сокращающейся численностью. К первой группе относятся Актюбинская, Западно-Казахстанская и Южно-Казахстанская области, в которых с 2000 по 2018 годы численность горожан увеличилась на 172 087, 85 992 и 554 800 чел., соответственно. Ко 2 группе относятся Алматинская, Атырауская, Мангистауская и Павлодарская области, в которых наблюдались периоды спада и роста численности горожан. К 3 группе относятся все остальные области, где на начало 2018 года численность городского населения меньше, нежели в 2000 г.

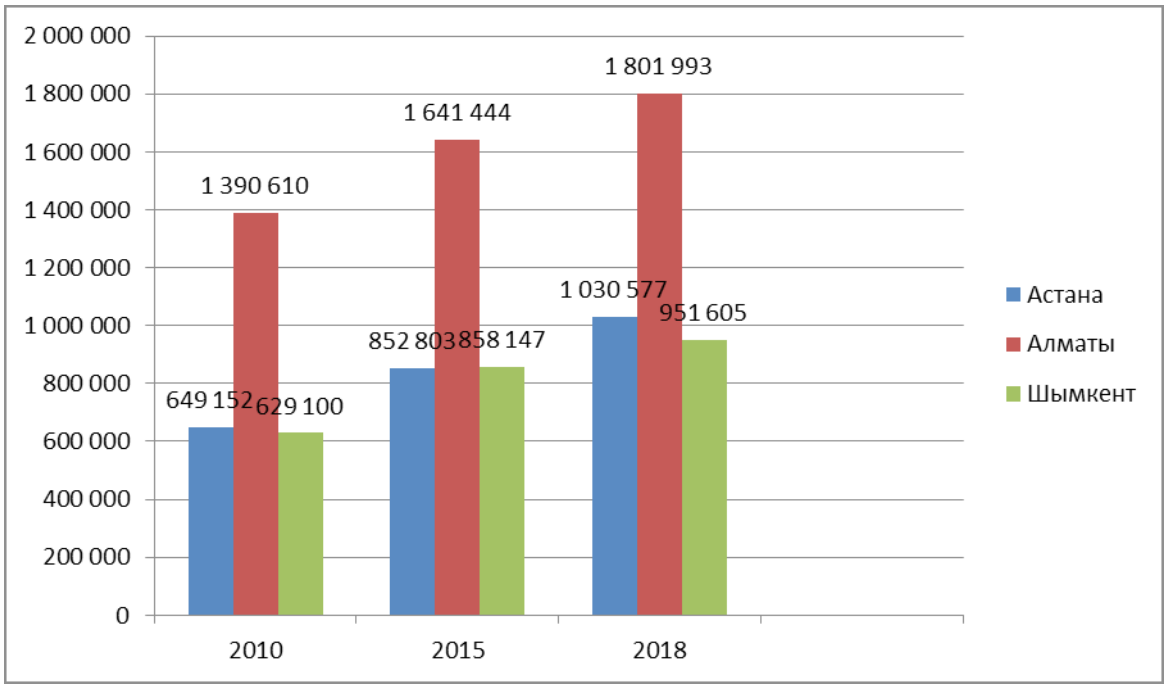

Рисунок 3 – Динамика численности населения Астаны, Алматы и Шымкента на начало 2010, 2015 и 2018 гг. (чел.) (Численность городского населения Р К (чел. на начало года 2000-2018); Численность населения ЮКО. Дата доступа: 07.10.2018)

По уровню урбанизации на начало 2018 г. можно выделить области с высоким уровнем урбанизации (свыше 60 %), средним (50-57 %) и низким (ниже 50 %). Наиболее урбанизированными являются индустриально развитые Карагандинская с уровнем урбанизации 79,6 %, Павлодарская – 70,7 %, быстро догоняющая их Актюбинская область – 63,6 % и Восточно-Казахстанская область с показателем 61,1 %. К областям со средним уровнем урбанизации. относятся Костанайская (54 %), Западно-Казахстанская (51,5). Все остальные области входят

в группу с низким уровнем урбанизации. Алматинская области является аутсайдером по уровню урбанизации – всего 23 %. Это связано как с специализацией экономики области, ориентированной на развитие сельского хозяйства, так и с активной миграцией в Алматы.

На сегодняшний день население трех городов – Алматы, Астаны и недавно приобретшего республиканский статус Шымкента составляет более трети всех городских жителей Казахстана. Только за 2010-2017 гг. численность жителей городлв Астаны увеличилась в 1,6 раза, Шымкента – в 1,5 раза и Алматы – в 1,3 раза. При этом численность населения Шымкента на 1 июня 2018 года превысила миллион, составив 1 002 291 человек. В совокупности на сегодняшний день население трех мегаполисов Казахстана достигает 3 834 861 чел., или 36,8 % от общей численности горожан в стране.

Таким образом, после переписи 2009 года в целом происходит общий рост численности населения Казахстана, восполнены все потери, связанные с эмиграцией и снижением естественного прироста в 90-х годах. Судя по показателям, в стране сформировалась устойчивая тенденция демографического роста. 8 из 14 областей показывают динамику роста и находятся на стадии повышения. Южный и Западный регионы вносят наибольший вклад в рост численности населения и в обозримой перспективе их доля будет повышаться. Но внушают опасения наметившиеся тенденции снижения численности в Центральном и Восточном Казахстане. Самая неблагоприятная ситуация в Северном Казахстане, где все области, в особенности Северо-Казахстанская, показывают движение к негативному тренду.

Что касается городского населения, на сегодняшний день Казахстан относится к странам со средним уровнем урбанизации – 57,4 %. Динамика численности городского населения имеет сильную региональную дифференциацию. Уровень урбанизации в отдельных областях, таких как Карагандинская, вплотную приблизился к показателям высоко урбанизированных государств с постиндустриальной экономикой. А в Алматинской области он едва достигает 23%.

В трех городах страны численность населения превысила миллион человек. В перспективе миллионником может стать Актобе, развивающийся быстрыми темпами. А население крупнейшего мегаполиса Казахстана – Алматы может достичь 2,5 млн. человек.

Литература

Adams R. The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.

Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2018 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860.

Закон Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2013 г.)

Итоги переписи населения Республики Казахстан 2009 года; Демографический ежегодник Казахстана : стат. сб. / М-во нац. экономики Респ. Казахстан, Ком. по статистике ; гл. ред. А. А. Смаилов. – Астана : Ком. по статистике, 2015. – 260 с.;

Итоги переписи населения Республики Казахстан 2009 года / Агентство Респ. Казахстан по статистике. – Астана : Агентство Респ. Казахстан по статистике, 2010. – 458 с.

Концепция по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 января 2014 года №732.

Коротаев А. В., Гринин Л. Е. . Урбанизация и политическое развитие Мир-Системы: сравнительный количественный анализ // История и математика. -2007, С. 3-44.

Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы : Агентство Респ. Казахстан по статистике, 1999. – 210 с.

Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» http://www.akorda.kz/ru

Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», 17 января 2014 г.- akorda.kz

Указ Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева «О некоторых вопросах административно-территориального устройства Республики Казахстан». 19/06/2018

Численность населения Республики Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: http://www.e.gov.stat.kz. – Дата доступа: 07.10.2018.

Численность городского населения Республики Казахстан. Казахстан (чел. на начало года 2000-2018). [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: http://www.e.gov.stat.kz. – Дата доступа: 07.10.2018.

Численность населения ЮКО по полу в разрезе городов, районов, районных центров и поселков. [Электронный ресурс] // Комитет по статистике Республики Казахстан. – Режим доступа: http://www.e.gov.stat.kz. – Дата доступа: 07.10.2018.

References

Adams R. The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico. Chicago: Aldine – 1966, 307 p.

Zakon Respubliki Kazakhstan «O natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 05.07.2018 g). [The Law of the Republic of Kazakhstan "On the National Security of the Republic of Kazakhstan" (with amendments as at July 5, 2018)] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860.

Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob administrativno-territorialnom ustroystve Respubliki Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 03.07.2013 g.). [The Law of the Republic of Kazakhstan "On the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as at July 3, 2013)].

Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda; Demograficheskiy ezhegodnik Kazakhstana [The results of the census of the Republic of Kazakhstan in 2009; Demographic Yearbook of Kazakhstan]: stat. sb. / M-vo nats. ekonomiki Resp. Kazakhstan. Kom. po statistike ; gl. red. A. A. Smailov. – Astana : Kom. po statistike. 2015. – 260 p. ;

Itogi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda / Agentstvo Resp. Kazakhstan po statistike [The results of the census of the Republic of Kazakhstan in 2009 / Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan] – Astana: Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, 2010.- 458 p.

Kontseptsiya po vkhozhdeniyu Kazakhstana v chislo 30-ti samykh razvitykh gosudarstv mira. [The Concept of Kazakhstan entering top 30 most developed countries in the world. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 17, 2014 No. 732.] Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 17 yanvarya 2014 goda №732.

Korotaev A.V., Grinin L.E. Urbanizatsiya i politicheskoye razvitiye Mirovoi Sistemy: sravnitelnyy kolichestvennyy analiz. [Urbanization and the political development of the World System: a comparative quantitative analysis] // History and Mathematics. -2007, P. 3-44.

Kratkiye itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. [Summary of the 1999 census in the Republic of Kazakhstan] – Almaty : Agentstvo Resp. Kazakhstan po statistike. 1999. – 210 s

Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera natsii Nursultana Nazarbayeva narodu Kazakhstana «Strategiya «Kazakhstan-2050»: novyy politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva» [Message from the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Strategy "Kazakhstan-2050»: a new political course of the established state"] http://www.akorda.kz/ru

Poslaniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbayeva narodu Kazakhstana. «Kazakhstanskiy put – 2050: Edinaya tsel. edinyye interesy. edinoye budushcheye». [Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "Kazakhstan's Way – 2050: Common goal, common interests, common future"], January 17 – akorda.kz

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbayeva «O nekotorykh voprosakh administrativno-territorialnogo ustroystva Respubliki Kazakhstan». [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev "On some issues of the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan"]. 19.06.2018

Chislennost naseleniya Respubliki Kazakhstan (chel. na nachalo goda 2000-2018). [Population of the Republic of Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018) // Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan]// Komitet po statistike Respubliki Kazakhstan. – Rezhim dostupa: http://www.e.gov.stat.kz. – Data dostupa: 07.10.2018.

Chislennost gorodskogo naseleniya Respubliki Kazakhstan. Kazakhstan (chel. na nachalo goda 2000-2018). [The urban population of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan (people at the beginning of the year 2000-2018] // Komitet po statistike Respubliki Kazakhstan. – Rezhim dostupa: http://www.e.gov.stat.kz. – Data dostupa: 07.10.2018.

Chislennost naseleniya YuKO po polu v razreze gorodov. rayonov. rayonnykh tsentrov i poselkov. [The population of South Kazakhstan region by sex in the context of cities, districts, district centers and towns] // Komitet po statistike Respubliki Kazakhstan. – Rezhim dostupa: http://www.e.gov.stat.kz. – Data dostupa: 07.10.2018.

МРНТИ 03.20.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.17

А.Каримова[1], А. Садыкова[2]

[1]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: ake073@mail.ru
[2]Доктор PhD, доцент, e-mail:aygulsadyk@mail.ru
Павлодарский государственный педагогический университет, Казахстан, г. Павлодар

КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье авторами рассмотрены история исследований основных этапов кооперативного движения в дореволюционном Казахстане, взгляды теоретиков кооперации о сущности кооперативных форм хозяйствования, ее формах и основных этапах развития, представленных в дореволюционной, советской и отечественной исторической литературе. Дан анализ трудов современных исследователей о характерных особенностях становления и развития кооперативного движения в дореволюционном Казахстане. Необходимо отметить, что сегодня основательно расширилась историографическая и источниковедческая база и сформировались новые концептуальные подходы к изучению истории кооперативного движения в дореволюционном Казахстане. Поэтому выбранная грань исследования обусловлена, прежде всего, существенными изменениями в научных историографических разработках, которые призваны способствовать формированию наиболее обьективной картины по истории кооперативного движения. Анализ имеющейся литературы по кооперативному движению в дореволюционном Казахстане позволяет сделать вывод о том, что в условиях рыночной экономики и приоритетности развития агропромышленного сектора в экономике теоретическое осмысление кооперации позволит глубже понять ее эффективность и правильно выработать экономическую политику.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, потребительская кооперация, сельскохозяйственные товарищества, маслодельная кооперация, кредитная кооперация.

A. Karimova[1], A. Sadykova[2]

[1]Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: ake073@mail.ru
[2]PhD, Associate Professor, e-mail: aygulsadyk@mail.ru
Pavlodar State Pedagogical University Kazakhstan, Pavlodar

Cooperative movement in pre-revolutionary Kazakhstan: historiographical aspect

The article reviews the history of research on the main stages of the cooperative movement, the views of cooperative theorists about the essence of cooperative forms of management, its forms and the main stages of development presented in pre-revolutionary, Soviet and Russian historical literature. An analysis of the works of modern researchers on the characteristic features of the formation and development of the cooperative movement in pre-revolutionary Kazakhstan is given. Modern historiographic base has greatly expanded and new conceptual approaches have been formed about history of the cooperative movement in pre-revolutionary Kazakhstan. Therefore, the chosen line of research is primarily due to significant changes in scientific historiographic developments, which contribute to the formation of the most objective picture on the history of the cooperative movement. The analysis of the available literature about the cooperative movement in pre-revolutionary Kazakhstan makes it possible to conclude that in the conditions of the market economy and the priority of the development of the agro-industrial sector in the economy, theoretical reflection of cooperation will allow to understand its effectiveness in depth and to properly develop economic policy.

Key words: cooperative movement, cooperation, consumer cooperation, agricultural partnerships, butter production, credit cooperation.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

А. Каримова[1], А. Садыкова[2]
[1]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: ake073@mail.ru
[2]PhD докторы, доцент, e-mail: aygulsadyk@mail.ru
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

Төңкеріске дейінгі Қазақстандағы кооперативтік қозғалыс: тарихнамалық аспект

Мақалада авторлар революцияға дейінгі Қазақстандағы кооперативтік қозғалыстың, кооперативтік шаруашылық түрлері туралы кооперация теоретиктерінің көзқарастары, оның түрлері және дамуының негізгі кезеңдері жайлы төңкеріске дейінгі, кеңес заманының және отандық тарихи әдебиеттер мен зерттеулерде жүргізілген зерттеулердің тарихы жан-жақты талданып қарастырылған. Соңымен қоса, төңкеріске дейінгі Қазақстандағы кооперативтік қозғалыстың қалыптасу және даму ерекшеліктеріне қатысты бүгінгі таңдағы зерттеушілердің еңбектеріне сараптама берілген. Қазіргі тарих ғылымында революцияға дейінгі Қазақстандағы кооперативтік қозғалыс тарихына қатысты тарихнамалық база кеңейіп, жаңа концептуалдық көзқарастар қалыптасты. Осыған байланысты зерттеудің таңдап алынған аспектісі, ең алдымен, ғылыми тарихнамалық жаңашыл көзқарастардың орын алуымен өзектіленіп, кооперативтік қозғалыс тарихы бойынша объективті тарихи шындықты қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Революцияға дейінгі Қазақстандағы кооперативтік қозғалыс тарихы бойынша жинақталған әдебиеттерді талдау нарықтық экономика және экономикадағы агроөнеркәсіптік секторды дамытудың басымдылығы жағдайында кооперацияны теориялық тұрғыдан зерделеу оның тиімділігін тереңірек түсінуге және оң экономикалық саясатты қалыптастыруға өз үлесін тигізеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: кооперативтік қозғалыс, кооперация, тұтынушылық кооперация, ауылшаруашылық серіктестіктер, май былғайтын кооперация, несиелік кооперация.

Введение

Проблемы кооперативного движения в дореволюционном Казахстане рассматривались в основном российскими исследователями – историками, экономистами и самими кооператорами. Ими написано немало работ по истории отдельных форм кооперации, ее законодательной базе и о союзных объединениях. В их работах содержится значительный фактический материал, в известной мере отражающий процесс генезиса и эволюции кооперативного движения, его основных количественных параметров, что позволяет рассматривать их как ценный исторический источник.

Методические и теоретические основы исследования

С методологической точки зрения мы можем утверждать, что кооперативные объединения выполняют две задачи одновременно, как экономические, так и социальные. За основу в статье применялись такие общенаучные принципы познания как историзм и объективность. На основе данных принципов удалось оценить суть исследуемой проблемы через анализ трудов основоположников кооперативной теории и с учетом точек зрения ученых, чьи исследования рассматривают кооперативное движение с позиций нового исторического взгляда.

В историографическом плане всю научную литературу, посвященную истории развития кооперации, хронологически можно разделить на пять характерных периодов: дореволюционный, 20-30-е годы, середина 50-60-х годов, 70-90-е годы и постсоветский.

История развития кооперации в дореволюционной историографии

Публикации дореволюционных авторов носят общероссийский характер, содержат отрывочные сведения о динамике и условиях развития кооперации в контексте общего анализа кооперативного движения, поэтому они представляют собою далеко не точные и не полные данные (Меркулов, Вестник кооперации. 1915).

Авторами наиболее значительных работ общего характера о кооперации и кооперативном движении являются М.Л. Хейсин, С.Л. Маслов, С.Н. Прокопович, А.В. Меркулов, Н.П. Макаров, А.А. Мурашкинцев, М.И. Туган-Барановский. Идеологическая тенденциозность исследователей, которые принадлежали к кадетской, меньшевистской и эсеровской партиям, отразилась на их оценке принципиальных вопросов кооперации.

Особую ценность в научно-историческом плане представляют исследования М.Л. Хейсина (Хейсин, 1914: 15-22). В статье «Этапы кооперативного движения» он на основе анализа мирового кооперативного движения показал основные этапы его развития, хронологические рамки которого охватывают 1825-1904 годы. Интерес представляет таблица, приведенная автором из «Ежегодника Международного кооперативного союза за 1910 год», где, в частности, в графе «Средне-Азиатские владения» даны статистические данные о числе кооперативов и их членов. Не менее познавательна статья «50 лет кооперативного движения в России», в которой автор рассматривает воздействие внешних и внутренних факторов на становление кооперации. Автор также одним из первых предпринял попытку периодизации кооперативного движения в России, которая впоследствии легла в основу многих исследований. М.Л. Хейсин выделяет два основных периода – это до 1905 года и после него. Заслуга автора состоит и в стремлении урегулирования правового положения кооперативов путем создания единого кооперативного законодательства, в котором были бы юридически закреплены демократические начала кооперации, о чем он излагает в статье «Кооперативное законодательство в России».

Проблемы периодизации поднимал также и не менее известный дореволюционный исследователь кооперации А.В. Меркулов (Меркулов, 1915). Его книга «Исторический очерк потребительской кооперации в России» представляет специализированную монографию, в которой автор детально описывает эволюцию потребительской кооперации, начиная с утопических идей родоначальников – дворян Н.П. Баллина и В.Ф. Лугинина и заканчивает широкомасштабным шествием союзного строительства. По этому поводу автор отмечает: «Отсутствие союзов – показатель слабости кооперативного движения, так как разрозненные кооперативы не в силах выполнять сколько-нибудь успешно своих задач». Особую ценность представляют исследования А.В. Меркулова и по определению основных этапов истории потребительской кооперации, которую он впервые рассмотрел и представил с 1864 по 1917 годы, разделив на пять основных периодов.

Наиболее известным представителем «кооперативного социализма» был М.И. Туган-Барановский. Его труд «Социальные основы кооперации» создан на основе анализа и обобщения опыта мирового кооперативного движения. Взгляды автора, пронизанные социалистической идеологией, вызывали бурю полемики среди его современников, потому как, признавая кооперацию как продукт капиталистических отношений, Туган-Барановский считал ее некапиталистической по существу. Он отмечал, что «Называть кооперативные предприятия капиталистическими – это значит отказываться от анализа особенностей кооперативных предприятий» (Туган-Барановский, 1989: 67). Будучи легальным марксистом и, в то же время, активным представителем кооперативного движения, он разделил кооперативы по классовому признаку, то есть, крестьянские, пролетарские и буржуазные. По форме же разграничения кооперативов он брал за основу трудовую деятельность членов, соответственно это были: домостроительные, закупочные, по сбыту, производительно-подсобные, трудовые, и конечно же, кредитные, потребительские и производственные. Жизнь вносила коррективы в теорию кооперативов, взгляды М.И. Туган-Барановского менялись в связи с происходившими социально-экономическими и политическими процессами, но понятие, вложенное им в определение сущности кооператива, осталось основополагающим для последующих кооператоров и важным на сегодняшний день.

Следующую группу составляют издания регионального характера. Одним из первых трудов явилось исследование по маслодельной кооперации А.А. Мурашкинцева «О производстве и сбыте экспортного масла в Западной Сибири» (1902 год) (Мурашкинцев, 1902). Автор показывает особенности организации артельного труда, его позитивные стороны, и его работа содержит обширный статистический материал о масляном товарообороте.

Наиболее крупным исследованием среди дореволюционных авторов по данной форме кооперации была работа Н.П. Макарова «Крестьянское кооперативное движение в Западной Сибири» (Макаров, 1910: 78). На основе анализа кооперативного и частного маслоделия автор показывает приоритетность кооперативного труда и обосновывает его экономическую рентабельность. Дается подробное описание предпосылок и успешной деятельности первого союзного объединения на территории Западной Сибири и Степного края «Организации содействия кооперативным товариществам».

Н.П. Макаровым предпринимается также попытка определения социального состава маслодельных кооперативов. Работа содержит богатый фактический материал о динамике маслодельных артелей, об имущественном положении членов.

Большой вклад в создание целостной картины союзного строительства в области маслодельной кооперации внес представитель народного направления, известный кооператор Н.В. Чайковский (Чайковский, 1914). Его труд очень схож с исследованиями Н.П. Макарова, потому что пронизан идеей некапиталистической сущности, но только не кооперативов, а его центрального органа – Союза Сибирских маслодельных артелей. Автор знакомит с историей становления маслодельной кооперации, интенсивный рост которого способствовал созданию системы союзного органа. Раскрыт хозяйственный механизм деятельности союза, его связи с иностранными экспортными компаниями. Освещена культурно-просветительная работа союза. Показаны организационные моменты учредительства районных отделений, их масляный товарооборот, расширение деятельности – выполнение, помимо основных функций производственной кооперации, и таких как закупочно-снабженческие.

Ценным исследованием является труд К. Виноградова «Потребительская кооперация Акмолинской области в 1915 году» (Виноградов, 1916: 45). Книга содержит общий обзор о характере и особенностях эволюции потребительской кооперации описываемого региона. В работе широко использованы материалы исследований Омского отдела Московского общества сельского хозяйства, которые позволили автору раскрыть финансовое состояние кооперативов, преимущества союзного строительства, их экономическую рентабельность в экономике области. Так, автор отмечает, что «34 общества потребителей сохранили населению свыше 25.000 рублей». К. Виноградов показал хронологические особенности развития потребительской кооперации в Степном крае.

Представляют интерес также статьи М. Соболева, И. Красноперова, А. Алейникова, Н. Кожанова, П. Миролюбова, Б. Фрометта, И.М. Подольского, которые рассматривали особенности мелких сельскохозяйственных товариществ и их рентабельность в сельском хозяйстве (Календарь «Спутник кооператора», 1914).

Особенностью кооперативного движения в Казахстане является его различный уровень развития по регионам, обусловленный рядом социально-экономических и природно-климатических условий.

Вышеизложенная историография представляет нам, в основном, эволюцию кооперации в северо-восточных областях Казахстана. А как же обстоит положение в южных регионах?

Одним из основоположников изучения кооперативного движения в южных регионах был В.В. Краинский. Благодаря его деятельности данный регион покрылся сетью кооперативных объединений, в частности, кредитных, для которых, как он отмечал: «едва где-либо в России имеется почва, столь подготовленная для устройства мелкого кредита на началах самодеятельности населения, как в коренных областях Туркестанского края, в районах мелкого трудо-интенсивного хозяйства» (Краинский, 1909: 6-7). Заслуга автора также в том, что он специально изучал исторические традиции местных народов и с учетом их, обосновывал в своих публикациях перспективы развития кредитной кооперации.

Таким образом, можно сказать, что дореволюционная литература содержит ценный в научно-историческом плане богатый фактический и статистический материал о возникновении, становлении и эволюции кооперативного движения в Казахстане.

Истории развития кооперации в историографии 20-30-х годов

Период 20-30-х годов в историографии кооперации характерен продолжением дореволюционной тенденции. Основные работы были написаны самими же кооператорами, активными представителями сибирской кооперации.

Одним из первых был труд председателя ревизионной комиссии «Закупсбыта» Д. Илимского «Кооперативные союзы в Сибири» (1919 год) (Илимский, 1919). Как и многие кооператоры, он являлся представителем левого народнического крыла, был одним из активных эсеровских публицистов, а позднее перешел в ряды большевиков. Однако его труд совершенно аполитичен. Автор рассматривает особенности союзного строительства разных форм кооперации и, опираясь на свой опыт, дает рекомендации по организации более рациональных взаимосвязей головных органов с низовыми, в частности, в потребительских и кредитных союзах. Негативная оценка была дана автором и

организации деятельности в «Сибирском союзе маслодельных артелей». Также Д. Илимский пытался раскрыть дублирование функций в Союзах и необходимость их объединения в единый орган.

Известную ценность в научно-историческом плане имеют труды представителя, а точнее лидера организационно-производственной школы А.В. Чаянова (Чаянов, 1991). В результате знакомства с его работами можно сделать вывод, что он был и одним из первых историков дореволюционной кооперации. Его работы содержат не только научный анализ происходивших в кооперативном движении процессов, но и смелые выводы, прогнозы развития, возрождения сельского хозяйства страны через различные виды кооперации. Основным объектом изучения было трудовое крестьянское семейное хозяйство, в котором А.В. Чаянов видел особую социально-экономическую ячейку, способную стать ключевым звеном в кооперативной системе. Заслугой ученого является также создание системы кооперативного просвещения.

Представителем вышеозначенной школы был и Н.П. Огановский. Его труд «Народное хозяйство Сибири» дает общий обзор различных сторон и отраслей экономики сибирской деревни, в том числе и северо-восточных областей Казахстана, где неотъемлемой и эффективной частью хозяйственного механизма стали кооперативные объединения. Работа содержит богатый фактический материал о процессе зарождения кооперативной формы хозяйствования, его рентабельности. Автор отмечает, что «трудовое хозяйство крестьян производительнее крупного, капиталистического, оно лучше приспособлено к развитию производительности» (Огановский, 1921).

Заслуживает внимания исследование В. Махова «Потребительская кооперация Сибири. В процессе ее развития» (Махов, 1923). Автор на основе анализа генезиса потребительской кооперации и ее динамики представляет нам поэтапное ее развитие. Так, он выделил 3 этапа: конец XIX века по 1905 год; 1906-1915 годы и 1916-1918 годы. Особый интерес представляет исследование становления кооперации в казахской среде. Также автор показывает условия союзного строительства, их внутреннюю организацию и преимущества. Наличие обширного материала позволяет рассматривать его как первоисточник по потребительской кооперации в регионе.

Другой работой, представляющей интерес в плане финансового состояния кооперации, является статья А. Шиша «Роль иностранного капитала в экономической жизни Сибири» (Шиша, 1922: 116-146). Автор обосновывает обоюдную потребность инвестиционных вложений как для кооператоров, так и для иностранных предпринимателей. Особое внимание он уделяет правильной организации деятельности банковских структур.

Данный период, обусловленный советской идеологией, характеризуется, конечно же, обилием научных исследований с позиций марксистско-ленинского учения. Их труды, пронизанные коммунистической идеологией, уделили большое внимание политической роли кооперации, и внесли существенные искажения в определение ее социальной сущности (Скворцов-Степанов, 1918).

Особый интерес представляет для нас также исследование одного из марксистских историков Р.И. Берзина. Его труд «Кооперация в Туркестане» (Берзин, 1924) содержит общий обзор кооперативного движения, раскрывает воздействие внешних и внутренних факторов, их социально-экономическое значение. Работа ценна наличием обширных фактических и статистических данных. Автор одним из первых утверждает, что годом зарождения кооперации в данном регионе надо считать 1901 год, что вполне обоснованно и подтверждается нами на основе анализа других первоисточников.

Период 30-50-х годов характеризуется наложением табу на исследования по дореволюционной кооперации, которые зарекомендовали себя неблагонадежными с политической точки зрения.

Исследователем, сумевшим в условиях тоталитарного ценза с позиций исторической правды раскрыть истинный ход истории развития экономики дореволюционного Казахстана, был П.Г. Галузо (Галузо, 1935). Он, занимаясь аграрными проблемами и анализируя состояние сельского хозяйства и уровень развития капиталистических отношений, обусловленных колониальной политикой царизма, охарактеризовал роль кредитной кооперации и ее закономерность. Автор позитивно оценивает расширение сети кредитных учреждений, где особое значение отводит кредитным кооперативам. Работа содержит ценные выводы и заключения о специфике экономики юга Казахстана и богата фактическим материалом.

История развития кооперации в исследованиях 50-60-х и 70-90-х годов XX века

С середины 50-х годов интерес к кооперативной теме возобновляется. Одним из первых исследований явились труды Т. Айтиева (Айтиев, 1958). Несомненной заслугой историка является создание самостоятельного исследования о кооперативном движении в Казахстане. Его статья «Возникновение кооперации в Казахстане» содержит анализ генезиса кооперации в казахском крае, в частности, потребительской формы, показывает степень охвата населения кооперативами, их финансовое состояние. Однако, придерживаясь идеологии данного периода, автор пытается показать значительную роль рабочего класса в дореволюционном кооперативном движении, что не соответствует исторической действительности по означенному периоду. Однако, это не умаляет ценности исследования, потому как оно позволяет проследить динамику потребительской кооперации.

Особое место в историографии проблемы занимают исследования историков-сибиреведов.

Следует отметить значительный вклад Л.М. Горюшкина. Его монография «Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конец XIX – начало XX века» (Горюшкин, 1967) рассматривает общие проблемы аграрного сектора, и в частности, вопросы маслоделия. Так, в главе «Специализация Западной Сибири на производстве масла» автор показывает общую картину развития маслодельной промышленности, социальный состав артелей. Им рассмотрена и деятельность кредитной кооперации в совокупности с вышеозначенными кооперативами.

Наиболее полно проблемы кооперации рассмотрены В.Г. Тюкавкиным (Тюкавкин, 1965). Его труды показывают суть потребительской кооперации, ее значение и роль в хозяйственном механизме. Им раскрыты условия существования данной формы кооперации, обусловленной в начале своего становления негативным отношением со стороны правительства, способствовавшим объединению их с производственными сельскохозяйственными кооперативами. Далее автор дает обширный обзор интенсификации и дифференциации потребительских кооперативов, позволивших в нелегких условиях военного времени создать налаженную систему обеспечения населения товарами первой необходимости.

Интересный материал содержит работа И.Г. Лашкова «Возникновение и развитие потребительской кооперации в дореволюционной Сибири» (1864-1917 годы) (Лашков, 1965). Автор на основе анализа социально-экономических предпосылок показывает трансформацию данной формы в экстенсивных хозяйствах окраин и успешность ее развития. Он рассматривает историю развития потребительских кооперативов и их союзов.

Научно-исторический интерес представляет монография Б.В. Иванова «Сибирская кооперация в период Октябрьской революции и гражданской войны» (Иванов, 1976). Автор рассмотрел широкий круг проблем, но основная заслуга его в том, что он впервые из исследователей советского периода проанализировал социальный состав кооперативных объединений. Он дал критическую оценку историографическому наследию по кооперации, в частности, отмечал, что «И.Г. Лашков и В.Г. Тюкавкин некритически переносят в свои работы периодизацию развития потребительской кооперации Сибири, данную В. Маховым, а между тем она не соответствует действительному росту низовой кооперации».

В ранних публикациях К. Алексеевой дается общий обзор отдельных форм кооперации, раскрывается их роль в социально-экономической и культурно-просветительной сферах региона. Автор показывает тесную взаимосвязь городских и сельских кооперативов, а также обосновывает экономическую рентабельность союзных органов (Алексеева, 1973). Более поздний труд, представленный монографией «Кооперативное движение в Сибири. Конец XIX – начало XX веков» содержит обширный фактический материал. Автор с новых позиций представляет эволюцию кооперации, раскрывая не только народнохозяйственное значение и культурно-просветительную деятельность, но и показывает значительную роль ее в общественно-политической жизни, не только региона, но и всей страны. Работа содержит обилие материалов различных архивов, кооперативной прессы и опубликованных источников (Алексеева, 1981: 145-148).

Общий обзор кооперативного движения содержит книга В.В. Кабанова «Октябрьская революция и кооперация» (Кабанов, 1973). Долгие годы она была единственным монографическим исследованием о дореволюционной кооперации в масштабе всей страны.

Одним из историков, обстоятельно занимавшимся проблемами кооперации, яв-

ляется Л.Е. Файн В своих статьях он дает социально-экономическую характеристику дореволюционной кооперации (Файн, 1975: 85-104). Также представляет историографический обзор, который подразделяется им на три группы в соответствии с хронологией исследования авторов: до революции, 20-30-х годов и 50-80-х годов. (Файн, 1986: 123-137).

Региональные проблемы привлекали внимание Г.А. Бочановой (Бочанова, 1978). Она занималась исследованием обрабатывающей промышленности, важной отраслью которой была маслодельная кооперация. Раскрывая экономические условия, автор отмечала существенную позитивную роль кредитных кооперативов.

Процесс проникновения банковского капитала и функционирования кредитных учреждений, в том числе кооперативных, в экономику дореволюционного Казахстана комплексно показан в работе Ц.Л. Фридмана «Кредит и кредитные учреждения в условиях многоукладной экономики дореволюционного Казахстана» (Фридман, 1972).

Монография А.П. Корелина «Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX веков» представляет познавательную ценность по истории становления и развития системы сельскохозяйственного кредита (Корелин, 1988). Автор рассматривает правовое положение учреждений мелкого кредита и на основе обширных документальных материалов показывает позицию правительства по отношению к кредитной кооперации. Значительный фактический материал представлен автором о динамике кредитной кооперации в Туркестане.

Серьезным вкладом в изучение формирования кооперативной мысли у казахского народа являются публикации С.М. Сыздыкова (Сыздыков, 1988). Автор с новых позиций рассматривает роль казахских просветителей XIX века и интеллигенции XX века в становлении и развитии кооперации среди казахов. Значительное место он отводит также органам национальной периодической печати.

Большую научно-историческую ценность представляют труды Ж.К. Касымбаева. Исследуя историю обрабатывающей промышленности северо-восточных областей Казахстана, автор показал состояние данной отрасли и уровень развития капиталистических отношений в них, обусловивших наряду с частными и распространение кооперативных объединений (Касымбаев, 1981: 58-67). Также им проведен анализ субсидирования местных промышленников, рассмотрены вопросы кредитования, в частности, отмечается роль кредитных кооперативов (Касымбаев, 1990).

Кооперативное движение в дореволюционном Казахстане в постсоветской историографии

В последние десятилетия в кругах отечественных историков возобновился интерес к вопросу кооперативного движения в дореволюционном Казахстане.

Внутрирегиональное исследование было проведено Н.А. Антончевым (Антончев, 1990). Его статья «История кооперации: Забытые уроки» показывает зарождение одного из первых потребительских обществ Акмолинской области. Большое внимание он уделяет биографическому исследованию организатора этого общества – кооператору В.Г. Марченко.

Особо следует подчеркнуть диссертационное исследование Е.Е. Бекбаевой о сельской кооперации Степного края дореволюционного периода (Бекбаева, 1992). Ее труд содержит интересный фактический и статистический материал, важные обобщения и выводы. Автор рассмотрел историю становления кооперативного движения в северо-восточных областях Казахстана в сравнении с российской, и определил ее особенности. Данное исследование является первым серьезным научным трудом непосредственно рассматривающим кооперацию дооктябрьского периода нашей республики.

Вопросы маслодельной кооперации затронула в своем исследовании В.И. Антонова (Антонова, 1992). Автор рассматривала хозяйственную сторону деятельности артелей, их преимущества.

Современному возрождению и развитию всех форм кооперативного сотрудничества посвящено исследование С. Жолдасова «Простейшие формы сельскохозяйственной кооперации Казахстана: формирование и развитие (20-30-е годы XX в.)» (Жолдасов, 1993). Автор в первой главе «Формирование простейших форм сельскохозяйственной кооперации» дает общий обзор дореволюционной кооперации, ее форм, в частности, потребительской и кредитной.

Ретроспективный анализ кооперации требует обращения к исследовательским трудам соседних стран, которые ранее входили в общую территориально-административную систему. В этом плане интерес представляют диссертационные работы К.В. Кима, Д.З. Мирзаева,

Е.Ю. Болотовой (Ким, 1988; Мирзаев, 1994; Болотова, 1991).

О генезисе кооперации в Казахстане приводят отрывочные сведения исследователи советского периода кооперативного строительства – Н.К. Мухлисов, С.С. Кривобокова, Л.А. Козорезова (Мухлисов, 1992; Кривобокова, 1996; Козорезова, 1997).

Несомненный интерес вызвало исследование С. Ялына «Возникновение и становление простейших форм кооперации (конец XIX – конец 20-х годов)» (Ялын, 1999). Заслуга автора заключается в исследовании данной темы с позиции нового исторического мышления. Это первое обобщенное издание о генезисе и эволюции кооперативной мысли в казахской среде. Автором глубоко проанализирована инициативная роль казахских просветителей XIX века – Ч. Валиханова, А. Кунанбаева и И. Алтынсарина в объединении усилий масс, ведущих экстенсивное хозяйствование. Большую роль в борьбе с пауперизированностью казахского народа имела деятельность национальной интеллигенции XX века, представителей партии «Алаш». Особо автор подчеркивает значительный вклад в освещение кооперирования казахов, его проблем и насущности, национальных органов периодической печати – журнала «Айқап» и газеты «Казақ». Главное внимание автором уделено советскому периоду строительства кооперации.

Среди современных исследований А. Соболев, Куракин А., Пахомов В., И. Тротсук рассматривают и анализируют основные исторические этапы кооперации, форматы сельской кооперации, их сильные и слабые стороны (A. Sobolev et all, 2018).

В статье К. Бруиш, посвященной некоторым аспектам раазввития кооперации в условиях социализма в позднесоветский период, для нас представляет интерес раздел, рассматриваемый раннесоветский аграрный дискурс (Bruisch, 2016).

С новой методологической позиции кооперацию, как двуединое явление, тесно обьединяющее в себе как экономические, так и социальные функции, рассматривает О. Безгина. На основе системного подхода автор выделяет место политических процессов в жизни кооперативных обществ и кооперативного движения в целом и делает вывод о том, что, «чем теснее кооперация входила во взаимодействие с годударством, тем больше коопертивные лидеры включались в политическую жизнь» и «последнее, в свою очередь приводило к разногласиям и даже к расколу в кооперативных рядах» (Безгина, 2019).

Заключение

Таким образом, анализ имеющейся литературы по кооперативному движению в дореволюционном Казахстане позволяет сделать вывод о том, что в условиях рыночной экономики и приоритетности развития агропромышленного сектора в экономике теоретическое осмысление кооперации позволит глубже понять ее эффективность и правильно выработать экономическую политику.

Литература

Айтиев Т. (1958). Возникновение кооперации в Казахстане. Кооператор Казахстана. № 5. С. 13-14.

Алексеева В.К. (1973). Из истории Сибирской маслодельной кооперации. Вопросы истории Сибири досоветского периода. Новосибирск. С. 417-430.

Алексеева В.К. (1981). Итоги и задачи изучения кооперативного движения дореволюционной Сибири. Сибирь в прошлом, настоящем и будущем. Вып. I. Сибирь в эпоху феодализма и капитализма. Новосибирск. С.145-148.

Антонова В.И. (1992). Обрабатывающая промышленность Казахстана во второй половине XIX – начале XX веков (на материалах Северного Казахстана). Диссертация на соискание ученой степени кандидата историчексих наук. Алма-Ата.

Антончев Н.А. (1990). История кооперации: забытые уроки. Коммерческие новости..№ 35. 20 сентября.

Безгина О.А. Кооперативное большинство и лидеры кооперации в политических пролцессах начала XX века. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kooperativnoe-bolshinstvo-i-lidery-kooperatsii-v-politicheskih-protsessah-nachala-hh-veka/viewer (дата обращения 28.11.2019).

Бекбаева Е.Е. (1992). Сельская кооперация Степного края в конце XIX – начале XX века (По материалам Акмолинской и Семипалатинской областей). Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Москва. 30 с.

Берзин Р.И. (1924). Кооперация в Туркестане. Ташкент. 84 с.

Болотова Е.Ю. (1991). Создание общекооперативного законодательства в дореволюционной России. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Москва. 28 с.

Бочанова Г.А. (1978). Обрабатывающая промышленность Западной Сибири: конец XIX – начало XX в. Новосибирск: «Наука». 255 с.

Бруиш К. (2016). The Soviet Village Revisited. URL: https://journals.openedition.org/monderusse/8332 (дата обращеения: 5.12.2019).

Виноградов К. (1916). Потребительская кооперация Акмолинской области в 1915 году. Омск. С. 45.

Галузо П.Г. (1935). Туркестан – колония. Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР. 226 с.

Горюшкин Л.М. (1967). Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конец XIX – начало XX века. Новосибирск. 411 с.

Жолдасов С. (1993). Простейшие формы сельскохозяйственной кооперации Казахстана: формирование и развитие (20-30-е годы XX в.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алма-Ата.

Иванов Б.В. (1976). Сибирская кооперация в период Октябрьской революции и гражданской войны. Томск: Издательство университета. 375 с.

Илимский Д. (1919). Кооперативные союзы в Сибири (1908-1918 годы). Москва. 1919. 102 с.

Кабанов В.В. (1973). Октябрьская революция и кооперация. (1917 – март 1919 года). Москва: «Наука». 296 с.

Календарь «Спутник кооператора» на 1915 год. (1914). Санкт-Петербург. 320 с.

Касымбаев Ж.К. (1981). Из истории развития городской промышленности Восточного Казахстана в начале XX века (уровень развития, структура, влияние смежных районов). Социально-экономические и исторические предпосылки и прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. Алма-Ата. С. 58-67.

Касымбаев Ж.К. (1990). Города Восточного Казахстана в 1861-1917 годы (социально-экономический аспект). Алма-Ата: «Галым». 180 с.

Ким К.В. (1988). Крестьянская кооперация Дальнего Востока (1908-1917 годы). Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Горький. 29 с.

Козорезова Л.А. (1997). Развитие кооперации Северного Казахстана в 20-е годы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алма-Ата.

Корелин А.П. (1988). Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX века. Москва: «Наука». 259 с.

Краинский В.В. (1909). К организации мелкого кредита в крае. Семиречинские областные ведомости. № 48. июнь. С. 6-7.

Кривобокова С.С. (1996). История дискуссий по кооперативному движению и развитие сельскохозяйственной кооперации в Казахстане в 1921-29 годы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Уральск.

Лашков И.Г. (1965). Возникновение и развитие потребительской кооперации в дореволюционной Сибири. (1864-1917 годы). Очерки истории потребительской кооперации Сибири. Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство. 335 с.

Макаров Н.П. (1910). Крестьянское кооперативное движение в Западной Сибири. Москва. «Тов-во тип. А.И.Мамонтова». С.78.

Махов В. (1923). Потребительская кооперации Сибири. В процессе ее развития: Материалы по истории кооперации (1898 – 1920 годы). Новониколаевск. 241 с.

Меркулов А.В. Кооперативное движение в России. Вестник кооперации. (1915). № 1. С. 59.

Меркулов А.В. (1915). Исторический очерк потребительской кооперации в России. Москва. «М.С.П.О.». 122 с.

Мирзаев Д.З. (1994). Развитие кооперативной формы хозяйствования в условиях рыночных отношений в Туркестане. Опыт и проблемы. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Ташкент. 30 с.

Мурашкинцев А.А. (1902). О производстве и сбыте экспортного масла в Западной Сибири. Санкт-Петербург. 136 с.

Мухлисов Н.К. (1992). Потребительская кооперация Казахстана в 20-е годы: исторический опыт и уроки. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Алма-Ата. 30 с.

Огановский Н.П. (1921). Народное хозяйство Сибири. Омск. 210 с.

Скворцов-Степанов И.И. (1918). Потребительские общества и рабочий класс. Москва.

Sobolev A. et all. Cooperation in Rural Russia: Past, Present and Future. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/cooperation-in-rural-russia-past-present-and-future (дата обращения 22.11.2019).

Сыздыков С. (1990). Первые мысли. Кооператор Казахстана. № 8. С. 47-48.

Туган-Барановский М.И. (1989). Социальные основы кооперации. Москва. «Экономика», С. 67.

Тюкавкин В.Г. (1965). Потребительская кооперация в сельском хозяйстве Сибири в начале XX века. Сибирь периода капитализма. Новосибирск. С. 72-88.

Файн Л.Е. (1975). Социально-экономическая характеристика дореволюционной кооперации России. Классовая борьба и общественно-политическая жизнь дореволюционной России. Сб. 8. Тюмень. С. 85-104.

Файн Л.Е. (1986). Советская историография кооперативного движения в России в XIX –начале XX века. Межвузовский сборник научных трудов. Иваново. С. 123-137.

Фридман Ц.Л. (1972). Кредит и кредитные учреждения в условиях многоукладности экономики дореволюционного Казахстана. Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности. Свердловск. 376 с.

Хейсин М.Л. (1914). Этапы кооперативного движения. Календарь «Спутник кооператора» на 1915 год. Санкт-Петербург. С.15-22.

Чайковский Н.В. (1914). Союз сибирских маслодельных артелей. Петроград. 56 с.

Чаянов А.В. (1991). Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. Москва. 454 с.

Шиша А. (1922). Роль иностранного капитала в экономической жизни Сибири. Сибирские огни. № 4. С.116-146.

Ялын С. (1999). Возникновение и становление простейших форм кооперации (конец XIX века – конец 20-х годов). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алма-Ата.

References

Ajtiev T. (1958). Vozniknovenie kooperacii v Kazahstane [The emergence of cooperation in Kazakhstan]. Kooperator Kazahstana. № 5. S. 13-14.

Alekseeva V.K. (1973). Iz istorii Sibirskoj maslodel'noj kooperacii [From the history of Siberian oil cooperation]. Voprosy istorii Sibiri dosovetskogo perioda. Novosibirsk. S. 417-430.

Alekseeva V.K. (1981). Itogi i zadachi izucheniya kooperativnogo dvizheniya dorevolyucionnoj Sibiri [Results and tasks of studying the cooperative movement of pre-revolutionary Siberia]. Sibir' v proshlom, nastoyashchem i budushchem. Vyp. I. Sibir' v epohu feodalizma i kapitalizma. Novosibirsk. S.145-148.

Antonova V.I. (1992). Obrabatyvayushchaya promyshlennost' Kazahstana vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vekov (na materialah Severnogo Kazahstana) [The manufacturing industry of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries (based on materials from Northern Kazakhstan)]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheksih nauk. Alma-Ata.

Antonchev N.A. (1990). Istoriya kooperacii: zabytye uroki [History of cooperation: forgotten lessons]. Kommercheskie novosti..№ 35. 20 sentyabrya.

Bezgina O.A. Kooperativnoe bol'shinstvo i lidery kooperacii v politicheskih prolcessah nachala XX veka [The cooperative majority and leaders of cooperation in political processes of the early twentieth century]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kooperativnoe-bolshinstvo-i-lidery-kooperatsii-v-politicheskih-protsessah-nachala-hh-veka/viewer (Reference date: 28.11.2019).

Bekbaeva E.E. (1992). Sel'skaya kooperaciya Stepnogo kraya v konce XIX – nachale XX veka (Po materialam Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej) [Rural cooperation of the Steppe region in the late XIX – early XX century (Based on materials from Akmola and Semipalatinsk regions)]. Avtoreferat dissertacii kandidata istoricheskih nauk. Moskva. 30 s.

Berzin R.I. (1924). Kooperaciya v Turkestane [Cooperation in Turkestan]. Tashkent. 84 s.

Bolotova E.Yu. (1991). Sozdanie obshchekooperativnogo zakonodatel'stva v dorevolyucionnoj Rossii [Creation of general cooperative legislation in pre-revolutionary Russia]. Avtoreferat dissertacii kandidata istoricheskih nauk. Moskva. 28 s.

Bochanova G.A. (1978). Obrabatyvayushchaya promyshlennost' Zapadnoj Sibiri: konec XIX – nachalo XX v. [Manufacturing industry of Western Siberia: the end of the XIX – the beginning of the XX century]. Novosibirsk: «Nauka». 255 s.

Bruisch K. (2016).The Soviet Village Revisited. URL: https://journals.openedition.org/monderusse/8332 (Reference date: 5.12.2019).

Vinogradov K. (1916). Potrebitel'skaya kooperaciya Akmolinskoj oblasti v 1915 godu [Consumer cooperation in Akmola region in 1915]. Omsk. S. 45.

Galuzo P.G. (1935). Turkestan – koloniya [Turkestan is a colony]. Tashkent: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Uzbekskoj SSR. 226 s.

Goryushkin L.M. (1967). Sibirskoe krest'yanstvo na rubezhe dvuh vekov. Konec XIX – nachalo XX veka [The Siberian peasantry at the turn of the century. The end of the XIX – the beginning of the twentieth century]. Novosibirsk. 411 s.

Zholdasov S. (1993). Prostejshie formy sel'skohozyajstvennoj kooperacii Kazahstana: formirovanie i razvitie (20-30-e gody XX v.) [The simplest forms of agricultural cooperation in Kazakhstan: formation and development (20-30s of the twentieth century)]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskih nauk. Alma-Ata.

Ivanov B.V. (1976). Sibirskaya kooperaciya v period Oktyabr'skoj revolyucii i grazhdanskoj vojny [Siberian cooperation during the October Revolution and the Civil War]. Tomsk: Izdatel'stvo universiteta. 375 s.

Ilimskij D. (1919). Kooperativnye soyuzy v Sibiri (1908-1918 gody) [Cooperative unions in Siberia (1908-1918)]. Moskva. 1919. 102 s.

Kabanov V.V. (1973). Oktyabr'skaya revolyuciya i kooperaciya. (1917 – mart 1919 goda) [October revolution and cooperation. (1917 – March 1919)]. Moskva: «Nauka». 296 s.

Kalendar' «Sputnik kooperatora» na 1915 god [Calendar "Satellite of the cooperator" for 1915]. (1914). Sankt-Peterburg. 320 s.

Kasymbaev Zh.K. (1981). Iz istorii razvitiya gorodskoj promyshlennosti Vostochnogo Kazahstana v nachale XX veka (uroven' razvitiya, struktura, vliyanie smezhnyh rajonov) [From the history of the development of urban industry in East Kazakhstan at the beginning of the twentieth century (level of development, structure, influence of adjacent regions)]. Social'no-ekonomicheskie i istoricheskie predposylki i progressivnoe znachenie prisoedineniya Kazahstana k Rossii. Alma-Ata. S. 58-67.

Kasymbaev Zh.K. (1990). Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 gody (social'no-ekonomicheskij aspekt) [Cities of East Kazakhstan in 1861-1917 (socio-economic aspect)]. Alma-Ata: «Galym». 180 s.

Kim K.V. (1988). Krest'yanskaya kooperaciya Dal'nego Vostoka (1908-1917 gody) [Peasant cooperation in the Far East (1908-1917)]. Avtoreferat dissertacii kandidata istoricheskih nauk. Gor'kij. 29 s.

Kozorezova L.A. (1997). Razvitie kooperacii Severnogo Kazahstana v 20-e gody [Development of cooperation of Northern Kazakhstan in the 20s]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Alma-Ata.

Korelin A.P. (1988). Sel'skohozyajstvennyj kredit v Rossii v konce XIX – nachale XX veka [Agricultural credit in Russia in the late XIX – early XX century]. Moskva: «Nauka». 259 s.

Krainskij V.V. (1909). K organizacii melkogo kredita v krae [To the organization of a small loan in the province]. Semirechinskie oblastnye vedomosti. № 48. iyun'. S. 6-7.

Krivobokova S.S. (1996). Istoriya diskussij po kooperativnomu dvizheniyu i razvitie sel'skohozyajstvennoj kooperacii v Kazahstane v 1921-29 gody [The history of discussions on the cooperative movement and the development of agricultural cooperation in Kazakhstan in 1921-29]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Ural'sk.

Lashkov I.G. (1965). Vozniknovenie i razvitie potrebitel'skoj kooperacii v dorevolyucionnoj Sibiri (1864-1917 gody) [The emergence and development of consumer cooperation in pre-revolutionary Siberia (1864-1917 years)]. Ocherki istorii potrebitel'skoj kooperacii Sibiri. Novosibirsk: Zapadno-Sibirskoe knizhnoe izdatel'stvo. 335 s.

Makarov N.P. (1910). Krest'yanskoe kooperativnoe dvizhenie v Zapadnoj Sibiri [Peasant cooperative movement in Western Siberia]. Moskva. «Tov-vo tip. A.I.Mamontova». S.78.

Mahov V. (1923). Potrebitel'skaya kooperacii Sibiri. V processe ee razvitiya: Materialy po istorii kooperacii (1898 – 1920 gody) [Consumer cooperation of Siberia. In the process of its development: Materials on the history of cooperation (1898 – 1920)]. Novonikolaevsk. 241 s.

Merkulov A.V. Kooperativnoe dvizhenie v Rossii [Cooperative movement in Russia]. Vestnik kooperacii. (1915). № 1. S. 59.

Merkulov A.V. (1915). Istoricheskij ocherk potrebitel'skoj kooperacii v Rossii [Historical outline of consumer cooperation in Russia]. Moskva. «M.S.P.O.». 122 s.

Mirzaev D.Z. (1994). Razvitie kooperativnoj formy hozyajstvovaniya v usloviyah rynochnyh otnoshenij v Turkestane. Opyt i problemy [The development of a cooperative form of management in a market economy in Turkestan. Experience and challenges]. Avtoreferat dissertacii kandidata istoricheskih nauk. Tashkent. 30 s.

Murashkincev A.A. (1902). O proizvodstve i sbyte eksportnogo masla v Zapadnoj Sibiri [On the production and marketing of export oil in Western Siberia]. Sankt-Peterburg. 136 s.

Muhlisov N.K. (1992). Potrebitel'skaya kooperaciya Kazahstana v 20-e gody: istoricheskij opyt i uroki [Consumer cooperation in Kazakhstan in the 20s: historical experience and lessons]. Avtoreferat dissertacii kandidata istoricheskih nauk. Alma-Ata. 30 s.

Oganovskij N.P. (1921). Narodnoe hozyajstvo Sibiri [The national economy of Siberia]. Omsk. 210 s.

Skvorcov-Stepanov I.I. (1918). Potrebitel'skie obshchestva i rabochij klass [Consumer societies and the working class]. Moskva.

Sobolev A. et all. Cooperation in Rural Russia: Past, Present and Future. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/cooperation-in-rural-russia-past-present-and-future (Reference date: 22.11.2019).

Syzdykov S. (1990). Pervye mysli [First thoughts]. Kooperator Kazahstana. № 8. S. 47-48.

Tugan-Baranovskij M.I. (1989). Social'nye osnovy kooperacii [Social foundations of cooperation]. Moskva. «Ekonomika», S. 67.

Tyukavkin V.G. (1965). Potrebitel'skaya kooperaciya v sel'skom hozyajstve Sibiri v nachale XX veka [Consumer cooperation in agriculture in Siberia in the early twentieth century]. Sibir' perioda kapitalizma. Novosibirsk. S. 72-88.

Fajn L.E. (1975). Social'no-ekonomicheskaya harakteristika dorevolyucionnoj kooperacii Rossii [Socio-economic characteristics of pre-revolutionary cooperation of Russia]. Klassovaya bor'ba i obshchestvenno-politicheskaya zhizn' dorevolyucionnoj Rossii. Sb. 8. Tyumen'. S. 85-104.

Fajn L.E. (1986). Sovetskaya istoriografiya kooperativnogo dvizheniya v Rossii v XIX – nachale XX veka [Soviet historiography of the cooperative movement in Russia in the 19th – early 20th century]. Mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov. Ivanovo. S. 123-137.

Fridman C.L. (1972). Kredit i kreditnye uchrezhdeniya v usloviyah mnogoukladnosti ekonomiki dorevolyucionnogo Kazahstana. Voprosy istorii kapitalisticheskoj Rossii. Problema mnogoukladnosti. Sverdlovsk. 376 s.

Hejsin M.L. (1914). Etapy kooperativnogo dvizheniya [Stages of the cooperative movement]. Kalendar' «Sputnik kooperatora» na 1915 god. Sankt-Peterburg. S.15-22.

Chajkovskij N.V. (1914). Soyuz sibirskih maslodel'nyh artelej [Union of Siberian Butter Artels]. Petrograd. 56 s.

Chayanov A.V. (1991). Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohozyajstvennoj kooperacii [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation]. Moskva. 454 s.

Shisha A. (1922). Rol' inostrannogo kapitala v ekonomicheskoj zhizni Sibiri [The role of foreign capital in the economic life of Siberia]. Sibirskie ogni. № 4. S.116-146.

Yalyn S. (1999). Vozniknovenie i stanovlenie prostejshih form kooperacii (konec XIX veka – konec 20-h godov) [The emergence and formation of the simplest forms of cooperation (late 19th century – late 20s)]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Alma-Ata.

ҒТАМР 03. 41. 01 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.18

Д. Аяпова[1], Ұ. Үмітқалиев[2]

[1]PhD докторант, e-mail: dianasko@mail.ru
[2]Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖҮРГІЗУ

Археологияны тереңірек түсіну үшін эксперименттік археологияның рөлі өте жоғары екендігі баршамызға мәлім. Кейбір эксперименттер барысында өндіріс қалдықтарын зерттеуге арналған артефактілер дайындалса, басқалары түрлі операциялардың тиімділігін анықтауға бағытталады. Жалпы, бұндай зерттеулер әр түрлі болғанымен, олардың теориялық тестілеу мен зерттелуінің практикалық, физикалық аспектілеріне байланысты ортақ белгілері көп. Дегенмен де, кез келген экспериментті бастамас бұрын, зерттеуші эксперимент нәтижесі арқылы қандай гипотезаны дәлелдейтінін және зерттеудің түпкілікті мақсатын айқындауы міндетті. Нақты зерттеу жұмысының мақсаты тақырып аясындағы шетелдік авторлардың эксперименттік зерттеулерді ұйымдастыру үдерісіне қатысты зерттеулерін сараптау, сондай-ақ әр кезеңінің анықтамасы бар оңтайлы нұсқаны ұсыну болып табылады. Зерттеу барысында тарихнамалық принцип пен материалдарды салыстырмалы-талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің теориялық негізін XIX ғ. ортасы мен XXI ғ. басы аралығындағы археологиядағы эксперимент барысы мен өткізілу тәртібіне арналған еңбектер құрайды. Зерттеу нәтижесінде, біз, эксперименттік зерттеуді орындаудың бес кезеңі толығымен сипатталған оңтайлы кестені ұсындық. Осы орайда, археологиядағы эксперименттік зерттеу аз мәліметтерге негізделген гипотезаларды орынды тұжырымдарға айналдыру мүмкіндігі екендігін ескере отырып, біз ұсынған тәртіп тек дәлелдеудің дәрежесін ғана көтере алады деген қорытынды шығарамыз.

Түйін сөздер: эксперименттік археология, эксперименттік зерттеуді ұйымдастыру, эксперимент сипаттамасы.

D. Ayapova[1], U. Umitkaliev[2]

[1]PhD candidate, e-mail: dianasko@mail.ru
[2]Candidate of historical sciences, docent, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,

Organizing and conducting experimental research in archeology

The role of experimental archeology in a deeper understanding of archeology is extremely important. Some experimental studies are conducted with the aim of studying and testing replicas of artifacts, while others are aimed at determining the effectiveness of various operations. Despite this, all experiments have many common features related to the practical and physical aspects of theoretical testing and the study. However, the experimental research procedure should begin with the definition of a specific hypothesis and goal. This article is devoted to the study of existing procedures for organizing and conducting experimental research, as well as the development of the best option with a clear definition of each stages of the experiment. The theoretical basis of the study is the work of foreign authors of the mid.19th- early 21th centuries, devoted to the process and procedure for conducting experimental research in archeology. As a result, we presented the optimal procedure for conducting an experimental research consisting of five stages. In conclusion, we summarize that the proposed option for organizing and conducting experimental research can only increase the degree of evidence, since experimental research in archeology have the ability to turn hypotheses based on these data into reasonable concepts.

Key words: experimental archeology, organizing experimental research, experiment characteristics.

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Д. Аяпова[1], У. Умиткалиев[2]
[1]PhD докторант, e-mail: dianasko@mail.ru
[2]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: uumitkaliev@bk.ru
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

Организация и проведение экспериментального исследования в археологии

Роль экспериментальной археологии в более глубоком понимании археологии чрезвычайно важна. Некоторые экспериментальные исследования проводятся с целю изучения и тестирования реплик артефактов, другие же нацелены на определение эффективности различных операций и методик. Но несмотря на это, у всех у них много общих черт, связанных с практическими и физическими аспектами теоретического тестирования и исследования. Безусловно, что процедура проведения экспериментального исследования должна начаться с определения конкретной гипотезы и цели. Данная работа посвящена анализу существующих в науке процедур организации и проведения экспериментальных исследований, в частности авторами разрабатывается оптимальный вариант процедуры с четкими определениями каждого из этапов эксприментa. Теоретическую основу исследования составляют работы зарубежных авторов середины XIX – начала XXI веков, посвященные процессу и порядку проведения эксперимента в археологии. В результате, мы представили оптимальную процедуру проведения экспериментального исследования в виде таблицы. В заключении, авторы делают вывод, что предложенный вариант организации и проведения экспериментального исследования может повысить лишь степень доказательности, поскольку экспериментальные исследования в археологии имеют возможность превратить основанные на неполных данных гипотезы в разумные концепции.

Ключевые слова: экспериментальная археология, организация экспериментального исследования, характеристика эксперимента.

Кіріспе

Археология ғылымының толықтай құжатталған ғылыми эксперименттерді қолдана отырып, осы уақытқа дейін шешімін таппаған сұрақтарға жауап іздеуге арналған бағыты – эксперименттік археология деп аталады. Жалпы, эксперименттік зерттеулер ежелгі мәдениеттердің тас технологиясынан бастап үй құрылысына дейінгі барлық аспектілері бойынша өткізіледі. Аталған зерттеулер барысында ғалымдар ежелгі қолөнер түрлерімен, ұмыт қалған технологияларды қалпына келтірумен, сондай-ақ маусымдық ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізумен айналысады.

Белгілі антрополог, тас дәуірі археологиясының маманы Рут Трингэмнің пікірінше, бастапқыда археологтар эксперименттік зерттеулер нәтижесін ұзақ уақыт бойы елемеуінің екі себебі болған, біріншісіне – аталған зерттеулердің теориялық негізінің әлсіз болуы, екіншісіне – эксперимент барысын жобалау, жүргізу, нәтижелерді ғылыми талдау процедураларына қойылатын нақты талаптардың болмауы жатады (Tringham R., 1978, p. 171). Осы орайда, біз, бірінші себепті талдайтын болсақ, зерттеуші экспериментті бастамас бұрын өзіне Эксперимент арқылы қандай гипотезаны дәлелдеймін? Эксперименттің мақсаты қандай? Алынған нәтижелер шынайы ма? деген сынды бірнеше сұрақ қоюы міндетті екенін атап өтуіміз маңызды. Себебі, бұл сұрақтарға жауап беру эксперименттің теориялық негізінің дұрыс болуын қамтамасыз етеді. Нақты зерттеу жұмысының мақсаты жоғарыда аталған екінші себепке негізделіп, археологиялық экспериментті ұйымдастыру мен жүргізудің бірнеше автор ұсынған процедураларын саралау арқылы әр кезеңінің анықтамасы бар оңтайлы нұсқаны көпшілікке ұсыну болмақ.

Әдіснама

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізін қазіргі уақытқа дейін өз маңыздылығын жоғалтпаған тенденциялар мен дәйексөздері жоғары сілтемелерге ие әдебиеттерді, сондай-ақ теориялық, эксперименттік дискурстағы жаңа зерттеулерді тарихнамалық принцип негізінде ұсыну мен салыстырмалы-талдау әдістері құрайды.

Экспериментті ұйымдастыру бойынша зерттеулер

Алғашқылардың бірі болып эксперименттерді теориялық тұрғыдан жіктеп, мақсат қоюдың логикалық схемасын жасаған – Роберт Эшер (Ascher, 1961). Сонымен қатар, американдық ар-

хеолог эксперименттік зерттеу дәйектілігі мен прогрессивтілігін қамтамасыз ететін бес міндетті айқындайды. Олар:

1. Шектеулі жұмыс гипотезасын тексерілетін нысанға айналдыру.

Ең алдымен жұмыс гипотезасы белгілі бір дереккөзге негізделеді. Демек, гипотезаны құру эксперименттің бастауы. Р. Эшердің пікірінше зерттеуші объектінің нақты түйіндері, бөлшектері және т.б. бөліктері бар моделін, алдымен ойша құрастырып алады. Бұл жерде, эксперимент орындау алдында жұмыс гипотезасының шектеулерін әзірлеу міндетті екендігін атап өту қажет. Өз кезегінде, бұған біздің ғасырдың 30-жылдарында ағылшын зерттеушісі К. Пирс назар аударған. Оның пікірінше шектеулі жұмыс гипотезасын сынаудың негізгі шарты – ол жұмыс істейтін нысандарды таңдау құқығына ие экспериментатордың болуы (Peirce, 1934: 424). Р. Эшердың: «А-ны» орындасам, «В-ға» жетемін» деген сөздері жұмыс гипотезасының шектеулі екенін білдіреді.

2. Эксперименттік материалды таңдау. Аталған міндетті толығымен орындау үшін зерттеуші үш негізгі қағиданы орындауы керек:

а) бірінші басшылық қағидасы – зерттеу материалы зерттеу нысанына айналатындықтан, оның ескерткіш аумағында қолжетімділігі туралы ақпарат болуы керек;

б) екінші басшылық қағидасы негізінде зерттеуші тиімді материал таңдау арқылы ежелгі адамдарға қол жетімді әдістерді қайталай алады;

в) үшінші басшылық қағидасы бойынша зерттеуші сол заманға сай немесе сипаттамалары ұқсас материалдармен жұмыс жасауы керек.

3. Тақырыптық және тиімді материалдармен жұмыс.

Осыған ұқсас бірнеше эксперименттерді орындау арқылы біз бір шешімді жойып, басқаларын таба аламыз.

4. Эксперимент нәтижелерін талдау.

Эксперимент нәтижелері экспериментті орындау барысының дұрыстығына тағы да бір рет тексерілуі керек. Дәл осы тексерістен кейінгі нәтижелерді әрі қарай түсіндіру қажет.

5. Қорытындыда эксперимент нәтижелерін түсіндіру.

Экспериментке негізделген тұжырым сенімділігін үш жолмен күшейтуге болады: эксперимент материалын таңдау; растайтын деректерді анықтау; мүмкіндігінше бірдей нұсқаларды орындау (Ascher, 1961: 810-811).

Алайда, орыс археологы Г.Ф. Коробкова Р. Эшердің міндеттер қоюдың логикалық схемасын нақтылау қажет деп есептейді. Оның ойынша, эксперимент міндеттерін тұжырымдау археологиямен тығыз байланысты болуы керек, сондай-ақ «тәжірибе үшін тәжірибе» үлгісі болмас үшін осы ғылымның алдында тұрған міндеттерден туындауы қажет (Коробкова, 1987: 35). Өз кезегінде, В.Г. Васильев Г.Ф. Коробкова археолог үшін эксперимент объективті сенсорлық тәжірибе алудың негізгі көзі екенін ұмытып, Р. Эшердің схемасын тым қатаң сынға алғанын атап өткен (Васильев, 2000: 17). Біздің ойымызша шектеулі міндеттер қоюдың логикалық схемасы, осыған ұқсас басқа да схемалар сияқты эксперименттік зерттеулердің барлық түрлері үшін әмбебап бола алмайды

Өз кезегінде Дж. Коулз, Р. Эшер сияқты, экспериментті жүзеге асырудың алдындағы міндеттерді талдайды. Осы талдаулар негізінде ол эксперимент орындауға қажетті қағидаларды «ойын ережелері» деп атайды (1-кесте). Аталған ережелер кез келген эксперимент үшін барлық жағдайларда сақталуы керек болса, кейбіреулері тек жеке эксперименттер үшін қолданылады (Coles J, 1973: 16-18).

Осылайша, Дж.Коулз өзінің қағидаларында эксперимент орындалуын анықтайтын объективті міндеттерге қосымша субъективті факторларға да назар аударды. Осы орайда, біз субъективті фактор эксперимент барысына әсер етумен қатар, тікелей археологтың зерттеуге деген көзқарасын білдіретінін атап өтеміз. Себебі, эксперименттік зерттеулерде зерттеушінің білімі, шеберлігі мен тәжірибесі, дұрыс сұрақтар қою мен эксперименттің мақсатын көрсете білу қабілеттеріне байланысты субъективті фактордың рөлі жоғары. «Ойын ережелерінің» басқа қағидаларына тоқталып, талдайтын болсақ. Біздің ойымызша, эксперименттің қайталану мүмкіндігіне қатысты бесінші қағиданың маңызы жоғары. Өйткені, бір рет жасалған эксперимент келесі жолы қайталанбаса, одан шыққан нәтиже де сенімсіз. Ал жетінші қағида зерттеушіні өз экспериментінің нәтижелерін аксиома ретінде қабылдаудан сақтайды.

Қазіргі зерттеушілердің көбі «ойын ережелерінің» барлық қағидаларын «интуитивті» түрде ұстанады. Р. Трингхэм өзінің «Эксперимент, этноархеология және әдіснамадағы іздеулер» атты еңбегінде (1978) эксперименттің орындалу тәртібі туралы айта отырып, тестілеудің өзгергіштігіне назар аударады: «Археологтар жүргізген эксперименттік зерттеулер өзгергіштікті өте қатаң бақылайды немесе толықтай бақыламайды» (Tringham, 1978:171). Автордың

бірінші жағдайда эксперименттер зертханада этнографиялық материалдарды пайдалана отырып жүргізілсе, екінші жағдайда (бақылаудың толық болмауы) өткен тіршілік «эксперименттер» деп аталатын сәтті тәжірибелер аясында жанданатынын атап өткендігі маңызды. Өйткені, эспримент барысын қадағалау нәтиженің дәйектілігіне тікелей әсер етеді.

1-кесте – Дж. Коулз бекіткен ұсыныстар (1973).

1.	Экспериментте пайдаланылатын материалдар зерттеліп отырған қауымдастыққа қол жетімді болды ма, жоқ па соны анықтау керек.
2.	Зерттеу барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер сол қоғамның дамуымен сәйкес келуі керек.
3.	Заманауи техникалық және аналитикалық зерттеулер экспериментке дейін және одан кейін жүргізілсе, дұрыс нәтижені қамтамасыз етеді. Алайда оларды қолдану зерттеуге кедергі жасамауы керек.
4.	Зерттеу ауқымы дұрыс анықталып, тиісінше бағалануы керек. Егер кішірейтілген модельдер пайдаланылса, нәтижеге деген сенімсіздік туындауы мүмкін.
5.	Кездейсоқ нәтижеге жол бермеу үшін эксперименттік зерттеулерді қайталау маңызды. Сондай-ақ бұл эксперимент қайталанатын болуы керек
6.	Түпкілікті нәтижеге қол жеткізу барысында ақыл мен ой ашық болуы қажет
7.	Эксперимент нәтижелері ежелгі технологияның нақты дәлелі ретінде қабылданбауы керек, себебі бұл абсолютті дәлелі емес. Сіз тек оның сенімділігін жоғарылату үшін басқа материалдарды пайдалана аласыз.
8.	Эксперимент жүргізуші эксперимент нәтижелерінің сенімділігін төмендегідей сұрақтарды қою арқылы бағалауы мүмкін: дұрыс нәтижелер қолданылды ма? Дұрыс әдістер қолданылды ма? Қателер болды ма? Рәсімдер нақты сипатталды ма? Жеке пікірлер, мінез ерекшеліктері, жеңілдету туралы алдын ала құрастырылған идеялар, жалқаулық, шаршау, зеріктіру, шамадан тыс ынта экспериментке әсер ете ме?

Одан басқа, чех зерттеушілері Я. Малина мен Р. Малинова археологиялық эксперимент жүргізудің өзіндік ережелерін тұжырымдады:

1. Эксперимент нәтижесі негізінде өткен заманда қолданылған әдістер тәжірибедегі әдістермен бірдей болды ма, әлде жоқ па, оны нақты және дәл анықтау мүмкін емес. Біз нақты дәлелдемелерді болжай да, сұрай да алмаймыз.

2. Тәжірибенің нәтижесі уақыт пен кеңістікте анықталмайды. Өйткені өткен уақытта қандайда бір процестің белгілі бір жолмен жүзеге асырылғанын дәлелдеген кезде, біз мұны әрдайым және барлық жерде болғандығын нақты айтуға құқығымыз жоқ.

3. Эксперименттік зерттеулер әдетте нақты қойылған мақсат пен күтілетін нәтижелерге негізделіп өткізіледі. Алайда сіз қолданылған әдіс тек оң нәтиже бере алатындығына сенімді болмауыңыз керек. Әр түрлі нәтиже беретін, алғашқы сәтті нәтижеге деген соқыр сенімді жоятын бірнеше әдістер қолданылуы керек.

4. Эксперимент барысында ежелгі адам қолданғанға ұқсас материал пайдаланылады. Әдістер де ежелгі қоғам ұстанып жүрген әдістерге сәйкес болуы керек.

5. Егер үлкен нысандар – бекіністер, пирамидалар және т.б. салу барысына жұмсалған еңбек күші мен уақыты зерттелсе, онда олардың көлемі сол дәуірдегідей болуының қажеті жоқ. Сіздің масштабты азайтып, «үлгілік» жұмыс жасауыңызға болады.

6. Эксперименттік зерттеу жүргізу барысында барлық әрекеттер мен пайдаланылған материалды, алынған нәтижелерді нақты сипаттау осы сияқты басқа да эксперименттер нәтижелерін объективті түрде салыстыру үшін қажет (Малинова, Малина, 1988: 17). Біз бұл орайда, үшінші ережені орындау, эксперимент нәтижесінің шынайылығына оң әсер тигізетінін ерекше атап өтеміз. Себебі, бір әдістің нәтижесін басқа әдістер нәтижесімен салыстыру арқылы нақты тұжырым жасауға болады.

Ресейлік археолог Е.Ю. Гиря эксперименттік зерттеулерді өткізудің басқаша процедурасын ұсынады. Археологиялық эксперимент моделін сақтау үшін эксперимент келесі кезеңдерді қажет етеді:

– археологиялық дереккөз бен оның мәнмәтінін зерттеу;

– жұмыс гипотезасы мен эксперименттік жағдайды қалыптастыру;

– өткен объектің немесе процестің моделін құру;

– археологиялық дереккөз негізінде модель мен нысан арасындағы ұқсастықты дәлелдеу;

– модельді қолдану, жұмыс гипотезасын тексеру;

– нәтижелерді бекіту;

– эксперименттік мәліметтерді өткен заңдылықтарға сәйкес негіздеу;

– жаңа деректерді түсіндіру (Гиря, 1992: 15).

Е.Ю. Гири ұсынған логикалық тәртіп, әсіресе эксперименттік үй салуда кеңінен қолданылатынын атап өту маңызды. Себебі ол, эксперимент барысында жасалған үлгі арқылы белгілі бір гипотезаларды дәлелдеуге болатынын айтады.

XX ғ. аяғында археологиялық керамикаға негізделген эксперименттік зерттеу жүргізудің И.В. Васильева мен Н.П. Салугина ұсынған, бес кезеңнен тұратын тағы бір сызбасы пайда болды:

Бірінші кезең – жұмыс гипотезасын құру. Эксперименттік гипотезаға қойылатын негізгі талаптар: біркелкілік, нақтылық және қарапайымдылық, себебі күрделі гипотезаны тексеру қиын.

Екінші кезең – эксперимент барысы жоспарын құру. Оған зерттелетін факторларды таңдау, алынған ақпараттың қажеттілігі мен жеткіліктілігін анықтау, ережелер мен формаларды белгілеу, эксперименттің барысы мен оның нәтижелерін белгілеу кіреді.

Үшінші кезең – модельдің өзін дайындау (физикалық модельдеу).

Төртінші кезең – модельді зерттеу, зерттеу әдістері мен шекараларын, әртүрлі факторлардың сапалық және сандық сипаттамалары мен себеп-салдарлық байланысын анықтаудан тұрады.

Бесінші кезең – деректі зерттеу, объектінің зерттелетін ерекшеліктерін модельмен сәйкестендіру арқылы гипотезаны тексеру (бұл жағдайда археологиялық керамика) (Васильева, Салугина, 19991: 88-189). Біздің ойымызша, осы кезеңдерден кейін зерттеудің эмпирикалық деңгейі аяқталып, теориялық бөлігі басталады

XX ғасырдың басында Ағылшын-американдық және Батыс Еуропа археологиясында эксперименттік зерттеулердің жаңа әдіснамалық және процедуралық негізі дамиды. Өз кезегінде П. Кетелборн эксперименттік археологияның күшті және әлсіз жақтарын теориялық талқылау барысында келесі төрт түйінді сұрақтардың жекелеген аспектілеріне тоқталады, бұлар: жағдай, негізгі қызмет, тартымды сапа, жеңіске жету стратегиясы. Төртінші сұрақта автор: «Ойынды әртүрлі жолмен жеңуге болатындығы сияқты, эксперименттердегі мәселелерді 7 түрлі жолдар немесе стратегиялардың көмегімен шешуге болады», – деген қорытынды шығарады (Kelterborn, 2005:121).

Соңғы жылдары археологиялық эксперименттерді жоспарлау мен өткізуге арналған еңбектердің арасында Джеффри Фергюсонның «Археологиядағы эксперименттік зерттеулерді жобалау» атты кітабының маңызы зор. Себебі, әр тарауда шикізат түріне байланысты дереккөздер мен эксперименттерге арналған әдебиеттерге шолу бар. Бұл жоғарыда аталған аналогияларды өткізуге өте пайдалы, сонымен бірге басқа шикізаттармен тәжірибе жасап көргісі келетін археологтарға нақты мәліметтер бере алады (Ferguson, 2010: 13).

2018 жылы Барселонада өткен Еуропалық археологтар қауымдастығының (EAA) кезекті жиналысында Р. Пардекупер «археология тек өткен өмірді түсіндіру арқылы қоғам өміріне қомақты үлес қоса алмайды, сондай-ақ ол осы білімді болашақта қалай дұрыс пайдалануға болатындығын айтады» деді (Paardekooper, 2018). Біз, археологиядағы эксперименттік зерттеулерді дұрыс орындау жоғарыда аталған мәселелерді шешуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Нәтиже

Жоғарыда көрсетілген археологиядағы эксперименттік зерттеулерді ұйымдастыру мен өткізуге арналған зерттеулерді саралай келе, біз, эксперимент мақсатын, алдыңғы эксперименттерден айырмашылығын, барысын, нәтижесі мен қорытындыларын айқындауға мүмкіндік беретін кестені (2-кесте) ұсынып отырмыз.

Егер теориялық кезең эксперименттік зерттеу мақсаты, алынған нәтиже маңыздылығын айқындаса, салыстыру кезеңі осыған ұқсас алдыңғы эксперименттік зерттеу қателіктерін қайталамаудан, сондай-ақ басқа эксперимент көшірмесін жасаудан сақтайды. Ал жоспарлау кезеңі экспериментті ойша құрастырып, қажетті ресурстарды есептеумен қатар, ықтимал кедергілер мен оларды алдын ала шараларын ойластыруға мүмкіндік береді. Өз кезегінде хаттамаға жауапты адам тек зерттеу барысын сипаттаумен шектелмеуі тиіс. Мүмкіндігінше гипотезаны дәлелдейтін аспектілерді назарда ұстауы қажет. Сонымен қатар, осы кезеңде экспериментті бірнеше рет қайталап, алынған нәтижелерді салыстыру маңызды. Себебі бесінші кезеңде эксперименатор эксперимент нәтижесі алға қойған мақсат пен гипотезаны дәлелдей алды ма? Жоқ па? Аталған эксперимент нәтижесі қаншалықты дұрыс? деген сұрақтарға жауап беруі тиіс.

2-кесте – Археологиядағы эксперименттік зерттеуді ұйымдастыру мен өткізудің оңтайлы процедурасы

	Кезең	*Сипаттамасы*
1	Теориялық	Эксперимент мақсаты мен гипотезаны анықтау
2	Салыстыру	Осыған ұқсас эксперименттер қалай өткенін, қандай нәтижеге жеткенін, кемшіліктерін анықтау. Бұл эксперимент алдыңғы эксперименттерден несімен ерекшеленетінін және маңыздылығын сипаттау.
2	Жоспарлау	Экспериментке қажетті материал, жұмыс күші, уақыт, орын, қаржы, құрылғылар санын алдын ала есептеу
3	Тәжірибелік дайындық	Жоспар бойынша қажетті материалдарды әзірлеу, экспериментті өткізу
4	Хаттама жазу	Эксперимент барысын хаттамаға жазу, фото-видео түсіру
5	Нәтижені талдау	Эксперимент нәтижесі мен қорытындыларды шығару. Оларды көпшілікке ұсыну

Нәтиже мен қорытындыны көпшілікке кесте, сурет немесе мультимедиалық материал ретінде ұсыну эксперимент маңыздылығын түсінуді жеңілдетеді (Paardekooper, 2008: 1351).

Ал әр кезеңі толығымен сипатталған эксперимент нұсқасы есеп ретінде құжатталуы тиіс. Өз кезегінде бұл, келесі эксперименттік зерттеулерге негіз бола алады.

Қорытынды

Осылайша, археологиядағы эксперименттік зерттеулердің басты міндетіне аз мәліметтерге негізделген гипотезаларды орынды тұжырымдарға айналдыру жатады. Бұл ретте, біз ұсынған эксперименттік зерттеуді ұйымдастыру мен өткізудің оңтайлы процедурасын қолдану тек дәлелдеудің дәрежесін ғана көтеруге септігін тигізе алады.

Әдебиеттер

Васильев В.Г. (2000). Экспериментальное моделирование археологических жилищ: По материалам памятников неолита – бронзы таежной зоны Среднего Приобья: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – Сургут.

Васильева И.Н., Салугина Н.П. (1999). Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования). Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара: Изд-во СамГПУ. 185-198 сс.

Гиря Е.Ю. (1992). Возможности эксперимента в археологии. Экспериментальная археология. Тобольск: Изд. ТГПИ, Вып. 2, 3-17 сс.

Коробкова Г.Ф. (1987). Хозяйственные комплексы ранних земледельческо- скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград: Наука.

Малинова Р., Малина Я. (1988). Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайну древних эпох. Москва: Мысль.

Ascher, R. (1961). Experimental archeology. American Anthropologist, 63(4), pp. 793–816.

Coles, J. (1973). Archaeology by experiment. London: Hutchinson University Library.

Coles, J. (1979). Experimental Archaeology. London: Academic Press.

Ferguson, J.R. (2010). Designing experimental research in archaeology: examining technology through production and use. Boulder, Colorado: University Press of Colorado.

Kelterborn, P. (2005). Principles of experimental research in archaeology. EuroREA: (Re)construction and experiment in archaeology – European Platform, Vol. 2, pp. 120–122.

Paardekooper R. P. (2008). Experimental Archaeology. Encyclopedia of Archaeology, Edited by Deborah M. Pearsall. Oxford: Academic Press. pp. 1345–1358.

Paardekooper R. (2018, September 5-8). Introduction: What we are learning from experimental archaeology? https://exarc.net/events/eaa-session-what-we-are-learning-experimental-archaeology (қарастырған күні 15.01.2020).

Peirce, C. S. (1934) Pragmatism and Pragmaticism. C. Hartshorne and P. Weiss (Eds.), The collected papers of Pierce, Vol. 5. London: Harvard University Press.

Reynolds, P.J. (1999). The nature of experiment in archaeology. In A. F. Harding (Eds.), Experiment and design: archaeological studies in honour of John Coles(pp. 156–162). Oxford: Oxbow Books.

Tringham, R. (1978). Experimentation, ethnoarchaeology and the leapfrogs in archaeological methodology. In Exploration in ethnoarchaeology. Santa Fe: School of American Research, pp. 169–200.

References

Vasil'yev V.G. (2000). Eksperimental'noye modelirovaniye arkheologicheskikh zhilishch: Po materialam pamyatnikov neolita – bronzy tayezhnoy zony Srednego Priob'ya [Experimental modeling of archaeological dwellings: Based on materials from the Neolithic monuments – bronzes of the taiga zone of the Middle Ob region]: dis. ... cand. hist. sience: 07.00.06. – Surgut.

Vasil'yeva I.N., Salugina N.P. (1999). Eksperimental'nyy metod v izuchenii drevnego goncharstva (k probleme razrabotki struktury nauchnogo issledovaniya s ispol'zovaniyem fizicheskogo modelirovaniya) [The experimental method in the study of ancient pottery (to the problem of developing the structure of scientific research using physical modeling)]. Actual problems of the study of ancient pottery (collective monograph). Samara: Publishing house of SamGPU. pp 185-198.

Girya Ye.Yu. (1992). Vozmozhnosti eksperimenta v arkheologii [The possibilities of an experiment in archeology] // Experimental Archeology. Tobolsk: Publishing House TSPI, Vol. 2, pp 3-17.

Korobkova G.F. (1987). Khozyaystvennyye kompleksy rannikh zemledel'chesko- skotovodcheskikh obshchestv yuga SSSR [Economic complexes of early agricultural cattle-breeding societies of the south of the USSR]. Leningrad: Nauka.

Malinova R., Malina YA. (1988). Pryzhok v proshloye: Eksperiment raskryvayet taynu drevnikh epokh [Leap into the past: The experiment reveals the secret of ancient eras]. Moscow: Mysl'.

Ascher, R. (1961). Experimental archeology. American Anthropologist, 63(4), pp. 793–816.

Coles, J. (1973). Archaeology by experiment. London: Hutchinson University Library.

Coles, J. (1979). Experimental Archaeology. London: Academic Press.

Ferguson, J.R. (2010). Designing experimental research in archaeology: examining technology through production and use. Boulder, Colorado: University Press of Colorado.

Kelterborn, P. (2005). Principles of experimental research in archaeology. EuroREA: (Re)construction and experiment in archaeology – European Platform, Vol. 2, pp. 120–122.

Paardekooper R. P. (2008). Experimental Archaeology. Encyclopedia of Archaeology, Edited by Deborah M. Pearsall. Oxford: Academic Press. pp. 1345–1358.

Paardekooper R. (2018, September 5-8). Introduction: What we are learning from experimental archaeology? Retrieved from https://exarc.net/events/eaa-session-what-we-are-learning-experimental-archaeology (15.01.2020).

Peirce, C. S. (1934) Pragmatism and Pragmaticism. C. Hartshorne and P. Weiss (Eds.), The collected papers of Pierce, Vol. 5. London: Harvard University Press.

Reynolds, P.J. (1999). The nature of experiment in archaeology. In A. F. Harding (Eds.), Experiment and design: archaeological studies in honour of John Coles(pp. 156–162). Oxford: Oxbow Books.

Tringham, R. (1978). Experimentation, ethnoarchaeology and the leapfrogs in archaeological methodology. In Exploration in ethnoarchaeology. Santa Fe: School of American Research, pp. 169–200.

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.19

Г. Бексеитов[1], М. Имангалиева[2], И. Курманиязов[3]

[1]Кандидат исторических наук, доцент, e-mail: bek_ok@mail.ru
[2]Научный сотрудник международной научно-исследовательской лаборатории «Геоархеология», Казахстан, г. Алматы, e-mail: mary7468@yandex.ru
[3]PhD докторант, e-mail: egypet.993@mail.ru
[1,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы

НАХОДКИ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ ПРИАРАЛЬЕ И ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИХ ЛОКАЛИЗАЦИИ

В данной статье авторы подводят основные итоги археологических разведок, проведенных на территории Аральского района Кызылординской области в летний период 2019 г. В ходе разведочных работ были выявлены места стоянки, относящиеся к каменному периоду. Кроме того, на поверхности стоянок каменного века собраны каменные орудия. В статье рассматриваются основные вопросы, геологии и геморфологии Северо-Восточного Приаралья и истории археологических исследований региона. Особое место занимают палеолитические памятники, прежде всего, в решении актуальных проблем палеолитических стоянок Приаралья в каменной эпохе (развитие культуры каменного века, эволоция орудий труда и др.). Также анализируется открытие и изучение каменнога века, их периодизация. Среди стоянок, открытых в 2019 году, дается описание каменных орудий, взятых из стоянки Сарышокы, открытой в близи села Шомиш Аральского района. Учитывая топографию расположения памятников, мы наблюдаем, что древние стоянки находятся на обочине древнего сухостоя.

Ключевые слова: Северо-Восточное Приаралье, стоянки, каменные орудия.

G. Bexeitov[1], M. Imangalieva[2], I. Kurmaniyazov[3]

[1]Candidate of historical sciences, e-mail: bek_ok@mail.ru
[2]Researcher International Research Laboratory "Geoarcheology", Kazakhstan, Almaty, e-mail: mary7468@yandex.ru
[3]PhD doctoral student, e-mail: egypet.993@mail.ru
[1,3]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Finds of stone tools in the North-Eastern Aral Sea region and geological and geomorphological features of their localization

In this article, the authors summarize the main results of archaeological explorations conducted in the Aral region of the Kyzylorda region in the summer of 2019. During the exploration work, parking sites related to the stone period were identified. In addition, stone tools were collected on the surface of the Stone Age sites. The article discusses the main issues of geology and hemorphology of the North-Eastern Aral Sea region and the history of archaeological research in the region. Paleolithic monuments occupy a special place, first of all, in solving urgent problems of the Paleolithic sites of the Aral Sea region in the Stone Age (development of the Stone Age culture, the evolution of tools, etc.). It also analyzes the discovery and study of the stone age of the century, their periodization. Among the sites opened in 2019, a description is given of stone tools taken from the Saryshoky site, opened in the vicinity of the village of Shomish in the Aral region. Given the topography of the location of the monuments, we observe that the ancient sites are located on the sidelines of the ancient dead wood.

Key words: North-Eastern Aral Sea region, wells, stone tools.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Г. Бексеитов[1], М. Имангалиева[2], И. Құрманиязов[3]
[1]Доцент, Тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: bek_ok@mail.ru
[2]«Геоархеология» халықаралық зертханасының ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mary7468@yandex.ru
[3]PhD докторанты, e-mail: egypet.993@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Солтүстік-Шығыс Арал маңының геологиясы мен геоморфологиялық ерекшелігі және аймақтан табылған тас құралдар

Бұл мақалада авторлар 2019 ж. жазғы маусымында Қызылорда облысының Арал ауданында территориясында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары негізгі қорытындылары беріледі. Барлау жұмыстары барысында тас дәуіріне жатқызылатын тұрақ орындары анықталды. Сонымен қатар табылған тас дәуірінің тұрақтарының беткі қабаттарынан тас құралдар жиналып алынды. Мақалада негізгі қарастыралатын негізгі мәселе Солтүстік-Шығыс Арал маңының геологиясы мен геоморфологиясы және аймақтың археологиялық зерттеулі тарихы қарастырылған. Ең алдымен Арал маңы палеолит тұрақтарының тас дәуіріндегі өзекті мәселелерін (тас дәуірі мәдениеттерінің дамуы еңбек құралдарының эволоциясы т.б.) шешуде палеолиттік ескерткіштердің алар орны ерекше. Сонымен қатар кейінгі тас ғасырының ашылуы мен зерттелуі және берген мерзімдеулері мен кезеңдеулері ғылыми тұрғыдан талданады. 2019 жылы ашылған тұрақтардың ішіндегі Арал ауданына қарасты Шөміш ауылының маңынан ашылған Сарышоқы тұрағынан алынған тас құралдардың сипаттамасы және мерзімі беріледі. Ескерткіштердің орналасу топографиясын ескере отырып, ежелгі тұрақтар уақытша көне құрғап қалған су көлдердің жиегінде орналасқандығын байқаймыз.

Түйін сөздер: Солтүстік-Шығыс Арал маңы, тұрақтар, тас құралдар.

Введение

Палеолитические стоянки Северо-Восточного Приаралья, как и всего Приаральского региона привязаны к выходам кварцитовидного песчаника палеогенового возраста в силу того обстоятельства, что данная порода является единственным возможным источником сырья для изготовления каменных орудий в регионе по своим физическим характеристикам и неглубокому залеганию, а порой и выходам его на дневную поверхность.

Приаральский регион представляет собой внутриконтинентальную равнинную область, разрез которой представлен толщей рыхлых или слабосцементированных осадочных пород кайнозоя горизонтального и субгоризонтального залегания. Кварцитовидные песчаники приурочены к верхнеэоценовым пескам саксаульской свиты, которые залегают преимущественно на глинах тасаранской свиты предшествующей эпохи эоцена. Саксаульская свита неоднородна по составу, представлена она кварцевыми песками, песчанистыми глинами, в толще которых в виде прослоев и горизонтов развиты сливные кварцитовидные песчаники. Горизонты кварцитовидных песчаников представляют собой продукт преобразования кварцевых песков в результате литогенеза в континентальных условиях. Чаще всего они приурочены к основанию свиты, редко – ближе к кровле (Рис. 1).

Материалы и методы исследования

Палеогеновые отложения внутриконтинентальных равнин зачастую перекрыты более молодыми неогеновыми и четвертичными отложениями, но в районе Приаралья большую роль в изменении первичного залегания осадочных пород кайнозоя сыграли молодые тектонические деформации. Они привели к формированию пологих складок платформенного типа, которые создали систему субмеридиональных антиклиналей и синклиналей. Антиклинальные выпуклые структуры пересекают район Северного и Северо-Восточного Приаралья, включая осушенное дно Аральского моря, с севера на юг. Благодаря этим деформациям приподнятые валообразные возвышенные участки подвергались денудационным процессам в течение длительного периода. Это способствовало размыву, вышележащих отложений и соответственно обнажению на поверхности древних палеогеновых отложений саксаульского возраста. Этим также объясняется то, что горизонты кварцитов встречаются на различных гипсометрических уровнях, несмотря на единый возраст.

В геологическом плане меридиональные полосы саксаульских отложений соответствуют крупным антиклиналям. Яншин А.Л. выделил пять меридиональных полос, сложенных породами саксаульской свиты: восточное крыло Чушкакольской антиклинали, своды Куландин-

ской зоны поднятий, Тасаранской антиклинали, антиклинали Малых Барсуков и к зоне мелких поднятий, расположенных на северо-востоке Приаралья (Яншин, 1951: 647).

Геолого-геоморфологические особенности региона

Исследуемый район относится именно к зоне мелких брахиантиклинальных структур на территории к юго-востоку от залива Сарышыганак до озера Камыстыбас, на востоке охватывает западный край Приаральских Каракумов. Этот в целом приподнятый район по геологическому строению, сложен отложениями тасаранской и саксаульской свит палеогена. В работах А.Л. Яншина на этой территории определены три небольших антиклинальных поднятия, разделенных пологими прогибами. Осевая линия наиболее западной из этих антиклиналей проходит от восточного края озера Шомышколь к западной оконечности озера Камыстыбас. Контакт нижележащей и собственно саксаульской свиты в осевой части антиклинали лежит на абсолютной высоте – 90-100 м (Яншин, 1951: 650). Западнее, ближе к побережью Сарышыганак саксаульские пески погружаюся под более молодые отложения. На востоке область максимального погружения находится к югу от станции Сапак.

Все эти относительно мелкие брахиструктуры представляют собой волнистые деформации с небольшими расстояниями между их осями. Сами эти плавные волнистые структуры являются осложнениями на западном крыле крупной антиклинали к которой приурочены Приаральские Каракумы. Полоса саксаульских песчаных отложений вдоль западных берегов залива Сарышыганак преобразована в эоловые формы рельефа. В местах обнажения песчаников они бронируют поверхность.

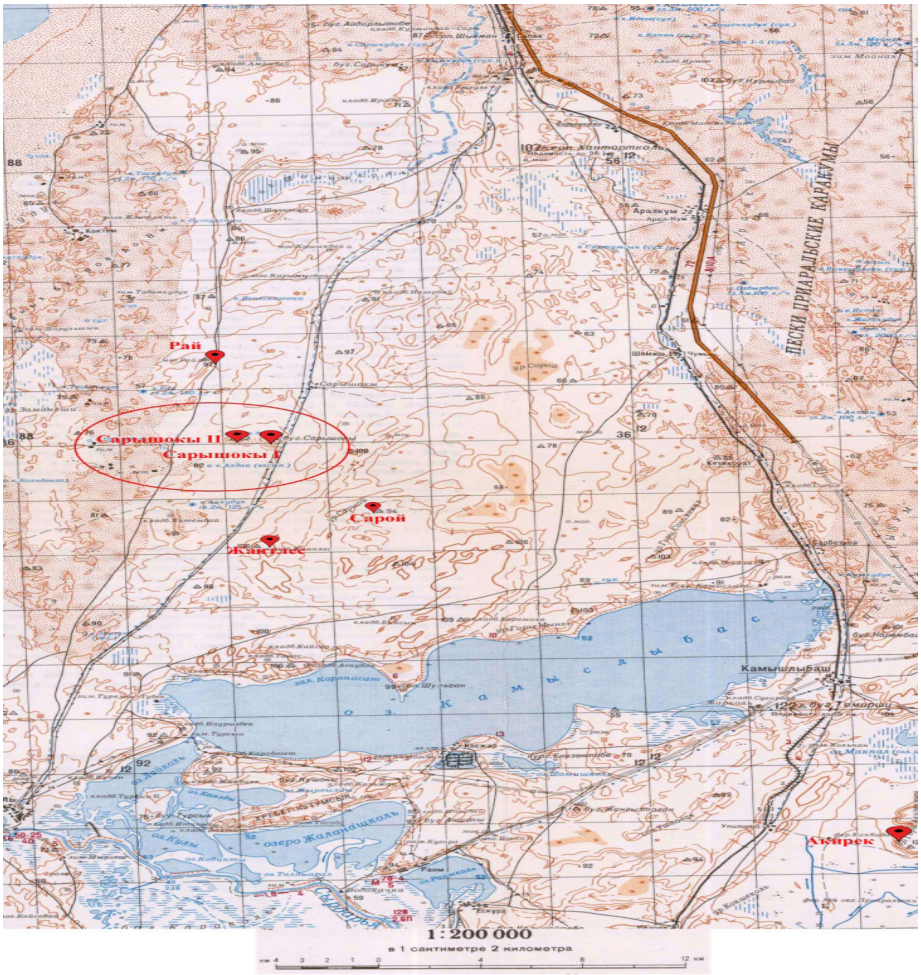

Рисунок 1 – Расположение памятников на карте

Горизонты кварцитов, бронирующие возвышенные участки, почти всегда покрыты плащом элювиальной россыпи, представляющего собой скопления угловатых обломков породы. По сути, это готовый полуфабрикат для дальнейшей обработки при создании каменных орудий. Другой вариант выходов на дневную поверхность прослоев кварцита естественные обнажения на склонах логов, долин и других эрозионных форм.

Тектонические и геологические предпосылки определили широкое распространение в Северо-Восточном Приаралье столово-останцового рельефа. Вытянутые плосковершинные гряды, местами с четко выраженными останцами, бронированными плотными породами разделены меридионально вытянутыми широкими понижениями. Столовые возвышенности, сопки являются потенциальными источниками каменного материала, в виде готовых глыбовых, щебнистых обломков на их поверхностях или у их подножья. Амплитуды высот в пределах данного типа рельефа – первые десятки метров. Длительный период господства аридных условий, способствовал разрыхлению и выносу эоловыми процессами огромной массы молодых осадочных отложений (Маев, 2000: 59-64). Обнажившиеся преимущественно палеогеновые отложения сформировали современный мезорельеф территории. Выходы песков саксаульской свиты образовали массивы перевеянных бугристых песков, глинистые отложения палеогена – выровненные слабоволнистые равнинные участки с обилием солончаков, такыров.

Отдельные небольшие плосковершинные возвышенности, сопки, гряды представляют собой устойчивые в выветриванию бронированные кварцитовидными песчаниками останцы. Понижения в виде вытянутых логов были, вероятнее всего, использованы древними реками, которые размывали выходы твердых устойчивых пород, а дальнейшая обработка ветром способствовала формированию отпрепарированных останцов.

Длительный вынос молодых четвертичных отложений с огромной территории Северного и Северо-Восточного Приаралья затрудняет реконструкцию ландшафтных условий Аральского региона в плейстоцене. Лишь маломощые толщи алювиальных и морских осадков верхнеплейстоценового и голоценового времени являются свидетельствами обстановок той эпохи. Для верхнего плейстоцена – времени образования Аральского бассейна и последующих эпох характерна такая же, как современная неустойчивая обстановка, с неоднократными периодами трансгрессий и регрессий. Надежных свидетельств расположения береговой линии того или иного этапа четвертичного периода не сохранилось (Кесь, 1983: 20-29). Климатические и тектонические факторы кардинально меняли здесь картину природных ландшафтов. Аральский бассейн сформировался благодаря и за счет вод двух крупнейших рек – Амударьи и Сырдарьи, но по мнению многих исследователей свой вклад внесли и реки Южного Тургая со стоком в сторону Арала (Кесь, 1983, с. 30) Важнейшее условие для жизни человека – наличие пресной воды. В Северо-Восточном Приаралье в плювиальные стадии позднечетвертичного и голоценового этапов происходили перестройки стока рек Южного Тургая. Они меняли направление в сторону Арала. Сырдарья на данном этапе располагалась гораздо южнее современного положения (Nikolaus Boroffka and other authors 2005: 721–734). Речная сеть верхнеплейстоценого этапа испльзовала тектонически обусловленные понижения меридионального простирания.

Археологические изучение региона

Общеизвестно, что природные условия Приаралья определили постоянное соседство и хозяйственное взаимодействие земледельцев и скотоводов на протяжении всех периодов исторического развития, после разделения этих видов хозяйственной деятельности. Особую роль в истории этого процесса имеют низовья Сырдарьи и население этого региона, так как эта территория находилась в центре кочевого мира Евразийских степей, в окружении групп оседлых и полуоседлых скотоводов как в древности, так и в средние века.

Научной базой для изучения культуры и истории древних кочевников степной и полупустынной части Приаралья являются довольно скудные упоминания в письменных источниках и археологические материалы, объем которых за последние полвека стал довольно значительным. Кроме того, следует учитывать данные по экологии региона, которые в сочетании с этнографическими материалами позволяют реконструировать историю хозяйственного освоения территории.

Первые стоянки первобытных людей открыты геологами, географами и биологами, проводившими свои исследования в Приаралье в послевоенный период.

В 1944 году А.Л.Яншиным в 8 км к северу от станции Саксаульская, в верховьях балки, огибающей гору Терменбес, была найдена большая стоянка, получившая одноимённое название «Саксаульская» (Яншин, 1951: 655). Позднее А.А. Формозов анализирует собранные подъемные материалы и публикует несколько статей, посвященных этому памятнику (Формозов,1945: 3-5). По его мнению Саксаульская стоянка датировалась концом III – началом II тысячелетия до н.э и относилась к позднекельтеминарской культуре.

Значительный сдвиг в археологии Юго-Западного Казахстана произошел с открытием памятников кельтеминарской культуры в Северном Приаралье, под руководством А.А.Формозова. Его работы также нашли отражение в «Археологической карте Казахстана», которая была издана в 1960 году в Алматы (Археологическая карта Казахстана : 190-192).

Крупномасштабное изучение этого региона несколько десятилетий проводила Хорезмская археолого-этнографическая экспедеция Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР (С.П. Толстов, А.В. Виноградов, Б.В. Андрианов).

1955 году А.В. Виноградов проводил комплексные археологические разведки на территории Аральского района и открыл многочисленные неолитеческие стоянки. Тщательно были обследованы окрестности города Аральска в радиусе до 20-30 км вплоть до станции Конту. В итоге был собран подьемный материал из двадцати стоянок эпохи неолита, энеолита и бронзы. Также были открыты и обследованы группы стоянок Саксаулская II, Конту, Жалгыз-агым I, II, III, Шулкум, Тампи и др (Виноградов, 1955: 76-85).

В 1954 и 1958 гг. А.В. Виноградовом были найдены и позже опубликованы небольшая стоянка Есен-тюбе и группа стоянок Жалпак. Исследованиями 1963 и 1973 гг. обнаружена еще одна группа небольших развеянных стоянок (Космола 1-6, Талас 1, Аймора 1). Это развеянные памятники, бедные находками, вытянутые в цепочки и тяготеющие к котловинам выдувания. В космолинской группе представлена керамика и кварцито-кремневая индустрия, но с малым количеством инвентаря. Керамические комплексы по аналогиям с жалпакской группой и скоплением 2 из Саксаульской отнесены к поздненеолитическому времени (Виноградовом, 1981: 91-97).

Материалы археологических исследований широко использовались геологами, геоморфологами и географами для датировки древних береговых линий моря и террас Арала этапов исторического развития акватории.

Создавалась гармоничная картина в свете господствовавших представлений о голоценовом возрасте Аральского водоема.

В эту картину никак не вписывались палеолитические изделия, найденные в Северо-Восточном Приаралье сотрудниками АН КазССР Б.Ж. Аубекеровым районе г. Аральска в 1979 г., Ж. М. Кулумбаевым в песках М. Барсуки в этом же года А Д. П. Позднышевой, А. А. Словарем, О. А. Артюховой в районе г. Аральска, около Акеспе, возвышенности Аккыр и др. в 1984 г.

Позднее появились сообщения о находках «отщепов и орудий верхнепалеолитического облика», сделанных на западном побережье Арала (Артюхова, 2001: 32-38). Накопились данные о новой геологической истории Аральского моря. Широкомасштабные разведочные работы в 1998-1999 гг., проводившие Российско-казахстано-киргизско-узбекской совместной археологической экспедицией по изучению памятников каменного века Центральной Азии под руководством академика РАН А. П. Деревянко с российской стороны и с казахстанской стороны профессора Ж.К. Таймагамбетова, доказали широкое распространение палеолитических памятников в Северном Приаралье (Деревянко, Таймагамбетов, 1999: 45-49; Чеха, 2014: 63-72; Искаков 2006: 30)

2004-2011 годах в ходе разведочных работ на Северо-Восточном Приаралье Чирикрабатской археологической экспедицией (начальник экспедиции Ж.Курманкулов) был выпушен «Свод памятников Кызылординской области» на русском и казахском языках, в котором были уточнены расположения памятников (Курманкулов, Тажекеев, Дарменов, 2007: 13-18).

Разведочные работы

В полевом сезоне 2019 г. сотрудники международной Научно-исследовательской лаборатории «Геоархеология» при КазНУ им. аль-Фараби совместно с сотрудниками Научно-исследовательского центра «Археология и этнография» при КГУ имени. Коркыт Ата провели археологические разведки на территории Кызылординской области.

Во время разведывательных работ со стоянки Сарышокы в 2019 году был собран выразительный набор артефактов каменных орудий и заготовок. Поскольку это были первые сборы

с нового памятника, то они проводились нетотально, а выборочно с тем, чтобы зафиксировать объект и сделать необходимые документальные процедуры для подготовки памятника к последующим раскопкам.

Лабораторная обработка материала производилась с использованием традиционых методов фиксации и описаний, которые были направлены на получение максимальной информации.

Во первых, полевые материалы были тщательно очищены от культурного слоя, помыты и просушены. Затем артефакты поделены на группы и были зарисованы.

Описания каменных коллекций

Палеолитическое местонахождение Сарышокы находится в 17 км к юго-западу от станций Чумыш. Сборы были произведены А.А.Тажекеевым, И.С. Курманиязовым в 2019 году.

Коллекция, собранная в ходе разведки на стоянке Сарышокы, составлет 6 каменных артефактов.

Из них 2 небольших нуклеуса, одно из них – конический одноплощадачный, выполнен из серого кварцита, насыщенного белыми пятнистыми вкраплениями диаметром от одного до трех миллиметров.

В плане нуклеус почти правильной треугольный формы. Ровная площадка с поверхности слегка вогнута к центру глубиной 5,7 см. Высота нуклеуса – 10,3 см, ширина фронтальной части – 9,8 см, толщина 6,1 см.

Одна боковая грань обработана со стороны брюшка крупными дивергентными сколами, придавая грани острую ребристую форму. Подправка нуклеуса осуществлялась с целью закрепления нуклеуса в расщелину дерева или камня. На обеих сторонах нуклеуса частично сохранилась желвачная корка и известковой налет. Подправляющий скол шириной от 4 см до 7,5 см. Следует отметить что плоская часть нуклеуса патинизирована, фронтальная часть со следами свежих сколотых пластин. Длина сторон – 9,4 см, 7,4 см, 8,1 см (Рис. 2).

Второй нуклеус в плане почти правильной формы, ровная площадка, высота нуклеуса – 8,5 см, ширина фронтальной части – 2 см, толщина – 3 см. Выполнен из серого кварцита, насыщенного белыми пятнистыми точками. Нуклеус двухплощадочный и направлен на получение пластин (Рис. 3).

Пластинчатый ребристый скол в коллекции в 1 экз. Выполнен из серого молочного кварцита с белыми вкраплениями, длина отщепа – 14,4 см, ширина середней части – 3,7 см, толщина середней части – 3,3 см. Артефакты использовались, стороны граней со следами отщеплений и сколов. Данный артефакт – или отход производства или же заготовка нуклеуса (Рис. 4).

Отщепы представлены 4 экземплярами. Первичный отщеп, поверхность его покрыта известковой коркой, ударная площадка подработана мелкими сколами. Данный артефакт – отщеп-заготовка.

Скребок на отщепе в 1 экз. Длина скребка – 3 см, ширина – 3 см, круглой формы, обработан со спинки дивергентной ретущью, выполнен из молочного серого кварцита (Рис. 5).

Бифас в 1 экз. Выполнен из серо-молочного кварцита. Орудие двухстороннее, обработано отжимной плоской ретушью в поперечном разрезе, в плане листовидной формы. Длина бифаса – 6,1 см, ширина – 3,6 см, толщина – 1,1 см. Бифас может служить ножом (Рис. 6).

Концевой скребок в 1 экз. Выполнен на отщепе правильной овально-квадратной формы. Скребок оформлен со спинки с одного торцового края, ретушь дивергентная краевая крутая, рабочими гранями. Одна сторона скребка, которая закреплялась в рукояти во время работы, возможно сломалась (Рис. 7).

Заключение

В результате археологической разведки в Аральском районе Кызылординской области обнаружено и обследовано около семь палеолитических местонахождений, массовость палеолитических местонахождений их несоменная приуроченность к побережью Арала.

Бронированные кварцитовидными песчаниками возвышенные участки, на склонах или водораздельных пространствах определили местоположение стоянок человека каменного века. Берега проток, прибрежные полосы, окаймленные богатой растительностью, с разнообразной фауной служили благоприятным фактором расселения древнего человека. Район наших исследований с выявленными находками орудий каменного века локализуется на участке к востоку от залива Сарышыганак, на юг от станции Сапак до озера Камыстыбас. Почти сплошная полоса саксаульских отложений протягивается от станции Сапак на юг, обходя с запада впадину соленого озера Шомышколь до озера Камыстыбас. На этой территории за счет развевания сыпучих кварцевых песков саксаульской свиты

сформировались многочисленные гряды и мелкие массивы бугристых песков. В местах, где обнажились кварцитовидные песчаники, они бронировали поверхность.

К западу от станции Шомышколь близ восточной кромки массива развеянных песков крупные караваи кварцитового песчаника были обнаружены и в верхней части саксаульских песков. К таковым относятся кварцитовидые песчаники у могилы Рай и в сопках Сарышокы.

В центральной апикальной части брахиантиклитнали, на которой обнаружены два местонахождения каменных орудий, приурочены к абсолютным отметкам 90 м. Это стоянки Сарой (90 м), расположенная на пологом склоне столовой возвышенности у урочища Сарой, а также стоянка Жантлес (90 м) на склоне сопки у кладбища Жантлес. Эти две стоянки локализованы на водораздельной поверхности столовой возвышенности. Другие три стоянки приурочены к останцам, расположенным на западном склоне столово-останцовой равнины. К ним относятся две сопки: Сарышокы и безымянная сопка рядом с ней с абсолютными высотами 90 м и 82 м. На них вершинные части бронированы песчаниками, а каменные орудия обнаружены у подножья склонов, в гравитационном шлейфе. Абсолютные значения источников каменного материала 90 м и немного ниже, что объясняется их приуроченностью к западному крылу брахиантиклинали. То же самое можно сказать о стоянке Рай, расположенной у могильника Рай (90 м), расположенной на северо-запад от стоянки Сарышокы I и Сарышокы II. Местонахождение Рай расположено на пологом склоне вытянутого столового останца.

Подъемный материал каменных коллекций предварительно может быть отнесен к эпохе позднего палеолита, но дальнейшие исследования могут удревнить нашу датировку. Кроме подьемных материалов обычных для аридных регионов на северном побережье Арала, очевидно сохранились стратифицированные памятники, что открывает новые перспективы для археологических, палеографических геологических исследований.

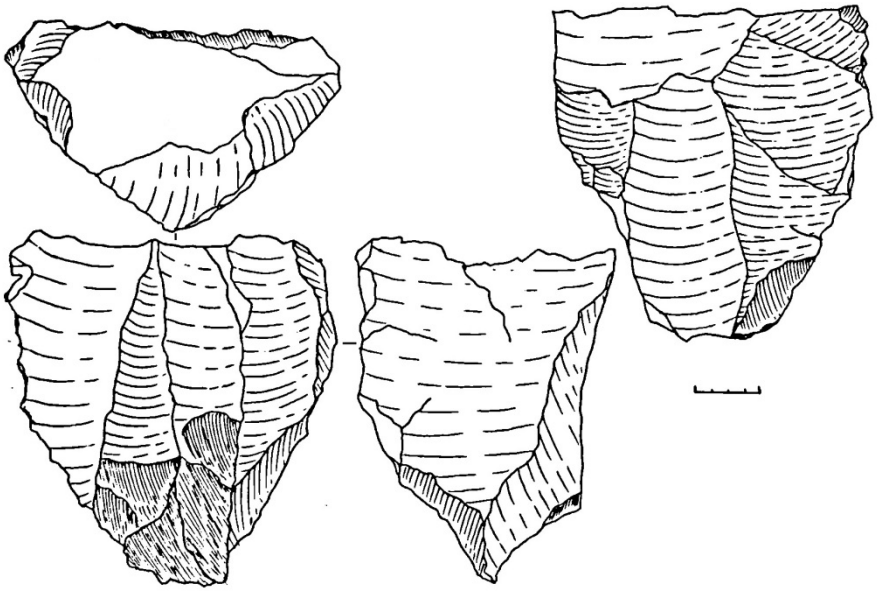

Рисунок 2 – Стоянка Сарышокы I. Нуклеус

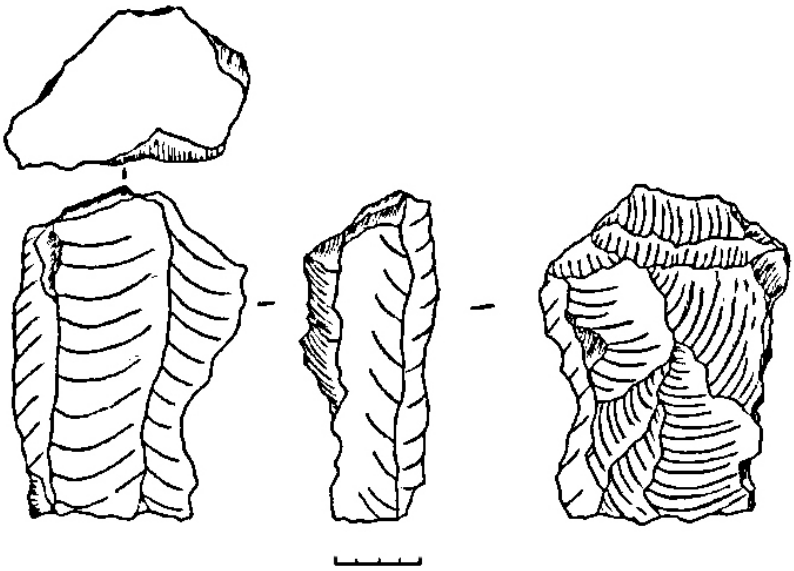

Рисунок 3 – Стоянка Сарышокы I. Нуклеус

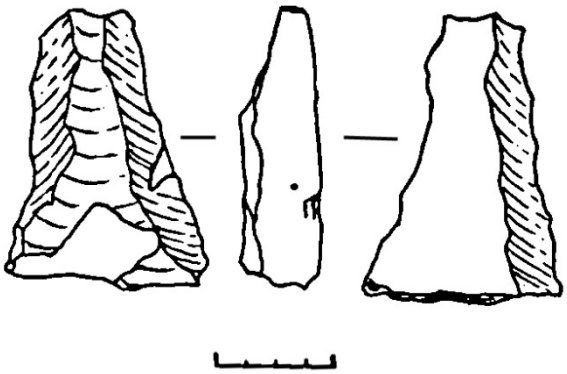

Рисунок 4 – Стоянка Сарышокы I Пластинчатый ребристый скол

Рисунок 5 – Стоянка Сарышокы I. Скребок

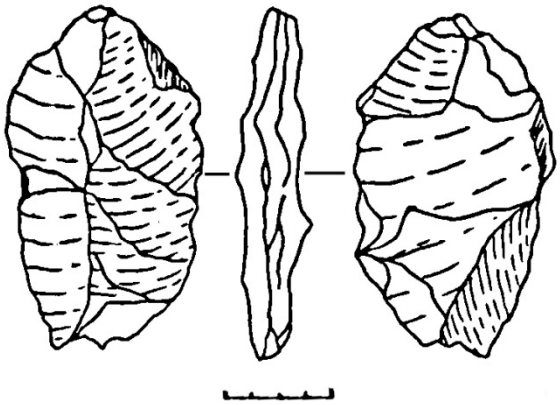

Рисунок 6 – Стоянка Сарышокы I. Бифас

Рисунок 7 – Стоянка Сарышокы I. Концевой скребок

Литература

Nikolaus Boroffka, Hedi Oberhänsli, Philippe Sorrel, Francois Demory, Christian Reinhardt, Bernd Wünnemann, Kamildzhan Alimov, Sergey Baratov, Kamildzhan Rakhimov ,Nasbirgen Saparov,Timur Shirinov, Sergey K. Krivonogov,and Ursula Röhl (2005).

«Archaeology and Climate: Settlement and Lake-Level Changes at the Aral Sea» Geoarchaeology: an international journal, Vol. 21, No. 7 August 18, P. 721–734

Адрианов Б.В. (1969). Древние оросительные системы Приаралья, Москва.

Артюхова О.А. (2001). Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук №1. С.32-38.

Археологичиская карта Казахстана (1960). Реестр Алма–Ата, Изд-во АН КазССр. 1960, 450 с.

Виноградов А.В. (1959). Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. С.76-81

Виноградов А.В. (1981). Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. Москва, С.90-94.

Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К. и др. (1999). Палеолитические местонахождение северного побережья Аральского моря // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопраделных территорий Новосибирск. Т.5. С.45-49.

Искаков Г.Т. (2005). Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. Алматы. 30 с.

Кесь А.С. (1983). Палеогеография Аральского моря в позднем плейстоцене и голоцене // Палеогеография Каспийского и Аральского морей в кайнозое. Москва.

Курманкулов Ж., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. (2007). Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы.

Маев Е.Г. (2000). Происхождение котловины и рельеф дна Аральского моря // Вестник МГУ,№ 2. Москва. С.59-64.

Толстов С.П. (1948). Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. Москва: МГУ.

Формозов А.А. (1945). Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН»,1945, №2, Алма-Ата.

Чеха А.М., Кулик Н.А. (2014). Каменные сырье палеолитичиских местонахождений Северного Приаралья (По материалом пункта Арал 1) //Вести. Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. Т.13, Вып. 5: Археология и этнография. С.63–72.

Яншин А.Л. (1953). Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы.

References

Nikolaus Boroffka, Hedi Oberhänsli, Philippe Sorrel, Francois Demory, Christian Reinhardt,Bernd Wünnemann, Kamildzhan Alimov, Sergey Baratov, Kamildzhan Rakhimov, Nasbirgen Saparov, Timur Shirinov, Sergey K. Krivonogov and Ursula Röhl (2005).

«Archaeology and Climate: Settlement and Lake-Level Changes at the Aral Sea» Geoarchaeology: an international journal, Vol. 21, No. 7 August 18, P.721–734

Adrıanov B.V. (1969). Drevnıe orosıtelnye sıstemy Prıaralıa,[Ancient irrigation systems of the Aral Sea region] Москва.

Artıyhova O.A. (2001). Paleolıte Prıaralıa [Paleolithic Aral Sea]// Izvestııa MON RK NAN RK. Serııa obestvennyh nauk, 1 №1. S.32-38.

Arheologıchıskaıa karta Kazahstana (1960). [Archaeological map of Kazakhstan.] Reestr Alma–Ata, Izd-vo AN KazSSr.

Vınogradov A.V. (1959). Arheologıcheskaıa razvedka v raıone Aralska –Saksaýlskoı v 1955 g. [Archaeological exploration in the Aralsk – Saksaul region in 1955] // Trudy IIAE AN KazSSR. T. 7. 1959. S. 76-81

Vınogradov A.V. (1981) Drevnıe ohotnıkı ı rybolovy Sredneazıatskogo mejdýrechıa. // THAEE. T. XIII. Moskva. S. 90-94.

Derevıanko A.P., Taımagambetov J.K. ı dr. (1999) Paleolıtıcheskıe mestonahojdenıe severnogo poberejıa Aralskogo morıa [Paleolithic locations of the northern coast of the Aral Sea] // Problemy arheologıı, etnografıı, antropologıı Sıbırı ı sopradelnyh terrıtorıı Novosıbırsk. T. 5. S.45-49.

Iskakov G.T. (2005). Kamennaıa ındýstrııa Mugodjar ı Severnogo Prıaralıa v mezolıte–eneolıte. [Tone industry of Mugodzhar and Northern Aral Sea region in the Mesolithic – Eneolithic.] Avtoreferat dıss. na soıskanıe ýchenoı stepenı kand. ıstor. nauk: 07.00.06. Almaty. 30 s.

Kes A.C. (1983). Paleogeografııa Aralskogo morıa v pozdnem pleıstotsene ı golotsene [Paleogeography of the Aral Sea in the Late Pleistocene and Holocene] // Paleogeografııa Kaspııskogo ı Aralskogo moreı v kaınozoe. Moskva.

Kýrmankýlov J., Tajekeev A.A., Darmenov R.T. (2007). Svod pamıatnıkov ıstorıı kýltýry Respýblıkı Kazahstan. Kyzylordınskaıa oblast [The set of cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda Region]. Almaty. Aruna.

Maev E.G. (2000). Proıshojdenıe kotlovıny ı relef dna Aralskogo morıa [The origin of the basin and the bottom topography of the Aral Sea] // Vestnık MGU,№ 2. Moskva. S.59-64

Tolstov S.P. (1948). Drevnıı Horezm:[Ancient Khorezm] Opyt ıstorıko-arheologıcheskogo ıssledovanııa. Moskva: MGU.

Formozov A.A. (1945). Ob otkrytıı keltemınarskoı kultury v Kazahstane. [On the discovery of Kelteminar culture in Kazakhstan.] «Vestnık KazFAN», №2, Alma-Ata.

Cheha A.M., Kulık N.A. (2014). Kamennye syre paleolıtıchıskıh mestonahojdenıı Severnogo Prıaralıa (Po materıalom pýnkta Aral 1) [Stone raw materials of the Paleolithic deposits of the Northern Aral Sea] //Vestı. Novosıbırskogo gosýdarstvennogo ýnıversıteta. Serııa: Istorııa, fılologııa. T.13, vyp. 5: Arheologııa ı etnografııa. S. 63–72.

Ianshın A.L. (1953). Geologııa Severnogo Prıaralıa [Geology of the Northern Aral Sea]M. Moskovskoe obestvo ıspytaleı prırody.

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.20

А. Касенова

Кандидат исторических наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: asema_94@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ ИЗВАЯНИЙ (зооморфных стел) И ОЛЕННЫХ КАМНЕЙ САРЫАРКИ

В статье анализируется история изучения древних каменных изваяний (менгиров, зооморфных стел и оленных камней) Сарыарки (Казахского мелкосопочника). Рассматривается вклад основоположника казахстанской археологии А.Х. Маргулана в изучение древних монументальных памятников Центрального Казахстана. С целью вклада А.Х. Маргулана анализируются опубликованные им многочисленные материалы о менгирах, зооморфных стелах, которые позволили нам восстановить подробную историю выявления и изучения древних изваяний Сарыарки. В Сарыарке к настоящему времени открыто множество памятников древней скульптуры, в том числе, зоо- и антропоморфные стелы, а также оленные камни. Полевые работы в основном проводились исследовательской группой под руководством Ж.К. Курманкулова. В этот период вышли обобщающие и специальные работы (Л.Н. Ермоленко, Ж.К. Курманкулова и А.З. Бейсенова). На основе анализа современного состояния изученности зооморфных стел и оленных камней Сарыарки (Казахского мелкосопочника) автор статьи формулирует основные проблемы дальнейших исследований. Также автор в этой работе отмечает, что вопросы, касающиеся проблем ареала, генезиса и семантики оленных камней казахстанских степей, требуют дальнейшего изучения.

Ключевые слова: Сарыарка, изваяния, менгиры, зооморфные стелы, оленные камни, сакральные памятники, археологические исследования.

A. Kasenova

Candidate of history, A.Kh. Margulan Institute of archaeology,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: asema_94@mail.ru

The study of ancient stone sculptures (stelae and zoomorphic) and deer stones Saryarka

The article examines the history of the modern period the study of ancient stone sculptures (stelae and zoomorphic deer stones) Saryarkі (Kazakh melkosopochnik). The contribution of the founder of Kazakh archeology A. Kh. Margulan to the study of ancient monumental monuments of Central Kazakhstan is considered. For the purpose of A. H. Margulan's contribution, numerous materials published by him on menhirs and zoomorphic stelae are analyzed, which allowed us to reconstruct the detailed history of identifying and studying ancient Saryarka sculptures. Field work was mainly conducted by the research team under the leadership of J. K. Kurmankulova. During this period, generalizing and special works were published (L.N. Ermolenko, Zh.K. Kurmankulova and A.Z. Beisenova). Based on the analysis of the current state of study of zoomorphic stelae and deer stones of Saryarka, the author of the article formulates the main tasks of further research. The author also notes in this work that issues related to the problems of the range, genesis and semantics of deer stones in the Kazakh steppes require further study.

Key words: Saryarka, statues, menhirs, zoomorphic steles, deer stones, sacred monuments, archaeological research.

А. Қасенова

Тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asema_94@mail.ru

Сарыарқадағы ежелгі тас мүсіндер (зооморфты меңгірлер) мен қой тастардың зерттелуі

Мақалада Сарыарқаның (Қазақтың ұсақ шоқылары) ежелгі тас мүсіндерінің (зооморфты меңгірлер мен қой тастар) зерттелу тарихы талданады. Сонымен қатар, Қазақстан археологиясының негізін қалаушы Ә.Х. Марғұланның Орталық Қазақстанның ежелгі монументалды ескерткіштерін

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

зерттеуге қосқан үлесі қарастырылды. Мақсатымыз Ә.Х. Марғұланның меңгір, зооморфты стелалар туралы жариялаған көптеген материалдарын талдау, олар бізге Сарыарқаның ежелгі мүсіндерін анықтау және зерттеу тарихын толық қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Нәтижесінде, Сарыарқада қазіргі уақытта көптеген ежелгі мүсіннің ескерткіштері, соның ішінде зоо- және антропоморфтық стелалар, сондай-ақ қой тастар ашылғандығын байқауға болады. Кейін, далалық жұмыстарды Ж.Қ. Құрманқұловтың жетекшілігімен зерттеу тобы жүргізіп келеді. Осы кезеңде (Л.Н. Ермоленко, Ж.Қ. Құрманқұлов және А.З. Бейсеновтің) жалпылама және арнайы жұмыстар жарық көрді. Сарыарқаның зооморфты меңгірлері мен қой тастардың зерттелуінің қазіргі жай-күйін талдау негізінде мақала авторы одан арғы зерттеулердің негізгі міндеттерін тұжырымдайды. Сондай-ақ, автор бұл жұмыста Қазақстан даласындағы қой тастарының таралу аймағы бойынша генезисі мен семантикасы мәселелеріне қатысты қосымша зерттеуді қажет ететіндігін алға тартады.

Түйін сөздер: Сарыарқа, тас мүсін, меңгір, зооморфты тас мүсін, қой тас, қасиетті ескерткіштер, археологиялық зерттеулер.

Введение

Древние каменные изваяния Казахстана неизменно привлекают к себе внимание исследователей. В результате археологический исследований в Сарыарке к настоящему времени открыто множество памятников древней скульптуры, в том числе зоо- и антропоморфные стелы, а также оленные камни.

Одной из разновидностей древних изваяний Сарыарки являются зооморфные стелы (менгиры со скошенными верхушками), очертания верхней части которых, по мнению А.Х. Маргулана, напоминает морду животного, задранную к небу (Маргулан, 1979).

А.Х. Маргулан предполагал, что древние менгиры были самым древним типом мегалитических сооружений Сарыарки, они являлись культовыми памятниками – выполняли функцию языческих святилищ, куда собирался народ, устраивались поминки и жертвоприношения (Маргулан, 1979: 276). По данным Маргулана, казахи групповое древние изваяния называют «қорғантас», «қанаттас», «самалатас», а одиночные – «сымтас», «серіктас», «бағанатас», «аққойтас», «қарақойтас». Зооморфные древние менгиры казахи также называют «қойтас» – «бараний камень» (Маргулан, 1979: с. 277). Данные топонимы очень распространены по всей местности Сарыарки. Следует отметить, что эти общенародные названия дошли до нас от предков, они являются историческим наследием, и местная топонимика очень часто указывает исследователям, где имеются древние культовые памятники.

А.Х. Маргулан древние менгиры разделял на одиночные и групповые, установленные разными способами (Маргулан, 1979:276, рис. 198, 200, 203; Курманкулов, Ермоленко 2014: рис. 1).

Группы древних менгиров имеются на территориях Актогайского и Каркаралинского районов Карагандинской области и Баянаульского района Павлодарской области. А.Х. Маргулан в некоторых группах древних менгиров фиксировал более восьмидесяти объектов (Маргулан, 1979: 278-280, рис. 200–202).

Крупные одиночные древние менгиры установлены в разных районах Сарыарки – Актогайском (долина р. Аккойтас), Жанааркинском (долина р. Аксай), Каркаралинском (долина р. Нуртай) и Шетском (горы Бугулы). Всего А.Х. Маргуланом выявлено около тридцати одиночных менгиров (Маргулан, 1979: 281-282).

Определяя особенности расположения древних менгиров Центрального Казахстана, Маргулан высказывал неоднозначные суждения. Так, в одном случае автор отметил, что древние менгиры «…всегда стоят на возвышенных местах, вблизи древних поселений и у некрополей эпохи бронзы» (Маргулан, 1979: 277), в другом, что они «…часто встречаются вблизи древних рудников или возле поселений рудокопов» (Маргулан, 1979: 281). Наблюдения исследователя в данное время нуждаются в подтверждении методом картографирования.

Кроме того, А.Х. Маргулан предположил, что в основании многих древних менгиров постоянно обнаруживаются следы поклонения огню в виде кострищ и остатков жертвоприношений (Маргулан, 1979: 279).

Маргулан также отметил различие древних менгиров Сарыарки по форме и считал, что оно носит хронологический характер, как и способ установки (в виде «круга», аллеи, в ряд, по дуге). Автор выделил четыре наиболее часто встречающихся типа менгиров: тип 1 – неправильной формы; тип 2 – прямоугольные (почти квадратные) в сечении; тип 3 – высокие плоские менгиры (стелы), очертания которых напоминают зооморфные, тип 4 – небольшие и средние плоские менгиры (стелы) с полукруглым

верхом (Маргулан, 1979: 278, рис. 199–201; Ермоленко, Касенова, 2014: 21).

Хотя, Маргулан сделал типологию менгиров, однако опубликованные в работе «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» памятники автор не систематизировал, поэтому нами предпринята попытка соотнести их с выделенными исследователем типами.

К первому типу отнесена группа древних менгиров из урочища Қызыл-Шоқы (Каркаралинский район Карагандинской области) (Маргулан, 1979: 278, рис. 199–201). Здесь древние менгиры, грубые и плоские глыбы с верхом подтреугольной формы, установлены в виде аллеи. Древние менгиры первого типа Маргулан датировал эпохами неолита и энеолита (Маргулан, 1979: 277). Древних менгиров остальных типов ученый отнес к эпохе бронзы.

Вместе могли устанавливаться древние менгиры разных типов (и в группе). Так, в группе древних менгиров из долины р. Сартабан (Жанааркинский район Карагандинской области) имеются стелы второго и третьего типов. Возле древних менгиров сартабанской группы Маргулан выявил остатки жилищ и следы кострища, которое, по его предположению, имело ритуальное назначение (Маргулан, 1979: 280, рис. 205, 283, 284).

Древние менгиры третьего и четвертого типов входили в формирование двух групп из урочища Қызыл-Шоқы, каждая из которых была образована тремя древними менгирами. Маргулан обнаружил следы огня в пространстве между древними менгирами (Маргулан, 1979: 279, рис. 202). По нашему предположению, число древних менгиров в группе – три – могло быть сакральным.

Кроме этих четырех типов Маргулан (1979) выделил еще два: он разделил одиночные древние менгиры (стелы) на зооморфные и антропоморфные (Маргулан, 1979: 294). Все древние менгиры со скошенным верхом А.Х. Маргулан определил как зооморфные (Касенова, 2019).

Древние менгиры со скошенным верхом, по нашим подсчетам, имеют девять из тридцати одиночных менгиров, опубликованных в книге Маргулана. Автор считает их *қойтасами* (Маргулан, 1979: 281). *Қойтас* в переводе с казахского означает «бараний камень», однако некоторые из қойтасов (стел) А.Х. Маргулан определял как изображения медведя, верблюда, коня.

Зооморфные очертания имеет, например, небольшая одиночная стела, исследованная А.Х. Маргуланом в долине р. Шопа у подножия горы Буғулы (Шетский район Карагандинской обл.). У ее основания Маргулан обнаружил два каменных орудия и прокал (Маргулан, 1979: 281, рис. 203, *1*). По мнению А.Х. Маргулана, эти инструменты были жертвоприношением «древних рудокопов», которые установили древние менгиры (Маргулан, 1979: 281).

Зооморфные стелы (қойтасы) абрисом были обнаружены также в долине р. Акбастау, в черте с. Бесоба Каркаралинского района, на левом берегу р. Токырауын в Актогайском районе (Маргулан, 1979: 281, рис. 204*,* 1*,* 286, рис. 209).

Из сарыаркинских зооморфных стел (койтасов) особый интерес представляет выразительное каменное изваяние медведя, обнаруженное у восточного подножия горы Буғулы (Маргулан, 1979: 291, рис. 213; Курманкулов, Ермоленко, 2014: 11, рис. 2). Сейчас этот аютас находится в Шетском археолого-этнографическом музее, расположенном в пос. Аксу-Аюлы Шетского района.

Некоторые из объектов, отнесенных Маргуланом к зооморфным стелам, по нашему мнению, могли быть природными камнями, как, например, глыба, интерпретированная А.Х. Маргуланом как «скульптурное изображение» головы верблюда (Маргулан, 1979: 293, рис. 214).

Почти все древние менгиры со скошенным верхом, которые Алькей Хаканович Маргулан определяет как зооморфные, также могли быть созданы природой.

Второй тип одиночных менгиров – антропоморфный, по предположению Маргулана, появился в период андроновской культуры и одним из ранних свидетельств этого является находка стелы в урочище Итмурынды (Маргулан, 1979: 294). В работе 1979 года Маргулан не приводит других данных об антропоморфных древних менгирах эпохи бронзы.

По нашим данным, сделанным по материалам работ Алькей Хакановича Маргулана, в Центральном Казахстане с 1946 по 1974 гг. было выявлено более ста древних менгиров. К сожалению, опубликованы фотографии не всех из них, качество этих фотографий невысокое, почти нет рисунков, и отсутствуют планы памятников. Несмотря на все это, публикации А.Х. Маргулана остаются источником сведений о тех древних менгирах, которые не сохранились до нашего времени. Кроме того, на фотографиях из работ Маргулана зафиксировано состояние памятников более полувековой давности и эти данные важны для реконструкции частично разрушенных памятников.

В последние десятилетия 2010-х гг. повысился интерес к древним монументальным памятникам Центрального Казахстана – менгирам и зооморфным стелам со скошенным верхом (койтасам).

В рассматриваемый период продолжается формирование источниковой базы. По нашим данным, в Центральном Казахстане до настоящего времени было обнаружено более 26 зооморфных стел со скошенным верхом – койтасов. В последние годы под руководством А.З. Бейсенова проводятся раскопки сооружений с менгирами (Талды-2, Нуркен-2, Тандайлы-2, Назар-3, «Курган 37 воинов» и др.) на территории Сарыарки (Beisenov, 2013: Бейсенов, 2013: 2015а: 2015б: 2015в: 2015г: 2016а: 2016б: 2016в: Бейсенов, Китов, Дуйсенбай, 2017: Jumabekova, Bazarbayeva, 2017). А. З. Бейсенов предполагает, что древние менгиры устанавливались как в погребальных, так и в поминальных памятниках (жертвенниках) раннего железного века (Бейсенов, 2017: 18–21).

Источниковедческая база исследования

В 2010-е гг. были также предприняты попытки теоретического осмысления этих памятников. На основе материалов, опубликованных Алькей Хакановича Маргуланом, С.А. Ярыгин в 2011 году сделал типологию койтасов, к которым он причислил также древние менгиры. По нашему мнению, основой типологии С.А.Ярыгина послужила не оформленная четко систематизация этих памятников, содержащаяся в материале Маргулана (Маргулан, 1979). С.А. Ярыгин по принципу установки древних менгиров выделил два типа менгиров (одиночные и групповые койтасы), каждый из типов разделен был на подтипы по признаку взаимного расположения древних менгиров (Ярыгин, 2011: рис. 2). Ярыгин придерживается точки зрения Алькей Хакановича Маргулана о том, что койтасы относятся к бегазы-дандыбаевской культуре. Кроме того, С.А. Ярыгин считает, что сарыркинские зооморфные менгиры-койтасы стали одним из источников возникновения оленных камней общеевразийского типа (Ярыгин, 2011: 414). По нашему мнению, гипотеза Ярыгина о генезисе оленных камней требует исследования в связи с существованием других данных на проблему происхождения оленных камней общеевразийского типа (Ермоленко, Касенова, 2014: 22). Например, согласно В.Д. Кубареву, традиция оленных камней восходит к чашечным камням Алтая и изваяниям окуневского типа (Кубарев, 1988: 112). А.А. Ковалев считает, что традиция оленных камней возникла к югу от истоков Иртыша (Ковалев, 2000: 165) и т. д.

В вышедшей в 2014 году работе Л.Н. Ермоленко и А. Д. Касеновой также была предпринята систематизация достижений Алькей Хакановича Маргулана в изучении менгиров. Исследователи приводят в систему разрозненные классификационные положения А.Х. Маргулана. В результате получилась систематизация древних менгиров по принципу установки менгиров (группы), по форме и сечению (типы), по признаку взаимного расположения (варианты) (Ермоленко, Касенова, 2014: 20). По мнению авторов, все зооморфные стелы, названные А.Х. Маргуланом «койтас», «тулпартас», «аютас», точнее определять как стелы со скошенным верхом (Ермоленко, Касенова, 2014: 21). Авторы, отметив ценность работы Алькей Хакановича Маргулана, высказались о необходимости редокументирования и раскопок древних менгиров, в том числе для получения образцов для анализа, которые позволят нам уточнить их датировку с помощью естественнонаучных методов.

Во время разведочных исследований в 2013 году Л.Н. Ермоленко и Ж.К. Курманкуловым была повторно документирована отнесенная Алькей Хакановича Маргуланом к разряду койтасов стела из урочища Койшокы, стоящая *in situ* (рис. 1). При этом во время исследования были выявлены дополнительные признаки, которые позволили отнести ее к оленным камням общеевразийского типа (Ермоленко, Курманкулов, 2014: с. 341, рис. 1). Спустя несколько лет под руководством А.З. Бейсенова исследован этот комплекс, где был установлен койтас (Койшокы-5). Памятник отнесен А.З. Бейсеновым к числу курганов с «усами», которые исследователь датировал в пределах X–VIII вв. до н. э. Эта хронология была подтверждена радиоуглеродными датами (Бейсенов, Ахияров, Джуманазаров, Дуйсенбай, 2020: 174).

Автор данной работы во время разведочных работ в 2014 году в урочище Койшокы обнаружила на склоне близлежащей сопки что-то вроде каменоломни, где могли добывать почти не требующие доработки стелы со скошенным верхом (рис. 2), (Касенова, 2019: 81). Такого же мнения придерживается и А.З. Бейсенов, который считает, что в древности от этого каменоломни брали сырье для сооружения памят-

ников «…гряд-«усов» и вытесывания менгиров» (Бейсенов, Ахияров, Джуманазаров, Дуйсенбай, 2020: 167).

Проблема о соотношении зооморфных стел (древних менгиров) и оленных камней рассмотрена Л. Н. Ермоленко (2018), которая предлагает интерпретировать «койтасы» западной части азиатских степей как «упрощённый вариант оленных камней» (Ермоленко, 2018: 103).

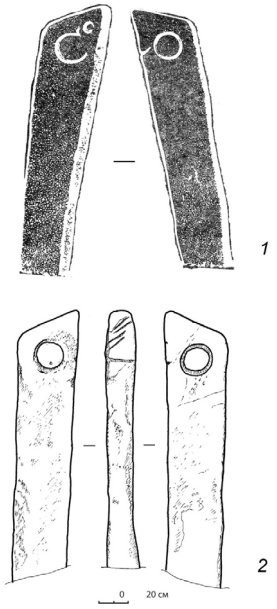

Рисунок 1 – Оленный камень. Ырочище Койшокы.
1 – (по: Маргулан, 1979, с. 358);
2 – (по: Ермоленко, Курманкулов, 2014, рис. 1)

Рисунок 2 – Койшокы. Природные камни со скошенным верхом (фото А.Д. Касеновой)

Заключение

Однако автор считает, что вопросы, касающиеся проблем ареала, генезиса и семантики оленных камней (койтасов) казахстанских степей, требуют дальнейшего изучения.

Предположение Алькей Хакановича Маргулана о том, что древние менгиры положили начало традиции антропоморфной скульптуры, требует обоснования. Между тем, по результатам проведенной нами работы установлено, что ареал древних менгиров примерно совпадает с территорией распространения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки.

Анализ истории изучения древних изваяний (зооморфных стел и оленных камней) Сарыарки на современном этапе и оценка степени их изученности позволили сформулировать основные проблемы и задачи дальнейших исследовааний: продолжить работу по выявлению изваяний, редокументировать памятники с изваяниями (зооморфных стел и оленных камней) (зооморфных стел и оленных камней) на уровне требований современной полевой методики с использованием современных геодезических приборов и цифровых технологий, создать электронные базы данных и др.

Литература

Бейсенов А.З. (2013). Предметы искусства ранних саков Сарыарки как свидетельства взаимодействия культур. Вестник Кемеровского государственного университета. № 3 (55). Т. 4. С. 13–17.

Бейсенов А.З. (2015а). Центральный Казахстан в раннем железном веке. Исторические и археологические науки. № 6 (2). Т. 7. С. 22–31.

Бейсенов, А.З. (2015б). Памятники верховьев реки Атасу в Центральном Казахстане. Вестник Томского государственного университета. История. № 3 (35). С. 111–122.

Бейсенов А.З. (2015в). Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». Вестник ЮУрГУ. Серия Социально-гуманитарные науки. № 1. Т. 15 С. 6–12.

Бейсенов А.З. (2015г). Около курганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры. Вестник Томского государственного университета. История. № 4 (36). С. 96–104.

Бейсенов А.З. (2016а). Памятники раннего этапа тасмолинской культуры. Вестник ТомГУ. История. № 1 (39). С. 119–126.

Бейсенов А.З. (2016б). Каменные изваяния и менгиры сакской эпохи. Вестник Хакасского государственного университета. № 16. С. 17–22.

Бейсенов А.З.(2016в). Орталық Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеудегі көміртегілік анықтамалар. Новые методы исследования в археологии: матер. междунар. научн.-практич. конф. Алматы: Қазақ университеті. С. 13–21.

Бейсенов А.З. (2017). Курган с «усами» Центрального Казахстана. Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. науч. тр. посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанскойархеологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы. Т. 2. С. 31–37.

Бейсенов А.З., Китов Е.П., Дуйсенбай Д.Б. (2017).Ранние кочевники Центрального Казахстана по данным археологии и антропологии. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. № 3. Т. 19. С. 96–104.

Ермоленко Л.Н. (2018). Каменные изваяния раннего железного века в западной части азиатских степей. Очерки первобытного искусства Южной Сибири и Центральной Азии (скифская эпоха): кол. Монография. – Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО. 127 с.

Ермоленко Л.Н., Касенова А.Д. (2014). Вклад А.Х. Маргулана в изучение древней каменной скульптуры Центрального Казахстана. Вестник Кемеровского государственного университета. № 3 (59). Т. 2. С. 20–23.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж. К. (2014). Оленный камень из урочища Койшокы. Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Астана: Сарыарка. С. 341–348.

Касенова А.Д. (2019). История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки. Дис. ... канд. ист. наук. Кемерово. 187 с.

Ковалев А.А. (2000). О происхождении оленных камней западного региона. Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. М.: ГЕОС. С. 138 – 180.

Кубарев В.Д. (1988). Древние росписи Каракола. Новосибирск: «Наука» СО. 173 с.

Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР. 360 с. с ил.

Ярыгин С.А. (2011) «Койтасы» Центрального Казахстана эпохи поздней бронзы в контексте формирования раннесакских культур степной Евразии. Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: мат-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. Алматы. Т. I. С. 408–116.

Beisenov A. (2013). Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frűhsakishen Zeit Osteurasiens. Unbekanntes Kasachstan. Archeologie im Herzen Asiens. Bochum. – S. 595–608.

Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. (2017). New research results of Turgay nomads' culture. Theory and practice of archaeological research. № 2 (18). S. 109–117.

References

Beisenov A. Z. (2013). Predmety ıskýsstva rannıh sakov Saryarkı kak svıdetelstva vzaımodeıstvııa kýltýr. [Art objects of the early Saks of Saryarka as evidence of the interaction of cultures]. Bulletin of Kemerovo state University. No. 3 (55). Vol. 4. P. 13-17.

Beisenov A. Z. (2015a). Tsentralnyı Kazahstan v rannem jeleznom veke. [Central Kazakhstan in the early iron age]. Historical and archaeological Sciences. No. 6 (2). Vol. 7. Pp. 22-31.

Beisenov, A. Z. (2015b). Pamıatnıkı verhovev rekı Atasý v Tsentralnom Kazahstane. [Monuments of the upper reaches of the Atasu river in Central Kazakhstan]. Bulletin of Tomsk state University. History. No. 3 (35). Pp. 111-122.

Beisenov A. Z. (2015v). Pogrebalno-pomınalnyı kompleks «Kýrgan 37 voınov». [Burial and memorial complex «Kurgan 37 warriors»]. Bulletin Of SUSU. Social and human Sciences series. No. 1. Vol. 15 P. 6-12.

Beisenov A. Z. (2015). Okolo kýrgannye jertvennıkı kak raznovıdnost pamıatnıkov tasmolınskoı kýltýry. [Colacompany altars as a kind of monuments taskalinskiy culture]. Bulletin of Tomsk state University. History. No. 4 (36). Pp. 96-104.

Beisenov A. Z. (2016a). Pamıatnıkı rannego etapa tasmolınskoı kýltýry. [Monuments of the early stage taskalinskiy culture]. Bulletin Of Tomsk State University. History. No. 1 (39). Pp. 119-126.

Beisenov A. Z. (2016b). Kamennye ızvaıanııa ı mengıry sakskoı epohı. [Stone sculptures and menhirs of the Saka era]. The messenger of Khakass state University. No. 16. Pp. 17-22.

Beisenov A. Z. (2016v). Ortalyq Qazaqstan erte temir dáýiri eskertkishterin zertteýdegi kómirtegilik anyqtamalar. [Italy Arte Kazakhstan Temir door escartin Zittauer cmiral anytimer]. New research methods in archaeology: mater. international. scientific-practical Conf. Almaty: Kazakh University. P. 13-21.

Beisenov A. Z. (2017). Kýrgan s «ýsamı» Tsentralnogo Kazahstana. [The barrow with «mustache» in Central Kazakhstan]. Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation: collection of scientific Tr. dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan. Almaty, Vol. 2, Pp. 31-37.

Beisenov A. (2013). Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frűhsakishen Zeit Osteurasien. [Nekropol Taldy-2 po otnosheniý k kýltýram frhhsakishen periода Vostochnoı Evrazıı]. Unbekanntes Kasachstan. Archeologie im Herzen Asiens. Bochum. – S. 595–608.

Beisenov A. Z., Kitov E. P., Duysenbay D. B. (2017). Rannıe kochevnıkı Tsentralnogo Kazahstana po dannym arheologıı ı antropologıı. [Early nomads of Central Kazakhstan according to archeology and anthropology]. Proceedings of the Samara scientific center of the Russian Academy of Sciences, no. 3, Vol. 19, Pp. 96-104.

Ermolenko, L. N. (2018). Kamennye ızvaıanııa rannego jeleznogo veka v zapadnoı chastı azıatskıh stepeı. [Stone sculptures of the early iron age in the Western part of the Asian steppes]. Essays on primitive art in southern Siberia and Central Asia (Scythian epoch): Col. Monograph. – Kemerovo: publishing house of Kriptopro. 127 p.

Ermolenko L. N., Kasenova A.D. (2014). Vklad A. H. Margýlana v ızýchenıe drevneı kamennoı skýlptýry Tsentralnogo Kazahstana. [Contribution of A. H. Margulan to the study of ancient stone sculpture in Central Kazakhstan]. Bulletin of Kemerovo state University. No. 3 (59). Vol. 2. Pp. 20-23.

Ermolenko L. N., Kurmankulov Zh. K. (2014). Olennyı kamen ız ýrochıa Koıshoku. [Deer stone of tracts of Kousoku]. Dialogue of Eurasian cultures in the archeology of Kazakhstan. Astana: Saryarka, Pp. 341-348.

Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. (2017). New research results of Turgay nomads' culture. [Novye rezýltaty ıssledovanııa kýltýry Týrgaıskıh kochevnıkov]. Theory and practice of archaeological research. № 2 (18). S. 109–117.

Kasenova A. D. (2019). Istorııa ızýchenııa drevnıh ı srednevekovyh kamennyh ızvaıanıı Saryarkı. [History of the study of ancient and medieval stone sculptures of Saryarka]. Dis. ... Cand. ist. nauk. Kemerovo. 187 PP.

Kovalev A. A. (2000). O proıshojdenıı olennyh kamneı zapadnogo regıona. [About the origin of deer stones in the Western region]. Archeology, paleoecology and paleodemography of Eurasia. Moscow: GEOS. P. 138-180.

Kubarev, V. D. (1988). Drevnıe rospısı Karakola. [Ancient paintings of Karakol]. Novosibirsk: Nauka, 173 p.

Margulan A. H. (1979). Begazy-dandybaevskaıa kýltýra Tsentralnogo Kazahstana. [Begazy is the dandybay culture of Central Kazakhstan]. Alma-ATA: Science Of The Kazakh SSR. 360 p. with Il.

Yarygin S. A. (2011).«Koıtasy» Tsentralnogo Kazahstana epohı pozdneı bronzy v kontekste formırovanııa rannesakskıh kýltýr stepnoı Evrazıı. [«Koytas» of Central Kazakhstan of the late bronze age in the context of the formation of early Saka cultures of steppe Eurasia]. Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects: Mat-ly mezhdunar. scientific Conf., dedicated. The 20th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary Of the Institute of archeology named after A. X. Margulan KN MES PK. Almaty. T. I. S. 408-116.

ҒТАМР 03.20.00 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.21

Ж. Арынов

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: arynov2050@gmail.com

ОТАН ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ

Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздік алуы ғылымды жаңа өзгерістерге алып келді. Сондықтан да Қазақстан тарихы ғылымына қоғамдық жаңа ұлттық тарихымызды жазуға әлемдік тарих ғылымында өткен дәуірлеу мен қазіргі кезеңдегі тарихи құбылыстардың кезеңдік межелерін айқындау тәжірибесі бар екені мәлім. Кезеңдеу – тарихи процестерді сараптау құралы ретінде қызмет ететіні белгілі. Сондықтан ол ең алдымен тарихи дамудың дәуірлері мен кезеңдерінің шартты белгілері эра, эпоха, период, этап ұғымдарына назар аудару.

Дәуірлеу мәселесі осыған сәйкес белгілі бір тарихи мерзім ішінде өндіргіш күштердің, қоғамдық қатынастардың, қоғам ахуалының, мәдениетінің даму кезеңдері сараланып шығады. Қазақстанның тарихын кезеңдерге бөлу қаншалықты күрделі болса, соншалықты жүйеге түспеген мәселе.

Сондықтан да ғылымның алдында мынадай міндеттемелер айқындала түсті: Біріншіден, тарихи материализмге негізделген маркстік-лениндік идеология мен методологияның тоқырауы қазақстандық тарих ғылымының алдында тарихты кезеңге бөлудің теориялық жаңа негізін жасау мәселесін туғызды.

Екіншіден, бұл қазіргі кезеңдегі көкейкесті мәселе, өйткені уақыт өлшемімен алғанда тарихи процестерді кезеңдерге бөлудің жүйесі болмайынша, өткенді зерттеу, қорытындылаушы еңбектер жазу, Қазақстан аумағында өткен тарихи процестердің схемасын құру.

Түйін сөздер: кезеңдеу, кезеңдер, тарихи оқиғалар, эра, эпоха.

Zh. Arynov

Candidate of historical Sciences, senior lecturer,
Al-Farabi Kazakh national University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: arynov2050@gmail.com

Chronology of the history of the country

The independence of the state of Kazakhstan has led to new changes in science. Therefore, it is known that the science of history of Kazakhstan has the experience of writing a new social history of our society, the science of world history has the experience of determining the chronological boundaries of past and present historical phenomena. It is known that phasing is a tool for analyzing historical processes. Therefore, first of all, it is necessary to pay attention to the concepts of an epoch, epoch, period, stage, which are symbols of epochs and stages of historical development.

The problem of chronology, respectively, differentiates the stages of development of productive forces, social relations, the state of society, culture over a certain historical period. The more complicated the division of the history of Kazakhstan into periods, the more haphazard it is.

Therefore, the following obligations to science became clear: firstly, the stagnation of Marxist-Leninist ideology and methodology based on historical materialism, raised the question of creating a new theoretical basis for dividing history into stages preceding Kazakh historical science.

Secondly, this is an urgent problem at the present stage, since without a system of chronological separation of historical processes in time, studying the past, writing annotations, drawing up a diagram of historical processes in Kazakhstan.

Key words: periodization, periods, historical events, era, era, period, stage.

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Ж. Арынов
Кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: arynov2050@gmail.com

Хронология истории страны

Независимость государства Казахстан привела к новым изменениям в науке. Поэтому известно, что у науки истории Казахстана есть опыт написания новой социальной истории нашего общества, у науки мировой истории есть опыт определения хронологических границ прошлых и настоящих исторических явлений. Известно, что поэтапность – это инструмент для анализа исторических процессов. Поэтому прежде всего необходимо обратить внимание на понятия эпохи, периода, этапа, которые являются символами эпох и этапов исторического развития.

Проблема хронологии соответственно дифференцирует этапы развития производительных сил, общественных отношений, состояния общества, культуры на протяжении определенного исторического периода. Чем сложнее деление истории Казахстана на периоды, тем более бессистемно оно.

Поэтому стали понятны следующие обязательства перед наукой: во-первых, стагнация марксистско-ленинской идеологии и методологии, основанной на историческом материализме, поставила вопрос о создании новой теоретической основы для разделения истории на этапы, предшествующие казахстанской исторической науке.

Во-вторых, это актуальная проблема на современном этапе, поскольку без системы хронологического разделения исторических процессов по времени, изучения прошлого, написания аннотаций, составления схемы исторических процессов в Казахстане.

Ключевые слова: периодизация, периоды, исторические события, эра, эпоха.

Кіріспе

Біз бұл мақалада тарихты дәуірлеу – тарих ғылымы методологиясының аса маңызды тұстарының бірі кезңдерге бөлудің жеке құрамы мен ондағы өзгерістерге тоқталуды жөн көрдік. Сондықтанда методология – белгілі бір зерттеудің ғылыми әдістемелерін қарастыра отырып кезеңдеу тарихындағы эра, эпоха, период, этап ұғымдарын қарастырамыз. Дегенменде тарих ғылымында батыстық зерттеу тәсілдері мен жолдары, теориялық жетілдіруді және үздіксіз ізденістер арқылы қалыптасуды талап етеді (Bloch 1960: 41). Алайда методологиялық негіз объективті, тарихи принциптерді басшылыққа алып шынайы деректерге сүйеніп салыстырмалы зерттеу жүргізу барысында зерттеушінің ой-пікір түйіндеуі қажет (Koselleck 1990: 69). Ресей ғалымы В.В. Журавлев «...зерттеу әдісін ұстанып, оны біржақты дәріптеуге немесе елеусіз қалдыруға болмайды...» (Журавлев 1995: 25). Автор сөзіне назар аударсақ тарих методологиясы нақты тарихи зерттеу әдістемелерді, ұстанымдар мен ғылыми тарихи түсініктердің танымға жетелейтін ойға мүмкіндіктер берері анық. Мұндай көзқарастарға да батыс ғалымдарда үлес қосуда «...әлемдік тарихты болсын не жекелеген мемлекеттердің кезеңдерге бөлу мәселелері болсын үздіксіздік пен өзгеріс түсініктеріне негізделген» (Green, 1992). Әлемдік тарихнамаға әсер ететін нео-кантианизм, позитивизм, содан кейін марксизм отандық тарих пен методологияға да әсер еткенін атап өткен жөн. Оның үстіне, позитивизм, нео-кантианизм және тіпті марксизм отандық ғылым әдіснамасы тарихнамалық ағымдардың көптеген қондырғыларының тұрақты синтезі болды.

Әдістеме

Тарих ғылымының тарихнамасына шолу оның дамуының аз зерттелген, қарама-қайшылықты жақтарын, басымдықты проблемаларын, осы зерттеулерді қазіргі жағдайда және қазіргі көзқарастар тұрғысынан ынталандырудың одан әрі зерттеу перспективаларын (Ankersmit 1995: 159), әсіресе 60-шы жылдардағы әдіснамалық революцияны дәлелдеуде маңызды болып көрінеді. 1970-90 жылдар – теорияны, ақпаратты және коммуникацияны түсінетін уақытқа жетті. Пәндер арасындағы шекаралардың ашықтығы, әлеуметтік-тарихи және антропологиялық, лингвистикалық, әдеби-танымдық айналымдар (Acton 1907:340) орын алады. Сондықтанда әлемдік тарихнамада интегративті аспектінің күшеюі, 1980-90 жылдардағы Ресейдегі оқиғалар түбегейлі өзгерістерге әкеліп соқты, қоршаған шындықты зерттеуде әдіс-тәсілдерді

талдаудың әртүрлі деңгейлері қажет болды. Тарих ғылымының әлеуметтік-мәдени тарихқа ауысу тенденциялары басталады, (Barraclough 1962: 584 -590) ол соған сәйкес оны тану әдістерін өзгертті. Өйткені, балама теория жасамай тұрып коммунистік мұрадан бас тарту советтік заманға дейінгі консервативтік ұлы державалық-шовинстік теориялардың әсіресе – генеалогиялық (Carr 1962: 240) теориялардың қайта өрлеуіне әкеледі. Алайда негізінен кеңестік кезеңде жарияланған ғылыми зерттеулерге қатысты дәуірлеудің ғылыми методологиясын талдау шынайы, дәйекті, ұлттың тарихын жазуға септеседі. Сондықтанда Қазақстан тарихын кезеңдеу мәселесін зерттеу өзектілігі тарихтағы өткенді түсінудің қазіргі кезеңінде және тұтастай гуманитарлық білімде болатын процестермен анықталады. Отан тарихын дәуірлеу мен кезеңдерге бөлу туралы ғылыми тұжырымдарды қарастыра отырып төмендегі пікірлермен түсіндіруге болады. Олар:

1. Қазақстанның тарих ғылымында Қазақстан территориясында өткен тарихи процестерді уақыт үзіктері бойынша қисынды байланыстыратын айқын түсініктің анықталмауы.

2. Кезеңге бөлу уақытқа сай барынша жалпы типологияны ұсынады, ғылымның осы заманғы жетістіктеріне негізделген кезеңге бөлу қалыптаспады.

3. Кезеңге бөлу критерийінің мәселелері тарихи процестердің өзіне тән белгілері белгілі сатыларға бөлудің түрлі принциптері жеткілікті талданбаған және анықталмаған.

4. Қазақстанның тарих ғылымында кезеңге бөлу мәселелеріне байланысты категориялар мен түсініктер туралы қандай да болмасын бірыңғай нақты ұғым жоқ.

«Дәуір», «кезең» деген терминдерге ғалымдар әртүрлі түсінік береді, сондықтан әдебиеттерде өзара қарама-қайшылықтар орын алған.

5. Қазақстан тарихының жалпы әлемдік процеспен байланысы туралы жеткілікті түсініктер әлі де қалыптаспағандығын аңғаруға болады.

6. Бүкіл әлемдік тарихтың жалпы заңдылықтарын, онда Қазақстанның қоғам жүйесінің алатын орнын ескеруде маркстік-лениндік кезеңге бөлуден басқа кезеңдеу жоқ.

Әрине, мұнда біз Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселелері саласында ғалымдардың жетістіктерін мүлдем – жоққа шығарудан аулақпыз. Ұзақ жылдар бойы тарихшылар бұл саладағы әжептәуір жетістіктерге жетті. Сондықтанда Орта Азиядағы тарихи процестерді кезеңдерге бөлудің алғашқы әрекеттерін мұсылман және орыс авторлары жасады. Дегенменде зерттеулердің барысында кеңестік тарих ғылымы өсіп шықты. Тек кеңестік кезеңнің өзінде-ақ Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесі дербес ғылыми мәселе болып зерттеле бастады.

Отан тарихын дәуірлеудің өзектілігі

Отан тарихын дәуірлеу мәселесі XYIII ғ. II ширегіндегі орыс ғылымының Қазақстанға, оның ішінде тарихына деген қызығушылығы арта түсті. Бұл – Қазақстан тарихын белгілі бір уақыт бөліктері – этап пен кезеңдерге бөлуге тырысқан орыс ғалымдарының бірі А.И. Левшиннің (Левшин 1832: 18-105) еңбегі ерекше болды. Ол Қазақстан тарихын екі кезеңге бөлді. 1-сі Ресейге қосылғанға дейінгі уақыт аралығы. 2-сі қосылғаннан кейінгі уақыт деп қарастырды.

XX ғ. I ширегінде Қазақстан тарих ғылымында түбірлі өзгерістер бола бастайды. Зерттеулердің жаңа әдістемелері бекітіліп, ұжымдық құрылымы мүлдем өзгереді. Олардың алғашқылары Қазақ тарихын кезеңге бөлу проблемаларын алға қойып, оны шешуге тырысқан қазақ ғалымы С. Асфендияров (Асфендияров 1933: 17-19), С.В. Юшков, (Юшков 1948: 14-87) Е. Бекмахановтың (Бекмаханов 1948: 14-50) өз еңбектерінде дәуірлеу мәселелеріне тоқталып кетті. Сонымен қатар ұжымдық ҚазССР-ның тарих, археология және этнография институтының 1947 жылы өткен I сессиясында бұл мәселе үлкен орын алды. Бұл мәселелерді шешуде 1943-1949 жылдар аралығындағы республика тарихындағы қорытынды жұмыстары негізгі рөлді атқарды.

XX ғ. II ширегінде Қазақстан тарихы күрделі кезеңдерді бастан кешірді. Партия органдары тарихи пікірталастарға ұласып тарих ғылымына марксистік-лениндік көзқарас тұрғысында тарихты кезеңге бөлу жөніндегі мақалалары қайта қаралды.

Бұл процесте 1954 ж. өткен қазанға дейінгі кезіндегі Орта Азия мен Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесі жайында Г.Ф. Дахшлейгер, И.С. Брагинский, А.Н. Бернштам, М.Э. Воронец, және т.б. сөз сөйледі. Ғалымдардың алдында кезеңге бөлуге үлкен елеуі әсерін тигізген негізгі үш түрлі ахуал тұрды. Олар: Біріншіден, таптық күрес; Екіншіден, интернационализм; Үшіншіден Орта Азиямен Қазақстанның қоғамдық дамуындағы қозғаушы күш ретіндегі Ресейдің орны. Бұндай тұжырымға П.Ф. Дахшлейгерінің «Революцияға дейінгі

Қазақстан тарихын кезеңге бөлу жайында» (Дахшлейгер 1955: 457-500) баяндамасындағы кезеңге бөлуге сай келеді. Баяндамада негізгі бес кезең бөліп көрсетілген:

1-ші кезең. Қазақстан территориясындағы алғашқы қауымдық құрылыс;

2-ші кезең. Қазақстан территориясындағы феодалдық қатынастардың қалыптасуы және дамуы;

3-ші кезең. Ресейге қосылу кезеңіндегі Қазақстан;

4-ші кезең. Қазақстандағы капиталистік қатынастардың дамуы және патриархалдық-феодалдық қатынастарының қалыптасуы;

5-ші кезең. Ресей империализмі кезеңіндегі Қазақстан.

Көріп отырғанымыздай кезеңдерге бөлу мәселесі анықталып, бұдан кейін де жалғасын тапты. Қазақстан тарихын кезеңге бөлудегі бұл тұжырымдардың ары қарай дамуы 1977-1980 жж. (ҚазССР тарихы 1979–1982: 350).

1990 жылдардан бастап Қазақстан тарихын кезеңге бөлу мәселесі төңірегінде қазақ ғалымдарының көрнекті қайраткерлерінің еңбектері де жемісті болды. 1993 жылы көрнекті ғалым, тарихшы М.Қ. Қозыбаев уақыт аспектісіндегі тарихи процестерінің типологиясын жасауда Қазақ тарихын тоғыз кезеңге бөлуді ұсынады. Оның ішінде жеті кезеңге – 1917 жылға дейінгілер болды. Автор таптық күрестің тарихи процестердің негізгі қозғаушы күші еркіндігін мойындаудан бас тартады. Ұсынылып отырған кезеңге бөлу мәселесі маңызды тарихи принципке негізделген болатын. Автор XX ғасырдың тарихын төмендегідей кезеңдерге бөлінеді:

1-ші кезең. Қазақ сахарасында капитализмнің дамуы, отарлау саясатының одан әрі өрістеуі, реформаторлық қозғалыстың туындау кезеңі (1900-1916 ж.)

2-ші кезең. 1916 жылғы ұлт-азаттық майданы.

3-ші кезең. Революциялық бетбұрыс, әлеуметтік-азаматтық қарама-қарсылық кезеңі (1917 ж. ақпан – 1920 ж.)

4-ші кезең. Кооперативтік социализм кезеңі (1921-1928 ж.)

5-ші кезең. Тоталитарлық-казармалық социализім кезеңі (1928 ж. қазан – 1985 ж.)

6-шы кезең. Желтоқсан көтерілісі. Халық рухының жаңаруы.

7-ші кезең. Тәуелсіздік заманы (1991жылдан бастап). (Қозыбаев 2001: 7–57) XX ғасырдағы Қазақстан тарихы тұңғыш рет кезеңдерге бөлуді ұсына отырып, автор сөзімен айсақ, бұл кезеңдерді абсолюттендіруге болмайды деген қорытындыға келеді. Сондықтан да кеңестік кезеңдегі дәуірлеу мәселесінде М. Қозыбаевтың пікірлерін өзге де ғалымдардың пікірлері жалғасын тапты. Дегенмен де тарихты терең зерттеуде осы кезеңдерге бөлмей ұтымды нәтижелерге қол жеткізе алмайтындығымызды түсіндік. Осы бағыттағы алғашқы еңбектер де жазылды. Солардың бірі С. Кентбековтің зерттеуінде тарихты дәуірлерге бөлудің әлемдік дәстүрлі негіздеріне арқа сүйейді. Дәуірлеудің негізгі төрт белгілерін (эра, эпоха, период, (кезең) және этап (саты)) көрсетіп, олардың әрбіріне анықтама береді. Олар:

Эра – өзінің ішкі қоғамдық мазмұнының және тарихи оқиғалардың өздерінен бұрынғы уақыт кесіндісінен өзгешелігін байқататын уақыт кесіндісі түсінігі;

Эпоха – уақыт кесіндісіндегі тарихи процесс, тарихи жүйелердің ауысуы ретінде көрінетін ұғым;

Период – белгілі бір тарихи жүйе ішіндегі жағдайдың ауысуын көрсететін тарихи процестегі уақыт кесіндісі;

Этап – осы тарихи жағдай ішіндегі әртүрлі оқиғалардың тиянақтылығын бейнелейтін тарихи процестегі уақыт кесіндісі (Кентбеков 1997: 16).

Ия жоғарыда көріп отырғандай дәуірлеудің басты ұстанымдарына назар аударған Т. Омарбеков, С. Кентбеков берген осы түсініктемелердің қолдауға тұратынын атап көрсетіп, өкінішке орай, Отан тарихын жазуда осы мәселеге мән берілмей отырғандығын айтады. Дегенменде С. Кентбеков кеңестік кезеңге дейінгі Қазақстан тарихын төрт дәуірге (эпохаға) бөлген еді. Олар:

1. 1,6 млн – 5 мың жылдыққа дейін;

2. Ежелгі өндіруші шаруашылық дәуірі біздің эрамызға дейінгі 5 мыңыншы жылдан – YIII ғасырға дейін;

3. Көшпелі мал шаруашылығы немесе индустрияландырудан бұрынғы дәуір біздің эраға дейінгі YIII ғасырдан біздің эраның XYIII ғасырына дейін;

4. Көшпелі мал шаруашылығының дағдарысы немесе индустрияландыру қарсаңындағы дәуір – XYIII ғасыр басынан 1917 жылға дейін; осы дәуірлерді кезеңдерге, ал кезеңдерді этаптарға бөліп, олардың хронологиялық межелерін көрсеткеніне талдау жасайды. Кезеңдеудің С. Кентбеков ұстанған әдісін қоғамның экономикалық қатынастарына негізделген тәсіл деп санауға болады. Онда әрбір дәуірдің атауы да дәлелдейді. Алайда мұндай хронологиялық кезеңдеудің өзін Отандық тарих ғылымында жасалған алғашқы қадамдардың бірі деп түсінген жөн.

Өйткені кезеңдеудің тек экономикаға негіздеп жасау қоғамның өндіргіш күштері мен өндірістік қатынастарын ғана ескерту екендігін аңғару қиын емес. Мұның өзі бұрынғы Маркстік-Лениндік методологияға саяды. Сондықтан өткен тарихымызды кезеңдеу қоғамның шаруашылық құрылысына байланысты болса керек. Ғылыми көзқарастарда біржақты пікір таныту тарихшы-зерттеушілер үшін қауіпті. Өйткені ол үлкен пікір-таластарға әкеліп, ғылымда ортақ тұжырым қалыптастыруға кедергі келтіру мүмкіндігін ескере отырып Т. Омарбеков Кеңестік уақыттағы Қазақстан тарихын төмендегідей үш дәуірге және дәуірді кезеңдерге бөлуді ұсынады.

Қазақстан: жол таңдау (1917 жылғы ақпан – 1920 жылғы тамыз).

1.1. Қазақстан ұлттық-демократиялық мемлекет құру үшін күрес кезеңінде (1917 жыл ақпан – 1918 жылдың басы).

1.2. Қазақстан азаматтық қарсы тұру жағдайында (1918 ж. көктемі – 1920 ж. тамыз).

Қазақстан кеңестік әкімшіл-әміршіл империя құрамында (1920 ж. тамыз – 1991 ж. желтоқсан).

2.1. Қазақста алғашқы кеңестік реформалар кезеңінде (1920ж.-1925ж. соңына дейін).

2.2. Қазақстандағы “Кіші қазан” (1926-1928 жж.).

2.3. Қазақстан сталиндік реформалар және тоталитарлық жүйенің орныға бастау дәуірінде (1929-1941 жж.)

2.4. Қазақстандықтар фашистік Германияға қарсы күресте (1941-1945 жж.)

2.5. Қазақстандағы сталинизм салтанаты (1945-1953 жж.)

2.6. Хрущев реформаларынан туындаған Қазақстандағы өзгерістер (1953-1964 жж.)

2.7. Қазақстандағы тоталитарлық жүйенің “кемелденуі” және “тоқырауы” және Қазақстан (1985-1991ж.ж.)

Қазақстан тәуелсіз мемлекет (1991 ж. желтоқсаннан бүгінгі күнге дейін).

3.1. ТМД және Қазақстан (1991-1993 жж.)

3.2. Тәуелсіздікті орнықтыру қадамдары (1993-1995 жж.)

3.3. Қазақстан – дүниежүзілік қауымдастықты мойындаған егеменді ел (1995-1998 жж.) (Омарбеков 2001: 4-32). Алайда Т. Омарбеков өзіміз көріп отырғанымыздай кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуі құптауға тұрарлық. Алайда бір ғасырға толмайтын, яғни 1917 жылдан басталып 1998 жылмен аяқталатын уақытты дәуірге бөлу қисынсыз тәрізді. Себебі біз жоғарыда айтқанымыздай бірнеше мыңжылдықтарға созылған тас, қола замандарын дәуір деп атадық, ендеше бұл мәселе әлі де болса өзін нақтыландыруды талап етеді. Автордың айтқанындай оған кеңестік дәуір емес кезең деп айдар тағып, оның өзін бірнеше этаптарға бөлу ұтымды болар еді. Тарихшының мұндай ұстанымдары мен негізімен келісуге болады. Автор пікірі халықтың мүддесі тұрғысында маңызды болып саналады.

Дегенмен Отан тарихын бастан-аяқ дәуір-легенде этностық бағыт ұстанудан өзге өлшемдерге қажет болары анық. Сондықтан да мұндай өлшемдер мен ұстанымдар әлі де болса өздерін толықтыруды талап етеді. Кезеңдеуге қатысты өз ойын ортаға салған Х. Әбжанов төмендегідей алты белеске бөледі. Олар:

1. Көне Қазақстан (б.ғ.д. 800 мың жылдан – б.э.д. Ғ. аралығы).

2. Түркілену, исламдану қазақтану дәуіріндегі Қазақстан (б.э.д. Ғ.-ХҮ ғ.).

3. Қазақ хандықтары немесе табиғи-дәстүрлі даму дәуірі (ХҮ ғ. ортасынан ХҮIII ғ. 30 жылдарына дейін).

4. Зарзаман дәуірі (1731-1917 жылдың қазаны.).

5. Зорлық пен модернизациялау дәуірі (1917 ж. қазаны – 1991 ж.).

6. Азаттық дәуірі (1991 жылдың желтоқсанынан бері қарай.) (Әбжанов 2003: 45-51).

Х. Әбжановтың осы мақаласына орай жарияланған профессор С. Жолдасбайұлының мақаласында айтылған ойлар біздің де көкейімізден шығатындықтан, осы мақаланы талдауға көшуді жөн санадық. С. Жолдасбайұлы Х. Әбжановтың Отан тарихын дәуірлеуге қатысты ой пікірлерін толық қолдайды. Тек қана, ұсынып отырған алты дәуірдің атаулары мен көне дәуірдің хронологиялық жағын нақтылай түсуді жөн санайды. Менің түсінігім бойынша – дейді автор С. Жолдасбайұлы – эра орысшада дәуір оның қазақшасы. Сондықтан да дәуір деп айдарлағанымыз жөн. Бұдан былай біздің дәуірімізге дейін (б.д.д.) немесе біздің дәуірімізден бұрын (б.д.б.) деп қалыптастырғанымыз жөн. Тарихи кітаптарда б.з.д. деп әртүрлі жазылып жүр. Заман дәуірге қарағанда, қысқа мерзім, көп жағдайда біздің кезіміз немесе біздің заманымыз туралы айтылады. Ал дәуір деген ол миллиондаған немесе мыңдаған жылдарды көрсетеді. Дәуір ғасырға, кезеңдерге бөлінеді (Жолдасбайұлы 2003: 4). Ия, айтылып отырған пікірлермен келісе отырып дәуір аттарына орай орынды ұсыныстар жасағанымен, дәуірлеу мәселесінің эра, эпоха, кезең, этап ұғымдарының анықтамасына сәйкес

дәуірлеуді назардан таса қалдырған сияқты. Себебі, автордың мақаласында дәуірді дәуірге бөлу сияқты тұстары кездесіп отырады. Дегенменде кезеңдерге бөлу мәселесін әлі де ой сүзгісінен өткізер ойлары барын білдік.

Қорытынды

Бізге ұсынылған зерттеулерде өткен заманның негізгі сатыларын белгілеуге талпыныс жасалды. Қазақстан тарихы бойынша өзімізге белгілі қорытынды еңбектерде ғылыми талдау жасалды. Екіншіден Революцияға дейінгі орыс тарих ғылымы жаңадан жасала бастаған кезінде дәстүрлі мұсылман ғылымын концептуальды және методологиялық жағынан кезеңдерге бөлу мәселелерін өрескел қателіктерге бой алдырды. Онда Қазақстанды Енисей Қырғыздарымен шатастырып, бұрыс көзқарас қалыптастырды. Тек А. Левшиннің еңбектері шыққаннан кейін орыс ғылымында Қазақстанның халықаралық – құқықтық мәртебесіне, дәлірек орыс – қазақ байланыстарының сипатына негізделген кезеңге бөлу нақтыланды. Осы уақыттан бастап ұзақ уақыт біздің еліміздің территориясындағы тарихи процесті құрудағы негізгі екі кезеңге бөлу ұсынды: 1-шісі Қазақстан Ресейге қосылғанға дейінгі кезең; 2-шісі Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейінгі уақыт аралығы. Осы тұжырымдама 1920-1930 жылдардағы кеңестік тарих ғылымында да негізгі болып қала берді. Алайда авторлардың пікір таласының негізінде 1940-1950 жылдары формациялық кезеңдерге бөлудің негізі қалыптасты. Бірақ қоғамдық және экономикалық процестің біріздендірілген тарихи дамудың тым қарабайыр схемасын құру арқылы кезеңге бөлудің қабылданған тұжырымдамасы ғалымдарды қанағаттандырмады. Ұлт зиялыларымыз С. Асфендияров, Е. Бекмахановтың көшпелі қоғамдағы феодализмнің сипаты туралы пікірталас сол бітпеген дау күйінде қалды. Көптеген ғалымдар өндірістің ерекше көшпелі әдісін бөліп қарау номадтарға байланысты бұл ұғымның дұрыс еместігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Тәуелсіз ел болғалы бері тарихымызды дәуірлеу мәселесін одан әрі қарастыруда зерттеуші ғалымдарымыз М. Қозыбаев, С. Жолдасбайұлы Т. Омарбеков, Х. Әбжановтардың зерттеулері негіз бола алады. Әрине авторлардың ғылым дамуының тап осы деңгейінде кең көлемді талдауларының өзіндік гипотезалық жақтары барын толық ұғынады. Сондықтанда қазіргі жағдайға жеткен тарих ғылымының тәуелділігін, оның жарамды, кей кезде талқылауға түсетін жерлері барын түсіндік. Осыған орай заманға – дәуірге – кезеңге – сатыларға бөлу мен жүйелеудің тарихи айналымдары айқындалады. Мәселенің методологиялық-теориялық негіздері әр кезең сайын талданып, оларға ғылыми талдаулар жасалды. Сондықтанда қаралған дәуірлеу мәселелері әлі де толықтыруларды қажет етеді.

Әдебиеттер

Асфендияров С. (1933) О некоторых основных вопросах истории казахов. «Большевик Казахстана». № 10. 17–19 бб.

Әбжанов Х. (2003). Отан тарихын кезеңдерге бөлу мәселелері. Отан тарихы. №1. 45-51 бб.

Бекмаханов Е. (1945). Шахматов В. Первая научная сессия Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Вестник АН КазССР. № 5.11–35 бб.

Дахшлейгеря Г.Ф. (1955). Опериодизации дореволюционной историй Казахстана. Материалы обьединенной научной сессии посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент. 457-500 бб.

Жолдасбайұлы С. (1903). Тарихымызды дәуірлеу: бұл үлкен жауапкершілікті талап етеді // Егемен Қазақстан. 4 б.

Журавлев В.В. (1995). Методология исторической науки. Вчера. Сегодня. Завтра. Кентавр. № 6. 25 б.

Кентбеков С. К. (1997). Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории до советского Казахстана: Автореферат. Алматы. 16 б.

Қазақ ССР тарихы. (1979–1982). Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Бес томдық. Алматы. 350 б.

Қозыбаев М. (2001). Өркениет және ұлт. Алматы. 7–57 бб.

Левшин А. И. (1832). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург. 18–105 бб.

Омарбеков Т.О. (2001). ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. ҚазАқпарат. Алматы. 4-32 бб.

Юшков С. В. (1948). Об основных моментах истории казахского государства. Известия АН КазССР. Сер. истор. Вып. 4. № 49. 14–87 бб.

Acton J.E.E.H. (1907). Historical Essay and Studies. London. P.340.

Ankersmit F. (1995). Historicism. An Attempt at Synthesis. History and Theory. V.34. №3. pp. 158-159.

Barraclough G. (1962). Scientific Method and the Work of the Historian. G. Barraclough. Logic, Mehtodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960 International Congress. Stanford. pp. 584 -590.

Carr E.N. (1967). What is History? New York. pp. 47-51

William A. Green (1992). Periodization in European and World HistoryJournal of World History Vol. 3.

References

Abjanov H. (2003). Otan tarihin kezenderge bolu maseleleri [Problems of dividing national history into periods] History of the Motherland. №1. pp. 45-51.

Asfendiyarov S. (1933). O nekotorih osnovnih voprosah istorii kazahov [About some basic issues of history] The Bolshevik of Kazakhstan. № 10. pp. 17–19

Bekmahanov E., Shahmatov V. (1945). Pervaya nauchnaya sessiya Instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR [The first scientific session of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR] Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. № 5. pp. 11–35.

Dahshleigerya G.F. (1955). Operiodizacii dorevolyucionnoi istorii Kazahstana [Operation of pre-revolutionary stories of Kazakhstan] Materials of the joint scientific session devoted to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period. Tashkent. pp. 457-500

Joldasbaiuli S. (1903). Tarihimizdi dauirleu: bul ulken jauapkershilikti talap etedi. [Chronology of our history: this requires great responsibility] Independent Kazakhstan. p. 4.

Juravlev V.V. (1995). Metodologiya istoricheskoi nauki. Vchera. Segodnya. Zavtra. [Methodology of historical science. Yesterday. Today. Tomorrow.] Centaur. № 6. p. 25

Kentbekov S. K. (1997). Problemi istoriografii i osnovnie principi periodizacii istorii do sovetskogo Kazahstana [Problems of historiography and the basic principles of periodization of history to Soviet Kazakhstan] Abstract. Almaty. p.16

Kazak SSR tarihi. (1979–1982). Kone zamannan bugingi kunge deiin. [From ancient times to the present day] 5 volumes. Almaty. p.350

Kozibaev M. (2001). Orkeniet jane ult. [Civilization and the nation]. Almaty. pp. 7–57.

Levshin A. I. (1832). Opisanie kirgiz_kazachih ili kirgiz_kaisackih ord i stepei. [Description of the Kyrgyz Cossack or Kyrgyz Kaisat hordes and steppes] St. Petersburg. pp. 18–105.

Omarbekov T.O. (2001). XX gasirdagi Kazakstan tarihinnin ozekti maseleleri. [Actual issues of the history of Kazakhstan in the twentieth century] Kazinform. Almaty. pp. 4-32.

Yushkov S. V. (1948). Ob osnovnih momentah istorii kazahskogo gosudarstva [On the main points of the history of the Kazakh state] News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR 4. №49. pp. 14-87.

Acton J.E.E.H. (1907). Historical Essay and Studies. London. P.340.

Ankersmit F. (1995). Historicism. An Attempt at Synthesis. History and Theory. V.34. №3. pp. 158-159.

Barraclough G. (1962). Scientific Method and the Work of the Historian. G. Barraclough. Logic,

Carr E.N. (1967). What is History? New York. pp. 47-51

Mehtodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960 International Congress. Stanford. pp. 584 -590.

William A. Green (1992). Periodization in European and World HistoryJournal of World History Vol. 3

ҒТАМР 03.61.21 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.22

А. Бейсегулова

PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aika_n75@mail.ru

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖАҢА ТЕОРИЯЛАР: СЫРТҚЫ ЖӘНЕ ІШКІ БІРЕГЕЙЛІК ТЕОРИЯСЫ

Мақала қазіргі күнгі өзекті тақырыптардың бірі этникалық бірегейлік мәселесінің кейбір ұғымдары мен концепцияларына арналған. Бұл ұғымның негізі батыстық әлеуметтанушылары мен антрополог ғалымдарынан бастау алатындықтан солардың тұжырымдамаларымен қатар орыс және отандық ғалымдарының да еңбектеріне саралау жасалды. Олар бірегейлік мәселесін әлеуметтік құрылым ретіндегі примордиализм, конструктивизм, инструментализм үш интерпретациялауға бөліп қарастыратын осы бағыттардың өкілдері П.И. Кушнер, С.А. Артюнов, Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев, В.И. Табаков, В.Д. Соловей, Н.Н. Целишев, Э. Смит, К. Гирц, К. Калхун, Б. Андерсон, Э. Геллнер, Ф. Барт және В.А. Тишковтардың теорияларына тоқталып өтілді. Сонымен қатар, этникалық бірегейліктегі мәдени шекараларға түбегейлі жаңа серпін берген ғалым Ф. Барттың тұжырымдамалары сарапталған. Оның этникалық феноменді түсінудегі әртүрлі жолдарына этникалық белгілердегі мәдени айырмашылықтарды әлеуметтік ұйымдастырудың нысаны және топтың өздері белгілейтін маңызы бар мәдени сипаттамалары туралы концепциясын қарастырған. Оның мәдени шекараның белгілі бір этникалық топқа жатқызылу екі түрлі шекарамен, яғни, ішкі шекара – әлеуметтену үрдісі арқылы болса, екіншісі, сыртқы шекара топаралық қатынастар негізінде қалыптасқаны туралы.

Түйін сөздер: этникалық бірегейлік, ішкі бірегейлік, сыртқы бірегейлік, мәдени шекара, этникалық топ.

A. Beysegulova

PhD Student of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aika_n75@mail.ru

New Theories in the Study of Ethnic Identity in the 21st Century: a Theory of external and internal identity

The article is devoted to some concepts and concepts of ethnic identity, which are one of the currently relevant topics. The article analyzes the study of both Western sociologists, anthropologists, as well as Russian and domestic scientists. The article analyzes the study of both Western sociologists, anthropologists, as well as Russian and domestic scientists. Theories of P.I. Kushner, S.A. Artyunov, Yu.V. Bromley, L.N. Gumilev, V.I. Tabakova, V.D. Solovey, N.N. Tselishev, E. Smith, K. Gierz, K. Kalhoun, B. Anderson, E. Gellner, F. Barht, V.A. Tishkov. They considered issues of identity as a social structure, dividing it into three interpretations – primordialism, constructivism and instrumentalism. In addition, the author analyzes the concepts of the scientist F. Barth, which gave a radical new impetus to the cultural borders of ethnic identity. The concept of cultural characteristics is considered, where in his understanding of various ways of ethnic phenomenon, cultural differences of the object of social organization in ethnic characteristics and groups themselves determine the value of cultural characteristics. He defined the belonging of cultural borders of a certain ethnic group by two different borders: first, the internal border-through the process of socialization, and second, the external border-on the basis of inter-group relations. F. Barth believed that ethnicity is a form of social organization of cultural differences, where the primary significance is those cultural characteristics that the group itself attaches a marking value.

Key words: ethnic identity, internal identity, external identity, cultural border, ethnic group.

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

А. Бейсегулова
PhD докторант, Казахский нацмиональный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aika_n75@mail.ru

Новые теории в изучении этнической идентичности в XXI веке: теория внешней и внутренней идентичности

Статья посвящена некоторым понятиям и концепциям этнической идентичности, являющейся актуальной темой в настоящее время. В статье дан анализ исследовании как западных социологов, антропологов, так и русских и отечественных ученых. Рассмотрены теории П.И. Кушнера, С.А. Артюнова, Ю.В. Бромлея, Л.Н. Гумилева, В.И. Табакова, В.Д. Соловей, Н.Н. Целишева, Э. Смита, К. Гирца, К. Калхун Э. Смита, Б. Андерсона, Э. Геллнера, Ф. Барта, В.А. Тишкова, где они вопросы идентичности рассматривали как социальную структуру, разделив ее на три интерпретации – примордиализм, конструктивизм и инструментализм. Кроме того, проанализированы концепции ученого Ф. Барта, которые дали кардинально новый импульс культурным границам этнической идентичности. Рассматривается концепция о культурных характеристиках, где в его понимании различных путей этнического феномена, культурного различия объекта социальной организации в этнических признаках и группах сами определяющие значение культурных характеристик. Принадлежность культурных границ определенной этнической группы он определял двумя разными границами: внутренней границой – через процесс социализации, внешней границой – на основе межгрупповых отношений. Ф. Барт считал, что этничность – это форма социальной организации культурных отличий, где первичную значимость имеют те культурные характеристики, которым самой группой придается маркирующее значение.

Ключевые слова: этническая идентичность, внутренняя идентичность, внешняя идентичность, культурная граница, этническая группа.

Кіріспе

Этникалық бірегейлік күрделі құбылыс, яғни ұжымдық және жек тұлғаны анық білдіретін абстрактілі ұғым бола отырып, сана-сезім деген ұғымды білдіреді. Көпшілігінде этникалық сана-сезім тарихи зерттеулерде көрініс тапса, этникалық бірегейлік әлеуметтанулық және психологиялық зерттеулерде көптеп қолданылады. Сонымен қатар, бір жақты қатып қалған тұжырымдардан тұрмайды. Ол барынша қарапайым және бейімді құбылыстардан құралады. Оған мәдени, саяси, әлеуметтік үрдістер кеңінен ықпал етеді. Қазіргі жаһандану кезеңінде этникалық бірегейліктің деңгейі әртүрлі сипат алуда. Этномәдени бірегейлікті зерттеу мәселелерін қарастыру, этникалық феноменді түсінудің әртүрлі жолдарын ашып береді. Этникалық және этномәдени бірегейлік жекелеген топтар арасында мәдени және этникалық сана тұрғысынан бірігуге алып келеді. Осы тұрғыда қазіргі қоғамдық ғылымдар, соның ішінде этнологияның негізгі өзекті мәселесіне этникалық бірегейлік үрдістердің айшықты үлгілерін зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Алайда, батыс ғалымдары бұл тақырыптарға XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап қалам тартқан болатын. Тіпті егер зерттеушілер осы құбылыстың тек бір немесе бірнеше аспектілерін тереңірек зерделеуді қаласа, олар осы іріктелген аспектілердің құбылыстың басқа аспектілеріне қалай жататынын логикалық түрде көрсеткен жөн. Теоретиктің мақсаты кем дегенде, осы құбылыстың елеулі өлшеулерін атауға болатындарын және бағыттарын көрсету.

Мәселенің әдістемесі

Этникалық бірегейлікті зерттеуде қолданатын әдістер отандық және шетел ғалымдарының теориялық тұжырымдарына негізделеді. Тақырыптың нәтижесіне жету үшін жалпы ғылыми жинақтау, жүйелеу, салыстырмалы талдау сияқты әдістер арқылы жазылды. Сонымен қатар, этнология, этносоциология ғылымдарының эмпирикалық әдістер, салыстыру, анализ синтез, дедукция және сапалы және сандық, бақылау әдістері пайдаланылды. Этнология ғылымындағы бұл әдістер көтеріліп отырған тақырыпты толыққанды ашуға мол мүмкіндіктер береді.

Этникалық бірегейліктегі сыртқы және ішкі бірегейлік теориясы

Этникалық бірегейлік пәнаралық мәселе болып табылады. Этникалық бірегейлікті этнологиямен қоса, социология, философия, мәдени антропология, психология және т.б.

ғылымдар зерттейді. Этникалық бірегейліктің этнологиялық тұрғыда зерттеудің эмпирикалық әдістері мен зерттеу әдістемелері бар. Сонымен қатар, этникалық бірегейлікті әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыратын болсақ этносоциологиялық бағыттың ұтымды тұстары жетерлік.

Этникалық үрдістерді интерпретациялауды негізгі үш бағытқа бөліп қарастырсақ болады:

Примордалистік (эссенциалистік) бағыт. Оның негізгі өкілдері П.И. Кушнер, С.А. Артюнов, Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев, Э. Смит, К. Гирц, К. Калхун және т.б. болып табылады. Олар адамның бастапқы, яғни примордиалды этникалық бірлігінің болғандығын қолдайды. Ғылымдағы мұндай қадамнан екі бағыт бөлініп шығады: социобиологиялық және эволюциялық-тарихи бағыт. Алғашқы бағытты жақтаушылар зерттелу құбылысты адамдардың туыстық топтарының кеңейтілген (Калхун, 2006) және адамдардың табиғатпен немесе белгілі бір ландшафтпен байланысын қарастырады (Гумилев, 1993). Эволюциялық-тарихи бағыт этникалық үрдісті мәдениет пен тарихтың жетістігі ретінде қарастырып, этносты адамзат қоғамының тарихи кезеңде кешенді атрибуттары – территориясы, тілі, діні, дәстүрі, мәдениеті және т.б. қалыптасқан бірлігі деп түсінеді (Бромлей, 1983).

Примордиалистік көзқарасты американдық ғалым Исаев социологиялық және антропологиялық әдебиеттегі ең ескі тәсілдің бірі дей келе, этникалық тиістілік – бұл дүниеге келген кезінде берілетін нәрсе, ол адам қоғамының тегі мен кландық құрылымынан және, демек, көп немесе аз тіркелген және тұрақты.

Біз төрт негізгі тәсілді және бірқатар тәсілдерді бөліп аламыз, олардың кейбіреулері негізгілермен қиылысады. Бұл: (1) Бастапқы құбылыс ретінде ойластырылған этникалық тиістілік, (2) эпифеномен ретінде ойластырылған этникалық тиістілік, (3) жағдаяттық құбылыс ретінде ойластырылған этникалық тиістілік, (4) таза субъективті құбылыс ретінде ойластырылған этникалық тиістілік деп келтіреді (Isajiw, 1974, p. 122). Конструктивизм. Оны негізінен батыс әлеуметтанушылары мен антропологтары қолдайды. Сонымен қатар, қазіргі кезде ресейлік ғалымдардың бірқатары осы бағытты ұстанып келеді. Бұл жерде этникалық болмыстың (территория, мәдениет) объективті емес субъективтілігіне мән беріледі. Конструктивизмнің мағынасы этникалық бірлікті жекелеген индивидтердің мақсатты түрде ұйымдастырған институттары арқылы қалыптасады деп ұғынады. Яғни этникалық бірлікті әлеуметтік құрылым ретінде түсінеді. Оның өкілдері Б. Андерсон, Э. Геллнер, Ф.Барт, Э. Хобсбаум, М. Биллиг және ресейлік зерттеушілер В.А. Тишков, В.М. Воронков, В.С. Малахов, О. Бредникова және т.б. болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулердің негізгі бағыттары этникалық бірліктің қалыптасуы мен оны қалыптастырудағы элитаның рөлі мен мәдени шекаралардың қызметін қамтиды.

Конструктивизмнің тағы бір түрі инструменталистік болып табылады. Оның негізгі өкілдері Л.М. Дробижева, М.Н. Губогло, Ю.В. Артюнян, В.А. Ядова, А. Коэн, К. Дойча, Х. Ортега-и-Гассет және т.б. зерттеушілер болып табылады. Олардың пікірі бойынша этникалық топқа бірігу үшін мықты саяси мобилизация болуы қажет. Ол этникалық топқа өзінің құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Этникалық бірегейлікті саяси күрес пен экономикалық бәсекенің құралы ретінде қарастыру көптеген далалық зерттеулерде көрініс тапқан (Губогло, 2003).

Зерттеудің бұл бағыттары бірқатар шектеулерден тұратыны белгілі. Сондықтан, примордиалистік, конструктивистік және инструменталистік методология синтезінде қалыптасқан аналитикалық еңбектер жазылуда. Осындай интеграциялық еңбектерді жазудың қажеттігі жөнінде М.О. Мнацианский (Миацаканян, 2008), И.Ю. Зарипов, Б.Е. Винер, А.М. Монаков, Дж. Фишман және басқалары жазды (Зарипов, 2000). Алайда, интегралды методология өзінің бастапқы қалыптасу кезеңінде тұр екенін атап өткеніміз жөн.

Біздің зерттеу тақырыбымыздың ерекшелігіне қарай, этникалық бірегейліктің методологиялық ұстанымдары әртүрлі қалыптасып келеді. Соның ішінде әлеуметтанулық тұрғыда жан-жақты қарастырылады. Оның көш басында М. Вэбер, Э. Дюркгеймдер тұрды. Онда әлеуметтік жүйенің «Этникалық бірегейлік» және «этникалық сана сезім» түсінігінің этносоциология ғылымында өзінің тарихы қалыптасқан. 1990 жылдарға дейін ғылыми айналымда этникалық немесе ұлттық сана сезім деген түсінік этностың жалпы территориясы, тілі және мемлекеттілігі деген ұғымдарды қамтып келді (Арутюнян, 1999). Ал, заманауи пәнаралық әлеуметтанулық және психологиялық тілде этникалық бірегейлік түсінігі қалыптасты. Этносоциологияда оны «этникалық сана сезім» ретінде түсіндіріледі.

1960–1970 жж. этнология ғылымында «этникалық немесе ұлттық сана сезім» ұғымы

этникалық топ пен ұлттың өзін өзі қай ұлт пен топқа жатқызуында жетекші орында болды. Этникалық сана сезімді теориялық талдаулардың маңызды бөлігі 1960 жылдың екінші жартысында «Вопросы истории» журналындағы мақалалардан көрініс тапты. Бұл талдаулардың қорытындысы ретінде ұлттық немесе этникалық сана сезім «ұлт» ұғымымен тоқтамға келді. Кеңестік этнология ғылымындағы ұлттық сана сезімді зерттеу оның құрылымдық ерекшеліктеріне де тоқталды. Ю.В. Бромлей өзінің «Очерки теории этноса» атты еңбегінде мынадай құрылымдық элементтерді көрсетті. Оған: тіл, мәдениет, тарих және территория, діни және таптық сананы кіргізді (Бромлей, 1983: 176; 183).

Этникалық сана сезім ұғымының мәнін түсіну үшін кеңестік этнология және этносоциологиялық мектептерін этнос, мәдени біріктіруші, әлеуметтік және саяси-идеологиялық формаларда интеграциялануына жағдай жасады.

Л.М. Дробижева өзінің теориялық еңбектерінде этникалық сана сезімнің құрылымы мен қызметінің инструменталды функциясына мән беріп, оның идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық, топтық және мемлекеттік деңгейіндегі функциясын бөліп көрсетеді (Дробижева, 2003: 41). Сонымен қатар, этникалық мүдде мен құндылықтар түсінігінің айырмашылығын анықтайды. Бұл тұрғыда посткеңестік елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстарда ұлт зиялылары мен элиталық топтың рөлін қарастырады (Дробижева, 1996: 251; 263). Қазіргі кезде этносты зерттеуде примордалистік, инструменталистік және конструктивистік ғылыми теорияларға сүйенеміз. Осыған сәйкес тілдік, мәдени, территориялық және құндылықтар ұғымын жалпылама «этникалық бірегейлік» деп атаса болады.

Батыстық зерттеулердің Ресейлік зерттеулерге тигізген әсерінен ұлт теориясы мен ұлтшылдық мәселесі «этникалық бірегейлік» терминімен ауысып келді. Бұл Қазақстанның қоғамдық ғылымдарына да өз әсерін тигізбей қоймады. Қазіргі кезде көпшілік зерттеулерде этникалық бірегейлік мәселесі өзекті мәселе ретінде көрініс тауып отыр. Зерттеулердегі методологиялық фокустың этникалық сана сезімнен «этникалық бірегейлікке» ауысуы, объектінің атауы «этностан» «этникалық топқа» ауысуына алып келді. Ол конструктивистік және инструменталистік тұрғыда өзін мәдениеттің құрамында субъективті факт ретінде қарауға мүмкіндік берді (Тишков, 1997: 28).

Э. Смит этникалық топты этноним, мәдениет, ортақ шығу тегіне қарай, туған жерімен немесе территориясымен байланысына және ынтымақтастығына қарай тануды ұсынады (Smith, 1991: 21). Ал, А. Сусоколов бұл мәселеге ақпараттық қадам жасауды жөн көріп, этникалық топ немесе этнос қазіргі жедел аумалы төкпелі жаһандық әлемге өз мүшелерінің тез бейімделетін «ақпараттық сүзгі» болуы шарт деп көрсетеді (Сусоколов, 1991: 13).

Этникалық категориялар әлеуметтік-мәдени жүйенің барлық саласын қамтиды. Ол әлеуметтік өмірге кіріге алады. Бұл Барт бойынша мәдени ерекшеліктерді таратудың қолдаушы факторы болып табылады. Полиэтникалық қоғамда барлық этникалық топтардың мүшелері дихотомия мен мәдени ерекшелікті қолдайды. Мәдени толықтырушы үрдістер этникалық топтардың өзара байланыстылығын күшейтіп симбиотикалық сәйкестікке немесе үйлесімдікке алып келеді. Ал, мәдени толықтырушылар болмаған жағдайда этникалық негізде өзара әрекеттесулер болмайды немесе этникалық бірегейліксіз қалыптасады. Барттың пікірінше күрделі әлеуметтік жүйелер өзара ірі толықтырушы құндылықтарды түсіндіреді. Яғни, мәдени ерекшеліктер мен әлеуметтік негіздердің формаларын анықтайды. Әлеуметтік жүйедегі мәдени әркелкілік біріншіден тұрақты болуы шарт, екіншіден, этникалық топ ішінде жүйеленген болуы тиіс. Басқаша айтқанда топтың әр мүшесінің әлеуметтік рөлі стереотипті болуы керек. Осы кезде этносаралық ықпалдастықтар этникалық бірегейлікке негізделеді. Барт тұжырымдамасының негізгі ұстанымы этникалық топтар мен мәдени көптүрлілікті зерттеуде ұлттық сананың қызметі мәдени ерекшеліктің әлеуметтік формасы ретінде қарастырылады. Этникалық топ индивидтің танымы мен өзін-өзі қандай топқа және категорияға жататынына қарай қалыптасады.

Ф. Барттың этникалық бірегейлікті зерттеу әдістері этникалық және мәдени ерекшеліктерді зерттеуде күрделі өзгерістер алып келді. Ол этникалық бірегейліктегі мәдени шекаралардың объективті тарихи сабақтастығынан гөрі этникалық бірегейлікке индивидуальды сана мен әлеуметтік жағдайды түйсіну шарттарына мән береді (Барт, 2006).

Енді «этникалық топ» түсінігін қарастыратын болсақ, қоғам мүшелерінің ортақ мәдениетті бөліп жармай өзін сол мәдениеттің өкілі ретінде және сол мәдениеттің мұрагерімін деп есептейтін адамдар тобын атайды.

Этникалық топты анықтауда ата-баба мен ұрпақтар арасында салт-дәстүр, әдет-ғұрып

және ырымдардан тұратын ортақ құндылық болуы шарт. Осы құндылықтар арқылы этникалық топтың бірегейлігі қалыптасады. Бұл мәдени құндылықтар атадан балаға жалғасуы керек.

Этникалық топты анықтау Ф. Барттың еңбектерінен бастау алатыны белгілі. Оның пікірінше этникалық топтың этникалық шекарасы анықталуы тиіс. Этникалық шекаралардың екі типі, «ішкі» және «сыртқы» болып бөлінеді. Яғни, этникалық топ ішіндегі шекара ішкі болса, этникалық топ сыртындағы шекара сыртқы болып табылады. Көп жағдайда этносаралық қатынастар осы екі шекараға байланысты болып табылады.

Ішкі шекара – топқа өздігінен қосылу. Ол өзін өзі тану процесінде қалыптасады. Бұл өз сезімінің белгілі бір этникалық топқа сәйкестендіру болып табылады. Сыртқы шекаралар белгілі топ мүшелігінен сырттап қалу немесе өзгелердің кеңістігі. Көпұлтты қоғамдағы этникалық топтардың әртүрлі өкілдерінің өзара бәскелесуі мен ішкі шекараның болуы сыртқы шекаралардың қалыптасуына алып келеді. Бұл белгілі бір топтың өзгелер арқылы белгілі бір этникалық топқа жатқызылуын көрсетеді. Аталмыш топ ол этникалық топтың мәдени ерекшеліктерін көрсетпесе де жүзеге аса береді. Өзгелер арқылы белгілі бір топқа теліну немесе танылу өзін өзі тануда әлеуметтік ұйымның жаңа формасын қалыптастыруы мүмкін.

Жалпы алғанда белгілі бір этникалық топқа жатқызылу екі түрлі шекараның мәселесін көтереді, біріншісі, ішкі шекара – әлеуметтену үрдісі арқылы болса, екіншісі, сыртқы шекара топаралық қатынастар негізінде қалыптасады. Бұл екі топтың өзара қатынасының Канада мен АҚШ тағы этникалық топтардың қарым-қатынасын мысалға келтіруге болады. Менің ойымша негізгі ерекшелік сыртқы шекараларда болады. Себебі, кейбір этникалық топтар өзге қоғамда өзгелер ретінде екі қоғамда да танылып кетеді (Мысалы, Қарақалпақстаннан келген қазақтарды біз қалпақ дейміз, оларды Қарақалпақстанда қазақ дейді, осы мәселені көрсетіп отыр). Оның ішінде оларды саяси билік және басқа да органдардың атауы қалай болатыны маңызды болады. (Осыған байланысты кезінде бізді патшалық Ресей қырғыз деп атады ғой, немесе сарттардың көпшілігін ұйғыр болып кетуі, немесе құрамалардың өзбек болып кетуі деген сияқты мәселе). Сонымен сыртқы шекараның қалыптасуы саяси мәдениеттің және иммиграциялық саясаттың бағытына байланысты болып табылады (Isajiw, 1974: 122).

Сонымен қатар, сыртқы шекаралар саяси мобилизация мен бірліктің маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. Алайда, бұл бірлікті ішкі шекараның қалыптастыратын бірлікпен шатастыруға болмайды. Бұл жерде этникалық бірлік емес, жалпы этностардың бірлігі меңзеліп тұр. Мысалы, оны АҚШ тағы афроамерикандықтар, карибтіктер және латынамерикалықтар ретінде қарастырса болады.

Ал, этникалық ішкі шекаралардың көлемі этникалық және аймақтық топтардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Оны калабреси және итальяндықтар мысалында қарастырсақ болады. Аймақтық топ өмір салтын мәдениет ретінде қарастырса болады. Бірақ, ол үшін аймақтық топтың бірегейлігі этникалық бірегейліктің бір бөлігі деп танылуы керек. Осылайша Калаберезилер өзін Фриуланд, Тоскана және басқа аймақтарға қарағанда итальяндық ретінде есептейді. Бұл тұрғыда аймақтық бірегейлік кең көлемде итальяндық этникалық бірегейліктің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Алайда, кейбір аймақтарда өзіндік төл тарихы мен мәдениетін ұстанып отырған топтар бар. Олар өзге этникалық топ ретінде өзінің бірегейлігін сақтап қала береді.

Индивуалды деңгейде этникалық тиістілік – әлеуметтік психологиялық үрдіс. Ол адамға тиістілік пен бірегейлік сезімін тудырады.

Этникалық бірегейліктің ішкі және сыртқы аспектілерін бөліп қарастыруға болады. Сыртқы аспектілері мәдени және әлеуметтік тұрғыда көрініс табады: 1) этностың өз тілінде сөйлеуі, этникалық дәстүрлерді ұстануы; 2) этникалық желіге қатысуы, отбасылық және достық қатынастар; 3) этникалық институционалды ұйымдарда, яғни мешіт, шіркеу, мектеп, ұйымдарға қатысуы; 4) ерікті этникалық ұйымдарға қатысуы, яғни, клубтар, қоғамдық ұйымдар, жастар ұйымдары; 5) этникалық ұйымдардың қаржыландыратын ұйымдарына қатысу, пикниктер, концерттер, қоғамдық лекция, митинг, би және т.б. кіреді.

Этникалық бірегейліктің ішкі аспектілері идеяларға, көзқарастар мен сезімге қарай қалыптасады. Ішкі аспектінің сыртқы аспектімен байланысы болғанымен оларды бір формада қарастыруға болмайды. Соған сәйкес ішкі аспектіні когнитивті, моральді және аффективті типке бөліп қарастыру қажет.

Бірегейлікті когнитивті типі біріншіден өз тобының өзінше бағалауынан тұрады. Сонымен қатар, ол өз тобының тарихи мұрасы жөніндегі

білімінен және өз тобының құндылықтары жөнінде білімінен тұрады.

Бірегейліктің моральді типі топтық міндеттерден тұрады. Жалпы, топтық міндет сезімі адамның өз тобының алдындағы борышымен байланысты. Көпшілігінде борыштық сезім адамның өз балаларын ана тілін үйретуге, топ арасындағы өкілдерге үйлену (өз ұлтынан үйлену), топ мүшелеріне көмектесіп тұру және т.б. тұрады.

Аффективті немесе катетті типке адамның өз тобының ортасын қауыпсіз сезінуі және мәдени ерекшелікке қарамастан өз тобында басқа топқа қарағанда қорғаныш сезімінде болуын атайды (Isajiw, 1993).

Осыған ұқсас ғылыми талдаулар көптеген зерттеушілердің еңбектерінде де кездесіп жатады. Соның ішінде әлеуметтану мен этнология ғылымының ортақ мәселесі ретінде қаралатын зерттеулерде кездеседі. Мысалы, Ю.В. Артюнян және Л.М. Дробижевалардың еңбектері (Русские, 1992) материалдық мәдениеттен гөрі этностар арасында этносоциологиялық зерттеулер жүргізіп, сол арқылы этникалық мәдени үрдістерді анықтауға тырысты. Оның ішіне халықтың тұрмыстық, қоғамдық-саяси, бос уақытын өткізу және этникалық өзін-өзі тану үрдістерін ашуға мүмкіндік алды (Русские, 1992: 142). Бұл зерттеушілердің халықтың еңбек ету барысында этносаралық қатынастың кең орын алатындығына көз жеткізді. Бұл әсіресе өндіріс саласында белсенділікке ие болды. Сонымен қатар, өндіріс саласында адамдардың әр түрлі мәдени ерекшеліктері соционормативті сипатта жақындап, сәйкестенетіндігін байқауға болады.

Жалпы, этникалық бірегейлікті зерттеу мәселесінде Ф. Барттың бұл ұстанымдарына қарсы уәж айтқан зерттеушілер көп емес. Керісінше көптеген ғалымдар оның ұстанымдары мен ғылыми пікірлерін қолдап, оны өз зерттеулерінде кеңінен пайдаланды. Соның негізінде этникалық бірегейлікке негізделмеген мәдени шекаралар инстенсивті этносаралық қатынастарда әлсірейтіні жөнінде тенденциялар қалыптасқан. Мысалы, жұмыста, бос уақытты пайдалану кезеңінде, отбасы және тұрмыстық жағдайда мәдени ерекшелік арта түседі. Көпшілік авторлар мәдени айрықша ерекшеліктердің әлеуметтік қызметтерін қарастырмайды. Алайда, этникалық бірегейлікті зерттеуде материалды мәдениеттен гөрі әлеуметтік ұғымдарды зерттеу тиімді екені анықталып отыр. Бұл тұста этносаралық қатынастардағы мигранттардың мәдени ерекшеліктері мен бейімделуі өзге этникалық ортада өзін-өзі қай ортаға жататындығын сезінуі маңызды болып табылады. 1990 жылдардан кейінгі посткеңестік елдердегі миграциялық үрдістердің күшеюі, әртүрлі елдерде этноәлеуметтік қатынастардың артып, этносоциологиялық зерттеулерге деген сұранысты күшейтті. Нәтижесінде жаппай жүргізілген этносоциологиялық зерттеулер мигранттардың жергілікті ортаның мәдениеті мен тәртіптерін игерген мигранттар үшін бейімделу үрдісі жеңіл жүретіндігі айтылады.

Ф. Барттың еңбектеріндегі мәдени шекара мәселесін посткеңестік ғылыми кеңістікте алғаш болып енгізген В.А. Тишков болды. Ол Барттың тұжырымдары посткеңестік қоғамдағы мәдени шындықты саралауға сәйкес келетіндігін дәлелдеді. Сонымен қатар, Тишков мәдени шекараның қалыптасуы мен сақталуында мемлекеттің рөлін анықтады. Ал, этникалық бірегейлік пен топтық бірегейлікте оның жанама сипатта ғана болатыны көрсетілді. Автор этникалық бірегейліктің әр түрлі саяси жағдайлар мен мәдени ерекшеліктерге орай бейімді болып келетінін түсіндіреді (Тишков, 1997).

Ф. Барттың ізін басқан зерттеулердегі мәдени шекаралар мәселесінде ресейлік ғалымдар біраз зерттеулер жасады. Бұл зерттеулердің қорытындысы ретінде топтық этносаралық қатынастарда мәдени шекаралар мен мәдени ерекшеліктер мәдени арақашықтықтарды анықтайтындығы белгілі болды. Мәдени арақашықтықтар бойынша алғашқы зерттеулерді А. Фернхем мен С. Бочнер жасады. Олар мигранттардың психологиясын кроссмәдени талдау арқылы жергілікті жерге бейімделуін және жаңа мәдени ортаға кірігуін қарастырды (Furnham, Bochner, 1986). Психологиялық бағытта жасалған кроссмәдени қадамдар топтар арасындағы мәдени ерекшеліктер зерттеушілерді субъективті символикалық сипатта қызықтырды. Мәдени ерекшеліктерді зерттеу әдістерінің негізінде әртүрлі этникалық топтар мен қауымдастықтар берілген психологиялық параметрлер арқылы әр жеке индивидуалды тұлғаның тәжірибесінде әлеуметтік ұйымдасқан мәдени ерекшеліктерінің қызметін береді. Ол этносаралық қабылдауды психологиялық параметрлер арқылы мәдени арақашықтық ретінде түсіндіреді. Фэрнхем мен Бочнердің зерттеулерінде мигранттың жаңа мәдени ортадағы күйзелістік деңгейі (мәдени шок) жаңа тұрып жатқан жерінің мәдениетіне түпнұсқалық жақындығына байланысты болды. Соның ішінде мәдениет жақындығын зерттеушілер

географиялық факторды ескере отырып, алыс, орта және жақын деп бөліп қарастырды. Себебі, мәдени күйзелісті өткізу мәдениеттің алыс-жақындығына тікелей байланысты болды. Бұл өзге этникалық ортада мәдени арақашықтықты қабылдаудың психологиялық сипаттамасын беретін қалыптасқан эмпирикалық байланыстың негізі болып табылады. Кез келген этникалық топтың мәдени арақашықтықты өткізуі бірқатар параметрден тұрады. Бірінші, объективті мәдени ерекшелік; екінші, жаңа күйзелістерге тұрақты болу қабілеті; үшінші, мәдениет аралық және этносаралық байланыстардың тәжірибесіне байланысты болады. Сондай-ақ, мына мәселеге көңіл аудару қажет. Әртүрлі мәдени ерекшеліктің болуы мәдени арақашықтықты анықтауға мүмкіндік береді. Соған сәйкес мұндай зерттеулерде этнологияның примордалистік бағытындағы еңбектерді қарастырған жөн.

Әлеуметтік антропологияда мәдени арақашықтық мәселесімен Н.М. Лебедева айналысты. Ол Закавказьедегі байырғы орыстардың этномәдени бейімделуі мәселесіне тоқталып, мәдени арақашықтық көрші мәдениетке теріс әлеуметтік үрдістің қалыптасуына мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Зерттеу барысында қаншалықты жергілікті қоғам мен келуші мигранттардың мәдениетін алшақтық болса, бейімделуші этникалық топта психологиялық қорғаныс пайда болады. Яғни, Біз және жағымсыз сипаттағы Олар деген (Лебедева, 1993: 72).

Н.М. Лебедева мәдени арақашықтықты – өзге мәдени ортаға психологиялық бейімделудің негізгі факторы деп түсінді (Лебедева, 1993: 109). Сонымен қатар, Н.М. Лебедева мәдени арақашықтықты теориялық тұрғыдан талдап, посткеңестік елдердегі зерттеулерге арналған методикалық құрылымын жасады. Автор мәдени арақашықтықтың әлеуметтік ұғынылуы субъективті бейнесі болады деп көрсетеді. Сонымен қатар, этникалық мәдениеттің топтар арасындағы және топ ішілік қатынастарда объективті ерекшелігі болып табылады. Сонымен, мәдени арақатынастың үрдістерін объективті түрде көрсету күрделі методикалық және методологиялық проблемалардан тұрады. Алайда, автор мәдени арақатынастың әдістері мен көрсеткіштерін субъективті түрде мәдениеттің шығуы мен мигранттардың қоныстану мәдениетінен көрсетуге тырысқан. Бұл этникалық стереотиптер методы; мәдениет аралық ауысу методтары (мәдениет ішіндегі өзара алмасуларды көрсетеді. Қаншалықты мәдени арақашықтық көп болса, соншалықты материалдық мәдениет және ішінара рухани мәдениет пен психологияда мәдениет аралық ауысымдар болады) әлеуметтік-психологиялық жақындықтың шкаласы (Богардустың әлеуметтік шкаласы бойынша). Бұл әдістер мен көрсеткіштер мигранттардың бейімделуіне мәдениеттің қаншалықты жақын-алыстығын көрсетеді. Сонымен қатар, автор психологиялық сараптама әдістеріне тереңдеп баруды жөн санайды. Мысалы, мәдени арақатынастардың механизмін түсіну үшін семантикалық дифференциал методын меңгерген абзал.

Қазіргі этносоциологиялық зерттеулерде Р. Парк пен Э. Богардус әлеуметтік арақашықтықтың шкаласының негізін қалады. Ол әр түрлі топ пен нәсіл адамдарының арасындағы әлеуметтік арақашықтығын зерттеу арқылы этникалық бірегейліктің аспектілерін қарастыруға мүмкіндік береді. Парктің пікірі бойынша әр түрлі этникалық топ өкілдері арасындағы әлеуметтік арақашықтық қоғамдық ынтымақтастық деңгейі мен нақты қоғамның интеграциялану қабілетін көрсетеді (Park, 1924). Қазіргі этносаралық қоғамдарда бұл шкала этникалық топтардың бір-біріне қатысты әлеуметтік ұстанымдарын анықтайды. Бұл теория тұрғысында көптеген зерттеулер жүргізілді. Соның ішінде Украинадағы әлеуметтік арақашықтық шкаласын пайдалану этникалық толеранттылықтың деңгейін анықтап, өзге ұлттың адамын өз елінің азаматы ретінде санау деңгейіне жеткендігін анықтады (Панина, 2006: 109). Толеранттылықтың мұндай деңгейі Қазақстанның ішкі саясатында да басымдыққа ие. Яғни, еліміздегі әрбір этнос өкілі өзінің тілі мен мәдениетін дамытуға және оны сақтауға құқылы. Сонымен қатар, басқа этнос өкілдері тарапынан жекелеген топ өкілінің мәдениеті мен этникалық ерекшеліктерін кемсітуге жол берілмейді. Бұл тұрғыда Қазақстанның этносаралық саясаты посткеңестік елдер арасындағы негізгі модель десе де болады. Сонымен қатар, еліміздегі өзге этнос өкілдерінің автохтонды қазақ халқымен біртұтас және ауызбірлікте өмір сүруіне олардың қиын-қыстау заманда Қазақстанға келіп жан сақтауы, тарихи жады арқылы қалыптасып отыр. Жалпы, мемлекет ішіндегі бұл үрдістерді азаматтық бірегейлік тұрғысынан қарастыруға болады.

Мәдениеттердің алыс-жақындығы мен этникалық топтар арасындағы шекаралардың әлеуметтік арақашықтығына Л.М. Дробижева өз зерттеулерінде былайша тоқталады. Оның пікірінше мәдени арақашықтықты түсіну үшін

оны кешенді түрде, тарихи, әлеуметтік және саяси тұрғыда қарастыру қажет. Этникалық топтар арасындағы мәдени арақашықтықтарды қарастыру Барттың мәдени ерекшеліктерде және мәдени ерекшелік кеңістігінде әлеуметтік шарттық концепцияларымен сәйкестенеді (Дробижева, 1997).

Ал, өзіндік және өзге этникалық топтардың этникалық бірегейлігін мультимәдени кеңістікте зерттеуге методы бар. Ол этникалық мәселені психологиялық, әлеуметтік, саяси механизмдер арқылы қарастырады. Мысалы, канадалық мультикультурализм, жалпы канадалық саяси бірегейліктің қызметіне кедергі келтірмейді (Куропяткин, 2003: 83). Бірақ, мұнда топтық бірегейліктің ұлттық санасы орнына тілі мен мәдениет кіріктіріледі. Тіл мен мәдениет көптеген елдерде этнос анықтаушы функцияны атқарады. Сол үшін мәдени әркелкілікті қолдау және сақтау үшін этносаралық саясатта жұмсақтықтарға жол беріледі. Бұл жағдай қазақ диаспорасы орналасқан Түркияда да сақталып отыр. Мысалы Түркия үкіметі қазақтарға өзінің мәдени дамуына мүмкіндік мол бергенімен, әлеуметтік жағдай қазақтардың толыққанды қазақы дәстүрлерді ұстауына мүмкіндік бермейді. Дәл осындай жағдай басқа да елдерде сақталған.

Бұл мәселеде С. Бенхабибтің пікірлерінің маңызы зор. Оның пікірінше қазіргі заманауи әлемде мәдениет жалпылама қолданыстағы бірегейліктің синонимі болып табылады (Бенхабиб, 2003: 36). Автордың пікірінше мәдениет адамдардың қызметінің жиынтық элементі болып табылады (Бенхабиб, 2003: 52). Қазіргі әлемнің көп елдерінде мәдени шекаралар этникалық бірегейлікті қолдайды.

Де Востың пікірінше этникалық топ – ортақ дәстүрлерге біріккен адамдар жиынтығы. Бұл дәстүрлер халықтық сипат алған діни наным-сенім және ғұрыптарды, тілді, ортақ тарихи отан сезімін қамтиды. Этникалық топты сипаттайтын кейбір элементтер жекелеген касталық-топтарға жататындығын білдіруі мүмкін (Де-Вос, 2001).

Көпшілігінде этникалық топтар территориялық немесе саяси тәуелсіз болуы тиіс. Алайда, этникалық топтарды осындай негізде салыстыру әр түрлі жағдайларды қалыптастырады. Мысалы, кейбір этностар бір өзі бүкіл мемлекеттің территориясын алып жатса, кейбірі өмірінше тәуелсіздікке қол жеткізе алмай кетеді. Сан жағынан басым және тәуелсіз этникалық топтарда ұлттық немесе өңірлік бірегейліктің формалары қалыптасады. Жалпы, «ұлт» және «ұлттық» деген ұғымдарды саяси тәуелсіз этникалық топтарға айтылады. Сол тұрғыда ұлттық және этникалық бірегейлік тарихи сабақтастықта болған жағдайда мәдени бірегейлік қалыптасады.

Әлеуметтік кеңістіктің мәдени сипаттары мен белгілері бойынша категорияға бөлінуі – этникалық бірегейлікті қалыптастыруда әлеуметтік бірегейліктің когнитивті теориясының маңызды бөлігі болып табылады. Әлеуметтік бірегейлік механизмдерін топаралық салыстыру, сараптаулар Г. Тэждел, Дж. Тернер сияқты әлеуметтік психологтар тарапынан кеңінен зерттелді (Tajfel, Turner, 1986). Бұл теория бойынша адамның әлеуметтік қабылдауларында әлеуметтік жіктелу үрдісі қалыптасады. Бұл адамдардың ой санасына қарай топтарға жіктелуіне жағдай жасайды. Әлеуметтік категорияларға бөліну үрдісі белсенді әлеуметтік бірегейлікпен жалғасады. Осы тұрғыда этномәдени тұтастықты топтар негізінде қарастыру, этникалық бірегейлікті қоғамдық қатынастардың негізінде зерттеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-психологиялық дәстүрлер этникалық бірегейліктен когнитивтік және эмоционалдық қырларын бөліп қарастырады. Этникалық бірегейліктің когнитивті қыры, авто және гетеростереотиптерден тұрады. Ол тілдік, мәдени, территориялық, тарихи және басқа да этносқұраушы және этнос біріктіруші ұғымдармен астасып жатады. Ал, этникалық бірегейліктің эмоционалды бағалау қырлары этникалық топқа мүшеліктің бағасын беруге жағдай жасайды (Стефаненко, 1999).

Л.М. Дробижева мен Г.У. Солдатованың еңбектерінде этникалық бірегейлікті өзгерістерге ұшырататын құбылыстар жөнінде жазылған. Дробижева айрықша этникалық бірегейлік пен этнофонаттық негізінде бірегейліктің этноорталық, этностық үстемдік қалыптасатынын атап өтеді. Этникалық бірегейліктің бұл түрлеріне космополиттік этникалық бірегейлік қарсы тұрады (Дробижева, 1994: 37).

Этникалық бірегейлікті ғылыми айналымда әсірелеу (гиперболизациялау) түсінігін француз антропологы Дж. Деверо енгізді. Ол мәдени антропологияның психосараптамалық бағытын ұстанушы болып табылды. Этникалық бірегейліктің гипербірегей болуы, оның басқа әлеуметтік бірегейліктерден маңызы жоғарылап, белсенді болған кезде жүзеге асады. Бұл жағдайда ол, индивидуалды ерекшеліктерді жойып, тұлғаның көптеген қырларын қысқартып,

болмысты біржақты қабылдауға жетелейді (Дж. Деверо, 2001).

Г. Тэжфел мен Дж. Тернердің классикалық еңбектерінде этникалық бірегейлік эмоциямен және құндылықтармен тікелей байланысып позитивті және негативті болып бөлінеді (Tajfel, Turner, 1986). Мұндай жағдайда позитивті этникалық бірегейлік өзінің ұлттық сана сезіміне оң ықпал ететін, патриотизмнің жоғары болуымен және өз ұлттық санасына мақтан тұтатындарды құрайды. Мұндай бірегейлік дәрежесіндегі адам басқа да мәдениеттерге оң ниетпен қарап, мәдениетаралық қатынасқа еркін түсе алады.

Дж. Де Вос және Ф. Барт бойынша этникалық бірегейлікке қызмет ететін этникалық шекаралар топ ішіндегі психологиялық ұйғарымы болып табылады. Дәл осы ұйғарымдар топқа белгілі бір бағалау сипатын береді (Барт, 2006). Біздің ойымызша этникалық бірегейлік жағдайында категорияға бөліну кезінде адамның субъективті білімі қажет. Сол білім арқылы ол өзінің жеке құндылығын анықтайды. Г. Тэжфел мен Дж. Тернердің әлеуметтік бірегейлік теориясы тұрғысынан құндылықтар білім элементі ретінде қарастырылады. Ол әлеуметтік кеңістікті категориялау барысында жүзеге асады. Көптеген психологтар жеке құндылықтарды субъективті әрекеттердің мәні ретінде қарастырады (Леонтьев, 1975: 78). Әлеуметтік-психологиялық зерттеулерде құндылықтар әлеуметтік қатынастардың реттеушісі ретінде қарастырылады. Ол адамның бір уақытта когнитивті және мотивациялық тәжірибесін көрсетеді (Шерковин, 1982: 27).

Этникалық бірегейлікті зерттеу барысында К. Калхунның көзқарасы ерекше болып табылады. Оның этникалық бірегейлікті мәдениеттің тасымалдануы мен әрекеттің басы ретінде түсіндіреді. Соған сәйкес этникалық бірегейлікті кеңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Р. Дженкинс этникалық бірегейлікті номиналды және шынайы бірегейлік деп бөліп қарастырады. Ал, Д. Хандельман этникалық бірегейліктің категорияларының ұғымын ерекшелейді. Бұл ретте Б. Андерсон бірегейлікті қиялдағы қоғам шеңберінде қарастырады. Хандельман этникалық байланыстарды оның адамдарды қаншалықты жақындатуына қарай бөліп қарастыруды көздейді.

Конструктивизм мен инструменталистік теориялар арасында қазіргі кездегі ұлттық-азаматтық бірегейлікті қарастыруда үлкен мәселелер қалыптасқан. Бұл жөнінде ресейлік В.А. Тишков, Л.М. Дробижевалардың еңбектерінен байқауға болады. Мысалы, олардың көзқарасы бойынша Ресейдегі бірегейлік мәселесін екі жақты қарастырады (Дробижева, 2010). Яғни, Ресейдің мемлекеттік бірегейлігі – мемлекет территориясы шеңберінде және азаматтық-ұлттық бірегейлік. Ол саяси қауымдастықтар мен азаматтық топтар арасында қалыптасқан. Мемлекетке тәуелді емес, бірақ оның қолдауы мен қорғауын пайдаланады. Бұл макробірегейліктің формалары мемлекеттік-саяси және азаматтық-саяси консолидациялық үрдістерді көрсетеді.

Э. Геллнер, Э. Хобсбаум, Б. Андерсонның зерттеулері ұлттық-азаматтық бірегейлікті қалыптастыруда мемлекеттің, саяси элитаның рөлін ашуға тырысты. Конструктивистік теория бойынша этносаралық қатынастар этникалық топтар мен мемлекет арасындағы, этникалық азшылық пен этникалық көпшіліктің өзара қарым-қатынасы, билікті этникалық топтар мен элита арасындағы бөлісулер негізінде қалыптасады. В.А. Тишковтың пікірінше ұлттық-азаматтық бірегейліктің қалыптасуын конструктивистік теория бойынша зерттеу жолдары мен методтарында қазіргі ұлтқұраушы үрдістерде ресми идеология мен ұлттық символдарды қолдануда мемлекеттік рөлінің маңызды екенін көрсетеді (Тишков, 2003).

Ал, еліміздегі этникалық бірегейлікті саяси және идеологиялық тұрғысынан түсіндіретін бірқатар еңбектер жарық көрген. Олар тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы этникалық бірегейліктің үрдістерін жан-жақты қарастырады. Сонымен қатар, этникалық бірегейлікке саяси-идеологиялық тұрғыда баға береді.

Қазақстандағы азаматтық және ұлттық бірегейлік мәселесіне көптеген зерттеушілер атсалысты. Соның ішінде М.С. Шайкемелев (Шайкемелев, 2013), Р.Қ. Қадыржанов (Қадыржанов, 2014), М.М. Нұрғалиева (Нұрғалиева, 2009), Э.Б. Асылтаева және т.б. көптеген ғалымдарды атауға болады.

Қазақстандық ғалымдар арасында бірегейлік мәселесінде әртүрлі пікірлер қалыптасқан. Мысалы, Р.Қ. Қадыржановтың еңбегінде ұлттық бірегейліктің қалыптасуына титулды этностың белгілері, яғни символдары арқылы басқа этностарды өз жанына топтастыруы қабілетін айтады. Мемлекеттегі титулды ұлттың бірегейлігінің қалыптасуына ұлттық идея, ұлттық тарих, патриотизм, тіл, мифтер және т.б. қызмет атқаруы тиіс. Сонымен қатар, Р.Қ. Қадыржанов Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті зерттеу үшін жаңа көзқарастар мен жаңа бастамалар қажеттігін атап өтеді (Қадыржанов, 2014: 131).

Зерттеуші Н. Айтымбетов қазіргі қазақстандық қоғамда ұлттық бірегейліктің қалыптасуын екі түрлі саяси мәдениеттің барлығын және олардың өзара қарама-қарсы екеніне көз жеткізеді. Біріншісі, адамдар санасында әлі де болса өмір сүруін жалғастырып келе жатқан екі кеңестік саяси мәдениеттің қалдықтары, екіншісі, жаңадан қалыптасып келе жатқан қазақстандықтардың жаңа саяси мәдениеті (Айтымбетов, 2016: 40). Бұл тұжырымдарда Н. Айтымбетов тарихи сананың этнос өміріндегі маңызын көрсеткісі келеді. Сонымен қатар, адамдар санасындағы басымдыққа ие тарихи символдарға назар аударады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, этникалық бірегейлік тек этномәдени символизм ғана емес, сонымен қатар, этностың өмір сүруіндегі негізгі фактор болатыны анықталды. Сонымен қатар, этникалық бірегейлік мәселесін зерттеуде бірқатар ғылыми бағыттардың методтарының интеграциясын қажет ететіні анықталып отыр. Оның ішінде этнология, социология, психология, мәдениеттану және т.б. ғылымдардың методологиялық тәжірибелерін қолдану керек. Негізінен этникалық бірегейлік мәселесі жөнінде қалыптасқан теориялардың да кемшіліктері болуы да мүмкіндігі байқалып жатады, бұл әсіресе этникалық топтың этнотерриториясы мен шынайы территориясындағы мәселелерге байланысты. Сондықтан жоғарыда келтірілген теориялық еңбектердегі айтқандай бір жақты примордиалистік те емес, бір жақты конструктивистік немесе инструменталистік емес, этникалық бірегейлігіне арнайы кешенді зерттеулермен қатар, ортақ біріккен ұстанымдарды қолдану қажет.

Әдебиеттер

Айтымбетов Н. (2016). Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы отандық тарихтың рөлі. Историческая память как иточник конструктирования казахстанской идентичности. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 140 с.

Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. (1999). Этносоциология. Москва: Аспект пресс, 271 с.

Барт Ф. (2006). Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий. Москва: Новое издательство, 200 с.

Бромлей Ю.В. (1983). Очерки теорий этноса. Москва: Наука, 418 с.

Бенхабиб С. (2003). Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Москва: Логос, С. 301.

Губогло М.Н. (2003). Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки. Москва: Наука, 764 с.

Гумилев Л.Н. (1993). Этногенез и биосфера Земли. Москва: ТОО «Мишель и Ко», 496 с.

Дж. Де-Вос. (2001). Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. Пер. М.Г. Котовский, Т.В. Волковой. Москва: Смысл, 555 с.

Дж. Деверо. (2001). О работах Джорджа Деверо. Пер. Л.В. Трубицыной. В кн. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. Под общей ред. А.А. Белика. Москва: Смысл, 555 с.

Дробижева Л. (1994). Национализм, этническое самосознание и конфликты в трансформирующемся обществе: основные подходы к изучению. Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 1990-х годов. Москва, С. 37.

Дробижева Л.М. Рыжова С.В. (2010). Российская идентичность и межэтническая толерантность. Социальные факторы консолидации российского общества: социологическон измерение. Москва: Новый хронограф, С. 116-135.

Дробижева Л.М. (1997). Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. Москва: Московский центр Карнеги, 488 с.

Дробижева Л.М. (2003). Проблемы межэтнических отношений. Социология межэтнических толерантности. Москва. Изд-во Института социологии РАН, 222 с.

Дробижева Л.М. (1996). Идеология и идеологи этнического ренесанса в условиях формирования гражданского общества. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 1990-х годов. Москва. С. 251-263.

Зарипов И.Ю. (2000). Время искать общий язык (проблемы интеграции различных этнических теорий и концепций. Этнографическое обозрение. № 2. С. 3-13.

Isajiw W. (1974). Definitions of Ethnicity in Ethnicity, Vol. 1. P. 111-124.

Isajiw W. (1993). Definition and dimensions of ethnicity: a theoretical framework. Conference on the Measurement of Ethnicity. Canada, P. 407-27.

Кадыржанов Р.К. (2014). Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 168 с.

Калхун К. (2006). Национализм: пер. с. англ. А. Смирнова. Москва: Территория будущего, 288 с.

Куропяткин А. (2003). Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обшеств. Социология межэтнической толерантности. Москва, С. 83.

Лебедева Н.М. (1993). Социальная психология этнических миграций. Москва. С. 72 Леонтьев А.Н. (1975). Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 130 с.

Миацаканян М.О. (2008). Национализм и глобализм. Национальная жизнь в современном мире. Москва: Анкил, 407 с.

Нургалиева М.М. (2009). Государственные строительства как фактор формирования национальной идентичности Казахстана. Алматы, 123 с.

Панина Н., Голохова Е. (2006). Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторингом социологическом исследовании. Социологический журнал. № 3. С. 109.

Park R.E. (1924). The Concept of Sosial Distance. Journal of Applied Sociology. Vol.8

Русские. (1992). Этносоциологические очерки. Москва: Наука, 464 с.

Стефаненко Т.Г. (1999). Этнопсихология. Москва: Институт психологии РАН, «Академический проект», 320 с.

Smith A.D. (1991). National Identity. London: Penguin Books. P. 21

Сусоколов А.А. (1990). Структурные факторы самоорганизации этноса. Расы и народы. Москва, Вып. 20. С. 5-20.

Tajfel H., Turner J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior . The psychology of intergroup relations. Chicago: Nelson-Hall, pp. 7-24.

Тишков В.А. (1997). Идентичность и культурные границы. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. Москва. С. 28

Тишков В.А. (2003). Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. Москва: Наука, 544 с.

Шайкемелев М.С. (2013). Казахская идентичность. Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения МОН РК, 272 с.

Шерковин Ю. (1982). Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы. Психологический журнал. №3. 137 с.

Furnham F., Bochner C. (1986). Culture Shok: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments. London, UK: Methuen.

References

Kartaeva T. (2015). Shygyr kondirgisi zhane onyn koldanis aiyasy [Shyghyr – water-lifting device and its traditional use]. National Academy News of Sciences of the Republic of Kazakhstan. №1. pp. 247-255.

Aitymbetov N. (2016). Kazakhstannın ulttik biregeyligin qalıptastırudagy otandik tariktyn roli. [The role of national history in the formation of the national identity of Kazakhstan]. Istoricheskaya pamiat kak istochnik kostruktirovanyia kazakhstanskoi identichnosti. Almaty: IFPR KN KN MON RK. 140 P.

ArutuyinanYu.V., Drobizheva L.M., Susokolov A.A. (1999). Etnosociologiya [Ethnosociology]. Moskva: Aspect Press, 271 p.

Barth F. (2006). Etnicheskie gruppy i socialnyie granisy: socialnaya organizaciya kulturnyh razlichii [Ethnic groups and social boundaries: social organization of cultural differences]. Moskva: Novoe izdatelstvo, 200 p.

Bromlei Yu.B. (1983). Ocherki teoriyi etnosa [Essays on theories of ethnicity]. Moskva: Nauka. 418 p.

Benhabib S. (2003). Prityizaniya kultury. Ravenstvo i raznoobrazie v globalnuyu eru [The claims of culture. Equality and diversity in the global era] Moskva: logos. 301 p.

Guboglo M. N. (2003). Identifikasyia identichnosti: Etnosoiyologichrskie ocherki [Identification of identity: ethno-sociological essays]. Moskva: Nauka, 764 p.

Gumilev L. N. (1993). Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the earth's biosphere]. Moskva: Michel i Ko., 496 p.

J. De Vos. (2001). Etnicheskie plyuralozim: konflikt i adaptasyia [Ethnic pluralism: conflict and adaptation]. Per. M. G. Kotovsky, T. V. Volkova. Moskva: The meaning of, 555 S.

J. Devero. (2001). O rabotah Gjordja Devero [About the works of George Devereux]. Personality, culture, ethnos: modern psychological anthropology. Moskva: Smysl, 555 P.

Drobizheva L. (1994). Nascionalizm, etnicheskoe samosoznanie I konflikti v transformiruyushemsyia obshestve: osnovnye podhody k izucheniyu [Nationalism, ethnic identity and conflicts in a transforming society: basic approaches to study]. Nascionalnoe samosoznanie I nascionalizm v Rossiskoi Federasyi nachala 1990-h godov. Moskva, P. 37.

Drobizheva L. M. Ryzhova S. V. (2010). Rossiskaya identichnost i mezhetnicheskih otnochenii. Identichnost i konflikt v postsovietskih gosudarstvah [Russian identity and interethnic tolerance. Social factors of consolidation of Russian society: a sociological dimension]. Moskva: Novyi hronograf, Pp. 116-135.

Drobizheva L. M. (1997). Soyialno-kulturnaya distansiya kak factor mezhetnicheskih otnoshenii. Identichnost i konflikt v postsovietskih gosudarstvah [Socio-cultural distance as a factor of interethnic relations. Identity and conflict in post-Soviet States]. Moskva: Moskovski center Karnegi, 488 p.

Drobizheva L. M. (2003). Problemy mezhetnicheskih otnochenii. Soyiologia mezhetnicheskih tolerantnosti [Problems of interethnic relations. Sociology of interethnic tolerance]. Moskva: Institut sociologi RAN, 222 p.

Drobizheva L. M. (1996). Ideologya i ideology etnicheskogo renesansa v usloviah formirovaniyie grazhdanskogo obshestva. [Ideology and ideologists of the ethnic Renaissance in the context of the formation of civil society]. Democratizasyia i obrazy nasionalisma v Rossiskoi Federasyi 1990-h. godov. Moskva, pp. 251-263.

Zaripov I.Yu. (2000). Vremiya iskat obshiyi yiazik (problem integrasii razlichnih etnicheskih teorii i konsepsii [Time to find a common language (problems of integration of various ethnic theories and concepts]. Etnograficheskoe obozrenie. № 2. p. 3-13.

Isajiw W. (1974). Definitions of Ethnicity in Ethnicity, Vol. 1. P. 111-124.

Isajiw W. (1993). Definition and dimensions of ethnicity: a theoretical framework. Conference on the Measurement of Ethnicity. Canada, P. 407-27.

Kadyrzhanov R. K. (2014). Ethnoculturnyi symbolism and nationalnaya identichnost Kazakhstana. [Ethno-cultural symbolism and national identity of Kazakhstan]. Almaty: Institut Philosophy, politoljgii I religovedeniye KN MON RK, 168 p.

Calhoun, K. (2006). Nationalism [Nationalism]. per. A. Smirnov. Moscow: Territory of the future, 288 p.

Kuropyatkin A. (2003). Multikulturalism: ideologiya i politika socialnoi stabilnosti polietnicheskih obshestv [Multiculturalism: ideology and policy of social stability of multi-ethnic communities]. Sociologia mezhetnicheskoi tolerantnosti. Moskva, P. 83.

Lebedeva N. M. (1993). Socialnaya psychologiya of ethnicheskih migrascii [Social psychology of ethnic migrations]. Moscow, P. 72

Leontiev A.N. (1975). Deyietelnost. Soznanie. Lichnost. [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva: Politizdat, 130 p.

Myiascakayian M. O. (2008). Nationalism i globalism. Nationalnaya zhizn v sovremennom mire [Nationalism and globalism. National life in the modern world]. Moskva: Ankil, 407 p.

Nurgalieva M. M. (2009). Gosudarstvennye stroitelstva kak factor formirovaniya nasionalnoi identichnosti Kazakhstana [State construction as a factor in the formation of the national identity of Kazakhstan]. Almaty, 123 p.

Panina N., Golokhova E. (2006). Nationalnaya tolerantnost i identichnost in Ukraine: opyt primeneniya shkaly soscialnoi distansii v monitoringom sosiologicheskom isledovanii [National tolerance and identity in Ukraine: experience of applying the social distance scale in monitoring sociological research]. Sociologicheskii jurnal, №3, P. 109.

Park R.E. (1924). The Concept of Sosial Distance. Journal of Applied Sociology. Vol.8

Russkie [Russians]. (1992). Ethno-sociologiceski ocherki. Moskva: Nauka, 464 p.

Stefanenko, T. G. (1999). Etnopsihologiya [Ethnopsychology]. Moskva: Institut psychology RAN, “Academiceski proekt”, 320p.

Smith A.D. (1991). National Identity. London: Penguin Books. P. 21

Susokolov A. A. (1990). Strukturnye factory samoorganizasii etnosa [Structural factors of ethnic self-organization]. Racy i narody. Moskva, Vip 20, pp. 5-20.

Tajfel H., Turner J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior . The psychology of intergroup relations. Chicago: Nelson-Hall, pp. 7-24.

Tishkov V. A. (1997). Identichnost I kulturnye granisy. Identichnost I konflikt v postsovetskih gosudarstvah Identity and cultural boundaries. Identity and conflict in post-Soviet States. [Identity and cultural boundaries. Identity and conflict in post-Soviet States]. Moskva, p. 28.

Tishkov V. A. (2003). Rekviem po etnosu. Issledovanie po sosialno-kulturnoi antropologii [Requiem for ethnos. Research on socio-cultural anthropology]. Moskva: Nauka, 544 p.

Shaikemelev M. S. (2013). Kazakh identichnost [Kazakh identity]. Pod obch. red. Z. K. Shaukenova. Almaty: Institut philosophy, politologii i religovedenitue, MON RK, 272 p.

Sherkovin Yu. (1982). Problema scennostnyh orientascii i massovye informasyonnye prossesy [The problem of value orientations and mass information processes]. Psychologiceski jurnal. № 3. 137 p.

Furnham F., Bochner C. (1986). Culture Shok: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments. London, UK: Methuen.

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.23

М. Бахтыбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: melsb@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ ӘУЛИЕАТА УЕЗІНДЕ АТҚАРҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

1895 жылдың 11 желтоқсанында Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі – археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы болып табылды. Үйірме жиырма жылдан астам уақыт Орталық Азияның материалдық мәдениет, тарихи-мәдени мұра нысандарда ізденіс жұмыстарын жүргізіп, оның ішінде археологиялық ескерткіштерінің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан. Әулиеата уезі Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің кең көлемде зерттеу жүргізген аудандарының бірі. Әулиеата уезі Сырдария облысының шығыс, солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Қазіргі Жамбыл облысының орталық, оңтүстік, батыс, оңтүстік-шығыс және Қырғыз Республикасының солтүстіктегі (Талас облысы) жерлерін алып жатқан. Мақалада В.А. Каллаур, И.В. Аничков, Ә.А. Диваев, В.П. Панков, Е.Т. Смирнов, В.А. Мустафин, Н.Г. Маллицкий, В.П. Лаврентьев, Н. Жетпісбаев және т.б. үйірме мүшелері Әулиеата уезінде атқарған ізденіс жұмыстары қарастырылады. Олар 1896-1908 жж. аралығында Әулиеата уезінде кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, осы уезде орналасқан ескерткіштердің сипаттамасын, орналасқан жерін және оларға байланысты аңыздарды жинақтап, құнды деректер қалдырды. Олардың баяндамалары үйірме «хаттамаларында» орын алды.

Түйін сөздер: үйірме, Түркістан, археология, ескерткіш, Әулиеата, оба, петроглиф, қалашық.

M. Bakhtybayev

Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: melsb@mail.ru

Activities of the Turkestan section of archeology amateurs in Auliyaatinsky County

One of these organizations was Turkestan section of archeology amateurs which was created in 1895 in Tashkent. Turkestan section of archeology amateurs were scientific regional organization, which studied ancient statues of Central Asia during 20 years. Education of this scientific society allowed widespread development of research of archeological statues. Aulieata district is located in the Eastern, North-Eastern part of the Syrdarya oblast. Currently, it occupies the central of Zhambyl oblast, southern, Western, South-Eastern and Northern (Talas oblast) territory of the Kyrgyz Republic. The aulieata district is one of the areas where Turkestan section of archeology amateurs carried out extensive research. The article deals with the research works performed by members of the circle in Aulieata district V.A. Kallaur, I.V. Anichkov, A.A. Divaev, V.P. Pankov, E.T. Smirnov, V.A. Mustafin, N.G. Mallitsky, V.P. Lavrentiev, N. Zhetpisbayev, and others. In 1896-1908 periods they conducted extensive researches and left valuable data as descriptions of monuments, locations and collecting related legends located in Aulieata district. Their reports were in the “Statements” of the circle.

Key words: section, Turkestan, archeology, monument, Aulieata, tumulus, petroglyph, town.

М. Бахтыбаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: melsb@mail.ru

Деятельность Туркестанского кружка любителей археологии в Аулиеатинском уезде

Туркестанский кружок любителей археологии являлся научно-краеведческой общественной организацией, созданной 11 декабря 1895 году в г. Ташкенте. Кружок на протяжении многих лет осуществлявший работу по изучению памятников материальной культуры Центральной Азии. Образование этого научного общества способствовало широкому развитию исследований археологических памятников. Аулиеатинский уезд располагался в восточной, северо-восточной

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

частях Сырдарьинской области. По современному территориально-административному делению, занимал центральную, западную, юго-восточную части Жамбылской области и Таласскую область Кыргызской Республики. В статье рассматриваются результаты исследований, проведенных членами ТКЛА В.А. Каллаура, И.В. Аничкова, А.А. Диваева, В.П. Панкова, Е.Т. Смирнова, В.А. Мустафина, Н.Г. Маллицкого, В.П. Лаврентьева, Н. Жетписбаева и др. в Аулиеатинском уезде. В период 1896-1908 гг. они провели изучение памятников археологии Аулиеатинского уезда, производили их натурное обследование, фотофиксацию и подробно описывали их местонахождение, собирали сведения об имеющихся памятниках, связанные с ними легенды. Результаты исследования о различных памятниках уезда публиковались в «Протоколах заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии».

Ключевые слова: кружок, Туркестан, археология, памятник, Аулиеата, курган, петроглиф, городище.

Кіріспе

Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелерінің еңбектері ғылыми әдебиетте кеңінен кездескенімен, олар негізінен анықтама ретінде қарастырылып отырған ескерткіш үйірме мүшесі ашқан не зерттеген деген сияқты қысқа мәлімет қана береді.

Қазақстанда орналасқан археологиялық және сәулет өнері ескерткіштерін зерттеуде Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің атқарған қызметі ауқымды болып, үйірме жергілікті жерде құрылған алғашқы ғылыми өлкетану ұйымы ретінде танылды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері археологиялық ескерткіштерді зерттеу нәтижелерін өз отырыстарында баяндап отырды. Баяндамалар, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары үйірменің «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» атты арнайы жинақтарында орын алды.

Үйірме мүшелері ашып, ғылыми айналымға енгізген көптеген археологиялық ескерткіштерді Кеңес дәуірінде кеңінен жаңа методология негізінде қайта зерттеліп, олардың инструментальды өлшемдері алынып толық сипаттамалары жазылды. Үйірме мүшелерінің ішінде, Әулиеата уезінде атқарған зерттеу жұмыстарының белсенділігімен ерекше көзге түскен В.А. Каллаур болды. Ол 1880-1898 жылдар аралығында Әулиеата уезі, 1898-1901 жылдары Перовск уезі басшысы қызметін атқарады.

Әдістеме

Методологиялық негізі ретінде тарих ғылымының негізгі принциптері – тарихилық, объективтік және тарихи жүйелілік әдістері алынды. Сонымен бірге, зерттеуде – үйірме мүшелерінің атқарған ізденістерін хронологиялық ретінде жазу барысында проблемалық-хронологиялық әдісі, таным заңдылығы мен ескерткіштерді өркениеттілік құндылықтыр тұрғысынан пайымдау, ғылыми және тарихи-салыстырмалау әдістері қолданылды.

Нәтижелер

В.А. Каллаурдың Әулиеата уезінде орналасқан ескерткіштер жайлы алғашқы баяндамасын 1896 жылдың 30 қаңтарында үйірме атына жіберілген хатында кездестіреміз (ӨР ОММ И.71. 1-іс: 39), осы баяндамасы сол жылғы үйірме «хаттамаларында» жарық көрді. В.А. Каллаур уезд жеріндегі Дмитревское ауылының жанында, Талас өзенінің екі жағында – Ақтөбе (Ақтөбе мен Ақший) қалашығы, Романовка ауылының жанында – Шалдавар қалашығы, Орлов ауылының жанында тағы бір – Ақтөбе қалашығы, Гродиково ауылының жанында – Жуантөбе қалашығы, Шалдавар ауылында – Аспара бекінісін, Меркеде топырақ жалмен қоршалған төбені, Николаев ауылының жанында – Уйрянды (Үйренды) және Шаповаловка ауылының жанында Түймекент қалашықтары орналасқанын баян етті. В.А. Каллаур келешекте Александровское ауылының жанында орналасқан Садырқорған және Михайловское ауылдарының жанында, Талас өзенінің оң жағында орналасқан Сарыкемер қалашықтарын зерттеу және олардың толық өлшемдерін алуды жоспарлады (Каллаур, 1896: 12). В.А. Каллаур сол жылдың қараша айында Шалдовар қалашығында болып, оның сипаттамасын берді. Қалашық Дмитривское (Талас қаласы) ауылына барар жолдан 2 верст оңтүстікте, Өрмарал өзенінен 2 верст батыста орналасқан. Қалашық жобасында айналдыра төртбұрышты жалмен қоршалған, ұзындығы 100 қадам, ені 60 қадам болып келген. В.А. Каллаур Шалдоварда жазуы бар тас тауып, оның көшірмесін түсірді (Каллаур, 1897а: 11-14).

И.В. Аничков пен В.А. Каллаурдың баяндамалары 1896 жылдың 28 қазанында өткен үйірме отырысында тыңдалып, олардың мақалалары «хаттамалар» қосымшасында басылып шықты.

В.А. Калалур 1896 жылдың көктемінде Дмитревское (қазіргі Қырғыз Республикасы Талас облысының орталығы Талас қаласы) ауылының жанында орналасқан Ақтөбе қалашығын зерттеп, оның сипаттамасын берді (Каллаур, 1896б: 43-46). Ақтөбе қалашығының цитаделі екі қатар ұзын қамалмен қоршалған, оның сыртқы топырақтан үйілген жалының ұзындығы 30 шақырымға жуық, ал ішкі орталық бөлігін қоршаған қамалдың ұзындығы 3 шақырым болған. В.А. Каллаур қалашықтың топырақтан үйілген жалы солтүстіктегі Құлансай шатқалына дейін созылып, онда Құлан-Қамалған бекінісінің қамалына ұласқанын жазады.

В.А. Каллаур 1896 жылдың басында Бесағаш ауылынан әкелінген ою-өрнегі бар тас бағана сынығын көріп және И.В. Аничковтың соған ұқсас бағананы Сайрамдағы Ідріс мешітінде көргенін негізге алып, олар сол жылдың мамыр айында Қараой жазығы мен Бесағаш ауылына дейінгі аралықта орналасқан ескерткіштерді толығымен көріп шығу мақсатында іссапарға шықты. Сапар барысында Саңлақ ауылынан 2-3 верст қашықтықта орналасқан бірнеше төбелер мен обаларда болып, ескерткіштердің бірнешеуінің толығымен бұзылып кеткенін, ал қалғаны бұзылу қауіпінде екенін жазып, олардың ішіндегі ең ірісі төртбұрышты, ұзындығы мен ені 120 қадамға жуық Төрткүл төбе екендігін айтып, оны сипаттап берді (Аничков, 1896: 3).

Бесағаш ауылының шетіндегі, жобасы созыңқы төртбұрышты, көлемі 300х300 қадамға жуық, айналдыра қоршаған оры бар Төрткүл төбені, оның жанында орналасқан Ақтөбені және одан 2 верст қашықтықта, бұлақтардың сол жағасында орналасқан, аумағы 4 верст болып келген ескі қала орнын көріп, қала үстіндегі ыдыс сынықтарын теріп алып, төбенің оңтүстік бөлігінде орналасқан төбе үстіндегі алаңның жоғарғы қабатын 1,5-2 аршын тереңдікке дейін қазып, ірі хұм сынығын және сол жерден В.А. Каллаур мыс теңге тапты. Олар осы жылдың басында В.А. Каллаурға жеткізілген тас бағананың табылған орнын көріп, бұлақтардың солтүстік бөлігінде орналасқан құрылыстың жобасын түсірді. Ол құрылыс жайлы И.В. Аничков былай сипаттап жазады: «Место оказалось весьма интересным. Оно расположено недалеко от ключей, на северной стороне бугров, как будто на их краю; небольшая площадка, перерытая канавами, расположенными в виде параллелограмма, указывает на бывшую здесь постройку...» (Аничков, 1896: 4-5).

И.В. Аничков бұл құрылыс діни-ғұрыптық орын болуы мүмкін деген ой білдірсе де, соңында аудармашы Шәріп Бекчуровтың айтқан пікіріне сүйене отырып, бұл құрылыс мешіт еместігін қолдады. И.В. Аничков бұл құрылыстың жобасына қарап, шығыс және батыс жағында қосалқы құрылысының салынғанын алға тартып, христиандық немесе буддалық шіркеу болуы мүмкін деді. Алайда, буддизм осы өңірде христиандыққа қарағанда аз таралғанын ескере отырып, бұл құрылыс христиандық шіркеуі болуы мүмкін деген болжам жасаған (Аничков, 1896: 6).

И.В. Аничков аудармашы Шәріп Бекчуровты Майтөбе төңірегін көріп шығу тапсырмасымен жіберді. Ш. Бекчуров Майтөбе қалашығынан басқа Ақтөбе мен Төрткүл қалашықтарының орналасқанын хабарлады. Майтөбе қалашығын көріп шыққан соң, олар бұлақтардың оң жағасында орналасқан, жобасында төртбұрышты болып келген, көлемі 200х200 қадамға жуық Чанг (Чон) төрткүлінде, онан шығыста, Үшқұдық ауылына барар жолда орналасқан Жуантөбеде болып, олардың сипаттамасын жазды. Жуантөбенің биіктігі 10 сажень болып келген, айналдыра қамал және ормен қоршалған. И.В. Аничковтің пікірінше: «...не служиль ли он сторожевой башней, состовляя часть цитадели или какой нибудь крепости, так как стоит в углу огибающаго его вала со рвом, следы которого хорошо сохранились», – деп пайымдайды (Аничков, 1896: 7). В.А. Каллаур мен И.В. Аничков осы сапарларында Жалпақтөбе ауылына жақын жерде орналасқан, Талас арқылы өтетін Қарақомар тас көпірінің орнын көріп, тастан жасалса да орны сақталмағанын атап өтті (Аничков, 1896: 8).

И.В. Аничков Талас жазығының топографиясымен танысып, осы жерде қалашық, бірнеше төрткүлдер, обалар мен ор орындарының іздері барын алға тартып, бұл жерде ірі елді мекен немесе бірнеше елді мекендер болған дейді. Үлкен Капкы мен Кіші Капкы шатқалдарының жақын орналасқандығы және Талас өзені арқылы өтетін тұрақты көпір барын алға тартып, «бұл жерден Ферғанадан Шу мен Сырдария өңірлеріне өтетін жол торабы болған» деп тұжырымдайды (Аничков, 1896: 8). И.В. Аничков өз мақаласында В.В. Бартольд пен Н.Ф. Петровскийдің көне Тараз қаласының орналасқан жері туралы пікірлеріне сүйене отырып, осы жерде көне Тараз

қаласының орны болуы мүмкін деп болжамдап, осы қалашықта қазба жұмыстарын жүргізгенде ғана бұл мәселенің нақты шешімі табылады деп тұжырымдады (Аничков, 1896: 10).

И.В. Аничков 1896 жылдың 11 желтоқсанында өткен үйірме отырысында Александровск (Қырғыз Алатауы) тау алды жазығына 1896 жылдың тамыз айында жасаған іссапар нәтижелерін баяндады.

И.В. Аничков 1896 жылдың 10-11 тамыз күндері балбал тастарды іздестіру және зерттеу жүргізу мақсатында Александровск тау алды жазындағы Талдыбұлақ деп аталатын жерде болып, екі балбал тасты тапты (Аничков, 1897:4). Жолсерігі болған Нұрымбет Баковтің айтуынша, бұл балбалдар Қарасай шатқалынан әкелінген. И.В. Аничков Чуль-Джайляу (Шөл жайлау) деп аталатын жерден тастан үйілген үш топ обаларды көріп, сипаттамасын жазды. Жергілікті халықтың айтуынша, бұл обаларды қазына іздеушілер қазып, тонаған. Ол оба тастардың жан-жақта шашылып жатқанын, олардың арасында балбалдар да барын атап өтті. Ол өз сипаттамасында, бірінші жерде 2 сажень тереңдікте қазылған шұңқырдың жанында екі балбал тастың жатқанын, оның бірінің басы, ал екіншісінің төменгі бөлігі жоқ екенін және олардың жанындағы тастан үйілген екінші обадан – тұтас балбал тасын тапқанын атап өтті. И.В. Аничков екінші обадан жоғарырақ, тауға жақын жердегі тоналған оба жанынан екі балбал тауып, оның бірі – тұтас, ал екіншісі – үш бөлікке сынғанын жазды (Аничков, 1897: 5).

И.В. Аничков Шөл жайлауды көріп шыққан соң, Қарасай шатқалы арқылы өтіп, Бақтекен деп аталатын жерде болып, тастан үйілген оба үстінде орналасқан шағын көлемді бір балбал тасын тапты. Нұрымбет Баков И.В. Аничковке бір жергілікті тұрғынның ауласында тұрған төрт балбалды көрсетті. Зерттеуші өз жазбасында, балбалдардың бірінің қабырға арасына қаланып кеткендігін де нақтап атап өтті. Келесі күні И.В. Аничковпен іссапарда бірге болған Түркістан мұғалімдер семинариясының оқушылары Әділ Нұрходжинов пен Қарабас Әділбеков Жалаңаш деп аталатын жерде болып, онда тастан үйілген екі оба барын оған хабарлады. Осы жылдың 25 тамызында И.В. Аничков Жалаңаш жазығында болып, обалардың шығыс жағында, жүздері шығысқа қаратылып көмілген екі балбал тастың барын жазды (Аничков, 1897:6).

И.В. Аничков жергілікті тұрғындардың айтуына сүйеніп, Александровск тауының шатқалдарында, тау алды жазықтарында және Сусамыр жазығында көптеген балбал тастардың барын атап өтті. Балбалдарды сыртқы пішіміне қарай екіге бөлді: ер және әйел адам бейнелері. Ал, балбалдардың «бас» формасына қарай екі категорияға: кейбіреулерінде – бастың жоғарғы жағы домалақ, екіншілерінде – шошақ тәрізді деп бөлді (Аничков, 1897: 7-10).

И.В. Аничков Талдыбұлақтан табылған екі балбалды және Бақтекеннен табылған үш балбалды Ташкент қаласына жіберді. Оның бірі 1896 жылдың 11 желтоқсанында өткен үйірме отырысында көрсетілді (Протокол заседания, 1897а: 21).

В.А. Каллаур өзінің «Каменная бабы в Аулиеатинском уезде» атты мақаласында 1885 жылы Мерке жанында орналасқан Сымтөбеден өзінің алғашқы балбал тасын ашқанын және ол конус тәрізді обаның үстіне орналасқанын жазды. Ал, екінші балбал тас 1889 жылы Қаратаудың Көктал шатқалынан табылып, оған жеткізілгенін, сонымен қатар 1893 жылы Александровское жотасында, Жалаңаш атты жерде болып, бірнеше балбалдарды есепке алғанын жазады. Балбалдар шағын обалардың үстінде, иығына дейін жерге көміліп, жүздері шығысқа қарап орналасқан. В.А. Каллаур бұл балбалдар жайлы В.В. Бартольдке хабарлап, оларды 1894 жылы В.В. Бартольд көріп шықты (Каллаур, 1898: 9).

1896 жылдың көктемінде Үкітас шатқалындағы Урмарал (Ұрмарал) өзенінің сол жағасында (Дмитревское ауылының жанында), Бақайыр шатқалында және Әулиеата қаласында табылған балбал тастар В.А. Каллаурға жеткізіліп, жергілікті уезд басшысының бау-бақшасына қойылған (Каллаур, 1898: 9-10).

В.А. Каллаур 1896 жылы Ақыртастан 8 верст жерде, Ұлықайыңды шатқалына кіре берісінде Ұлықайыңды қалашығын ашып (Протокол заседания, 1896а: 25), онда табылған жазуы бар тас хауызды (“Сандық”) сипаттап жазып, жазудың көшірмесін түсірді. Хауыз жобасында төртбұрышты болып келген, биіктігі 1 аршын $3^1/_2$ вершок, қалыңдығы 1 аршын 3 вершок. Хауыз сыртындағы жазуларды И.В. Аничков фотосуретке түсіріп, бұл көне араб тілінің куфи жазуымен жазылған жазу деп пайымдайды. В.А. Каллаур өз баяндамасында жазудың аудармасын да келтірді: “Бұл хауыз – барлық сәби және қарт адамдар үшін [арналған]” (Протокол заседания, 1896а: 26-27; ӨР ОММ И.71.6-іс: 31-37). Сонымен қатар, В.А. Каллаур Ұлықайыңды қалашықтың жанында, төбе үстінде төменгі жағы жерге көмілген жазу бар тасты тауып, Әулиеата

қаласына алып келген. Тастың ұзындығы 16 вершок, ені 6,5 вершок және қалыңдығы 3 вершок болып келген, тастағы жазудың көшірмесін алды. В.А. Каллаур жазулар қай тілде жазылғаны белгісіз деп хабарлады (Протокол заседания, 1896а: 26).

В.А. Каллаур 1896 жылдың қараша айында Айыртамой жазығындағы Қалба шатқалына барар жолдың бойында, Дмитривское ауылынан 8 верст жерден төрт қатардан тұратын жазуы бар тасты тауып, оның сипаттамасын берді. Жазуы бар құмтастың алғашқы орнынан екі қадам жерге қозғалтылғандығын, ол бастапқыда 7,5 вершок тереңдікке көмілгенін атап өтіп, тас өлшемдерін берді: ұзындығы 1,75 аршын, биіктігі 10 вершок. Тастың бетіндегі жазулар жақсы сақталған. Бірінші қатардағы жазудың ұзындығы 1 аршын 7 вершок, екінші қатардағы жазу ұзындығы 1 аршын 9 вершок, үшіншісі – 1 аршын 7,5 вершок, ал төртіншісі – 9 вершок. В.А. Каллаур тас табылған жерді көріп шығып және оның бетінде «10» және «1892» деген жазулар барын атап, бұл тасты жергілікті орыс диірменшілерінің бірі қазып алған болар деп пайымдайды. Бұл тастың сақталып қалуы, оның диірмен үшін қолдануға көлемінің аз болғаны болар деген пікірін алға тартты. В.А. Каллаур мен И.В. Аничков тастағы жазудың көшірмесін алып (Каллаур, 1897а: 11-14), бұл жазулар руникалық Орхон және Енисей жазуларына ұқсас деген пікір айтты (ӨР ОММ И.71.4-іс: 7-13).

В.А. Каллаурдың 1896 жылғы 11 желтоқсанда өткен үйірме отырысында орхон жазуы бар тас туралы баяндамасы тыңдалды. Үйірме мүшелері бұл тас ғылым үшін өте қызықты және оны сақтау үшін тез арада Әулиеатаға жеткізу, сонымен қатар тастағы жазу көшірмесін Петербург қаласындағы Археологиялық қоғамы Шығыс бөлімінің басшысы В.Р. Розенге сипатын анықтау және аудару үшін жіберу туралы шешім қабылдады (Протокол заседания, 1897: 14). В.А. Каллаур тапқан орхон жазулары орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар тарапынан қызығушылық туғызып, В.Р. Розен үйірме атына жіберген жеделхатында: «Письмена несомнено орхонские, отдельные слова разобраны, письмо следует...», – деп жазды (ӨР ОММ И.71.7-іс: 21). В.В. Бартольд пен П.М. Милиорадский жазулардың көшірмелерін зерттей келе, онда 17 орхон таңбалары кездесетіндігін атап (Милиоранский, 1898: 271-272), бұл жазулар көне түркі жазуының Енисей түрі деген пікір айтты. Ал, алғашқы аудармасын академик В.В. Радлов жасады (Отчет о деятельности, 1897: 14).

В.А. Каллаур ашқан көне жазу ескерткішінің үйірме үшін маңызы зор болды. Осы уақыттан бастап орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар мен белгілі зерттеушілер үйірменің атқарған жұмыстарына қызығушылықпен қарай бастады. М.Е. Массон бұл туралы былай деп жазды: «Дешифровка руническихъ древнетурецкихъ надписей – один из выдающихся успехов, выпавших на долю мировой тюркологии, а обнаружение их в долине Таласа, ...ставилось в особую заслугу всей деятельности Туркестанского кружка любителей археологии в Ташкенте...» (Массон, 1936: 5).

В.А. Каллаур осы сапар барысында жазуы бар тастың шығысында жобасы төртбұрышты болып келген, топырақтан үйілген жалдың орналасқанын жазып, оның айналдыра ұзындығы 1400 қадамға жуық екенін, қалашықтың шығысында цитадель немесе құрылыс құландысының орналасқанын жазды. Ол осы жерден 100 қадам солтүстіктен екінші қалашық орнын ашып, оны айналдыра қоршаған жалдың ұзындығы 40 қадамға жуық деп баяндады (Каллаур, 1897а: 11-13). В.А. Каллаур сонан соң Құлансай шатқалында орналасқан жазуды зерттеп, он сегіз қатардан тұратын бұл жазу араб әліппесімен жазылған деп, жаңсақ пікір айтты. Жергілікті тұрғындар бұл тасты «Шиим-тас» деп атайды. В.А. Каллаур «Шиим-тас» жазуы туралы аудармашы Бекчуровтан 1896 жылдың көктемінде естіген болатын. «Шиим-тас» жазуының бір бөлігінің көшірмесін Т. Бекчуров түсіріп, оны В.А. Каллаур Ташкент қаласына жіберіп, 1896 жылдың 28 қазанда өткен үйірме отырысында көрсетілді (Протокол заседания, 1896б: 44).

1896 жылдың 15 қараша күні үйірме мүшесі В.П. Панков Ботамойнақ шатқалында болып, жергілікті тұрғын Чаджарлы Базарбаев көрсеткен үңгірді зерттеп, оның жобасын түсірді (1-сурет). Үңгір Әулиеата қаласынан 20 верст жерде, Ботамойнақ шатқалының кіре берісінен 1,5 верст ішінде, таудың жоғарғы жағында орналасқан. Үңгірге кіретін жері шағын, оған адам еңкейіп кіре алады. Үңгірдің жалпы ішкі ұзындығы 182 сажень, онда бір қатар бойы орналасқан алты «үңгір» бар. В.П. Панков баяндамасында үңгір ішіндегі бөлмелерді «үңгір» деп берген. «Үңгірлердің» ішкі жағындағы қабырға тастары тік келген және тегіс, тек кей бір жерлерінде карниз секілді тастар шығып тұр. В.П. Панков «үңгірлер» қабырғаларында кескінделген суреттер барын жазып, олардың көшірмесін түсірді. №1-ші сурет үшінші

«үңгір» және №2-3 суреттер бесінші «үңгір» қабырғаларында кескінделген, сонымен қатар, №3-ші суреттің үстіңгі қабатында крест тәрізді таңба кескінделгенін атап өтті (Панков, 1897: 15-16).

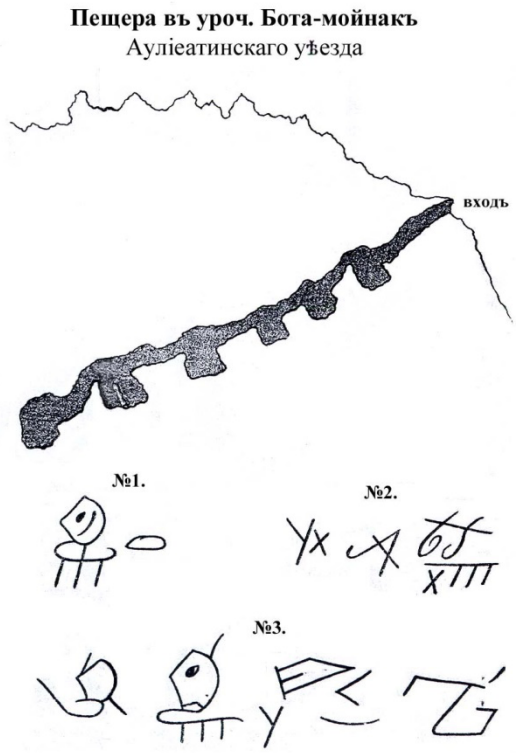

1-сурет – Ботамойнақ шатқалындағы үңгір жобасы мен үңгір қабырғаларына кескінделген суреттер (В.П. Панков бойынша)

В.А. Каллаур 1897 жылдың 31 мамыры күні көне жазуларды іздестіру мақсатымен Алатаудың бірнеше шатқалдарын және Талас өзенінің бойын аралады. Бақайыр мен Шилбилі (Шілбілі сай) шатқалдарының аралығындағы Ақтайлақ мазарының жанынан үстінде балбал тас орнатылған оба және Жолсай асуының жанында Қарабас деп аталатын жерден тасқа салынған суреттер орнын ашып, зерттеді. Тастағы суреттерді, негізінен түйе, жылқы бейнелері және қарақырғыз руларының таңбалары құрайтындығын жазды. В.А. Каллаур келесі күні Алатаудың етегіндегі Қарабура шатқалының батысында, Садырқорғаның оңтүстігінде, Александровское ауылынан 10 верст жерде орналасқан қалашықты зерттеді. Қалашық ішінде айналдыра жалмен қоршалған төрткүл орналасқанын жазып, оның сипаттамасын берді. Жалдың айналдыра ұзындығы – 500 сажень. Төрткүлдің ішкі бөлігі егістікке пайдаланылып жатқанын және ыдыс сынықтары мен су құбырлары шыққанын атап өтті (Каллаур, 1897б: 2-3).

В.А. Каллаур осы сапарында Құлансай шатқалында орналасқан «Шиим-тас» ескерткішінде екінші рет болып, жазуларды қайта зерттеп, олардың арабша емес екендігіне көз жеткізді. В.А. Каллаур жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша Құлансай шатқалының батысында орналасқан Терексай шатқалының етегінен 1,5 верст қашықтықта екі жартаста кескінделген жазу орнын ашып, олардың көшірмесін түсірді. Жазулардың бірі тік жазылған, отыз сегіз қатардан тұрады. Оның жоғарғы сол жағында екі қатар көлденең жазылған жазудың барын, олардың ені 3 аршын екенін атап өтті. В.А. Каллаур осы екі қатар жазудың орхон жазуына ұқсастығын атап, бірінші қатарда 5 әріп, ал екінші қатарда 4 әріп барын және олардың, төменде орналасқан 38 қатар тік жазылған жазулардан ертерек жазылған немесе олардың бас әріптері болуы мүмкін деп жорамалдады (Каллаур, 1897б: 6).

Келесі жазу бірінші тастан 200 сажень жоғарыда орналасқан. Оның ұзындығы 7 аршын, биіктігі 4,5 аршын, жартаста тек 7 қатар жазу сақталған. В.А. Каллаур жартастардағы жазулар ұйғыр тілінде жазылған деген пікір айтып: «...но если мое предположение окажется ошибочным, то во всяком случае письмена эти древнии и заслуживают внимания, как имеющие археологичекий интерес», – деп ой түйді (Каллаур, 1897б: 6). 1897 жылдың 10 қараша күні өткен үйірменің отырысында 1896 жылы Құлансайдан табылған жазу жайлы В.Р. Розеннің хаты оқылып, онда: «Әулиеата уезінен В.А. Каллаур тапқан бұл жазулардың ұйғыр тілінде жазылғаны сөзсіз. Онан академик В.В. Радлов бірнеше есімдерді анықтады» делінген (Лунин, 1958: 155).

В.А. Каллаур өз мақалаларында Құлансай шатқалында табылған жазуы бар тасты №1 (сурет Е.4), ал Терексай шатқалында табылған тастарды №2 (38 қатар жазуы бар тас) және №3 (7 қатар жазуы бар тас) деп нөмірледі (Каллаур, 1897б: 6).

В.А. Каллаур 1897 жылдың маусым айында Ақыртас құландысы мен жергілікті тұрғындардан жазып алынған аңызда аталатын – Керегетас су қоймасын зерттеу мақсатында Қараарша, Суғаты шатқалдарындағы Ұзынбұлақ пен Сазөзек бойларын аралап көрді. Аңыздағы Керегетас табиғи тау жотасы болып шыққанын атап, есесіне Сазөзек бойында тізбектеле орналасқан алты обаны ашып және Ақыртастың

оңтүстігінде орналасқан төрткүлді зерттеді. Төрткүлдің жобасы төртбұрышты болып келген. В.А. Каллаурдың пікірінше, бұл бекініс Ақыртасқа кірер қақпаны қорғаған, олардың ортасымен Ақыртастың оңтүстік қабырғасының жанынан ор өткенін де атап өтті (Каллаур, 1905: 30-31).

В.А. Каллаур 1897 жылдың 15 қыркүйек күні Сандық деп аталатын тау аралық жазықта болып, тастан үйілген обаны ашты. Оның үстіндегі шұңқырда екі балбал және оба етегінде бір балбал тастың барын және олардың екеуінде де әйел адамның бейнесі бейнеленгенін жазды. Сонымен бірге, Сүйіндік өзенінің жоғарғы ағысына қарай баратын жолдың екі жағындағы тастан үйілген 15 обаны есепке алып, олардың тек үшеуінің ғана үстінде балбалдар барын және өзеннің жоғарғы ағысында конус тәрізді жеті обаның тізбектеле орналасқанын атап өтті. Келесі күні ол Шымбұлақ жотасында тастан үйілген, үстінде шұңқыры бар екі оба ашып, олардың біріндегі екі балбал тас обаның шығыс бөлігіне қойылғанын және обаны айналдыра балбал тас тәрізді 10-ға жуық тас көмілгенін, ал екінші обаның үстінде үш балбал тас орналасқанын жазды. Шайсандық жотасынан бір оба ашып, оның үстінде және етегінде жүздері батысқа қараған екі балбал тас орналасқанын атады (Каллаур, 1898а: 11-12).

В.А. Каллаур осы сапар барысында аталған ескерткіштерден басқа, Николаевское ауылынан бір балбал, жеке адамдардың ауласынан екі балбал, Қарабалта ауылынан екі балбал көріп, олардың сипаттамасын берді. Соңғы екі балбал тас басқаларына қарағанда пішімі жағынан ерекше болып келген. Тастарда ер адамның мүсіні қашалып жасалған. Ол сақалсыз, ал мұрттары үлкен жоғарыға қарай қайырылған, оң қолында кесе, ал сол қол астында қылыш кескінделген (Каллаур, 1898а: 12-13). В.А. Каллаур сонымен қатар, Әулиеата қаласынан 16 верст, Жетітөбеден 3 верст жерде, Александровское жотасының солтүстік шетіндегі Ботамойнақ деп аталатын жерден айналдыра ұзындығы 29 қадам, ұзындығы 10 қадам, ені 8 қадам, биіктігі 1 аршын келетін – Түлкітөбе обасы үстінде де бір балбал барын атап өтті. Ол осы сапары туралы былай тұжырымдайды: «Описав район нахождения каменных баб на пространстве Аулиеатинского уезда и вкратце курганы, на которых найдены бабы, и расположение их на курганах, я полагаю, что это мое сообщение послужить материалом для местных археологов, занимающихся изучением этих памятников древности» (Каллаур, 1898а: 14).

Үйірменің 1897 жылдың 16 қазанында өткен отырысында үйірме мүшесі В.Ф. Ошанин 1897 жылдың шілдесінде Әулиеата уезіндегі Бийлікөл көлінің маңында орналасқан обаларда болғанын баяндады. Обалар жайлы қысқаша сипаттамасында олардың айналдыра төрт қатар етіліп жерге жартылай көмілген тастармен қоршалғанын және олар Бийлікөлдің батыс жағынан Қаратаудың Берікқара шатқалына қарай бірнеше қатар болып тізбектеле орналасқанын хабарлады (Протокол заседания, 1897б: 8). Үйірме мүшелері В.Ф. Ошаниннің баяндамасына қызығушылық білдіріп, В.А. Каллаур мен И.В. Аничковтің мүмкіндігі болса, осы обаларда қазба жұмысын жүргізуі туралы өтініш айтты.

В.А. Мустафин өзінің «Каменные бабы» атты мақаласында И.В. Аничков, В.А. Каллаур, В.В. Бартольд, А.А. Ивановский және т.б. Жетісу мен Түркістан өңірлерінен тапқан балбал тастарды сипаттап жазып, балбалдардың суреттерін берді (2-сурет). Сонымен қатар, ол осы өңірлерде орналасқан балбалдарды батыс Сібір мен Оңтүстік Ресейде кездесетін балбалдармен салыстыра отырып, олардың бір типті болып келгенін, барлығының қолдарында кесе және басым көпшілігінде қылыш кескінделгенін алға тартты (Мустафин, 1898: 35-36).

2-сурет – Әулиеата уезінде табылған балбал тастар (В.А. Мустафин бойынша)

В.П. Панков 1898 жылдың 12 қаңтарында өткен үйірме отырысында Жетітөбе обаларында жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелерін баяндады.

В.А. Каллаур мен В.П. Панков 1897 жылы Әулиеата қаласынан 15 верст шығыста орналасқан «Жеті қорған» (Жетітөбе) деп аталатын жерде 15 обадан тұратын обалар қорымын қайта зерттеді. Жеті үлкен оба ба-

тыстан шығысқа қарай тізбектеле орналасқан, биіктігі 20 фут, төменгі жағының ені (диаметрі) 25 сажень. Ал, сегіз орташа және шағын обалар жолға жақын жерде батыстан шығысқа қарай тізбектеле орналасқан. Олардың ең үлкенінің биіктігі 8 фут келеді. Барлық обалардың үстінде шұңқырлар бар және оларды айналдыра үш қатар тігінен қойылған таспен қоршалған, олардың биіктігі 3-4 вершок. Олардың бірі обаны айналдыра шеңбер тәрізді, ал бірі төртбұрышты болып келген. Оба мен оған жақын тас қоршаудың арақашықтығы, үлкен жеті обада 2-4 сажень, ал сегіз орташа және шағын обаларда 1 саженьді құрайды. Барлық қоршаулардың оңтүстігінде ашық орын бар (Панков, 1898: 47-48).

В.П. Панков бұдан бірнеше жыл бұрын жергілікті шенеунік Е.Ф. Каль үлкен обалардың екеуінде қазба жүргізгенін атап, оның бірінде: жер деңгейінен төмен тереңдікте – ортасына салынған галлерея, ал екіншісінде: жер деңгейіне дейін салынғанын – галлереяның барын жазды. В.П. Панков екінші обада қазба жұмысын жалғастырып, 0,5 сажень тереңдікте екі жалпақ, тігінен қойылған тастарды тапты. В.П. Панков бұл қазба нәтижесі қанағаттанарлық болмағандықтан, тізбектеле орналасқан үлкен обалардың, батыстан санағанда №5 обаның қабатында орналасқан шағын обада қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба барысында, жер деңгейінен 2 фут тереңдікте жерленген адамның бас сүйегі, тістері және қол сүйектері аршылып, В.П. Панковтың жорамалы бойынша адамды отырғызып жерлеген. Оның арқасы шығысқа қараған. В.П. Панков зерттеудің нәтижесіне сүйене отырып, келесі тұжырымға келді: «Что курганы были построены над могилами, в этом нельзя сомневаться. Воронки над курганами, вершины которых указывают на место нахождения трупа, дают повод заключить, что трупы хоронились в ямах, сверху перекрывавшихся...» (Панков, 1898: 50).

В.А. Каллаур 1897 жылдың 19 қараша күні Түймекент бекінісінде болып, бұзылған құрылыстардың қыштарын жергілікті тұрғындардың қазып алып жатқанын атап өтеді. Сонымен қатар, ол Ұшбұлақ маңынан бірнеше оба ашып, олардың сипаттамасын жазды:

1. Кіші Қаратөбе обасы Үшбұлақ станциясынан 5 верст жерде, Аққойлы арықтың батысында, Қызылқисықтың оңтүстігінде орналасқан. Төбе (оба) конус тәрізді, биіктігі 76 қадам, айналдыра ұзындығы 360 қадам. Төбе үстінде аумағы 35 қадам келетін шұңқыр бар. Оба айналдыра тізбектеле таспен қоршалған, тас қоршау мен оба етегінің арасы 30 қадам болады;

2. Чен Қаратөбе обасы Үшбұлақ станциясынан 1,5 верст жерде орналасқан. Оба конус тәрізді, биіктігі 75 қадам, айналдыра ұзындығы 410 қадам. Төбе үстінде тереңдігі 20 қадам келетін шұңқыр бар. Обаның шығыс бөлігіндегі топырақтан үйілген шағын төбешік пен батыс және үстіңгі бөліктері қазылған. Оба айналдыра үш қатар таспен қоршалған;

3. Майдатөбе обасы Чен Қаратөбеден 1 верст жерде (Үшбұлақ станциясына қарай) орналасқан. Оба аумағы 100 қадам;

4. Қоңыртөбе обасы Үшбұлақ станциясынан 5 верст жерде, Шаповаловка (Түймекент) ауылына барар жолдың оң жағында орналасқан. Оба конус тәрізді, биіктігі 75 қадам, айналдыра ұзындығы 420 қадам. Үстінде шұңқыры бар. Оба айналдыра төртбұрышты етіп, бір қатар таспен қоршалған, онан 50 қадам жерде төртбұрышты айналдыра төрт қатар таспен қоршалған қоршау орналасқан;

5. Итсигектөбе обасы Кіші Қаратөбе обасынан 1,5 верст жерде орналасқан. Биіктігі 25 қадам, аумағы 165 қадам (Каллаур, 1905: 32-33).

В.А. Каллаур осы сапарында Ақыртастың шығысында, Әйтімбет Тутов кепесінің жанында орналасқан Оразүмбет Тутовтың мазарына (күмбезі) қойылған тас бағанды зерттеді. Бағананың ұзындығы 2,5 аршын, жоғарғы бөлігінің (дөңгелек) диаметрі $^{3}/_{4}$ аршын, төменгі бөлігі төртбұрышты болып келген, көлемі $1^{3}/_{4}$ аршын. Оның екі жағында тесігі бар. Тесіктің тереңдігі 2 аршын, ұзындығы 3 вершок, ені 1 вершок. В.А. Каллаурдың пайымдауы бойынша бағана сыртына орхон жазуы мен Тарақты руының таңбасы кескінделген (Каллаур, 1905: 33). Жергілікті тұрғындардың айтуынша, бұл тас бағана Ұлықайыңды қалашығының құландысынан әкелінген.

В.А. Каллаур Қостанай, Торғай, Ақтөбе және Әулиеата уездерінде орналасқан төбелер жайлы еңбектерді салыстырып, Түркістан өңірі мен Торғай облысындағы обалар бір-біріне ұқсас, бір халықтың мұрасы деп пайымдады. Ол бұл ескерткіштерді, Әулиеата уезінде – «төбе» деп, ал, Торғайда – «оба» деп атайтынын алға тартты (Каллаур, 1905: 36).

В.А. Каллаур 1898 жылдың қаңтар айында жергілікті тұрғын Бердіқожиннан Айыртамойда тағы бір жазуы бар тас табылғанын естіп, осы жылдың 2 мамырында сол тасты көріп, көшірмесін түсіру үшін іссапарға шығуды жоспарлаған. Бірақ, 1898 жылдың 28 сәуірінде

Түркістан генерал-губернаторының канцеляриясынан Императорлық Археологиялық қоғамы тарапынан Г.И. Гейкель басқарған Фин-Угор ғылыми қоғамының археологиялық экспедициясына, Талас өзенінің жоғарғы ағысында қазба жүргізуге және жазуы бар тастарды іздестіруге рұқсат қағазы берілгені және оларға көмек көрсету туралы хат келеді. Осы жылдың 5 мамырында В.А. Каллаур Фин-Угор ғылыми қоғамының экспедиция мүшелері барон К. Мункемен және О. Доннермен бірге Терексай шатқалында орналасқан №2 және №3 тастардағы «ұйғыр жазуларын» көрсетеді. Оларға кейінірек қосылған экспедиция жетекшісі Г.И. Гейкель де осы жазуларды көріп, барлығы бірігіп Құлансай шатқалында орналасқан №1 жазуды зерттеп, Дмитриевское ауылына қайтар жолында биік, үш жағы топырақ жалмен қоршалған, ал бір жағы таумен қорғалған «Құлан қорық» деп аталатын жерде болып, оның ішінде төрткүл, жалмен қоршалған бекініс және төбелер орналасқанын атап өтті (Каллаур, 1898б: 123-124).

В.А. Каллаур осы сапарында жергілікті тұрғын Бердіқожин берген мәліметке сүйене отырып, орхон жазуы бар екі тасты тауып, олардың көшірмелерін түсірді. Бірінші таста бес қатар жазу сақталған, ал алтыншы қатардағы жазу өшіп кеткен, оның ұзындығы $1^1/_2$ аршын. Ал, екінші таста кескінделген он бір қатар жазудың бір бөлігі табиғат әсерінің салдарынан бұзылған. Оның ұзындығы 3 аршын болып келген. Екінші тастағы жазулардың 5 қатары жақсы сақталған, 3 қатары толық емес және 3 қатары өшіп кеткен. Жазу көшірмелері Санкт-Петербургке жіберілді. Барон В.Р. Розен үйірмеге жіберген жеделхатында бұл жазулар ғылым үшін қызығушылық туғызады және олардың аудармаларын баспадан шығару жоспарланып отыр деп жазды (Каллаур, 1898б: 124-127).

В.А. Каллаур Г.И. Гейкелге хат жазып, ашқан орхон жазулары бар тастарды көруге шақырды. Фин-Угор экспедициясы мүшелері орхон жазуларын көріп, В.А. Каллаурмен бірге Айыртамой шатқалындағы бекіністі, топырақтан үйілген жалдардың бөліктерін және Қырғыз Алатауынан Талас өзеніне қарай тізбектеле орналасқан көптеген обаларды көріп шықты (Каллаур, 1898б: 126).

В.А. Каллаур тастардағы жазулардың көшірмелерін түсіріп алған соң, Александровский жотасынан асып, Қалба өзенінің сол жағында орналасқан Қалба төрткүлін зерттеп, өлшемдерін алды. Төрткүлдің жобасында төртбұрышты және айналдыра жалмен қоршалған. Аумағы 160 х 140 сажень, жалдың айналдыра ұзындығы 600 сажень, биіктігі: солтүстік жағы – 5 сажень, шығыс жағы – 3-5 сажень, оңтүстік жағы – 3 сажень және батас жағы – 4 сажень. Сонымен қатар, ол Қалба өзенінің шығыс жағында орналасқан биіктігі 8 сажень келетін Шалдавар обасын, оның солтүстік жағында орналасқан құрылыс құландыларын, Қалба өзенінің Таласқа құяр жерінің оң жағында орналасқан төрткүлді де зерттеді (Каллаур, 1898б: 128). В.А. Каллаур Шалдавардың солтүстік-батыс жағында, 1 верст жерде орналасқан төрт обаны қайта зерттеді. Бұл обаларды 1893-1894 жж. В.В. Бартольд ашып, зерттеген болатын.

1898 жылдың 21 сәуір күні өткен үйірме отырысында И.В. Аничковтің Мерке ауылының жанында орналасқан обадан қазып алған заттары жайлы баяндамасы тыңдалды. И.В. Аничков жергілікті тұрғын Сұлтан Әсімтөреден алған заттарды сипаттап жазды. Сұлтан Әсімтөре Құдаймендиновтің айтуынша оба тастан үйілген. Оны қазу барысында адам бойы тереңдікте адам сүйегі және оның жанында қойылған заттар ашылған. Олардың қатарында: сүйектен жасалған ат ері қаптамасының бір бөлігі, тері және мата бөліктері, күміс кесенің сынығы, темірден жасалған үзеңгі мен ауыздық бөліктері және үш жебе ұштары бар (Аничков, 1898: 129-130). И.В. Аничков Сұлтан Әсімтөре хабарлаған тасқа салынған суреттер орнын көру мақсатында Александровский жотасындағы Қорғантас шатқалында болды. Каменка (Қарақыстақ) ауылының маңында, тау етегінен 1000 фут биіктікте, жартаста кескінделген суреттерді ашып, зерттеді. Сурет салынған жартастың ұзындығы 10 сажень, биіктігі 5 сажень болып келген. И.В. Аничков таста ру және тайпа таңбасы кескінделгенін атап, жергілікті тұрғындар бұл таңба жайлы еш нәрсе білмейтіндігін алға тартып, бұл таңба сұлтан таңбасы мен ұраны болуы мүмкін деген болжам жасайды (Аничков, 1898: 131).

В.А. Каллаур 1898 жылдың 15 сәуір күні Талас өзенінің төменгі ағысы мен Қаратаудың тау алды жазығы аралығында іс-сапармен болып, осы өңірде орналасқан ескерткіштерді зерттеді. Ол Әулиеата қаласынан 25 верст жерде, Тастөбе болысының №1 ауылында, Тастөбе өзенінің бойында орналасқан Тастөбе қалашығын зерттеп, оның өлшемдерін алды. Оның айналдыра ұзындығы 800 қадам, биіктігі 100 қадам, үстінде көптеген ыдыс сынықтары мен күйдірілген кесектер барын атап өтті. Тастөбенің оңтүстік-шығысында шағын төбелер, онан әрі шығыстан

солтүстікке қарай көптеген төбелер орналасқан. В.А. Каллаур бұл төбелер ескі үй орны болуы мүмкін деген пікір айтты (Каллаур, 1899: 73). Келесі күні ол Әулиеата қаласынан 60 верст қашықтықта, Тастөбе болысының №6 ауыл тұрғыны Шешенқара Жангелдиннің қыстауының жанында, Тасбастау деп аталатын жерде бірнеше обалар ашып, сипаттап жазды. Тастан үйілген обаның аумағы 12 қадам, айналдыра ұзындығы 28 қадам, үстінде тереңдігі 2 аршын болып келген шұңқыры бар. Обаның жанында екі балбал тас орналасқан. В.А. Каллаур жергілікті тұрғындардың арасынан обалар туралы сұрастырып, оны 1889 жылы Шешенқара Жангелдин қазып, алтын табақ және ұзындығы 0,5 аршын, ені 0,5 вершок келетін пластина табылғандығын жазды (Каллаур, 1899: 74). Бірінші обадан 30 қадам батыста тас қоршау орналасқан. Қоршаудың ішкі оңтүстік жағында оба орналасқан. Оның аумағы 12 қадам, айналдыра ұзындығы 50 қадам, биіктігі $1^1/_4$ аршын. Оба үстінде шұңқыры бар. Екі жағынан, тас қоршауға өтетін, әр қайсысы 23 қадамға жуық «жол» қарастырылған және тас қоршаудың солтүстік жағында кіретін орын бар, оның ұзындығы 140 қадам. В.А. Каллаур бұлармен қоса тас қоршаудың айналасында бірнеше обалардың орналасқанын да жазады.

В.А. Каллаур тас қоршаудың қандай мақсатпен салынғаны жайлы былай пайымдайды: «...в Скандинавии каменные ограды служили местом, где проводился суд, а ...Г.Х. Татур говорить, что в таких оградах происходили народные собрания, судные и вечевые, на которых собирались тяжущиеся и обвиняемые для слушания решений и приговоров, и что там же устраивались поединки т.е. суд – Божий, который назывался «копа». – Не имел ли этот каменный круг какой-либо в этом роде назначения?» (Каллаур, 1899: 74).

В.А. Каллаур 18 сәуір күні Әулиеата қаласынан 125 верст жерде, Талас өзенінің оң жағында, құмға (Мойынқұм) жақын жерде орналасқан «Жетітөбе» обаларында болып, оларды сипаттап жазды. Обалар бір қатар бойы тізбектеле орналасқан, олардың ең ірісінің айналдыра ұзындығы 200 қадам, биіктігі 30 қадам. Жергілікті тұрғын Бөлтірік Әлікин оны үш жыл бұрын қазғанын, онда жерленген адам сүйегі, жылқы, ит және қой қаңқалары аршылғанын айтқан. Сонан соң, ол осы обалардың батысында 5 верст жерде, Ошақты болысының №6 ауылы жанында, Талас өзенінің оң жағында орналасқан Тектұрмас (Тектұрмыс) бекінісінің құландыларын зерттеп, сипаттап жазды. Бекіністің айналдыра ұзындығы 830 қадам, оны айналдыра қоршаған жалдың биіктігі 2 саженьге жуық. Бекіністің ішінде цитадель орналасқан. Оның биіктігі 5 сажень, айналдыра ұзындығы 250 қадам. Цитадельдің кірер қақпасы оңтүстік қабырғада орналасқан. Цитадель үстінен көптеген ыдыс сынықтары мен тасқа айналған сүйектер табылды. В.А. Каллаур цитадельдің оңтүстік-батыс бұрышында шағын қазба салып, тасқа айналған сүйектер мен асық және т.б. заттар ашылғанын атап өтті (Каллаур, 1899: 74-76).

Жетітөбе мен Тектұрмыс және Атбайларға дейінгі аралықта көптеген жебе ұштары, кетпендер және т.б. заттар табылды. Жебелердің ұзындығы 8 вершок, қалыңдығы саусақ қалыңдығына тең. Жергілікті тұрғындар Бөлтірік Әлікин мен Бәйімбет Тоқбергенов Тектұрмыс жанында табылған алты жебе ұшын және қапсырма сынығын В.А. Каллаурға беріп, ол оларды өзі тапқан жәдігерлермен бірге Ташкент қаласына жіберді (Каллаур, 1899: 75-76).

В.А. Каллаур Тектұрмыс бекінісінен 4 верст батыста орналасқан Атбайлар бекінісінде болып, оның өлшемдерін алды. Жобасында бекініс төртбұрышты, айналдыра топырақ жалмен қоршалған, солтүстік бөлігінің биіктігі 2 сажень, айналдыра ұзындығы 120 қадам. Бекіністің кірер қақпасы шығыс жағында орналасқан.

В.А. Каллаур осы сапарында Әулиеата қаласынан 145 верст жерде, Атбайлар бекінісінен 12 верст батыста орналасқан Аккесене бекінісі мен Қалмақ арықты зерттеп, сипаттамасын жазды. Бекініс жобасында төртбұрышты, қабырғалары кесектен қаланған, аумағы (айналдыра ұзындығы) 30 сажень, биіктігі $5^1/_2$ аршын, қабырға қалыңдығы $3^3/_4$ аршын. Бекіністің солтүстік-батысында мұнара орналасқан. Оның биіктігі 6 сажень, төменгі бөлігінің айналдыра ұзындығы – 40 аршын, жоғарғы бөлігі – 20 аршын. Қалмақ арық Аккесененің батысынан өткен. Арық бастауын Талас өзенінен алып, Төре сүйек арқылы өтеді. Оның жалпы ұзындығы 100 верстке жуық, ені 40 аршын, тереңдігі 24 аршын болып келген. Сонымен қатар, В.А. Каллаур Қалмақ арықтан 12 верст батыстағы Көккесене бекінісін және 21 сәуір күні Көкбұлақ өзенінің бойында орналасқан екі обаны, Қыш көпір деп аталатын жерде балбал тасы бар обаны және бірнеше шағын обаларды ашып, зерттеді (Каллаур, 1899: 76-77).

В.А. Каллаур 1898 жылдың мамыр айында Талас өзенінің жоғарғы ағысында, Бестас деп аталатын жерде екі балбал, Рамановка ауылында

екі балбал және Михайловск ауылында бір балбал көргенін атап өтті (Каллаур, 1899: 78).

В.П. Лаврентьев «Краткий перечень бугров (курганов), находящихся в черте г. Аулие-ата» атты мақаласында 40-тан астам төбе мен обалар туралы қысқаша сипаттама беріп, Әулиеата қаласы мен оның төңірегінде орналасқан ескерткіштерді картаға түсірді (3-сурет) (Лаврентьев, 1900: 39-44).

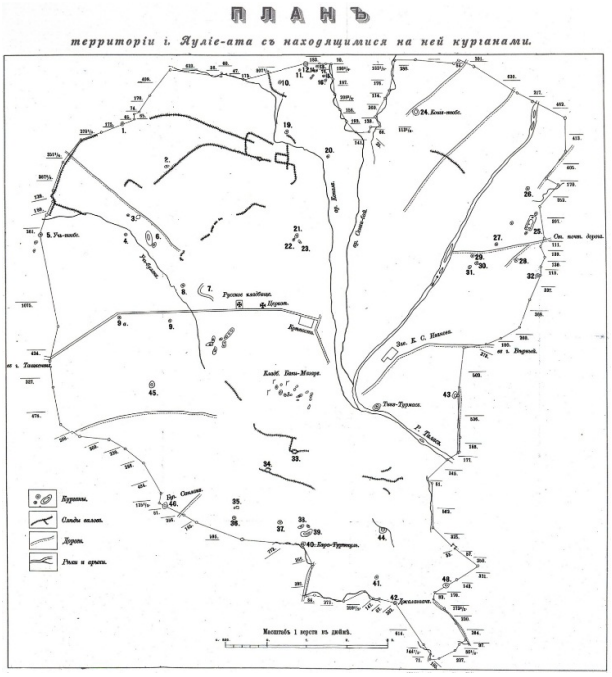

3-сурет – Әулиеата қаласы жерінде орналасқан археологиялық ескерткіштер картасы (В.П. Лаврентьев бойынша)

В.П. Лаврентьевтің жоғарыда аталған обалар мен төбелер туралы баяндамасы 1900 жылы 27 наурызда өткен үйірме отырысында тыңдалды. Қазіргі таңда Тараз қаласы ұлғайып, көптеген құрылыстар салынып, аталған төбелер жойылып кетті. Сол себептен, оның қала аумағында орналасқан ескерткіштер жайлы деректері өте құнды және картада ескі арық атаулары, қаланы қоршаған қорғаныс жүйесі (жалдар) көрсетілген, сол кездің топографиясын анықтауға болатын дерек көзі болып табылады.

1903 жылдың 22 қыркүйегінде өткен Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырысында В.А. Каллаурдың «К истории города Аулиеата» атты баяндамасы тыңдалды. Онда ол, қазіргі Әулиеата қаласының жақында пайда болғанын алға тартып, осы өңірдің Қоқандықтар кезеңіне және қаланың қалыптасу тарихына тоқталды. В.А. Каллаур жергілікті тұрғындардан жинаған деректерге сүйене отырып, Әулиеата уезінде алғашқы болып Жаңақорған (Үшқорған), ал 1826 ж. немесе 1827 ж. Әулиеата бекінісі салынған деп пайымдайды. Әулиеата бекінісінің жанында 1837 жылы «Наманган көше» атты елді мекен қалыптасып, 1856 жылы онда базар пайда болды. Сөйтіп, қазіргі Әулиеата қаласы қалыптасты деп жазады (Каллаур, 1903: 11-16). Сонымен қатар, В.А. Каллаур өз мақаласында А.И. Макшеевтің «Исторический обзор Туркестана» атты еңбегінен алынған Әулиеата қаласының 1864 жылғы жобасын келтірген (4-сурет).

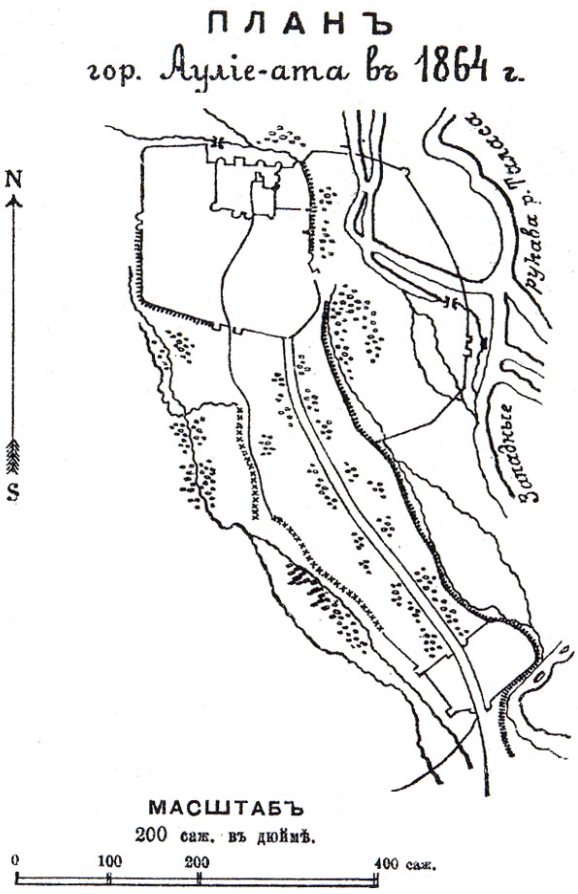

4-сурет – Әулиеата қаласының 1864 жылы түсірілген жобасы (А.И. Макшеев бойынша)

1907 жылы 27 қарашасы мен 1908 жылдың 23 наурызында өткен үйірме отырысында В.А. Каллаур Әулиеата уезінде табылған теңге көмбелері жайлы баяндама жасады.

В.А. Каллаур бірінші көмбенің Әулиеата қаласының жәрмеңке алаңында (төбеде) табылғанын атап, төбені сипаттап берді. Төбенің айналдыра ұзындығы 240 қадам, төбеден жергілікті тұрғындар кесек құю үшін топырақ алып жатқанын, қазу кезінде ішінде мыс теңгелері бар құты тапқанын айтады. В.А. Каллаур бұл көмбеден шыққан теңгелердің тек бес данасын және бір теңгенің сынығын жинап алғандығын, оларда араб жазуы барын атап, ол теңгелерді Үйірме музейіне жібергенін жазды (Каллаур, 1908: 31). Ал екінші көмбе Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Орлов ауылында 1899 жылы шаруашылық жұмыстары кезінде табылған. Көмбеде 90-ға жуық теңгелер болған, оның 89 данасын көмбені тауып алған П.М. Мартенс Фин-Угор ғылыми қоғамының археологиялық экспедициясының жетекшісі Г.И. Гейкельге берген. Ал бір данасын В.А. Каллаур арқылы Үйірме музейіне өткізді (Каллаур, 1909: 16).

1910 жылы үйірме мүшесі И.А. Кастаньенің «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Онда И.А. Кастанье Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Бөкей ордасы және Орынбор губерниясы территориясында орналасқан археологиялық, этнографиялық, сәулет өнері және т.б. ескерткіштерді сипаттап жазады (Кастанье, 2007: 3-515).

Әулиеата уезінде И.А. Кастанье «Акар-тюбе» (Ақыртөбе) төбені ашып, ол пошта жолының Сұмқайтыға барар жолмен қиылысқан жерінде Ақыртөбе станциясының жанында орналасқан деп жазады (Кастанье, 2007: 239).

Қорытынды

Үйірменің негізгі мақсаты Әулиеата уезінде зерттеу жұмыстарын жүргізу және оларды жүйелі түрде атқару арқылы барлық археологиялық мұраларын анықтау болып табылды. Ал, осы мақсатты орындау үшін келесі міндеттер белгіленді: өңірде орналасқан көне ескерткіштермен танысу; оларды сипаттап жазу және археологиялық картаға түсіру; археологиялық ескерткіштерді қорғау; археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу; археологиялық материалдарды сараптай отырып, баспаға дайындау болды.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі Әулиеата уезінде атқарған зерттеулері ауқымды әрі жемісті болды. Үйірме мүшелері тек ескерткіштерді іздестіріп, сипаттап жазудан басқа обалар мен қалашықтарда жүргізген алғашқы қазба жұмыстары нәтижелерінің ғылымда ерекше орын алатыны сөзсіз. Олардың барысында алынған заттай деректер, жерлеу үрдісі және қалашықтардың тарихи топографиясы сипатталып жазылды.

Әулиеата уезінде атқарған зерттеулер барысында 139 ескерткіш ашылып, орналасқан жері жайлы мәлімет келтіріліп, басым бөлігінің сипаттамасы берілген, 5 ескерткіш қайта зерттелді (4 қалашық пен 1 обалар тобы). Сонымен бірге 2 ескерткіште (Жетітөбе обалар қорымында және Тектұрмыс қалашығында) қазба жұмыстары жүргізілген.

Үйірме мүшелері ашқан 53 қаланың 24-нің сипаттамасы мен өлшемдерін беріп, 29-ның орналасқан жері жайлы хабарлады. Олардың 15-і қазіргі кезде Қырғызстан Республикасының Талас облысына қарасты жерде орналасқан.

Әдебиеттер

Аничков И.В. (1896). Археологическая поездка в селение Биш-Агач Аулиеатинского уезда. ПТКЛА (1895-1896). I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С. 1-11.

Аничков И.В. (1897). Каменные бабы вблизи Мерке в предгорьях Александровского хребта. Сообщение Аничкова И.В., прот. засед. от 11.12.1896. ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.4-10.

Аничков И.В. (1898). Археологическая находка в горах около Мерке. ПТКЛА (1897-1898). III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.129-131.

Каллаур В.А. (1896а). Древности Аулиеатинскаго уезда. Сообщение Каллаура В.А. Прот. засед. от 26.02.1896. ПТКЛА (1895-1896). I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.9-16.

Каллаур В.А. (1896б). О развалинах Ак-тюбе и о некоторых археологических находках в Аулиеатинском уезде. Сообщение Каллаура В.А. Прот. засед. от 28.10.1896. ПТКЛА (1895-1896). I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.43-47.

Каллаур В.А. (1897а). Камни с орхонскими надписями в долине р.Таласа. Сообщение Каллаура В.А. Прот. засед. от 11.12.1896. ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.11-14.

Каллаур В.А. (1897б). Археологичекая поездка по Аулиеатинскому уезду. ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.1-7.

Каллаур В.А. (1898а). Каменные бабы в Аулияатинском уезде. ПТКЛА (1897-1898). III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.9-14.

Каллаур В.А. (1905). Поездка на Акыръ-ташъ (Ахуръ-ташъ, Ташъ-акыръ) и его окрестности. ПТКЛА (1904-1905). X. Ташкент: типогр. штаба Туркестанского военного округа. С.29-36.

Каллаур В.А. (1898б). Новая археологическая находка в Аулиеатанском уезде. ПТКЛА (1897-1898). III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.122-128.

Каллаур В.А. (1899). Древности в низовьях р.Таласа. ПТКЛА (1898-1899). IV. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.73-80.

Каллаур В.А. (1903). К истории города Аулиеата. ПТКЛА (1902-1903). VIII. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина. С.11-18.

Каллаур В.А. (1908). Находка клада древних медных монет в г.Аулиеата. ПТКЛА (1907-1908). XII. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина. С.31.

Каллаур В.А. (1909). Находка древних монет в верховьях р.Таласа. ПТКЛА (1908-1909). XIII. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина. С.16-17.

Кастанье И.А. (2007). Древности киргизских степей и Оренбургского края. 2 изд. Алматы: изд. Дайк-Пресс. 516 с.

Лаврентьев В.П. (1900). Краткий перечень бугров (курганов), находящихся в черте г. Аулие-ата. ПТКЛА (1899-1900). V. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.39-45.

Лунин Б.В. (1958). Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). Ташкент: изд. Академии Наук Узбекской ССР. 320 с.

Массон М.Е. (1936). К истории открытия древнетюркских рунических надписей в Средней Азии. Материалы Узкомстариса. Вып. 6-7. Москва-Ленинград. С.5-15.

Милиоранский П. (1898). Новая археологическая находка в Алиеатинском уезде. ЗВОРАО. Т. XI. Санкт-Петербург. С.271-272.

Мустафин В.А (1898). Каменные бабы (Сообщение читанное в собрании членов Туркестанского кружка любителей археологии 12 января 1898 г.). ПТКЛА (1897-1898). III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.17-42.

Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй). (1897). ПТКЛА, II. Ташкент.

ӨР ОММ. И.71 қор, 1 тізбе, 1 іс, 39 п.

ӨР ОММ. И.71 қор, 1 тізбе, 6 іс, 31-37 п.

ӨР ОММ. И.71 қор, 1 тізбе, 4 іс, 7-13 п.

ӨР ОММ. И.71 қор, 1 тізбе, 7 іс, 21 п.

Панков В.П. (1897). Пещеры Аулиеатинского уезда. Сообщение Панкова В.П. Прот. засед. от 11.12.1896. ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.14-17.

Панков В. (1898). Раскопка курганов в близ гор. Аулиеата. ПТКЛА (1897-1898). III. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.47-50.

Протокол заседания общаго собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 3 июня 1896 года в зале генерал-губернаторского дома. (1896а). Сообщение Каллаура В.А. О камне «сандык». ПТКЛА (1895-1896). I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.21-29.

Протокол заседания Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 28 октября 1896 года, в зале Генерал-губернаторского дома. (1896б). ПТКЛА (1895-1896). I. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.41-51.

Протокол заседания общаго собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 11 декабря 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома. (1897а). ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. – С.1-22.

Протокол заседания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшагося 16 октября 1897 года в зале генерал-губернаторского дома. (1897б). ПТКЛА (1896-1897). II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские. С.1-11.

References

Anıchkov I.V. (1896). Arheologıcheskaıa poezdka v selenıe Bısh-Agach Aylıeatınskogo yezda [Archaeological trip to the village of Bish-Agach, Aulieatinsky county]. PTKLA (1895-1896). I. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 1-11.

Anıchkov I.V. (1897). Kamennye baby vblızı Merke v predgorıah Aleksandrovskogo hrebta. Soobenıe Anıchkova I.V. [Stone women near Merke in the foothills of the Alexander Ridge. Communication Anichkova I.V.]. Prot. zased. ot 11.12.1896. PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.4-10.

Anıchkov I.V. (1898). Arheologıcheskaıa nahodka v gorah okolo Merke [Archaeological find in the mountains near Mercke]. PTKLA (1897-1898). III. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.129-131.

Kallayr V.A. (1896a). Drevnostı Aylıeatınskago yezda. Soobenıe Kallayra V.A. [Antiquities of Aulieatinsk county. Message Kallaura V.A.]. Prot. zased. ot 26.02.1896. PTKLA (1895-1896). I. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 9-16.

Kallayr V.A. (1896b). O razvalınah Ak-tıybe ı o nekotoryh arheologıcheskıh nahodkah v Aylıeatınskom yezde. Soobenıe Kallayra V.A. [About the ruins of Ak-Tyube and some archaeological finds in Aulieatinsky County. Message Kallaura V.A.]. Prot. zased. ot 28.10.1896. PTKLA (1895-1896). I. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp..43-47.

Kallayr V.A. (1897a). Kamnı s orhonskımı nadpısıamı v dolıne r.Talasa. Soobenıe Kallayra V.A. [Stones with Orkhon inscriptions in the valley of the river Talas. Message Kallaura V.A.]. Prot. zased. ot 11.12.1896. PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 11-14.

Kallayr V.A. (1897b). Arheologıchekaıa poezdka po Aylıeatınskomy yezdy [Archaeological trip to Aulieatinsky county]. PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 1-7.

Kallayr V.A. (1898a). Kamennye baby v Aylıaatınskom yezde [Stone women in Auliyaatinsky county]. PTKLA (1897-1898). III. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 9-14.

Kallayr V.A. (1905). Poezdka na Akyr-tash (Ahyr-tash, Tash-akyr) ı ego okrestnostı [A trip to Akyr-tash (Akhur-tash, Tash-akyr) and its surroundings]. PTKLA (1904-1905). X. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 29-36.

Kallayr V.A. (1898b). Novaıa arheologıcheskaıa nahodka v Aylıeatanskom yezde [A new archaeological find in Auliyaatinsky County]. PTKLA (1897-1898). III. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 122-128.

Kallayr V.A. (1899). Drevnostı v nızovıah r.Talasa [Antiquities in the lower reaches of the river Talas]. PTKLA (1898-1899). IV. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp. 73-80.

Kallayr V.A. (1903). K ıstorıı goroda Aylıeata [To the history of the city of Aulieata]. PTKLA (1902-1903). VIII. Tashkent: typo-lithography V.M. Ilyina. pp.11-18.

Kallayr V.A. (1908). Nahodka klada drevnıh mednyh monet v g.Aylıeata [A treasure trove of ancient copper coins in Aulieata]. PTKLA (1907-1908). XII. Tashkent: typo-lithography V.M. Ilyina. p.31.

Kallayr V.A. (1909). Nahodka drevnıh monet v verhovıah r.Talasa [The find of ancient coins in the upper river Talas]. PTKLA (1908-1909). XIII. Tashkent: typo-lithography V.M. Ilyina. pp 16-17.

Kastane I.A. (2007). Drevnostı kırgızskıh stepeı ı Orenbyrgskogo kraıa [Antiquities of the Kyrgyz steppes and the Orenburg region]. 2 ızd. Almaty: ızd. Daık-Press. 516 p.

Lavrentev V.P. (1900). Kratkıı perechen bygrov (kyrganov), nahodıaıhsıa v cherte g. Aylıe-ata [A short list of hillocks (mounds) located within the city of Aulie-ata]. PTKLA (1899-1900). V. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.39-45.

Lynın B.V. (1958). Iz ıstorıı rysskogo vostokovedenııa ı arheologıı v Tyrkestane. Tyrkestanskıı kryjok lıybıteleı arheologıı (1895-1917 gg.) [From the history of Russian Oriental studies and archeology in Turkestan. Turkestan section of archeology amateurs (1895-1917)]. Tashkent: ed. Academy of Sciences of the Uzbek SSR. 320 s.

Masson M.E. (1936). K ıstorıı otkrytııa drevnetıyrkskıh rynıcheskıh nadpıseı v Sredneı Azıı. Materıaly Yzkomstarısa [On the history of the discovery of the ancient Turkic runic inscriptions in Central Asia. Uzkomstaris materials]. Vol. 6-7. Moskva-Lenıngrad. pp.5-15.

Mılıoranskıı P. (1898). Novaıa arheologıcheskaıa nahodka v Alıeatınskom yezde [A new archaeological find in Aliyeata county]. ZVORAO. T. XI. Sankt-Peterbyrg. pp.271-272.

Mustafın V.A (1898). Kamennye baby (Soobenıe chıtannoe v sobranıı chlenov Tyrkestanskogo kryjka lıybıteleı arheologıı 12 ıanvarıa 1898 g.) [Stone women (Message read in a meeting of members of the Turkestan circle of archeology lovers January 12, 1898)]. PTKLA (1897-1898). III. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.17-42.

Otchet o deıatelnostı Tyrkestanskogo kryjka lıybıteleı arheologıı s 11 dekabrıa 1896 goda po 11 dekabrıa 1897 goda [Report on the activities of the Turkestan circle of archeology lovers from December 11, 1896 to December 11, 1897. (Year Two)]. (God vtoroı). (1897). PTKLA. II. Tashkent.

OR OMM. I.71 qor, 1 tizbe, 1 is, 39 p. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. I. 71 fund, 1 row, 1 business, 39 p.].

OR OMM. I.71 qor, 1 tizbe, 6 is, 31-37 p. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. I. 71 fund, 1 row, 6 business, 31-37 p.].

OR OMM. I.71 qor, 1 tizbe, 4 is, 7-13 p. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. I. 71 fund, 1 row, 4 business, 7-13 p.].

OR OMM. I.71 qor, 1 tizbe, 7 is, 21 p. [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. I. 71 fund, 1 row, 7 business, 21 p.].

Pankov V.P. (1897). Peshery Aylıeatınskogo yezda. Soobenıe Pankova V.P. [Caves of Aulieatinsky county. Message of Pankov V.P.]. Prot. zased. ot 11.12.1896. PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.14-17.

Pankov V. (1898). Raskopka kyrganov vblız gor. Aylıeata [Excavation of mounds near the city of Aulieat]. PTKLA (1897-1898). III. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.47-50.

Protokol zasedanııa obago sobranııa chlenov Tyrkestanskogo kryjka lıybıteleı arheologıı, sostoıavshagosıa 3 ıynıa 1896 goda v zale general-gybernatorskogo doma [The minutes of the meeting of the general meeting of members of the Turkestan circle of lov-

ers of archeology, which was held on June 3, 1896 in the hall of the governor-general]. (1896a). Soobenıe Kallayra V.A. O kamne «sandyk». PTKLA (1895-1896). I. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.21-29.

Protokol zasedanııa Tyrkestanskogo kryjka lıybıtelei arheologıı, sostoıavshagosıa 28 oktıabrıa 1896 goda, v zale General-gybernatorskogo doma [The minutes of the meeting of the Turkestan circle of lovers of archeology, held on October 28, 1896, in the hall of the governor-general]. (1896b). PTKLA (1895-1896). I. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.41-51.

Protokol zasedanııa obago sobranııa chlenov Tyrkestanskogo kryjka lıybıtelei arheologıı, sostoıavshagosıa 11 dekabrıa 1896 goda v zale General-gybernatorskogo doma [The minutes of the meeting of the general meeting of members of the Turkestan circle of lovers of archeology, which was held on December 11, 1896 in the hall of the Governor-general]. (1897a). PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.1-22.

Protokol zasedanııa chlenov Tyrkestanskogo kryjka lıybıtelei arheologıı, sostoıavshagosıa 16 oktıabrıa 1897 goda v zale general-gybernatorskogo doma [The minutes of the meeting of members of the Turkestan circle of lovers of archeology, held on October 16, 1897 in the hall of the governor-general]. (1897b). PTKLA (1896-1897). II. Tashkent: typo-lithography of the trading house F. and G. Br. Kamensky pp.1-11.

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.24

Г. Билялова

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: gulzat_84@inbox.ru

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ НАСЕЛЕНИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ СТЕПНОГО КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ БРАСЛЕТОВ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ЛЬВИНЫХ ЛИЧИН

В данной статье автор попытался подробно дать описание и семантическое значение образа львиных личин, изображенных на браслетах эпохи Золотой Орды Северного Казахстана. Главной целью статьи является определение изображения льва и его появление в декоративном искусстве средневекового Казахстана. В качестве исследуемого украшения были выбраны браслеты с изображением львиных личин, найденных при раскопках городища Бозок в Северном Казахстане. Пара серебряных браслетов с изображением львиных личин найдена на запястьях рук женщины, погребение датируется XIII – началом XIV вв.

Интерес к серебряным браслетам с изображением львиных личин вызывает проблема ранней датировки, происхождение, эволюция изобразительной стилистики, позволяющей выявить преемственность традиций, процессами формирования золотоордынского «имперского» стиля и роль в нем местных и региональных художественных центров. Не исключается возможность того, что мотив львиных личин является продолжением прежде знаменитого «звериного стиля», однако, продолжавший быть популярным в искусстве исламского средневековья.

Серебряные браслеты с львиными личинами являются важным убранством женского костюма кочевников Улуса Жошы и широко использовались представительницами высокого социального статуса в обществе.

Ключевые слова: Улус Жошы, украшение, серебряный браслет, львиные личины, Бозок, Северный Казахстан.

G.D. Bilyalova

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Cultural links of the population of the Ulus Juchi of the steppe Kazakhstan by the example of bracelets depicting lion's faces

In this article, the author tried to give a detailed description and semantic meaning of the image of lion's faces, depicted on bracelets of the Golden Horde era of Northern Kazakhstan. The main purpose of the article is to define the image of a lion, and his appearance in the decorative arts of medieval Kazakhstan. In the quality of the jewelry, bracelets with the image of lion's faces found during excavations of the necropolis of Bozok in Central Kazakhstan were chosen. A pair of silver bracelets depicting lion masks found on the wrists of a woman's hands; the burial dates from the XIII – early XIV centuries. Bracelets clearly demonstrate the level of trade relations of the time.

Of great interest to silver bracelets with the image of lion's faces is the problem of early dating, genesis and fine styling, which allows to identify the continuity of traditions, the processes of formation of the Golden Horde «imperial» style and the role of local and regional art centers in it. Not excluded the possibility that the motive of the lion's faces is an echo of the once famous «animal style», however, continues to be popular in the art of medieval Islam.

Silver bracelets with lion's faces are an important decoration of the women's costume of nomads Ulus Juchi and were widely used by representatives of high social status in society.

Key words: Ulus Juchi, jewelry, silver bracelet, lion's face, Bozok, North Kazakhstan.

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Д. Біләлова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Арыстан бет-әлпеті бейнеленген білезіктер арқылы далалы Қазақстандағы Жошы Ұлысы тұрғындарының мәдени байланыстарының көрінісі

Мақалада автор Солтүстік Қазақстандағы Алтын Орда дәуіріне жататын күміс білезіктердегі бейнеленген арыстан бет-әлпетіне семантикалық және толық сипаттама беруге талаптанған. Мақаланың негізгі мақсаты арыстан бет-әлпетінің бейнеленуі және ортағасырлық Қазақстанның декоративті өнерінде пайда болуын анықтау. Зерттелетін әшекей бұйым ретінде Солтүстік Қазақстан жерінде орналасқан ортағасырлық Бозоқ қалашығының қазба жұмыстары кезінде табылған арыстан бет-әлпеті бейнеленген білезіктер таңдалған. Арыстан бет-әлпеті салынған күміс қос білезіктер әйелдің білегінде табылған, жерлеу XIII – XIV ғғ. басымен мерзімделеді.

Арыстан бет-әлпеті бейнеленген күміс білезіктерге өте зор қызығушылықты дәстүрлердің сабақтастығы, алтынордалық «имперлық» стилді қалыптастыратын үдерістер мен ерте мерзімдеу, генезис пен бейнелеу стилистика мәселелері туғызады. Арыстан бет-әлпетті мотив бір кездері белгілі болған сақтардың «аң стилінің» елесі екені де әбден мүмкін, алайда ортағасырлық мұсылман өнерінде кеңінен өз жалғастыруын тапқан.

Арыстан бет-әлпеті бейнеленген күміс білезіктер Жошы Ұлысы кезіндегі әйелдер костюмінің маңызды әшекей бұйымы болған және әлеуметтік дәрежесі жоғары әйелдерде кеңінен қолданылған.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы, әшекей, күміс білезік, арыстан бет-әлпеті, Бозоқ, Солтүстік Қазақстан.

Введение

В середине XIII в. в результате широких завоевательных походов монгольских войск под предводительством чингизидов было создано государство Улуса Жошы, получившее в исторической науке название Золотая Орда. Золотая Орда – одно из величайших государственных образований средневековья – на протяжении длительного времени играла ведущую роль в жизни целого ряда народов и оставила заметный отпечаток на общий ход исторического развития многих государств Евразии. Территория Улуса Жошы охватила огромные земли на западе до Дуная, на востоке до Иртыша, однако большую часть территории занимали пустынные, степные и лесостепные пространства Дешт-и Кипчака (Зиливинская, 2011: 4).

В средневековье, благодаря Великому Шелковому Пути происходили постоянные этнические миграции, а вместе с ними обмен и преемственность культур.

Вследствие соединения различных культур на территории Золотой Орды складывается имперский тип культуры. Многочисленные археологические материалы эпохи Золотой Орды дополняют сведения об этом временном промежутке. В основном археологический инвентарь – это остатки керамической посуды, стекла, украшений, металла, головных уборов, одежды, предметы конского снаряжения, вооружения и др. Среди них много поставляемого товара из Ирана, Индии, Хорезма, Китая, Кавказа, Крыма и других стран, местных заимствований, что подтверждает о важной роли Золотой Орды в межкультурном диалоге цивилизаций Евразии.

В последние десятилетия в степном Казахстане сотрудники НИИ археологии им. К.А.Акишева под руководством известного археолога М.К. Хабдулиной ведут масштабные раскопки средневекового городища Бозок. Памятник находится в черте современного города Нур-Султан (г. Астана).

В одном из погребений женщины, которое датируется XIII – началом XIV вв. (раскоп V, погребение 2) был обнаружен богатый сопроводительный инвентарь (Мотов, 2002: 38). Погребальные вещи данного уникального и единичного погребения получили широкую публикацию в научных изданиях. В качестве исследуемого украшения были выбраны браслеты с изображением львиных личин, найденных при раскопках некрополя Бозок. Серебряные браслеты с изображением львиного мотива были обнаружены на запястьях рук женщины, погребение датируется XIII – началом XIV вв. (Khabdulina et al., 2017: 43).

Цель данного исследования – подробно дать описание и семантическое значение мотиву львиных личин, изображенных на серебряных

браслетах эпохи Золотой Орды Северного Казахстана, а также определение образа льва и его появление в декоративно-ювелирном искусстве средневекового Казахстана.

Методы исследования

Для изучения данной категории украшений использовался историко-системный метод, включающий в себя сравнительно-статистический, сопоставительный, иконографический анализы.

Наряду с этим были исследованы особенности изготовления золотоордынских серебряных браслетов с львиными личинами, внешние типологические признаки данных браслетов, определены аналоги и выявлены этнотерриториальные признаки.

Семантика мотива львиных личин на концах серебряных браслетов из Северного Казахстана (городище Бозок)

Городище Бозок относится к периферийной части Золотой Орды, тем не менее, являются интересными серебряные браслеты, являющиеся символом золотоордынской культуры. Вопрос истоков происхождения декора данных браслетов остается дискуссионным. Пара серебряных браслетов с несомкнутыми краями найдена на запястьях рук погребенной женщины (рис. 1). Практика полученных археологических артефактов показывает, что в основном женщины эпохи Золотой Орды надевали браслеты на запястья обеих рук. Окончания браслетов оформлены стилизованными львиными личинами. Диаметр 6 см, концы несомкнутые, ширина пластины 1,2 см. Около браслетов обнаружены две разновидности ткани. Непосредственно к поверхности браслетов в некоторых местах примыкает ткань редкого плетения типа рогожи, поверх нее – шелковая ткань (Мотов, 2002: 37).

Ввиду образования Монгольской империи на просторах Великой степи в искусстве местных племен возникают новые элементы декора, отличный пример этому демонстрируют серебряные браслеты с львиными личинами. Вероятно, что данные браслеты могли попасть к знатной представительнице монгольского племени, кочующего в степях Северной Сарыарки, по одному из степных ответвлений Великого Шелкового Пути (Хасенова, 2016: 278).

История появление серебряных браслетов с львиными личинами требует более глубокого анализа в изучении и интерпретации образа. Значительное количество данных украшений встречается в основном в золотоордынских памятниках Поволжья, хотя были распространены от Днепра до Средней Азии (Недашковский, 2011: 45).

Рисунок 1 – Серебряные браслеты с изображением львиных личин. Городище Бозок

Исследователями выделен целый ряд характерных особенностей при создании образа льва. Квадрат с размещенной на ней личиной льва находится на концах браслетов. При анализе образа выделяются следующие детали. Показаны раскосые глаза со зрачком миндалевидной формы. Линия, формирующая глаза, соединяется с линией носа, который выполнен в виде удлиненной треугольной фигуры (Хасенова, 2016: 278). Согласно мнению М.Г. Крамаровского, аналогичные браслеты по временному отрезку относятся к эпохе Золотой Орды, и создавались золотоордынскими мастерами в городских ремесленных центрах, а образ декора сохранил в себе сельджукские (малоазийско-иранские) истоки (Крамаровский, 2001: 193).

Браслеты с львиными личинами пользовались наибольшей популярностью у знатных золотоордынских женщин. По статистическим исследованиям, проводимым Каримовой Р.Р., золотоордынские пластинчатые браслеты с изображением львиных личин были обнаружены в погребениях женщин от 20 до 50 лет (Павлова, 2008: 127). Так данный пластинчатый браслет был найден в погребении женщины 40–50 лет на городище Бозок (Северный Казахстан) (Акишев и др., 2008: 57), (Акишев и др., 2002: 56-65).

Также, Каримова Р.Р. предположила использование браслетов представительницами высокого социального положения в обществе, относя

к категории убранства женского костюма кочевников Улуса Жошы (Каримова, 2013: 40).

Имперская культура Золотой Орды на 200 лет объединила и привела к смешению культур, искусство развивалось в двух главных направлениях. Первое связано с образованием имперского стиля, объединявшего традиции разных локальных школ в крупнейших центрах государства. Второе получило влияние из традиций местной тюркской культуры (кыпчаков, огузов, кимаков и др.), которая постепенно была вытеснена этнокультурными явлениями, связанными с проникновением другого нового народа, и было ориентированно на обеспечение потребностей как оседлого, так и кочевого населения (Валеева-Сулейманова, 2002б: 127).

Рассматриваемые серебряные браслеты с львиными личинами проявляют имперский стиль, в декоре также ярко выражается присутствие местной кочевой традиции. Мотив львиных личин играет главную роль в определении генезиса данных украшений, эволюции и стилистики изобразительного декора в разные исторические периоды. Благодаря этому появляется возможность ответить на вопрос: является ли данный мотив в искусстве Золотой Орды «пришлым», или же продолжает традиции местной тюркской культуры.

Образ льва, хищного животного является чуждым для местного животного мира, в искусстве тюркских племен известен с эпохи раннего средневековья. Данный образ воспроизводил животную фауну восточных стран и был распространен в произведениях искусства, созданных в оседлых оазисах классического Востока, был выражен в качестве спутника божеств, символикой царя и его охраны. Изображение львиных личин можно интерпретировать как обозначение плодородия, благосостояния, знатности и благопожелания женщине, носящей данный браслет (Валеева-Сулейманова, 2002б: 187).

Изображение львиного образа было свойственно искусству позднеахеменидского и сасанидского Ирана, образ часто изображался с архайческими сюжетами иранской торевтики. Также данный мотив является присущим традициям степного кочевого искусства и восходит к образам искусства «звериного стиля» ранних кочевников Казахстана, Алтая.

Мотив льва встречается в декоре ювелирных изделий V-IV вв. до н.э., в частности ожерелий-гривн. Концы гривен украшались объемными скульптурными головами львов (барсов?) в выразительной декоративно-стилизованной трактовке. Например, гривна, из кургана Иссык (Южный Казахстан), датированная К. Акишевым V-IV вв. до н.э., относится к изделиям с влиянием позднеахеменидского иранского искусства. Она согнута из золотого обруча и имеет форму спирали, состоящей из нескольких оборотов с несомкнутыми концами. Концы гривны завершаются скульптурными изображениями головок львов (барсов?), выполненных реалистично и с большой детализацией, характерной для ранних этапов сакского «звериного» стиля (Акишев, 1978: 36). На них были насажены объемные головы львиц с треугольными ушами, миндалевидными глазами, складками вокруг пасти и глаз.

Образ львиных голов в украшении окончаний браслетов существовал одновременно и в иранском, и в античном греческом искусстве, являлся совокупным в античной культуре античного, был распространен в Малой и Передней Азии, а также в сопредельных с ними территориях. Позже, в эпоху восточного эллинизма, появляется синкретический стиль, называемый исследователями стилем «греко-персидского» искусства (Валеева-Сулейманова, 2002б: 131). Он был связан с цивилизацией Великого Шелкового Пути, соединившего со II в. до н.э. Китай, Малую Азию и Грецию (Акишев, 1978: 36). В памятниках этой цивилизации проявляется удивительное сочетание черт искусства Ирана, Греции и ханьского Китая (Иванов и др., 1984: 7).

Широко известно, что данные степные маршруты Великого Шелкового Пути на протяжении длительного исторического отрезка координировали кочевые племена: саки, сарматы, хунны, тюрки, болгары и хазары. В результате образовалось сочетание эллинистических традиций с иранским и тюркским степным искусством Евразии. В искусстве степных кочевых племен стиль воспроизведения львиного образа был трансформирован в традициях «звериного стиля», берущего свой исток в искусстве степей Казахстана, Горного Алтая, Южной Сибири и Монголии. Для данного стиля была характерна условная стилизованная и плоскостная передача изображений.

Грозный вид и устрашающий характер львиных личин в искусстве, их замысловатое расположение в изделиях наводит на мысль, что данные изображения являются оберегами. На концах браслетов они прикрывают запястье руки и таят в себе выраженную защитную сущность. Поскольку лев занимал царственное положение в пантеоне звериных образов, связанных с древ-

ней восточной мифологией, то его изображение можно понять и как знак плодородия, благосостояния, знатности и как связанное с этим символом благопожелание женщине, носящей данного вида браслет (Валеева-Сулейманова, 2002а: 132). На это указывают и золотоордынские браслеты с плоскостными изображениями львиных личин на концах. Изображения на золотоордынских браслетах показаны в виде орнаментальной стилизации, которая усиливается при геометрической штриховки, условно передающей шерсть животного и показывающей контурный рисунок. Данные видоизменения были связаны с проникновением в искусство мусульманского мировоззрения (Melikian-Chirvani, 1982: 95) и постепенным отдалением от образов, связанных с кочевническими (языческими) традициями.

Заключение

Классификация браслетов по материалу, технике исполнения, конструкции, форме и изобразительному декору, предпринятая рядом исследователей, выявила датирующие признаки, по которым установлено, что ранее второй половины XIII в. такие браслеты неизвестны и позже середины XV в. они уже не встречаются. По стилистическим особенностям булгарских браслетов с львиными личинами, для многих из которых характерны схематичность, не качественность копий, абстрактность рисунка, наш браслет не является продукцией булгарских ремесленных центров. Растительный орнамент больше похож на среднеазиатский (иранский). Анализ выразительности изображения и декора браслета позволяет датировать его XIV в.

Таким образом, серебряные браслеты с львиными личинами, найденные на городище Бозок в Северном Казахстане, вероятнее всего, были отлиты в одном из ремесленных центров золотоордынских городов. Интерпретация образа львиных личин происходит из Сельджукского Ирана, а изображение было переработано в Поволжье. Данные серебряные браслеты с львиными личинами проникли на территорию степного Казахстана, в результате торговых отношений степных караванных маршрутов Великого Шелкового Пути.

Литература

Акишев К.А., Хасенова Б.М., Мотов Ю.А. (2008) К вопросу о монгольских погребениях XIII–XIV вв. (по материалам некрополя Бозок). Бозок в панораме средневековых культур Евразии: материалы международного полевого семинара. Астана. С. 56–66.

Акишев К.А., Колбина А.В. (2002) Городище Бозок. Антропологические определения черепов. Отчет работы Ишимской стационарной археологической экспедиции на территории Акмолинской области в 2002 году. Астана. 177 с.

Акишев К.А. (1978) Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. Москва. 132 с.

Валеева-Сулейманова Г.Ф. (2002а) К вопросу о генезисе золотоордынских браслетов с зооморфными изображениями. Тюркологический сборник. 2001. Золотая Орда и ее наследие. Москва. С. 187–197.

Валеева-Сулейманова Г.Ф. (2002б) Генезис декора татарских браслетов с львиными личинами. Древнетюркский мир: история и традиции. Казань. 144 с.

Иванов А.А., Луконин В.Г., Смесова Л.С. (1984) Ювелирные изделия Востока. Коллекция Особой кладовой отдела Востока Государственного Эрмитажа. Древний, средневековый периоды. Москва. 216 с.

Зиливинская Э. Д. (2011) Очерки культового и гражданского зодчества Золотой Орды. Астрахань. 253 с.

Крамаровский М.Г. (2001) Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. Санкт-Петербург. 363 с.

Каримова Р.Р. (2013) Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация). Серия «Археология евразийских степей». Выпуск 16. Казань. 212 с.

Мотов Ю.А. (2002) Городище Бузок. Раскоп V и VI. Исследование грунтовых погребений. Отчет работы ИСАЭ на территории Акмолинской области в 2002 году. Астана. 177 с.

Недашковский Л.Ф. (2000) Золотоордынский город Укек и его округа. Москва. 224 с.

Павлова М.С. (2008) Женский костюм и структура традиционного общества: опыт построения модели. Исследование археологических памятников эпохи средневековья. СПб. С. 103–138.

Хасенова Б.М. (2016) Золотая Орда: к истории одного украшения (браслеты с львиными личинами). International symposium on “Culture Dialogue of the Silk Road countries”. Erzurum/Turkey. P. 278-279.

Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. (2017) Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kypchak. Stratum plus., Iss. 6. P. 43-52.

Melikian-Chirvani A.S. (1982) Islamic Metalwork from the Iranian World. 8th-18th centuries. London. Her Majesty’s Stationery Office. 445 p.

References

Akishev K.A., Khasenova B.M., Motov YU.A. (2008) K voprosu o mongol'skih pogrebeniyah XIII–XIV vv. (po materialam nekropolya Bozok). Bozok v panorame srednevekovyh kul'tur Evrazii: materialy mezhdunarodnogo polevogo seminara. [Bozok in the panorama of medieval cultures of Eurasia: Proceedings of the international seminar]. Astana. S. 56–66.

Akishev K.A., Kolbina A.V. (2002) Gorodishche Bozok. Antropologicheskie opredeleniya cherepov. Otchet raboty Ishimskoj stacionarnoj arheologicheskoj ekspedicii na territorii Akmolinskoj oblasti v 2002 godu. [Report of the work of the Ishim stationary archaeological expedition in the Akmola region in 2002]. Astana. 177 s.

Akishev K.A. (1978) Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazahstana. [Issyk Barrow. The art of Saka of Kazakhstan]. Moscow. 132 s.

Valeeva-Sulejmanova G.F. (2002a) K voprosu o genezise zolotoordynskih brasletov s zoomorfnymi izobrazheniyami. Tyurkologicheskij sbornik. 2001. Zolotaya Orda i ee nasledie. [Turkological jornal. 2001. The Golden Horde and its heritage]. Moscow. S. 187–197.

Valeeva-Sulejmanova G.F. (2002b) Genezis dekora tatarskih brasletov s l'vinymi lichinami. Drevnetyurkskij mir: istoriya i tradicii. [Ancient Turkic world: history and traditions.]. Kazan'. 144 s.

Ivanov A.A., Lukonin V.G., Smesova L.S. (1984) YUvelirnye izdeliya Vostoka. Kollekciya Osoboj kladovoj otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitazha. Drevnij, srednevekovyj periody. [Collection of the Special Pantry of the Department of the East of the State Hermitage. Ancient, medieval periods]. Moscow. 216 s.

Zilivinskaya E. D. (2011) Ocherki kul'tovogo i grazhdanskogo zodchestva Zolotoj Ordy. [Sketches of cult and civil architecture of the Golden Horde]. Astrahan'. 253 s.

Kramarovskij M.G. (2001) Zoloto Chingisidov: kul'turnoe nasledie Zolotoj Ordy. [Chingizides Gold: The Cultural Heritage of the Golden Horde]. Saint – Petersburg. 363 s.

Karimova R.R. (2013) Elementy ubranstva i aksessuary kostyuma kochevnikov Zolotoj Ordy (tipologiya i sociokul'turnaya interpretaciya). Seriya «Arheologiya evrazijskih stepej». Vypusk 16. [Series «Archeology of the Eurasian steppes». Issue 16.]. Kazan'. 212 s.

Motov YU.A. (2002) Gorodishche Buzok. Raskop V i VI. Issledovanie gruntovyh pogrebenij. Otchet raboty ISAE na territorii Akmolinskoj oblasti v 2002 godu. [Report of the work of the Ishim stationary archaeological expedition in the Akmola region in 2002]. Astana. 177 s.

Nedashkovskij L.F. (2000) Zolotoordynskij gorod Ukek i ego okruga. [Ukek of the Golden Horde city and its districts]. Moscow. 224 s.

Pavlova M.S. (2008) Zhenskij kostyum i struktura tradicionnogo obshchestva: opyt postroeniya modeli. Issledovanie arheologicheskih pamyatnikov epohi srednevekov'ya. [The study of archaeological sites of the Middle Ages]. SPb. S. 103–138.

Khasenova B.M. (2016) Zolotaya Orda: k istorii odnogo ukrasheniya (braslety s l'vinymi lichinami). International symposium on "Culture Dialogue of the Silk Road countries". Erzurum/Turkey. R. 278-279.

Khabdulina M.K., Bilyalova G.D. (2017) Exchange and transfer of Golden Horde era cultural achievements in the burial complex of the Eastern Dasht-i-Kypchak. Stratum plus., Iss. 6. P. 43-52.

Melikian-Chirvani A.S. (1982) Islamic Metalwork from the Iranian World. 8th-18th centuries. London. Her Majesty's Stationery Office. 445 p.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР
SCIENTIFIC LIFE
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Д. Байгунаков

тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

БИБИЗИЯ КЕНЖЕБЕККҚЫЗЫ ҚАЛШАБАЕВА – 60 ЖАСТА

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, этнолог Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаеваны әріптестері ғалым, әдіскер-маман, педагог-ұстаз деп біледі. Мұндай ыстық ықылас пен ілтипатқа ол қажырлы еңбегінің арқасында жетті және де биылғы жылы мерейлі 60-жасқа толуда. Сол себепті де ғалым әрі ұстаз, әдіскер-маманның ғұмырнамасына және ғылыми-педагогикалық ізденістеріне шолу жасап кеткен жөн.

Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева 1960 жылы 4 маусымда Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысы Сарыағаш ауданы, Полторацкое ауылында дүниеге келген. 1975 жылы Сарыағаш ауданы, Бағыс ауылындағы Ғ. Мұратбаев атындағы сегіз жылдық мектепті, 1977 жылы Ақжар селосындағы (бұрынғы Степное) Тельман атындағы орта мектепті тәмәмдаған. Мектеп қабырғасында жүріп өзінің белсендігімен көзге түскен, мектепішілік конкурстарға, пәндік олимпиадаларға қатысып отырған. Жоғары сыныптарда бірнеше рет оқушылар арасында өткізілген пәндер бойынша жарыстардың жеңімпазы болған.

1982 жылы ол С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих факультетіне оқуға түседі де, оны 1987 жылы бітіріп шығады. Университетті тәмәмдағаннан соң 1987 жылы Б.К.Қалшабаева ҚазКСР Білім және ғылым министрлігі жолдамасымен Орал қаласындағы А.С.Пушкин атындағы педагогикалық институтқа оқытушы қызметіне қабылданады. Жаңа ортаға бейімделіп, осында жүріп 1987-1990 жылдары оқытушылық қызмет атқарды. 1990 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Археология және этнология кафедрасының тағылымдамашы-зерттеушісі болды, 1991-1993 жылдары аспирантурасына оқуға түсті. 1993 жылдан бастап кафедраға аға оқытушы болып жұмысқа тұрып, осында қазірге дейін қызмет етіп келеді.

Ол 1994 жылы 24 маусымда әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ тарих, археология және этнология факультетінің жанындағы Диссертациялық кеңестің мамандандырылған мәжілісінде «07.00.07 – Этнография, этнология және антропология» мамандығы бойынша «Өзбекстандағы қазақтар (солтүстік-шығыс аймағы деректері бойынша)» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шығады.

Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева бірқатар далалық этнографиялық экспедиция құрамында жұмыс істеді, әлденешеуін басқарды. Мәселен, 1995-1996 жылдары, 1996-1997 жылдары Түркістанның 1500 жылдығына орай ұйымдастырылған ғылыми-зерттеу экспедициясының далалық ізденістеріне қатысты. Кейіннен түмен аңыздан тұратын осы тарихи шәһар материалдары бойынша «Түркістан қаласының этномәдени үдерістері» деген тақырыптағы монографияның жарыққа шығуына көп еңбек сіңірді. Сондай-

© 2020 Al-Farabi Kazakh National University

ақ 1998 жыл Б.К. Қалшабаева Алматы облысына ұйымдастырылған кешенді экспедицияны басқарды.

Бибизия Кенжебекқызы 2005 жылы 9 қыркүйекте тарих мамандығы бойынша доцент ғылыми атағын алған.

2010 жылы 25 қарашада Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы Диссертациялық кеңестің мәжілісінде Б.К. Қалшабаева «07.00.07 – Этнография, этнология және антропология» мамандығы бойынша «Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» атты тақырыпта докторлық диссертациясын сәтті қорғап шықты. Кейіннен бұл ізденісі жеке монография түрінде баспадан жарияланды.

Айта кету керек, Б.К. Қалшабаева 2007-2009 жылдары ҚР БжҒМ қолданбалы зерттеулер бағдарламасы бойынша «Қазақ халқының мәдени мұраларын жинау, сақтау және насихаттау мәселелері» тақырыбындағы ғылыми жобаның жауапты орындаушысы болды. Б.К. Қалшабаева 2012-2014 жылдары ҚР БжҒМ іргелі зерттеулер бағдарламасы бойынша «Қазақ диаспорасы мен репатрианттардың этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу мәселелері» тақырыбындағы ғылыми жобаның жетекшісі болып, бірнеше этнографиялық экспедициялар ұйымдастырды. Олардың арасында «Түркия қазақтары-2012», «Алматы облысындағы оралмандар-2013», «Ақмола және Павлодар облыстарындағы оралмандардың тарихи Отанға бейімделуі-2014», «Оңтүстік Қазақстан облысының мәдени мұраларын жинау-2014» тақырыптары бойынша ұйымдастырылған этнографиялық далалық экспедицияларды атауға болады. Олардың барлығын өзі басқарып отырды. Нәтижесінде тақырыптарына қажетті тың этнографиялық деректемелерді тауып, ғылыми айналымға қоса алды.

Б.К. Қалшабаева көптеген ғылыми жобаларға қатысты, орындаушы болды. Мысалы, «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық», «Ұлы Даланың тарихы мен мәдениеті» секілді бірқатар стратегиялық жобалар мен бағдарламалардың орындаушысы болып, жекелеген ғылыми тақырыптардың зерделене түсуіне жәрдемін тигізді. Сондай-ақ, кезінде ҚР БжҒМ «Ғылыми қазына» мемлекеттік бағдарламасы негізінде жүзеге асқан Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 20 томдық «Отан тарихы» атты ғылыми жобасының «Қазақ диаспорасы» тақырыбы бойынша орындаушы болды, ал 2018-2020 жылдары осы аталған институт жетекшілігіндегі «Қазақстандағы субэтностар» ғылыми жобасына қатысып, өзіне тиесі тараулар мен тараушаларды, бөлімдерді жазып берді.

Сонымен қатар, Б.К. Қалшабаева ғылыми жобалар барысында қол жеткізілген нәтижелерді дер кезінде өндіріске кіріктіре алуымен ерекшелінетін педагог-маман болып табылады. Ол «Археология және этнология» мамандығының магистратура, докторантура салалары бойынша оқу үдерісіне ондаған пәндерді енгізді. Олардың арасынан «Қазақстандағы репатрианттар», «Қазақ диаспорасының мәдени мұралары» секілді көптеген пәндерді атап кетуге болады.

Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева жалпы алғанда 200-ден астам ғылыми еңбектер жариялаған. Олардың арасында 5 монография (екеуінде телавтор), 5 оқу құралы, 3 оқу әдістемелік құралы бар. Екі монографиясы ағылшын тілінде шыққан, екінші басылымы ГФР елінде жарық көрген. Шетелдерде де бірнеше ғылыми форумдарда, жорналдарда мақалалары жарияланған. Соның ішінде АҚШ, Франция, Румыния, Индия, Түркия, РФ, Болгария, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Эстония, т.б. елдердегі басылымдарда 30 шақты мақалаларын жариялаған болатын. Мұндай бағыттағы жұмыстарын әлі де жалғастырып келе жатыр. Әсіресе Tomsen Reuters және Scopus базасына енетін жорналдарға шыққан мақалалары ғылыми құндылығымен ерекшелінеді.

Оның «Орталық Азиядағы қазақтар» (2011), телавторлық «Түркия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2013) сынды монографиялары, «Теориялық этнология» (2016), «Орта Азия халықтарының тарихы мен этнографиясы» (2017), «Әлем халықтарының этнографиясы» (2017) секілді оқу құралдары әріптестері тарапынан жоғары бағанған.

Ол қазақ этнографиясы, көпұлтты аймақтардағы ұлтаралық қатынастар, шетелдегі қазақтардың тарихы мен өзекті мәселелері, қазақ диаспорасы мен репатрианттары, олардың тарихи Отанға бейімделуіндегі күрделі мәселелер, Қазақстандағы қазіргі кезеңдегі этникалық және этномәдени үдерістер секілді түрлі тақырыптарды қарастырып жүр.

Әлбетте, Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаеваның ерен еңбегі босқа кеткен жоқ. Оның еңбегі әрдайым әріптестері мен басшылық тарапынан бағаланып отырды. Бірнеше рет университет декандары мен ректорлары тарапынан алғыс хаттармен, мадақтамалармен марапатталды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректоры жарлықтарымен 2009 жылы «Әл-Фараби

атындағы ҚазҰУ 75 жылдығы» медалімен, 2014 жылы «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 80 жылдығы» медалімен марапатталған болатын.

Көпжылдық ғылыми және педагогикалық қызметі министрлік тарапынан да бағаланды. Ол 2013 жылдың желтоқсанындағы ҚР БжҒМ жарлығымен «2013 жылдың үздік оқытушысы» атағының иегері болды. Ал 2017 жылы ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан «Тәуелсіз Қазақстанның рухани және әлеуметтік дамуы жолында қол жеткен табыстары және оның гүлденуіне қосқан зор үлесі үшін» Құрмет грамотасымен марапатталған еді.

2018 жылы Атырау облысының әкімі Н.Ноғаев «2018 ж. 14-15 наурыз Атырау қаласы ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында өткен «Ұлы даланың ұлттық дәстүрлері» Халықаралық форумының жоғары деңгейде өтуіне белсенділік танытып қолдау көрсеткені үшін Алғыс хат жіберген.

Бүгінгі күні Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева мерейлі 60-жасқа толып отыр. Кафедра мүшелері, деканат, әріптестері және шәкірттері оны шын жүректен құттықтайды. Оған зор денсаулық, таусылмас табыс тілейді!

Е.М. Тұрғынбаев,

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті

Эдуард Уади Саидтың «Ориентализм» еңбегінің қазақ тілінде шыққан (Алматы, 2019. Ұлттық аударма бюросы, аудармашылар Т. Мұхтаров, Қ. Аманжол) аудармасына

ПІКІР

«Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының аясында қазақ тіліне аударылған араб текті американдық интеллектуал, зерттеуші, сыншы, философ, Палестина халқының құқығын қорғауға атсалысқан қоғам қайраткері Э.У. Саидтың 1978 жылы жарық көрген «Ориентализм» атты академиялық еңбегі Шығыс пен Батыстың көп ғасырлық қарым-қатынасын, отаршылдық, отаршылдықтан кейінгі кезеңдердегі Шығыс тарихына, мәдениетіне және т.б. құбылыстарына байланысты Батыстық, әсіресе ағылшын, француз және американдық ойшылдар, шығыстанушылар, т.б. зерттеушілердің еңбектеріне сыни, жаңашылдық көзқараспен қарауда өзіндік орны бар зерттеу болып табылады.

Э.У. Саидтың «Ориентализм» кітабы XX ғасырдың 70-жылдарының соңында Батыс тарихнамасында жаңа уақыттағы отаршылдық, Шығыс пен Батыстың өзара қарым-қатынасы мәселелерін зерттеуде бүкіл гуманитарлық білімдер эволюциясына революциялық әсер етті. Белгілі бір қарама-қайшылықтарына қарамастан, бұл еңбегінде Э. Саид Шығыс туралы түсініктер жүйесін қалыптастыруда пәнаралық (әдебиеттану, антропология, аймақтану, мәдениеттану, т.б.) зерттеулер негізінде сыни дискурстар арқылы ориентализмді жаңа сатыға көтерді.

«Ориентализм» еңбегінің 1995 жылы толықтырып шығарылған 2-басылымының сөз соңында Э. Саидтың жазуы бойынша, 1979 жылы бұл еңбек Америкада, Англияда да жеке басылым болып шығып, көптеген пікір туғызды. Кейінірек, «Ориентализм» жапон, неміс, араб, португал, италия, поляк, испан, каталон, түрік, серб, хорват, швед және т.б. тілдерде жарық көрді. Осы орайда, орыс тілінде «Ориентализм» 2006 жылы және 2016 жылы 2-басылыммен түзетіліп, толықтырылып қайта басылып шықты (қараңыз: Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / послесл. К.А. Крылова, пер. с англ. А.В. Говорунова. – СПб., 2006, Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока. Изд. 2, исп. и доп. тер, с англ. И послесловие А.В. Говорунова. – СПб.: Русский Міръ, 2016). Сонымен қатар, Э. Саидтың біраз мақалаларымен қатар 1993 жылы жарық көрген «Культура и империализм» (Culture and Imperialism) орыс тіліне 2012 жылы аударылғанын ескергеніміз жөн. Бұл мәселеге кейінірек қайта ораламыз.

Енді тікелей, Э.У. Саидтың «Ориентализм» академиялық еңбегінің қазақша аудармасына қысқаша тоқталайық.

Кешігіп аударылғанына қарамастан студенттермен қатар Батыс пен Шығысқа жаңаша қарағысы келетін қазақ тілді барша оқырманға арналған «Ориентализм» аудармасын қолға алып, оқу барысында қуанышымыз су сепкендей басылды. «Алғысөз» орнына ма, жоқ, «Шығысты «Батысша» түсінудың бір баяны» ма, содан бір үзінді келтірейік: ««Ориентализмнің» қазақша тәржімесінде аз-маз стильдік қатенің ұшырасуы – заңдылық. «Көш жүре түзеледі». Ұлттық аударма бюросының заманауи академиялық тәржіме орталығын қалыптастыру әрекетін тарихи маңыздылығы жағынан IX ғасырда Бағдадта халиф әл-Мамун ашқан үйімен («Бәйт әл-Хикма») және XX ғасырдың басындағы алашордашыл аудармашылардың мектебімен салыстырар едім», – дейді. IX ғасырға бармай-ақ қояйық, ал XIX ғасырдың алашордашыл, әсіресе Ахмет

 © 2020 Al-Farabi Kazakh National University

Байтұрсынұлы, қайраткерлердің аудармалары, Кеңестік дәуірдегі қалыптасқан әдеби, ғылыми аудармалар мектебінің тәжірибелерін көре отырып, «көш жүре түзеледі», – дегенімізге не жорық? Бұл жерде, академиялық зерттеу еңбектерін басқа тілдерден қазақ тіліне аударуда қазақ тілінің грамматикалық, орфографиялық, стилистикалық және басқа да заңдылықтары қатаң сақталуы қажет.

«Ориентализмнің» қазақ тіліндегі аудармасында қазақ тілінің ғылыми заңдылықтары сақталуы, яғни сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің дұрыс сақталмауы, грамматикалық, орфографиялық, стилистикалық қателіктердің жиі ұшырасуы қазақ тіліне аудару барысында техникалық құралдарын қолданған ба деген күдік ұялатады. Сонымен қатар, аудармада қазақ тілдес оқырмандар үшін кездесетін қиыншылықтар, атап айтқанда, ағылшын, француз тілдеріндегі кейбір сөздер, афоризмдер немесе үзінділер аударылмай түпнұсқа түрінде кездеседі.

Сөзіміз дәлелді болуы үшін, Э.У. Саидтың «Ориентализм» еңбегінің қазақша аудармасында жіберілген кемшіліктер мен қателіктерге қысқаша тоқталайық.

Біріншіден, «Ориентализм» қазақстандық шығыстанушылар, тарихшылар, мәдениеттанушылар үшін, жалпы Шығыс пен Батыс қарымқатынастарына қызығушылық танытатын оқырман үшін «зор олжа» дейтіндей, бұл жерде қазақстандықтардың орыс тілін жақсы білетінін ескерсек, құбылыс емес. Себебі, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, «Ориентализмнің» әлемдік шығыстану, саясаттану, мәдениеттану және басқа да гуманитарлық салаларда үлкен резонанс тудырғанына байланысты, орыс тілінде екі рет басылып шығуы, шет тілін (ағылшын) білмейтін оқырмандардың осы еңбекпен танысуына жол ашты. Егер де, «Ориентализмнің» орыс тіліндегі 2006 жылғы аудармасы интернет желісінде тегін қолжетімді (Э. Саидтың басқа да орыс тілі аудармасындағы шығармаларымен қатар) екендігін ескерсек, онда қазақстандық оқырмандардың «Ориентализмнің» қазақша аудармасына салыстырмалық сыни көзбен қарайтындығын аудармашылар сезіну керек еді.

Бұл жерде, Э. Саидтың «Ориентализмінің» қазақ тіліндегі аудармасына қажеттілік керек пе еді деген ойдан аулақпыз, керісінше, қазақ тіліндегі аудармашылар өздеріне жүктелген жұмысқа (таралымы 10 мың дана!) үлкен жауапкершілікпен қарауы тиіс еді.

Мысал ретінде, қазақ және орыс тіліндегі аудармаларға салыстырмалы түрде көз жіберіп көрейік. Қазақ тіліндегі аудармада автордың (Э.У. Саид) сілтемелері (ескертпелі) кітаптың соңында берілген, оқырмандар үшін ыңғайсыз. Ал, орыс тіліндегі аудармада автордың сілтемелері еңбектің әр бетінде берілген, ал еңбектегі әртүрлі еңбектер, авторлар, терминдер, оқиға т.б. мәселелерге байланысты деректерге аудармашының түсініктемесі кітап соңында көлемді түрде (545-632 беттер) берілген. Қазақ тіліндегі аудармада түсініктемелердің мүлдем болмауы оқырман үшін үлкен қиындық туғызады.

Сонымен бірге, орыс тіліндегі аудармада (2006 ж. басылым) «Ориентализмнің» авторы Э.У. Саид туралы Константин Крыловтың «Итоги Саида: жизнь и книга», – деген көлемді өмірбаяндық мақаласы берілген. Қазақ тіліндегі аудармада қазақ оқырманы үшін мұндай несібе бұйырмаған.

Келесі кемшіліктің бірі, қазақ тіліндегі аудармаға назар аударсақ, аударма Э.У. Саидтың «Ориентализм» еңбегінің 1978 ж. басылымы бойынша жасалған деген таңба тұр. Ал, «Ориентализмнің» 1995 ж. түзетіліп, толықтырылып шыққан 2-басылымына жазылған Э.У. Саидтың сөз соңы берілген.

«Ориентализмнің» қазақша аудармасындағы еңбек мазмұнының атауларына келер болсақ, біздің ойымызша, қазақ тілінің заңдылықтарын ескере отырып, түпнұсқадағы автордың ойын, мақсатын, толық мазмұнын ашып көрсететіндей сөйлемдерді қолдану дұрыс болар еді. Мысалы, бірінші бөлімнің атауы «Ориентализмнің аумағы», – деп аударылған, дұрысы «Ориентализмнің ауқымы», – болар еді (орыс тілінде – «Масштаб ориентализма»); бірінші тарауы «Шығысты білу», – деп аударылған, дұрысы «Шығысты тану арқылы», – деп аударылса (орысша – Познавая Востока) тараудың мазмұны, мақсаты кеңірек ашылар еді. Екінші тарау «Қиялдан шыққан география және оның: Шығыстың Шығысқа айналуы», – деп аударылған. Орыс тіліндегі аудармада бұл тарау «Имагинативная география и ее репрезентации: ориентализация Востока», – деп аударылған. Байқасаңыздар, орыс тіліндегі аударма автордың осы тараудағы негізгі ой-тұжырымын, мақсатын айқын көрсетеді, сондықтан да қазақша аудармасында «Имагинативтік география және оның репрезентациялары: Шығыстың ориентализациялануы», – деп аударылғаны дұрыстау болар еді. Себебі, қазақ тіліне аударылған «Ориентализмнің» келесі бөлімдердің тарауларында секуляризацияланған дін, рационалды антропология, лексикография, ориентализм атаулары,

сөз тіркестері түпнұсқа түрінде берілген және халықаралық терминдері сол күйінде жазу ғылыми аудармаларда көп қолданылатын тәжірибе.

Сонымен қатар, «Ориентализмнің» қазақша аудармасында француз тілінде түпнұсқада берілген сөйлемдердің қазақшаға аударылмауының (қараңыз: 228, 223, 232, 236 беттер) көптеп кездесуі қазақ оқырманы үшін қосымша қиындықтар туғызады.

Келесі назар аударатын мәселе, Э.У. Саидтың «Ориентализм» еңбегінде кездесетін көптеген авторлар, олардың еңбектері қазақша аудармада тек түпнұсқа негізінде (ағылшын, француз, т.б.) берілсе (17, 23, 24, 26, 27, 29, 130, 136 және т.б. беттер), ал (68, 81, 104, 115, 130 және т.б.) беттерде автор және еңбек атаулары түпнұсқа және қазақ тіліндегі аудармасымен қосарлана беріледі, кейбір жерлерде еңбектің тек қазақша атаулары беріледі. Біріздiлік, реттіліктің сақталмауы да оқырман үшін қосымша кедергілер туғызады.

Жоғарыда айтылған ой-тұжырымдарды, сын-ескертпелерді қорытындылай келе, Э.У. Саидтың «Ориентализм» еңбегінің қазақ тіліндегі аудармасын оқу барысында көп сөйлемдердің құрылымы қазақ тілінің ғылыми заңдылықтарын дұрыс сақтамағандықтан, аударманы қолданатын қазақ тілді оқырман шыдамды болуымен қатар, шет тілін, оның ішінде, ағылшын тілін білуіне немесе аударманың техникалық құралдарын қолдануға мәжбүр болуына әкеліп соғады деген ой туындайды. Ал, бұл жағдай оқырманның алтын уақытын жоғалтуына әкеліп соғады.

Қорыта келгенде, «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 оқулық» жобасы бойынша американдық ғалым Э.У. Саидтың «Ориентализм» еңбегінің қазақ тіліндегі аудармасымен танысу, оқу барысында, жоғарыда айтылған сын-ескертпелермен қатар, бірнеше көкейтесті мәселелерге қатты көңіл бөлуіміз қажет. Біріншіден, қазақ тіліндегі аудармаға кәсіби аудармашылар мен мамандарды тарту қажет, екіншіден, аударылатын еңбектердің дер уақытта аударылуы барша оқырмандар үшін өте маңызды, үшіншіден, мүмкін, ең бастысы болар, қазақ тілді оқырманға үлкен құрметпен және жауапкершілікпен қарау мәдениетін қалыптастыруымыз қажет.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

Fabio L. Grassi
Italy's Intervention To Wwi. The «Home Front» and the Psychological Heritage 4

Khalil Kohi, Shirali Samimi
Cultural and economic challenges on the way of youths of Islamic countries 12

Mehmet Shahingoz, Akhantaeva A.
Some Aspects of the «Basmachi» Movement and the Role of Enver Pasha in Turkestan 24

Niccolò Pianciola, Zharassov A.
Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929-1931) 34

Zhakisheva S., Vladimirov V.
Methodological Basis of Historical Research in an Interdisciplinary Context 44

Тадышева Н., Ноғайбаева М.
Түркі халықтарының дүниетанымындағы әлем бейнесі: Алтай аңыздары мен батырлар жыры негізінде 56

Ұрығмыл
Музейлік этнография және Қазақстандағы мәдени құндылықтар (Алматы қаласындағы этнографиялық жұмыстардың негізінде) 68

Mukhatova O., Tleubekova G.
Enlightening activities of the tsarist government in semirechye in the early XX th century (According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration) 75

Zharkynbayeva R., Zhunisbayeva A.
War and Deportation: On the Issue Of Resettlement and the Fate Of Korean Settlers 86

Mukhazhanova T., Sabdenova G., Baigunakov D.
Some historiographic problems of the Hungarian history (in the context of Turkic ethnic culture) 94

Aidarkhanova E.
The Importance of Energy Cooperation Between Kazakhstan And Russia Within the Framework of the Eurasian Economic Union (EAEU) 102

Azmukhanova A., Aitmagambetov D.
Kazakhstan-European cultural contacts 109

Abnassyrov D.
The Meaning of the Word Kazakh in Foreign Sources 121

Жұмағұлов Қ., Қартабаева Е.
Қазақстандағы модернизациялық үдерістердегі ислам дінінің рөлі 128

Кәрібаев Б.
Алтын Орда дәуірінен қалған тарихи мәтелдер мен сөз тіркестері: мәні мен мазмұны 137

Алтаев А., Айдарбекова Г.
Динамика численности населения Казахстана в целом и городского в частности 147

Каримова А., Садыкова А.
Кооперативное движение в дореволюционном Казахстане: историографический аспект 158

Аяпова Д., Үмітқалиев Ұ.
Археологиядағы эксперименттік зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу 169

Бексеитов Г., Имангалиева М. Курманиязов И.
Находки каменных орудий в Северо-Восточном Приаралье и геолого-геоморфологические особенности их локализации 176

Касенова А.
Изучение древних изваяний (зооморфных стел) и оленных камней Сарыарки 186

Арынов Ж.
Отан тарихын дәуірлеу 193

Бейсегулова А.
XXI ғасырдағы этникалық бірегейлікті зерттеудегі жаңа теориялар: сыртқы және ішкі бірегейлік теориясы..... 200

Бахтыбаев М.
Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің Әулиеата уезінде атқарған зерттеулері..... 212

Билялова Г.
Культурные связи населения Золотой Орды Степного Казахстана на примере браслетов с изображением львиных личин 227

Ғылыми өмір – Scientific life – Научная жизнь

Байгунаков Д.
Бибизия Кенжебекқызы Қалшабаева – 60 жаста 233

Тұрғынбаев Е.М.
Эдуард Уади Саидтың «Ориентализм» еңбегінің қазақ тілінде шыққан (Алматы, 2019. Ұлттық аударма бюросы, аудармашылар Т. Мұхтаров, Қ. Аманжол) аудармасына пікір..... 236